This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

UC-NRLF
$B 125 256

BERKELEY
LIBRARY
UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

156
T 21
220
185
B 4302

Marinov, D. I.
2/23,333

ИСТОРИЯ

НА

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА.

ОТЪ

Д. МАРИНОВЪ

Прѣподавател при Ломската реална гимназия.

1887

Издание и печать на Христо Г. Дановъ

въ

ПЛОВДИВЪ.

PRESERVATION
COPY ADDED
ORIGINAL TO BE
RETAINED

JUL 27 1994

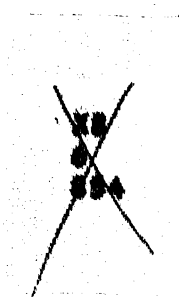

PG1001
M31

ПОСВЯЩАВА СЕ НАСТОЯЩЕТО

ДѢЛО

НА

НЕЗАБРАВЕНАТА ПАМЕТЬ

ОТЦА ПАИСИЯ САМОКОВСКАГО (ХИЛЕНДАРСКИЙ)

Отецъ на отечественната ни история

и

ОТЦА НЕОФИТА РИЛСКАГО

Патриархътъ на Новобългарската книжнина и на българскитѣ учители.

Отъ Авторътъ.

И

НА

БИВШИЯ ПЪРВИЙ БЪЛГАРСКИ

ЕКЗАРХЪ

ВИДИНСКИЙ МИТРОПОЛИТЪ

НЕГОВО БЛАЖЕНСТВО

АНѲИМЪ.

Отъ неговия възпитанникъ
въ знакъ на безгранична признателность
и дълбока прѣданность.

ОТЪ АВТОРЪТЪ.

ПРѢДГОВОРЪ.

Историята на българската Литература не е, и не може да бѫде, както всѣкоя история, оригиналенъ трудъ. Тя е само сборъ отъ всичко онова, което е изработено отъ разнитѣ наши книжевници на книжевното поле.

При съставянието на тая история, азъ съмъ гледалъ да съберѫ распръснатия материялъ въ едно и да го доведѫ въ исторически и систематически редъ.

До колко съмъ сполучилъ, това ще покаже безпристрастната научна, историческа и литературна критика. Спѣшѫ обаче да призная, че има много непълнотии и неточности; нъ тѣ произлизатъ само отъ това, че ми липсваха всичкитѣ издадени, отъ нашето възраждание до днесь, списания. Тия неточности и непълнотии ще се исправятъ и допълнятъ само чрѣзъ сериозна, нъ допълняюща критика, и чрѣзъ съдѣйствието на всички ония, които биха благоволили да ми испратятъ своитѣ бѣлѣжки.

Има на много мѣста мои лични мнѣния. Като мои убѣждения лични, тѣ, може би, за другого ще бѫдѫтъ неоснователни; нъ тѣ оставатъ мои, и азъ ще се придържя о тѣхъ до тогава, до дѣто не ми се докаже фактически, че съмъ погрѣшилъ въ тѣхъ. Признавамъ, че всичко, що е излѣзнало отъ ржката на человѣка, не е съвършенно и догматъ и се усъвършенствува съ постоянно изучвание, нъ всѣкога, за да се обори нѣщо, трѣбватъ положителни доказателства.

9821

Моя трудъ е прьвъ въ нашата бѣдна литература. За да го съставя, принуденъ съмъ билъ да ровж изъ цѣлата наша книжнина, въ която, всички знаемъ, липсватъ много книжевни трудове на нѣкогашнитѣ наши списатели.

Азъ щж бждж задоволенъ, ако моя трудъ даде потикъ къмъ съставянието на по-пълна и по-точна история на книжнината ни.

Въ заключение на всичко горѣизложено щж отправя просбж къмъ критиката да бжде справедлива и снисходителна.

Ломъ, *на Еньовъ-день 1885 г.*

Д. МАРИНОВЪ.

А. ПРИСТАПЪ.

§. 1. Литература. Обща и частна литература.

Подъ името литература или книжевность ние разумѣваме сборъ отъ всичко онова, що е изработила умственната дѣятелность на образованитѣ народи за науката и искуствата.

Споредъ обемътъ си, литературата може да бѫде *всеобща,* когато обема литературнитѣ произведения на всичкитѣ народи, и *частна,* когато обема книжевнитѣ дѣла на отдѣлнитѣ народи.

Нѣкои, разумѣва се въ по-тѣсенъ крѫгъ, подъ името литература разумѣватъ всичкитѣ книжевни произведения, които обематъ нравитѣ и обичаитѣ на единъ народъ, неговия духъ и животъ. Такава е историята на литературата на Славянскитѣ народи отъ Спасовича и Пипина.

Думата литература може да има още по-ограничено понятие. Всичко, що се писало върху една извѣстна наука, върху единъ извѣстенъ въпросъ и едно отдѣлно историческо събитие, съставлява: *литературата* на тая наука, на тоя въпросъ или на това събитие. Такава литература иматъ отдѣлно: физиката, химията, математиката и другитѣ клонове на науката и искуствата. Такава литература иматъ: «*Черковния въпросъ*» въ нашата история, «*Кръстоноснитѣ походи*», «*Откритието на новитѣ земи*», «*Тридесетогодишната война*», «*Френската революция*» и др. въ Всеобщата история. «*Ортографията*», «*Дидактиката*» и др. иматъ и тѣ своя литература.

Тукъ, въ нашата история, ний ще причислимъ всичко, що се е писало на български, било върху науката, или искуствата, било върху животътъ, нравитѣ и обичаитѣ на нашия народъ, било върху нѣкои отдѣлни събития въ нашия политически, религиозенъ и умственнъ животъ.

§. 2. История на литературата. — Когато прѣдставимъ и изложимъ въ исторически редъ и въ цѣлость всичкитѣ книжевни дѣла и трудове и всичко онова, което, или е спомагало, или прѣчило за тѣхното развитие, тогава имаме: «*История на литературата или на книжевността*».

§. 3. Задачата на Историята на българската литература. — Историята на българската литература има за задача да ни изложи въ исторически редъ и въ цѣлость, отъ старо врѣме дори до днесь, всичкитѣ книжевни дѣла и трудове, които сѫ се появили на български и други езици, написани отъ българе, интелигентни мѫжие и да ни прѣдстави всичкитѣ ония фактори, които сѫ, или съдѣйствували, или прѣчили за тѣхното развитие. Тя, историята, ще ни изложи еще и литературнитѣ произведения, които сѫ писани на други езици отъ чуждеци, но прѣдмѣтътъ на които е билъ български народъ и неговото отечество. Тѣ заслужватъ да бѫдѫтъ споменати въ нашата история, защото чрѣзъ тия свои литературни произведения тѣ сѫ запознали европейския образованъ свѣтъ съ положението и животътъ на нашия народъ и съ това сѫ, прѣмо или косвенно, припомогнѫли на нашия напрѣдъкъ.

§. 4. Историята на литературата въ отношение къмъ отечественната ни (политическа) история. — Историята на нашата литература не е нищо друго, освѣнъ часть отъ цѣлокупната ни история. Въ Всеобщата българска история се излага всичко, въ което се е показалъ народния животъ на Българетѣ, отъ какъ се знае за тѣхъ, а историята на литературата излага само единъ клонъ отъ тоя народенъ животъ — умственния. Като изучаваме тоя клонъ на нашия пародень животъ — нашата култура —, указва се нужда да довождаме въ свързька всички ония фактори, които сѫ, или спомагали, или прѣчили на неговото развитие, съ политическото положение на народа ни: защото, всичкитѣ клонове на народния ни животъ стоятъ въ зависимость единъ отъ другъ, и въ своето развитие вървятъ почти паралелно. За това, прѣди да почнемъ излагането на самата литература, ний прѣдварително ще прѣдставимъ географическото положение и етнографическитѣ особенности на българския народъ. А по-послѣ, гдѣто се укаже за нуждно, ще се поспрѣмъ върху нѣкои политически събития, отъ които нашата литературна дѣятелность е стояла въ зависимость.

§. 5. Географическото положение и етнографическитѣ особенности на българския народъ.

а). Мѣстностьта и пространството, населени съ български елементъ. Пространството, въ което български народъ живѣе въ гѫста масса, може да се обѣлѣжи съ слѣдующитѣ географически граници: отъ Радуевецъ — тамъ, гдѣто се втича р.

Тимокъ въ Дунава — по всичкото крайбрѣжие на р. Дунавъ до устието ѝ, гдѣто се влива въ Черно-море при мѣстото, наричаемо Сулина; отъ тамъ границата върви по всичкото Черноморско крайбрѣжие до Босфора или Въспора по Романска или Тракийска страна; отъ тамъ — по крайбрѣжието на Мряморното море, Дарданелский протокъ, Бѣлото или Егейско море до р. Вардаръ. Послѣ границата върви по върховетѣ на пл. Пиндъ и Шаръ, минува прѣзъ Косово-поле и по течението на рѣкитѣ Пишава и Тимокъ.

Въ това обѣлѣжено пространство има мѣста, въ които българския елементъ съставлява меншество, като напр.: Тозлука, Делиорманъ, крайбрѣжията на Бѣло море и други мѣста, нъ това никакъ не прѣчи да кажемъ, че въ обѣлѣженото пространство живѣе български елементъ: защото на врѣдъ той съставлява болшинство.

Това пространство има отдѣлни по-голѣми и по-малки, официялни и неофициялни названия, нъ главнитѣ исторически названия сѫ: Мизия — пространството, между Дунава и Стара-планина, Тракия — пространството, между Стара-планина и Родопскитѣ планини и Македония — пространството между Родопскитѣ планини и Пиндъ. Всичкитѣ тия отдѣлни названия се сливатъ въ едно общо: *България*, *Блъгария* или *Бугария*. По причина на послѣднето политическо събитие — русско-турската война — географическото положение, както и названието, на това наше общо отечество се измѣниха. Съ силата на берлинския договоръ, подписанъ на 1878 год. въ Берлинъ отъ седемьтѣ велики сили, цѣлото пространство, въ което живѣе български елементъ, получи и носи слѣдующитѣ официални названия: *Княжество България* (часть отъ Мизия, Софийското поле, Самоковската, Радомирската и Кюстендилската долини), *Източна Румелия* (часть отъ Тракия — долинитѣ на Марица, Тунджа и Арда и крайбрѣжията на Черно море), *Европейска Турция* (Одрински, Солунский, Битолский и Призренский еалети (губернии), *Романия* (Добруджа) и *Сърбия* (Нишский санджакъ).

Вслѣдствие събитието, станѫло на 6 Септемврий 1885 год. извѣстно подъ названието „*Пловдивский прѣврать*“, Източна Румелия се съедини съ Княжество България, което съединение не е още припознато отъ великитѣ сили. Нъ при всичко това, княжеското правителство въведе и въ двѣтѣ тия области една администрация, една войска, едни сѫдилища и еднакви закони. Едно законодателно събрание издава общи закони и за двѣтѣ страни и едно общо велико народно събрание въ послѣдне врѣме избра князь за овдовѣлия български прѣстолъ. Царствующий князь носи титла: «Князь на Сѣверна и Южна България». —

Освѣнь горѣ обѣлѣженото пространство българский елементъ живѣе още и въ слѣдующитѣ дьржави: въ Руссия — Таврическата и Херсонска губернии и Бесарабия, въ Австрия — Трансилвания, Банатъ и Войводина, въ Романия — въ югозападната ѝ часть, около Калафатъ, Бикетъ, Александрия и др., въ Сьрбия — Крайна, завземена въ 1833 год. съгласно Одринския миръ и въ 30 села въ Бѣлградското окрѫжие. Още намѣрва се едно село — *Кязъ-дервентъ*, въ Мала-Азия въ Брусенский еалетъ, между Никомидия и Никея.

Въ всичкитѣ тия дьржави, освѣнь въ Сьрбия, българский народъ се е колонизиралъ, вслѣдствие разни събития и обстоятелства въ различни врѣмена, а въ Сьрбия — Крайна е останала съ силата на дипломацията, както останахѫ въ послѣдне врѣме Добруджа, Нишский санджакъ, Одринский еалетъ и Македония.

б). Числото на българский народъ. Било е врѣме, когато за българский народъ се е знаяло твьрдѣ малко. Това не е било отдавна. Едвамъ се броятъ 60—70 години. Въ това минало врѣме, за българский народъ не се знаяло нищо или онова, що се знаяло, било е съвьршенно оскѫдно. Най-напрѣдъ се е мислило, че българский народъ е съвьршенно изгубенъ. Пьрвий Шафарикъ, при началото на настоящий вѣкъ, като най-добъръ познавачь на славянската история, смѣталъ е българский народъ около 600.000 душъ, които сѫ живѣли между Балкана и Дунава. Тая цифра постьпенно е растла, колкото по-вече е изучванъ народа ни. Ami Bouè въскачилъ горнята цифра (600.000) на 4.500.000 душъ. Колко голѣмо е било изненадването отъ това откритие на честния и ученния френецъ, позната се отъ това, гдѣто самъ Шафарикъ се осмѣлилъ да нарѣче тая цифра (4.500.000) невѣроятна. Венелинъ, Малоруссъ, въ 1838 година, искарвалъ българетѣ на 2.545.000 душъ. Нъ когато се почнало пробужданието на българский народъ, мнѣнията се измѣнили. Въ 1842 год. самъ Шафарикъ дошьлъ да се покае за пьрвата си грѣшка и приелъ цифрата 3.587.000 душъ. Въ 1844 год. самитѣ турци искарали числото на българский народъ на 4.000.000 душъ. Богоровъ въ 1851 год. искаралъ това число на 5.500.000, а Груевъ, Брадашка, и Каницъ на по-вече отъ 5 милиона. Въ 1856 год., въ врѣме на великото онова наше народно движение, нарѣчено «българский цьрковенъ въпросъ», българскитѣ депутати въ Цариградъ, като подали прошение на Високата Порта за независима цьрква, исказали, че числото на българский народъ, който населява Европейска Турция, възлиза на 7.500.000. Тая цифра е приета отъ мнозина наши патриоти, между тѣхъ и

отъ Раковский. Оскѫдностьта отъ статистически данни прѣчятъ ни да знаемъ и до день днешний точното число на наший народъ. Но, до колкото се знае днесь положително за нѣкои мѣста, числото най-вѣроятно може да се опрѣдѣли и прѣдстави по слѣдующий начинъ, разумѣва се, като оставямъ нѣкои отдѣлни цифри за въ бѫдѫще, при по-положителни данни, да прѣтърпятъ поправки:

1. Въ бълг. Княжество (Сѣверна и Южна България) споредъ официалнитѣ прѣброявания	—	2,000.000
2. Въ Европейска Турция:		
а) въ Солунский вилаетъ . . .	700.700	
б) въ Битолский вилаетъ . . .	400.000	
в) въ Одринский вилаетъ . . .	600.000	
г) въ Призренский вилаетъ . . .	300.000	2,000.000
3. Въ Румания:		
а) въ вѫтрѣшната ѝ часть . . .	500.000	
б) въ Добруджа	240.000	740.000
4. Въ Руссия:		
а) въ губерниитѣ: Херсонска и Таврическа	97.000	4,740.000
б) въ Бесарабия	50.000	147.000
5) Въ Австрия:		
а) въ Банатъ	22.800	
б) въ Войводина и Трансилвания .	27.500	50.192
6. Въ Сърбия:		
а) въ Нишский санджакъ . . .	200.000	
б) въ Краинския окрѫгъ и въ бѣлградскитѣ села	86.000	286.000
7. Въ селото въ Мала Азия	—	6.000
	—	5,229.192

Споредъ религиозното вѣроисповѣдание Българския народъ ни прѣдставлява, такожде приблизително, слѣдующето число:

1. Православни	4,539.163	
2. Католици	56.264	
3. Унияти.	6.000	
4. Протестанти	5.000	
5. Помаци (Мохамеданци Българе).	622.765	
	—	5,229.192

Както казахме, тая цифра е приблизителна, и съ врѣме. когато се изучи по-добрѣ статистиката на народа ни, навѣрно ще прѣтърпи промѣнение, или съ повишение, или съ понижение. Днесь ний ще приемемъ цифрата 5,500.000 до 6,000.000.

в) Името и езикътъ на българския народъ. Нашия народъ е получилъ името си отъ една чета, която, подъ прѣводителството на Аспаруха, е дошла на балканския полуостровъ и се съединила съ тукашнитѣ славянски племена, заселени отъ много по-рано. При всичко, че прѣминалъ много тѣжки врѣмена и обстоятелства, българския народъ и до днесь съчувалъ името си. Въ цѣлото, по-гореобѣлѣжено отъ насъ, пространство не чуе се друго име освѣнъ: «Българинъ», «Блъгаринъ«, «Бугаринъ». Истина, сѫществуватъ отдѣлни племенни названия, като на пр.: *Тракийци, Шопи, Мияци, Коленци, Бърсаци, Бабуни, Копановци, Пиянци, Поливоковци, Долно-Полѣнци, Горно-Полѣнци, Сираковци, Аризановци, Марваци, Аряни* и *Рупци*, но това непрѣчи никакъ да се наричатъ съ едно общо име: *Българе, Блъгаре* или *Бугаре*.

Колкото се отнася до езикътъ, то всичкитѣ горѣспомянати племена говорятъ особенно нарѣчие; но, вземени тия нарѣчия въ главнитѣ си грамматически форми, тѣ сѫ еднакви, а различаватъ се едно отъ друго по произношението на разнитѣ букви, по падежнитѣ си и родови окончания и по произнасянието на разнитѣ глаголни врѣмена. Общото нѣщо, което притѣжаватъ всичкитѣ тия нарѣчия и което отличава българския езикъ отъ твърдѣ ближния нему сроденъ сръбский езикъ е членътъ; *тъ, та, то* и *тѣ*, гласътъ „ѫ“ и окончанията на спрѣгателното причастие: *алъ, елъ, «илъ», улъ, ялъ, ѣлъ, юлъ, олъ* и *ель*. Основнитѣ разници между отдѣлнитѣ нарѣчия оставатъ за напрѣдъ драгоцѣнъ материялъ за испитване на нашитѣ учени мѫжие. При всичко че сѫществува малка разница между отдѣлнитѣ нарѣчия, тѣ пакъ съставляватъ единъ общъ езикъ.

Цѣлия български народъ въ обѣлѣженото пространство обитава въ компактна (гѫста) масса, само размѣсена тукъ-тамъ съ други чужди елементи. Споредъ прѣсмѣтванията, пространството, което населява българ. народъ, една квадратна милля дохожда на 1500 жит., отъ което се вижда, че цѣлото пространство не е гѫсто населено и има всичкитѣ условия за всеобщо развитие.

Отъ всичко изложено до тукъ, ний можемъ да извадимъ слѣдующий резултатъ: условията, които обусловляватъ и отъ които

зависи всестранний напрѣдъкъ на единъ народъ — географическото положение, численностьта, името, езикътъ, религията, материялното благосъстояние и политическото устройство на единъ народъ — ако и да не сѫ застжнчни, както при другитѣ по-велики нации, но пакъ сѫ утѣшителни. Наистина, ний не щемъ да имаме списатели и книжевни дѣла, каквито виждаме между английския, френския, германския, русския и италиянския народи, нъ нѣма да останемъ и съвършенно пакъ съ нищожна литература.

§. 6. **Какъ се дѣли историята на българската литература.** — Като вземемъ прѣдъ видъ политическитѣ събития въ народния ни животъ, които сѫ имали голѣмо влияние и върху самата литературна дѣятелность, ний можемъ да раздѣлимъ цѣлата история на двѣ части:

А. ПЬРВА ЧАСТЬ. Старий вѣкъ.

Тоя вѣкъ обема всичката литературна дѣятелность, която е развилъ наший народъ отъ началото на нашата история, а се свършва до края на XIV столѣтие, до пропадването на политическата ни самостоятелность подъ Турцитѣ.

Б. ВТОРА ЧАСТЬ. Новий вѣкъ.

Тоя вѣкъ обема всичката ни литературна дѣятелность отъ пропадването на политическата ни независимость, въ врѣмето на нашето робуване, па до най-ново наше врѣме.

Материялътъ, който ще влѣзне въ цѣлата книжевна история, може да бѫде раздѣленъ, както слѣдва:

А. ПЬРВА ЧАСТЬ. Старий вѣкъ.

Ѣ. Животътъ на българския народъ въ най-старо врѣме.
- а). Семейния животъ на българетѣ въ най-старо врѣме.
- б). Вѣра и обичаи на българетѣ въ най-старо врѣме.
- г). Народната книжнина, или народнитѣ умотворения.
- в). Моралното и ингелектуалното състояние на българетѣ.

Ѧ. Славянетѣ се заселватъ на Балканския Полуостровъ (III—VII столѣтие).

ОО. Литературната дѣятелность на славянетѣ, останали подъ Византийска власть.

Ѫ. Дохождането на Българетѣ на Бакканския Полуостровъ до покръщението имъ (679—864).

Щ. Покръщаването на българскитѣ славяне и борбата на Св. Кирилъ и Методий за славянската идея.

Э. Старобългарска, славянска или византийска литература.

Ю. Литературната дѣятелность въ врѣме на второто (Търновско) царство.

Б. ВТОРА ЧАСТЬ. Новий вѣкъ.

Ѣ. Врѣмето на турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760 год.).

Ѭ. Врѣмето на възраждането ни (1760—1855).

Ю. Врѣмето на новата ни литературна дѣятелность до освобождението на една частъ отъ Цѣлокупна България (1855—1878).

Ѯ. Врѣмето на литературната ни дѣятелность въ най-ново врѣме (1878—?).

А. ПЬРВА ЧАСТЬ.

СТАРИЙ ВѢКЪ.

Ѣ. Животътъ на български народъ въ най-старо врѣме.

а). Семейния животъ на Българитѣ въ най-старо врѣме.

§. 7. — Отъ политическата ни история знаемъ, че славянскитѣ племена, които бѣхѫ се заселили на Балканский Полуостровъ бидохѫ покорени отъ едно племе, нарѣчено «Българе». Това племе дало името си на покоренитѣ славянски племена, а прѣтопило се въ тѣхъ така, щото при свьршването на VII-то столѣтие, ний не виждаме никаква слѣда отъ него. Мнозина отъ чуждитѣ и отъ нашитѣ историци прѣдполагатъ, че Българетѣ, които сѫ дошли подъ прѣдводителството на Аспаруха, не сѫ били отъ славянско, а отъ чуждо — монголско, татарско или финско происхождение. Обаче тоя въпросъ още не е разрѣшенъ окончателно.

И тъй, когато говоримъ за български народъ и за неговата литература, ний трѣбва да разумѣваме славянскитѣ племена на Балканский Полуостровъ прѣименувани въ «Българе» и тѣхната литературна дѣятелность.

Чрѣзъ внимателнитѣ издирвания на най-новитѣ славянски историци, между които трѣбва да споменемъ Шафарика, Хилфердинга, Рачка, Раича, Венелина, Иречка, Дринова, Крьстовича и други, тьмното минало на наший народъ е освѣтлено. Само въпросътъ за най-старитѣ жители на Балканский Полуостровъ още очаква своето съвършенно освѣтление и разрѣшение.

Понеже всѣкога литературната ни дѣятелность е стояла въ зависимость отъ политическото ни положение, то ний въ тоя периодъ ще се докоснемъ въ нѣкои случаи и до политическитѣ събития въ нашето отечество.

Като изучаваме книжевната история на наший народъ, длъжни сме да се повьрнемъ въ онова най-старо врѣме, когато е билъ въ заедница съ останалитѣ свои славянски братия и да видимъ: въ какво културно състояние се намѣрвалъ той тогава.

Пьрвоначалното културно състояние на нашитѣ прадѣди намъ е неизвѣстно.

Че славянскитѣ народи, па и нашитѣ прадѣди сѫ имали вече нѣкакъвъ културенъ животъ, когато сѫ живѣли заедно, нѣма съмнѣние: защото това се вижда отъ хубавитѣ свойства и обичаи, които чуждитѣ съврѣменници сѫ познавали у тѣхъ. Нъ, за доказателство, че нашитѣ прадѣди сѫ били вече на една стьпень въ културното си развитие, ний ще прибѣгнемъ къмъ по-силни доказателства. Начинътъ на живота, нравитѣ, обичаитѣ, религията, икономическото състояние, облѣклото, инструментитѣ съ които сѫ работили, покѫщнината и други тѣмъ подобни нѣща, сѫ такива фактори при изучванието на културното развитие на единъ народъ, щото тѣ, при отсѫтствието на други по-положителни данни, могѫтъ да бѫдѫтъ вземени всѣкога съ най-голѣма сполука, за да се изучи умственното състояние на единъ народъ.

Слѣдователно, за да можемъ да видимъ въ какво културно състояние е билъ наший народъ въ това далечно, прѣдисторическо врѣме, трѣбва да изучимъ начинътъ на семейния му животъ, обичаитѣ, религията, икономическото му състояние и политическото му устройство. Защото, отъ всичко това ний ще видимъ, какво е знаялъ наший народъ, когато е билъ заедно съ останалитѣ си славянски братия, а какво е научилъ послѣ, отдѣленъ отъ тѣхъ.

1. Семейно сродство. Задруга. Племе. Жупа. — Въ южнитѣ и сѣверни славяне общественний и държавенъ животъ и редъ основавалъ се е на семейнитѣ сродственни отношения между отдѣлнитѣ членове. Такова уреждание, въ най-пьрвобитна форма, се

съчувало между сърбитѣ и хърватитѣ въ семейния съюзъ, нарѣченъ *задруга*. Такъвъ семейнъ съюзъ се съчувалъ и между българитѣ, най-много въ Македония, нъ не съ това сѫщо название. Подъ името задруга ний виждаме такова семейно общество, което се състои отъ нѣколко по-малки челяди (семейства) съ еднакво происхождение, или свързани чрѣзъ едно кръвно сродство. Всичкитѣ тия семейства живѣятъ заедно, работятъ общо, ядѫтъ на обща трапеза и ступанисватъ общо имущество подъ управлението на единъ старѣйшина — най-старъ по възраст въ задругата. Тоя управитель въ задругата се наричалъ различно: дѣдо, домовладика, домакинъ, а по сръбски — старешина, старо-чехски — старость, владика. Старѣйшината въ задругата бива бащата или най-стария братъ; той управлява цѣлото семейство въ домътъ и общото имущество, распрѣдѣлява работата между мѫжскитѣ членове, продава и купува, като пази интереситѣ на цѣлий родъ. Въ езическитѣ врѣмена, той — дѣдото — е извършвалъ жьртвоприношението, устроявалъ празднуванията — нѣщо, което отчасти се е съчувало и до днесь. Той билъ прѣдставитель на задругата въ общитѣ събрания, въ които сѫ били обсѫждавани разни въпроси. Между отдѣлнитѣ членове на задругата владѣла е пълна равноправность. Земята, която работятъ; жилищата, въ които живѣятъ; домашния добитъкъ; разнитѣ орѫдия и покѫщнина — всичко, което може да се счита като имущество и богатство, е било общъ имотъ, общо притѣжание, отъ което всичкитѣ членове имали право да се ползуватъ еднакво. При такова учрѣждение никакъ не е било възможно да сѫществуватъ бѣдни людие: всѣкой е билъ членъ въ нѣкое семейство (задруга), което е обезпечавало материялното му благосъстояние и сѫществуването му. Само онния лица, които, като за наказание, сѫ били исключвани изъ семейството, били бѣдни; отъ тука произлиза и еднаквото значение на понятията въ думитѣ: *бѣдность* и *лошота*.

До колко семейното сродство е играло важна роль въ славянския общественъ и държавенъ животъ и до колко сѫ били чврьсти тия сродственни свързки, познава се отъ разнообразнитѣ сродственни стьпени и названия, които сѫ опазени и до днесь.

Въ семейството на мѫжя се гледало съ особенно уважение и значение. Отъ тамо произлиза разницата между «*мѫжска кръвь*», «*мѫжска лоза*» и «*женска кръвь*», а «*женска лоза*», които се означаватъ еще и съ «*дебела кръвь*», „*тънка кръвь*“. На жената друго название нѣма освѣнь „*жена*“ (γυνή) синонимно съ „*родителница*“, която е била опрѣдѣлена само да ражда и

отглежда, когато на мѫжътъ се дава название еще и *„човѣкъ“* (ѵьловѣкъ). Всичкитѣ членове, които се свързватъ отъ сродственни връски, сѫ произлизали отъ *„една кръвь“*, *„една лоза“*, *„единъ корень“*, *„единъ сой“*, *„единъ ощеръ“* *„една влака“*.

Сродството се различава на *„възходяща“* и *„нисходяща линия“*.

Сродството по мѫжска кръвь се дѣли на шестнадесеть или осьмнадесеть колѣна, и то: деветь или осьмь въ възходящата, и толкова въ нисходящата линия. Въ възходящата линия съчували сѫ се названия само за четире колѣна, а въ нисходящата названия за петь колѣна.

Названията на членоветѣ въ възходящата линия сѫ слѣдующитѣ:

I *Колѣно:* мѫжъ и жена, като *баща* и *майка* — родители.

Мѫжътъ се нарича още: ѵьловѣкъ, войно, съпругъ, стѵпанинъ. Жената се нарича още: съпруга, другарка, стѵпанка.

Бащата се нарича още: отьцъ, тато. Майката се нарича още: матерь, мама. Бащата и майката вкупъ се наричатъ родители.

II *Колѣно:* дѣдъ и баба.

Дѣдата се нарича още: дѣдко, старь баща, старьцъ.

Бабата се нарича още: бабица, стара-майка.

III *Колѣно:* прадѣдъ и прабаба.

IV *Колѣно:* прапрадѣдъ или ѵокѵндѣдо и прапрабаба или ѵокѵнбаба.

Названията на колѣната въ нисходящата линия сѫ слѣдующитѣ:

I *Колѣно:* баща и майка. Въ приказкитѣ и обикновенний говоръ се наричатъ корень.

II *Колѣно:* Дѣцата: сынъ, дьщеря. А когато се родятъ двѣ дѣца — близнаци.

Дѣцата се наричатъ още: дѣте, отрокъ.

Синътъ се нарича още: сынѵе, рожба. Ако е първороденъ — прьвакъ, а ако е послѣдня рожба — истрьсѫкъ. Ако е роденъ слѣдъ смьртьта на баща си — посмьртникъ или посмьртница.

Дъщеря — се нарича: керка, ѵерка.

III *Колѣно:* **внꙋкъ — внꙋци и внꙋкиня.**
IV *Колѣно:* **правнꙋкъ и правнꙋкиня.**
V *Колѣно:* **праправнꙋкъ или чокꙋнвнꙋкъ и праправнꙋкиня или чокꙋнвнꙋкиня.**

Другитѣ колѣна нѣматъ особенни названия.

Другитѣ сродственни названия въ отношение къмъ колѣната на въсходящата или нисходящата линия по мѫжска или женска кръвь сѫ слѣдующитѣ:

1. Братъ на дѣдата или чича на бащата се нарича: **прачича.**

2. Сестрата на бабата или тетка на бащата се нарича: **пратѣтка.**

3. Братъ на бащата се нарича: **чича, стрика.**

4. Жената на чичата се нарича: **стрина.**

5. Сестрата на бащата се нарича: **леля, лельица.** А сестрата на майката се нарича: **тѣтка, тѣтица.**

6. Жената на синътъ се нарича отъ баща му и майка му: **снаха, снашица.**

7. Бащата и майката на синътъ се наричатъ отъ снахата: **свекъръ и свекръва.** А бащата и майката на снахата отъ синътъ се наричатъ: **тъстъ и тъща,** къмъ които синътъ е: **зетъ, зетко.**

8. Братътъ на мѫжьтъ се нарича отъ неговата жена: **дѣверъ, брайно.**

9. Братътъ на жената се нарича отъ мѫжьтъ: **шꙋрекъ, шꙋрей.**

10. Сестрата на мѫжьтъ въ отношение къмъ жената му е: **зълва, хꙋбавка, ꙗбалка, дꙋнка, злата, нѣвенка.**

11. Сестрата на жената, въ отношение къмъ мѫжьтъ, е: **балдъза.**

12. Женитѣ на двама братия въ взаимно отношение сѫ: **етрьва — етрьви.** А мѫжетѣ на двѣ сестри въ взаимно отношение сѫ: **баџанакъ — баџанаци.**

13. Братия родени отъ единъ баща и една майка сѫ: **братия, еднокръвни братия,** а сестритѣ: **сестри, еднокръвни сестри.**

14. Братия или сестри, родени отъ единъ баща, а двѣ майки, или отъ една майка, а двама бащи, се наричатъ: **полꙋбратъ и полꙋсестра.**

15. Повторения мѫжь или повторената жена, въ отношение единъ къмъ другъ, се наричатъ: **повторенникъ** (вторий мѫжь) и **повторка** (втора жена), а въ отношение къмъ дѣцата на мѫжьтъ или на жената, се наричатъ: **оꙋхъ, оꙋвъ и мащеха.**

16. Ако жената дойде въ кѫщата на повторения мѫжь и доведе съ себе свое дѣте и завари въ кѫщата дѣте отъ първата жена

на мѫжьтъ си, тогава доведеното дѣте се нарича: **доведенникъ или доведенница**, а завареното дѣте — **закарникъ, закарница или закаренче**.

17. Дѣцата на двама братия се наричатъ **братовчеди, братенци** (първи братовчеди); дѣцата на двѣ сестри — **сестринци или сестриначета**. Дѣцата на първитѣ братови или сестрини дѣца, се наричатъ втори братовчеди и тъй нататъкъ.

18. Братътъ на майката за дѣцата ѝ е: **вуйка, вуйка или вуча**. Съпругата на вуйката за тия дѣца е: **вуйна, вуйна**. Дѣцата на вуйката сѫ: вуйкови дѣца, **вуйнини** дѣца (братовчеди).

19. Когато мѫжь и жена нѣматъ отъ сърдцето си рожба, а вземѫтъ чуждо дѣте и го усвоятъ, това дѣте се нарича: **храненикъ или храненица**.

20. Когато едно дѣте чуждо се отдои отъ една жена, то дѣтето на **дойтелката** (доячката) и другото дѣте ставатъ братия, братъ и сестра или сестри по млѣко.

21. При извършването на таинството *бракътъ*, **кръстникътъ** държи свѣщитѣ на главитѣ на **кумцитѣ** си. Това сродство се нарича въобще „**кумство**“.

22. Има друго едно сродство, сродство по изборъ, нарѣчено **побратимство или посестримство**.

Освѣнь до тукъ изложенитѣ сродственни отношения и названия въ западна България владѣе тоя хубавъ обичай, щото на всѣкой старъ човѣкъ и жена се казва **дѣдо** и **бабо**, на срѣденъ човѣкъ и срѣдна жена — **чичо** и **стрина**, а на по-млади, било мѫжь, било жена — **байко** и **бако**, а въобще на всѣкого — *приятелю* или *прийо* и *побратиме*.

Тия сродственни свързки сѫ упазени и до днесь между Българетѣ. Много пѫти, когато се вземѫтъ момъкъ и мома отъ една сѫща влака или колѣно, които, по сродственнитѣ си отношения стоятъ толкова далечь, щото църквата дозволява вѣнчаването имъ, членоветѣ отъ тая сѫща влака показватъ силно негодуване. —

Положението на женитѣ въ семейството и обществото е било почти рабско. Жената била натоварена не само съ домашнитѣ работи, но още и съ полскитѣ. Нѣкои мислятъ, че това рабско положение на женитѣ произхождало отъ това обстоятелство, което се съчувало отъ части и до днесь по селата, дѣто момцитѣ сѫ били дължни да плащатъ голѣма сумма за момата, която просятъ за жена.

По нѣкога женитѣ сѫ били дължни да ходятъ съ мѫжетѣ си и на бой. Така на пр., въ 626 г. при обсадата на Цариградъ, между убититѣ славянски мьртви трупове, били намѣрени и убити жени. Това се съчувало и до днесь между Чьрногорцитѣ. Но въ замѣна на всичко това, жената се

ползувало отъ всеобщо уважение: тя не е можала да бѫде въ никакъвъ случай прѣдметъ нито на най-малко оскърбление и се считала за основа на семейното щастие. Да се оскърби жената се считало за мѫжьтъ и за мѫжското достойнство най-голѣмата обида; мѫжъ, който би дързналъ да обиди жена, било съ дѣло или съ слово, той е унизилъ не само себе си, но и мѫжското достолѣпие, и наградата на такъвъ е била общо прѣзрѣние. За оскърблението на жената цѣлото семейство, па даже и цѣлото племе е било длъжно да отмьсти.

Държавно устройство.

Държавното устройство на славянетѣ било демократическо. Прокопий расказва, че тѣ не сѫ се управлявали отъ единъ человѣкъ, нъ отъ съвѣтътъ на старѣйшинитѣ Въ най старо врѣме между тѣхъ е сѫществувало владѣнието на демократията — народътъ. и, както въ мирно врѣме, тъй и въ военно врѣме, всичкитѣ дѣла сѫ били подвьргавани на общо обсѫждание.

Основата на държавното и общественно устройство е била задругата (голѣмо семейство). Множество такива семейства или чеяди, които сѫ били свьрзани чрѣзъ сродственни и кръвни врьзки и които сѫ живѣли въ отдѣлни селски поселения съставлявали сѫ *племе*, и земята, и пространството, населявано и завзимано отъ това племе, се наричало *жупа* или *жупания*, а управительтъ — *жупанъ*. Това название се съчувало въ сьрбитѣ. Срѣдоточието на жупанията се наричало градъ, укрѣпено мѣсто на жупата. Това укрѣпление обикновенно е било построявано, или върхъ блата, или на възвишение, което е имало форма на полуостровъ; това възвишение, отъ къмъ страната, отъ дѣто се е съединявало съ околнитѣ възвишения, е било защитено чрѣзъ окопъ, а отъ къмъ другитѣ страни — чрѣзъ стрьмни прѣсичания. Въ всѣкоя жупания е управлявалъ старѣйшина, който е билъ всѣкога избираемъ изъ срѣдата на нѣкое семейство.

Заслугитѣ на тоя старѣйшина въ военно врѣме и мѫдростьта и благостьта му въ мирно, изисквали сѫ да се отплатятъ съ благодарность и признателность, които не сѫ можали да бѫдѫтъ засвидѣтелствувани иначе, освѣнъ чрѣзъ това право да владѣе и управлява той пожизненно. Ако се случи, както много пѫти е ставало, и синътъ на заслужения старѣйшина да се е отличавалъ съ нѣкое високо отличително, било душевно или тѣлесно качество, то за наслѣдникъ на починалий старѣйшина — баща му — се избиралъ той. И тъй, лека полека, управительтъ ставалъ не само пожизненъ, нъ и наслѣдственъ. По такъвъ начинъ е поникнала между слави-

нетѣ аристократическата класса. Тия управители сѫ носили разни названия: **боляринъ, воєвода, князь, панъ, жупанъ, краль** и др.

Името *бояринъ* е произлѣзнало безъ съмнѣние отъ кореньтъ *бой*. Може би въ много далечно и старо врѣме това название се давало на оня войникъ, който се отличавалъ въ врѣме на война чрѣзъ нѣкоя показана необикновенна храбрость или отважность; нъ по-послѣ то се прѣобърнало въ народно достойнство. Византийскитѣ лѣтописи въ 764 год. споменуватъ за бояритѣ (боляритѣ), че сѫ били голѣмци между българетѣ. Това звание се упазило въ български държавенъ строй до самото падание на българското царство, а въ врѣмето на турското владичество, бояретѣ сѫ били или изсѣчени или потурчени. Въ най-ново врѣме това звание се съчувало между Ромѫнитѣ, които, между многото български думи, обичаи и звания, съчували сѫ думата и званието: *бояринъ*. *Воевода* изначало се наричалъ войнский началникъ и прѣдводитель, но по-послѣ, понеже той умѣялъ и въ мирно врѣме да управлява и да владѣе надъ съгражданетѣ си, то това име означавало въобще *началникъ* и *велможа*. Това звание такожде е било съчувано прѣзъ всичкитѣ периоди на старото българско господарство. Слѣдъ паданието на българското царство, това звание и име се съчувало между Ромѫнетѣ, а и самото турско правителство го задържало въ нѣкои случаи. Търновския управитель, до най-ново врѣме носилъ е официялно званието «Търновский воевода». Въ Ц-градъ управительтъ на прѣградието «Галата» носилъ е до скоро врѣме званието «Воевода».

Князь. За тая дума Карамзинъ прѣдполага, че произлѣзнала отъ *конь*, при всичко, че мнозина учени я произвождатъ отъ източното име *каганъ* и нѣмското *König* или старонѣмското *Kuning*. Карамзинъ казва, че между Славянетѣ коньетѣ сѫ били толкова рѣдко, а пъкъ много нуждни, щото тѣ сѫ се считали за драгоцѣнность. Да притѣжава човѣкъ 80 конье между Поморянетѣ въ срѣдния вѣкъ, съставлявало е голѣмо богатство, и всѣкой, който притѣжавалъ и ѣздилъ конь, наричалъ се *князь* (nobilis capitaneus et Princeps). По нѣкога се наричалъ *Великий князь*. Думата е упазена и до днесь.

Панъ. Споредъ извѣстието на Константина багрянороднаго, тая дума е означавала управитель. Такъвъ *Панъ* е управлявалъ въ Хръватско три голѣми окрѫзи и прѣдсѣдателствувалъ е въ събранието, гдѣто народътъ се събиралъ въ полето, за да обсѫжда народнитѣ работи. И до сега въ Полския и Чехския езици думата „*панъ*“ означава *Господинъ*.

Жупанъ и *Жупанство* или *Жупания*. Въ врѣме на срѣдния вѣкъ въ нѣкои славянски земи окрѫзитѣ наричали *жупанства*, а управителитѣ — *жупани*. Тая дума се съчувала въ Ромѫнский езикъ *жупунъ* (господарь, майсторъ).

Краль. Думата и званието, споредъ Карамзина, сѫ много нови. Званието е уредено тогава, когато аристокрацията се усилила така, щото отъ благодѣтели за народътъ, тѣ станали угнѣтатели. Думата произлиза отъ *карамъ* (наказвамъ), когато народния прѣдводитель вече билъ облѣченъ съ властъ да наказва прѣстѫпницитѣ по неговата воля.

При всичката си власть, тия старѣйшини не сѫ били съвършенно неограничени. Общитѣ работи всѣкога сѫ се рѣшавали въ

събранията, кѫдѣто сѫ присѫтствували всичкитѣ старѣйшини и въ които събрания тѣ само сѫ прѣдсѣдателствували. Бояритѣ, воеводитѣ, князоветѣ, пановетѣ, жупанитѣ, па и самитѣ кралье въ много отношения сѫ зависели отъ волята и произвола на народа, или подобрѣ да се каже, на по-влиятелнитѣ между народа, които, слѣдъ като сѫ избирали единодушно началника си, слѣдъ кратко врѣме, свьргнували сѫ го, по нѣкога съвьрѫшенно безъ причина и безъ грѣшка, а просто по капризъ или легкомислие и клѣвета, или по причина на нѣкое нещастие станало на народа.

2. Хозяйственного положѐние на нашитѣ прадѣди. Нашитѣ прадѣди, въ онова далечно и старо врѣме, когато сѫ прѣминали изъ Азия въ Европа, не бѣхѫ диви и скитници, нъ бѣхѫ доволно напрѣднали въ културния животъ. Тѣ бѣхѫ вече земледѣлци, знаехѫ да ткаятъ, да плетѫтъ, да зидятъ здания и др. А всичко това ни доказва за тѣхното не низко културно положение. За да се увѣримъ въ това, ний трѣбва да прибѣгнемъ къмъ единъ такъвъ свидѣтель, който ще ни засвидѣтелствува най-вѣрно. Филологията е открила много тъмни въпроси за миналий животъ на человѣческий родъ и доказала е тия прѣдположения съ математическа точность и вѣрность. Тя ще ни послужи и тукъ за да докажемъ, че нашитѣ прадѣди не сѫ били въ низко културно развитие, когато сѫ дошли на Балканский Полуостровъ. Филологията ни увѣрява, че названието на единъ веществененъ прѣдмѣтъ не може да сѫществува въ единъ езикъ, ако самий тоя прѣдмѣтъ не е билъ познатъ на народа. Общитѣ названия на нѣкои извѣстни прѣдмѣти или дѣйствия въ всичкитѣ по-главни европейски езици доказватъ, че всичкитѣ тия народи, въ едно много далечно и минало врѣме, сѫ живѣли заедно и имали сѫ понятие за извѣстни нѣкои прѣдмѣти и дѣйствия. Езикътъ ще ни докаже и тукъ, че названията на нѣкои извѣстни прѣдмѣти и дѣйствия сѫ общи въ всичкитѣ славянски езици, което не може да бѫде иначе, освѣнь, че тия прѣдмѣти сѫ били извѣстни и употрѣбляеми отъ славянетѣ още тогава, когато сѫ били заедно.

И тъй, нашитѣ прадѣди, когато сѫ дошли на Балканский полуостровъ, били сѫ земледѣлци, скотовъдци и знаяли сѫ много работи, и полски, и домашни. Това се доказва отъ слѣдующето сравненне:

Названията на всичкитѣ ситни храни сѫ еднакви у по-главнитѣ славянски езици. Старо български: **пьшєница**, русски: **пшєница**, полски: **pszenica**, литовски: **psenica**, чехски и славянски: **pšenice** и сръбски: **пшєница**.

Ечмикъ: старобългарски: **ѧчьмы** (основа **ѧчемень**), руски: **ячмень**, полски: **jeczmień**, литовски: **jẽčmjen**, чехски: **ječmen**, словински: **jačmen**.

Овесъ: старобългарски: **овьсъ**, руски: **овесъ**, полски: **owies**, литовски: **wows**, чехски и словински: **oves** и срьбски: **овес**.

Ръжь: старобългарски: **рьжъ**, русски: **рожъ**, полски: **reż**, литовски: **rož**, чехски и словински: **rež**.

Просо: старобългарски: **просо**, русски: **просо**, полски: **proso**, литовски: **pŕoso**, (неупотрѣбимо), чехски и словински; **proso**.

Значението на думата *жито* въ отдѣлнитѣ славянски племена се промѣнява, нъ все означава единъ видъ отъ ситната храна. Тъй на примѣръ въ Банатъ и день днешний *жито* означава *пшеница;* въ хърватско означава *просо;* въ Русия — *ячмикъ;* въ Чехия и Полша — *ръжь* и пр.

Зърната на ситната храна, която е служила за храна на человѣцитѣ или на добитъка, нашитѣ стари сѫ дробили на ситни кѫсове, които носятъ слѣдующитѣ названия: старобългарски: **жрѣнъкъ**, русски: **жернокъ**, полски: **żàrna**, чехски: **zernov**. Въ новобългарский езикъ има двѣ думи отъ сѫщий корень: *зърно* и *ярма*. Или тия зърна сѫ **млѣли** на **мелнъ**, отъ гдѣто излизало *брашно:* старобългарски: **мѫка**, русски: **мука**, полски: **mąca**; отъ това брашно сѫ *мѣсили* **тѣсто** подквасено съ **квасъ**; отъ тѣстото сѫ *пекли* **хлѣбъ** и **колачи**. Освѣнь това, отъ брашното сѫ правили още **каша**. *Колачитѣ* и *кашата* сѫ били най-омилени храни на нашитѣ прадѣди. И день днешний кумцитѣ отиватъ при своя крьстникъ на най-добъръ день съ *колачи,* а сѫщия гостъ въ българската кѫща ще се угощава непрѣменно съ *каша* и *баница* (колачь).

Освѣнь хлѣбътъ, нашитѣ прадѣди сѫ употрѣблявали като **вкусно** слѣдующитѣ растителни прѣдмѣти: **бобъ**, **грахъ**, **лѣщя**, **репа**, **лукъ**, **чеснъ** и др.

Нашитѣ прадѣди сѫ знаяли да **орѫть** въ **брѣздя**, да **сѣѫть**, да **жънѫть** и да **косѫть**; знаяли сѫ да **връзкать** въ **снопове**, да **млатѫть** съ **успове** и то въ **гумно-то**, а сламата сѫ правили въ **стогове**. Пожънатата нива ставала **стрьньище** (отъ стрьнь = сламка).

Най-важнитѣ орѫдия за земледѣлието, които се употрѣбяватъ и до днесъ, сѫ били познати на нашитѣ прадѣди, което се познава и доказва отъ думата **плугъ**, обща въ всичкитѣ славянски езици. Освѣнь това, и най-дребнитѣ съставни части на плугътъ сѫ били познати и употрѣблявани, защото названията имъ сѫ еднакви въ всичкитѣ славянски езици. Тъй на примѣръ: **грѣдло** (**gredels**,

grzadziel, hřidel), **лємєсъ (lemiesz)**, **чьртало, плазъ, отка** и други иматъ еднакви названия. Отъ другитѣ земледѣлчески орѫдия заслужватъ да се споменѫтъ: **коса, срьпъ, мотика и лопата**, които иматъ такожде еднакви названия. Своитѣ обрани полски плодове нашитѣ прадѣди сѫ довозвали дома съ **кола**; при тая обша дума, имаме още една обща въ всичкитѣ славянски езици — *талига:* старобългарски: **тѣлѣга**, руски: **телега, тележка**, полски: **telega**, чехски: **teleha.**

Достойно е да се забѣлѣжи и това, дѣто въ всичкитѣ славянски езици се исказва съ единъ глаголъ думата *впрѣгание:* Старобългарски: **Осєлъ подъ тєлѣгою подъ прѧжєнъ**, руски: **запрѧгатъ**, полски: **zaprzagač**, чехски: **zapřáhnouti.** Сѫщо и думата *яремъ,* за воловетѣ е обща (**ꙗрмо, ѧрмо, jarzmo, jařmo**).

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че нашитѣ прадѣди сѫ били земледѣлци. Земледѣлието е било основа на тѣхното сѫществувание и като такова, то е било уважавано въ висока стьпень. Множеството пословици, пѣсни и приказки доказватъ за голѣмата важность на земледѣлието между българетѣ. И денъ днешний българинътъ е убѣденъ, и то съвьршенно основателно, че: *„ралото и мотиката хранятъ свѣта“.*

Освѣнь земледѣлието, нашитѣ стари, въ онова далечно врѣме, знаяли сѫ такожде и разни занаяти, само че тия занаяти сѫ се работили отъ членоветѣ на едно и сѫщо семейство. И до днесь нашия селянинъ знае да си направи самъ колата, бѫчва, кѫща и други.

Така, тѣ сѫ знаяли: да **тѣсѭтъ** дьрвени работи съ **тѣсла** *(теслица,* **tesla, cieslica**), да **длъбаѭтъ** разни прѣдмѣти съ *длѣто* (**длѣто, dloto, долото**). Тѣ сѫ правили за домашни потрѣби: **бѫчви и бѫдньи**, на които сѫ набивали **обрѫчи**; знаяли сѫ еще да **плѣтѫтъ: кошєвє, крошни, сита** и **рѣшєта**; да *рѣжатъ* **корита** и **лѫжици** (руски: *ложка,* **lžice, lyžka, lžica, ožica** и *ужица).* Между тѣхъ е имало мѫжье, които сѫ знаяли да **ковѫтъ подкови** за **ослитѣ**; имало е **котларє** и **грьнчарє**, които сѫ правили **котли** и **грьнци (grnac, garniec, hrnec).** Нашитѣ прадѣди сѫ знаяли такожде да *прѣдѫтъ* съ *врьтено (веретено,* **vreteno, wrzeciono, vřeteno**), да *ткаятъ* въ **станъ** и то съ помощьта на **брьдо** и **кросно.** Чрѣзъ тканието сѫ произвождали **платно**, отъ което сѫ *кроили:* **кошѹльи (koszula, košile)** и **гащи** *(гачи,* **gatki, gače**). Освѣнь *платното,* тѣ сѫ *ткали* еще и **сѹкно** отъ което сѫ правили: **сѹкмань** *(сукмань,* **suknja, suknjice** и **suknjenjača**). Въ врѣме на студоветѣ прѣзъ зимата на-

шитѣ стари сѫ се обличали въ **кожухъ**, а на краката сѫ обували *цървули.*

Отъ всичко горѣизложено се вижда ясно, че нашитѣ стари, когато сѫ дошли на балканския полуостровъ, били сѫ *облѣчени*, обути и притѣжавали покѫщнина, която, колкото и да е била проста, свидѣтелствува, че тѣ сѫ живѣли питоменъ и редовенъ животъ. Съ такъвъ животъ е свързано и постоянното обитаване на едно мѣсто. Нашитѣ прадѣди не сѫ живѣли чергарски животъ нито подъ открито небо, нъ въ постоянни поселения и въ кѫщи. Това се доказва отъ общото название въ всичкитѣ славянски езици на думитѣ: **станъ, домъ**; тоя домъ е ималъ: **прагъ, врата, стѣна** и **окно.** (**prag, prog,** *порогъ;* **vrata, wrota,** *ворота;* **stjena, sciana**) Домътъ е билъ снабденъ вѫтрѣ съ **полиця, пѣць** и **столове**; билъ е съграждванъ вкрѣдъ широкъ **дворъ**, обиколенъ отъ всѣкѫдѣ съ **окопъ.** Мислило се, че Славянетѣ се научили да правятъ **хижи** отъ Германцитѣ, които сѫ правили **hisе-n,** а старобългарски **истъба.** Нъ, като се вематъ прѣдъ видъ горѣприведенитѣ названия, както на жилището, тъй и на отдѣлнитѣ части на кѫщата, едва ли може да се подтвърди подобно едно мнѣние.

3. Военното искуство на нашитѣ прадѣди. Всичкитѣ историци едногласно признаватъ, че нашитѣ Славяне сѫ били тихъ и миренъ народъ, който е обичалъ да живѣе съ всѣкого въ приятелство. Тѣхното воюване е било по-вечето за отбрана; много рѣдко сѫ нападали на другиго, но нападнати, тѣ сѫ се опълчавали всички, които сѫ били възрастни и способни да се биятъ. Тѣ сѫ имали здраво тѣлосложение и не сѫ били невѣщи въ битката. Когато сѫ воювали, тѣ сѫ се били въ гѫсти редове подъ прѣдводителството на единъ воевода, който ги управлявалъ и въ мирно врѣме. Обикновенното орѫжие е било таково, каквото сѫ употрѣбявали и всичкитѣ други народи. *Копие (копье,* **kopia, kopí, koplje**), *сулица* (**sulice, sudlica**), *стрѣла* (**strjela, strzala, střela**), намазана съ особенна *отрова*, **мечь** (**mač, mjecz, meč**) и **щитъ**, който е билъ голѣмъ и тѣжькъ, сѫ били военнитѣ орѫдия на нашитѣ прадѣди. Общото опълчаване въ врѣме на война се доказва отъ това, дѣто и днесь думата *войска* означава дружина, а думата *войнъ* — мѫжъ. И днесь въ пѣснитѣ жената казва на мѫжътъ си *войно.*

б). Вѣра и обичаи на нашитѣ прадѣди.

Както начинътъ на животътъ, тъй и религията може да бѫде мѣрило за културното положение на единъ народъ. Въ старата ре-

лигия на нашитѣ стари, ний не виждаме оная грубость и онова дълбоко деморализирующе суевѣрие, както въ религията на нѣкои диви народи. Нашата стара религия не е изисквала никакви человѣчески жьртви, каквито е изисквала религията на нѣкои източни народи, нито пъкъ обрядитѣ ѝ сѫ сѣяли развратъ, както религията на образованитѣ Финикийци. Тъй сѫщо нии не виждаме, или много рѣдко, поклонение на идоли, но никакъ не и̂на человѣчески сѫщества, каквито е дозволявала религията на старитѣ Перси, Египтяне и Римляне. Нашитѣ прадѣди сѫ били многобожници, но не страстни идолопоклонци. Тѣ сѫ обожавали физическитѣ явления, като сѫ приписвали, че надъ всѣкое явление владѣе и управлява нѣкой невидимъ духъ; обожавали сѫ нѣкои видими небесни тѣла, като: слънцето и мѣсецътъ; давали сѫ божески почести на нѣкои вредителни животни, които сѫ причинявали вреда на земледѣлието и скотовъдството. Тѣ сѫ вѣрвали, че всѣкое общественно или политическо явление, като: война, умирание на владѣтель, болѣсть, смьрть, плодородие или неплодородие, благополучие или нещастие, радость или скърбь и други — всичко пропълзиза, управлява се и зависи отъ нѣкое невидимо сѫщество: за това сѫ принасяли жьртвоприношения на това сѫщество и молили му сѫ се да бѫде милостивъ къмъ человѣкътъ. Вѣрвали сѫ, че надъ всѣкоя долина, надъ всѣкоя гора, надъ всѣкоя вода, надъ нивитѣ и ливадитѣ, надъ селото и кѫщата на всѣкой человѣкъ сѫ бдили нѣкои невидими свьрхестественни, добри или зли духове и съ жьртвоприношения тѣ се старали да ги омилостивятъ. Много рѣдко сѫ правили кипове или идоли, на които да се кланятъ и да отдаватъ почести, като на самото божество. Не сѫ имали такожде извѣстни здания, въ които да обитаватъ само боговетѣ. Боговетѣ сѫ били въ вселената, която е окрѫжавала человѣка, и въ самия человѣкъ.

При всичкото си многобожие нашитѣ прадѣди сѫ вѣрвали въ едно най високо, най-съвършенно и невидимо сѫщество, нарѣчено: *Богъ*. Тоя славянски Богъ има еднакво значение съ латинский **Deus,** грьцкия Θεὸς или **Zeus** и старо-персидския или старо-индийския **Bhāga**. Нъ да ли съ това название сѫ именували нашитѣ иradѣди въ най-старо врѣме това най-високо сѫщество, не се знае положително. При всичко че названието на трѣвата *„перуника“* въ Българетѣ, посвѣтена на бога Перуна и названието на сѫщата трѣва въ Сърбетѣ *„богиша“*, посвѣтена на *бога*, ни довожда до заключение, че думата *богъ* е по-стара между Славянетѣ, отъ колкото се мисли, пакъ има прѣдположение, че на това най високо и съвършенно сѫщество нашитѣ прадѣди, въ много отдалечено врѣме,

сѫ давали друго название. Въ старитѣ русски лѣтописи се споменува, че пьрвия владѣтель на видимия и невидимъ свѣтъ е билъ *Сварогъ,* който, споредъ доказателствата на компаративната митология, отговаря на староиндийския **Varuna,** грьцкия οὐρανὸς, а слѣдъ него е дошьлъ синъ му *Свѣтлина* или *Слънце,* грьцки Ἀπόλλων. Между Българетѣ и днесь се е съчувало прѣдание въ пѣснитѣ и приказкитѣ, че владѣтельтъ надъ мълнията и гръмотевицата е билъ *Перунъ*, комуто се молили въ врѣме на бездъждие.

«Пеперуда злата»
Прѣдъ *Перуна* лѣта,
Лѣта и прѣлѣта,
По поле се мѣта
И Богу се моли:
Дай Боже дъждецъ!
. . . . . .

(Стр. 168 «Горский Пѫтникъ»).

Освѣнь на това най-високо сѫщество, нашитѣ прадѣди сѫ отдавали божески почести на *слънцето* и *мѣсецътъ*. Това богопочитание се упазило отчасти и до днесь между нашия народъ. Когато зарань на истокъ се появи слънцето, нашитѣ се крьстятъ; сѫщо се крьстятъ и когато има нова мѣсечина. Онова, което се е съчувало отъ старо врѣме, че слънцето се женило за *„хубава Гроздanka“* (Показалецъ стр. 127), за *„мома Влъкана“* (Вѣда Словена 1874 год.) и за *„мома Мария“*, дѣто се вижда, че слънцето се годило за *„Дена Денница“* (Периодическо Списание Год. I. кн. XI и XII, стр. 153—157), е ясно доказателство, за божескитѣ по-чести, отдавани на слънцето.

Като братъ на слънцето се почиталъ *огньтъ*. На огньтъ се отдавали божески почести и уважения. Какви сѫ били тия почести, доказва се отъ праздникътъ, съчуванъ и до днесь между Българетѣ, въ честь на *„Горѣщницитѣ“* които се празднуватъ три дни: 17, 18 и 19 Юлий съ голѣма набожность.

Нашитѣ стари сѫ вѣрвали, че въ цѣлата вселенна владѣе нѣкакъвъ *дуализмъ* — двѣ начала: *начало добро, начало зло.* Отъ това тѣ вѣрвали, както и въ Персия, че има двѣ божества: *божество на доброто* и *божество на злото.* Богътъ на доброто се наричалъ *бѣлъ богъ,* а богътъ на злото — *чьренъ богъ. Бѣлия богъ* е владѣлъ надъ всичкитѣ добри духове и давалъ всичко, що е добро на человѣцитѣ; *чьрния богъ* е владѣлъ надъ злитѣ духове и давалъ на человѣцитѣ всѣкога зло. Тия двѣ божества сѫ били въ непрѣстанна борба.

Въ религията на Халдеитѣ имало е богъ подъ име: *Ваалъ*, което, споредъ тълкуването на нѣкои лингвисти има значение на **maitre, seigneur** = стѫпанъ, господарь. Днесь въ Котелъ на бащата казватъ *балю*, дума еднаквозначуща съ *Ваалъ* или бѣлъ (Кратко разсѫждение. Раков. 1870 г., стр. 54). За тия двѣ божества въ Българетѣ сѫ съчувани и други въспоминания въ нѣкои пословици, които ясно опрѣдѣляватъ аттрибутитѣ на тия двѣ божества. Тъй и днесь се казва: *„видѣхъ бѣлъ свѣтъ“*, *„прѣкарахъ бѣли дни* или *бѣлъ день“*, което се отнася за бѣлъ богъ. Сѫщо се казва: *„прѣкарахъ чърни дни“*, *„свѣтувахъ чърнъ свѣтъ“*, *„станахъ на чърнъ чиренъ“*. Споредъ Раковский въ Котелъ и днесь женитѣ укоряватъ нѣкого съ думата *„чърнило“* (Горский пътникъ. Стр. 171).

Злитѣ духове, нарѣчени *„бѣсове“*, сѫ подъ властьта на чърния богъ. За бѣсоветѣ се съчувало между народътъ прѣдание, че *чучулигата*, когато излѣзе много на високо, бѣсоветѣ я уморятъ и тя падне мрътва. Куче, като я изяде побѣснѣе. За бѣсоветѣ сѫ съчувани слѣдующитѣ пословици: *„побѣснелъ като бѣсно куче“*, *„бѣше бѣсенъ отъ ядъ“* или *„лѣти като бѣсенъ“*. Още се приказва, че когато настѫпи човѣкъ на *„сугребъ“*, мѣсто, дѣто кучето е драскало съ краката си, тѣлото на тоя човѣкъ се покрива съ нѣкои прищове, нарѣчени *„сугребъ“* и мисли се, че тѣ стоятъ въ тѣсна свързка съ злитѣ духове, проводени отъ чърния богъ.

а) *Коледа*. Тоя богъ билъ богъ на зимата и прѣдстатель на кѫщитѣ. Нашитѣ прадѣди вѣрвали, че той слизалъ всѣкоя година на земята, като се раждалъ отъ *„злата майка“*, за да учи человѣцитѣ на добро. Като ходилъ нѣколко врѣме по земята, най-послѣ, по дървото *„вишна“*, се качвалъ пакъ на небото при майка си *„злата майка“* и богъ *„Вишну“*. Въ тоя день нашитѣ прадѣди устроявали въ честь на тоя богъ голѣми тържества и празденства; клали сѫ и приносвали многобройни жьртви. Даже и до сега е съчувано живо въспоминание между днешнитѣ славянски народи за тоя нѣкогашенъ великъ праздникъ. И днесь *„Рождеството на Спасителя“* е познатъ праздникъ подъ названието *„коледа“*. И днесь се празднува *„Игнаждьнъ“* и пѣятъ се *„коледни пѣсни“*, съ които се прославлява *„богъ коледа“*; и днесь съ *„бждний вечеръ“* се посрѣща богъ коледа съ всичкитѣ обрѣди и пѣсни пълни съ митически характеръ.

б) *Суръ* или *Сива* е билъ богъ на годината и на человѣческото щастие. Той такожде слизалъ на земята и разнасялъ щастие и благополучие между человѣцитѣ. По нѣкога обаче, той се разлютвалъ и давалъ нещастие: тая година се наричала тогава *„чърна*

година". За да умилостивятъ тоя богъ да даде щастие, нашитѣ прадѣди сѫ празднували съ голѣми тържества и клали сѫ въ негова честь многобройни жьртви. И до днесь сѫ съчувани живо въспоминанията за тоя богъ, само че е прѣобразуванъ на Василъ. Празникътъ св. Василий (1-ий Януарий), който и днесь се счита като начало на нова година и нарича се *„Нова година"* се нарича още *„Сурувакя"*. Отъ слѣдующитѣ нѣколко стихове се вижда, че Суръ е прѣименуванъ на Василъ:

«Сива, Сива, Василица»
«Кадѣ си се увасилила?
«Тамо горѣ на бѣлъ Дунавъ
«[Тамо горѣ на Бей-Пунаръ]»
«Шчо имаше, шчо нѣмаше?
«Злата чаша и конаша
«Божикъ ми е по небеси
«Слава му е по свѫ земѫ!
. . . . . .

(Българско сурувакање въ Охридъ. Кратко разсѫждение. Раковский 1860 г. стр. I). Всичкитѣ обрѣди, които нѣкога сѫ се извършвали въ честь на тоя богъ, сѫ се съчували и до днесь. И днесь нии молимъ бога Сура въ «сурувакания» си за *„щастие"* и *„добро здравие"*, за *„весела и сурова година"*, за *„пълнъ класъ на нива"*, за *„голѣмъ гроздъ на лоза"*, за *„чьрвена ябълка въ градина"* и пр. И до днесь момитѣ и момцитѣ питатъ бога Сура за своето щастие чрѣзъ слѣдующитѣ напѣви:

1. «Злата тояга изъ село ходи»
«Сѣдни булка подай прьстень»
(Кому се извади прьстена, значи,
че ще земе бирнишкий синъ).
2. «Царвулъ влачи прѣзъ долъ бѣга»
«Сѣдни булка подай прьстень»
(Кому се извади прьстеня, значи,
че ще вземе хайдутинъ) и пр.

(Горский пѫтникъ стр. 170 и 171).

в) *Власа*. [Волосъ, Велесъ, Власъ] е билъ богъ прѣдстатель на воловетѣ. Когато е дохождалъ деньтъ на тоя богъ, нашитѣ прадѣди клали въ името на тоя богъ курбанъ по нѣколко ялови крави и праздникътъ му е съпровожданъ съ голѣми тържества, за да го умилостивятъ да не мори говедата. Въспоминания за тоя праздникъ сѫ се съчували и до днесь. Нѣгдѣ се празднува на 10, а нѣгдѣ

— на 11 Февруарий, на деньтъ св. Власснй. Нашитѣ селяне, скотовъдци, на тоя день извьршватъ нѣкакви обрѣди: пѣятъ пѣсни, баятъ и поливатъ съ вода добитъка, съ което искатъ да измолятъ здравие за домашната стока (говедата). Тоя обрѣдъ е извѣстенъ подъ име «лѣкувание на говедата» да ги не лови говеждата болесть.

г) *Купало* или *Ярило*. Той е билъ богъ на земнитѣ произведения. Нему приносвали жьртви прѣди да почнѫтъ жътвата. Въспоминание отъ тоя нѣкогашенъ праздникъ е съчувано между Русситѣ, които го празднуватъ на 23 Юний, въ деньтъ на св. Агрипина, която отъ тоя богъ се нарича *Купалница*. На тоя день въ Россия набиратъ трѣвата «купалница» (лютика, офикова билка, Ranunculus acris). натопватъ я въ баняга или рѣкитѣ и се кѫпятъ въ водата. Подобно нѣщо се е съчувало и между Българитѣ.

Въ Котель, споредъ Раковский, и днесь женитѣ, когато искатъ да изразятъ нѣкое женско веселие, казватъ: *„то бѣше ярило“* (Горский пѫтникъ стр. 169).

Споредъ Верковича между Българитѣ се съчувало въспоминание за богъ *Витне,* като богъ на жътвата, комуто и днесь принасятъ жьртви прѣди да почнѫтъ да жънѫтъ. Тоя день се нарича: *„Витинъ дѣнь“*.

Вихромъ билъ богъ на въздуха и вѣтроветѣ. Името на тоя богъ се съчувало и до днесь подъ *„вихръ“ „вихрушка“*; има прѣдание, че вихрушката граби човѣка и го занася въ нѣкакви си пещери, а особно момитѣ; за това, щомъ се появи вихръ, всѣкой лѣга долу, или се крие по трапищата, за да го не отнесе.

Лада съ синътъ си *Лель* е била богиня на веселието и на всѣкое благополучие, а особенно на съпрѫжеския животъ. За това на тая богиня сѫ принасяли жьртви онія, които стѫпватъ въ бракъ. Днесь въспоминанието за тая богиня е съчувано между нѣкои славянски народи само въ нѣкои обрѣди, пѣсни и пословици. Лель е билъ богъ на любовьта, може би както и грьцкия Ἔρως. Името му е съчувано въ много пѣсни, които се пѣятъ на *„Връбница“*, *„Гергевдень“*. Сѫщо името на Лада е съчувано въ пѣсеньта:

«Ой Ладо, Ладо,
«Момиче младо!
«Извади прьстень
«Да го видиме,
«Чие е либе?
«Чие ще бѫде? и пр.

Верковичь ни съобщава въ своята «Вѣда Словена», че между насъ сж съчувани въспоминания още на слѣдующитѣ богове:

Хижне — богъ на кжщитѣ.

Сурица — богъ на здравието.

Йогница или *Йоге* — богъ на топлината; праздникътъ му се празднува прѣзъ м. Априлъ, нарѣченъ *„Вишинъ день“*.

Зимна — богъ, който проваждалъ снѣгътъ и студътъ. Когато дохождало врѣме за снѣгъ, той пращалъ слугата си *Мѣгина* и той хвьргалъ снѣгътъ по земята.

Масина билъ богъ на лѣтото. Нему сж клали курбанъ на 1-й Априлъ въ Родопитѣ по три крави, понеже сж вѣрвали, че пропждилъ зимата, та дошла пролѣтьта.

Сира, билъ богъ на овцитѣ. Той е покровителствувалъ овцитѣ и нему сж принасяли жьртва при лѧчението на ягънцата и, пьрвото ловение на сиренето. И до днесь между родопскитѣ Българе-мюслюмане (помаци) се съчувало въспоминанието за тоя богъ подъ името *Сиринъ день*. Азъ съмь на мнѣние, че нашата «сирница» има тѣсна свързка съ бога Сира.

Дѣжна, билъ богъ на дъждътъ.

Водна, билъ богъ на водитѣ и рѣкитѣ.

Росна, богъ на росата.

Освѣнь това нашитѣ стари сж празднували въ честь на нѣкои юнаци-богове, отдѣлни праздници. Така, празднували сж, а и днесь празднуватъ «*Еньовъ-дьнь*», въ който день звѣздитѣ слѣзвали на землята и даваля на билкитѣ цѣлителна сила. Въ тоя дьнь *Друида* — богиня на болѣститѣ — слизала на земята и давала цѣлебна сила на билкитѣ и чрѣзъ нея се лѣкували разни болѣсти. — *Дривинъ-дьнь*, праздникъ въ честь на *Дривенъ*, царь и юнакъ, който изнамѣрилъ оралото, а послѣ научилъ человѣцитѣ да вьршѫтъ пшеницата. Тоя праздникъ е празднуванъ, когато сж се захващали гумната (арманетѣ). — *Гроздинъ-дьнь*, празднуванъ въ честь на бога-юнакъ *Рус*, за когото сж вѣрвали нашитѣ прадѣди, че е донелъ лозата. *Колчовъ-дьнь*, празднуванъ въ честь на Колчу, синъ на бога и юнакъ, който научилъ человѣцитѣ да правятъ кораби и да ходятъ по морето. На тоя дьнь, въ честь на Колчу, колятъ курбанъ «*Перка-риба*». Между насъ се празднува Св. Николай — *Никулъ-дьнь*, въ който дьнь священника кади риба — шаранъ — или «*рибякъ*».

Въ старитѣ лѣтописи се споменуватъ още много божества, като: *Хрьсъ*, *Слядъ* или *Ослядъ*, *Сриба* или *Стрибовъ*, *Са-*

маергля или *Самаргль, Мъкошь* или *Мокошь, Хукасъ* или *Гусланъ, Циринтра* или *Циръ* и други; нъ въспоминанията за тѣхъ сж или съвсѣмъ изгубени, или още неоткриги.

По-долнитѣ, но най-популярнигѣ богини, на които имената и въспоминанията сж се съчували между нѣкои славянски народи сж слѣдующитѣ:

Самодиви, Самовили и *Юди*. Отъ пѣснитѣ, приказкитѣ и обичаитѣ, които сж упазени и до днесь между нашия народъ, виждаме, че едни отъ тѣхъ сж живѣли на небето, а други — на земята. Тѣ сж били невидими, свръхестествени сѫщества съ человѣчески страсти и человѣчески образъ. Тия, които сж живѣли на небето, по нѣкога сж слизали на земята, за да испълняватъ повелѣнията на боговетѣ, а тия, които сж обитавали на земята, живѣли сж въ таинственнитѣ дѫбрави на планинитѣ, въ пещеритѣ, край кладенцитѣ, въ рѣкитѣ, въ непроницаемитѣ лѣсове и др. Въ българскитѣ пѣсни и днесь се споменува за нѣкои отъ тѣхъ и за дѣлата имъ.

Споредъ Верковича: *Чърна-юда* правила само зло на человѣцитѣ; *„Мора-юда“* е уѣртявала человѣцитѣ съ стрѣла; *„Жива-юда“* научила человѣцитѣ да четѫтъ и пишѫтъ; *„Първа-юда“* била най-главната небесна юда; тя е извѣстявала на человѣцитѣ за настѫпающитѣ праздници и била прѣдстателка на пролѣтьта; *„Филка“* и *„Милушка“* сж небесни юди, които съ божие повелѣние дохождали на земята и прогѫдвали зимата. *„Небна-юда“* учила человѣцитѣ за звѣздитѣ, що сж на небето (прѣдстателка на астрономията); *„Гюра-юда“* — *баш-чобанка* била вѣрната дружка на овчаретѣ и горскитѣ юнаци. *Деветьтѣ* горски юди, деветь сестри и много други. Тѣ всѣкога сж веселятъ, вѣчно играятъ и много сж чувствителни къмъ посвятената тѣмъ небесна свирка — *кавалътъ*.

Орисници на брой три, сж били богини, които сж прѣдопрѣдѣлявали щастието на новороденото дѣте. Въспоминанне за тѣхъ е живо съчувано между нашия народъ въ многобройни пѣсни, обряди, пословици и обичаи.

Като зли духове сж се считали *змейоветѣ* и *змеицитѣ*. Тѣ сж живѣли по пещеритѣ, отъ дѣто сж излизали понѣкога съ вихрушка, за да правятъ зло на человѣцитѣ. Въ пещеритѣ змейоветѣ сж имали огромни богатства; женили сж се за моми, които тѣ сж крадяли съ вихрушка, или отъ нивитѣ, или отъ срѣдъ хорото. Либили сж момитѣ и момцитѣ и само отъ една билка (чемерика, перуника или змейовска трѣва) сж побѣгвали; ако залибената мома или момъкъ сж били поливани съ тая трѣва, змейтъ или змеицата не дохождали вече. По нѣкога сж се борили съ юнацитѣ,

за да опитатъ силитѣ си. Въспоминанието за тѣхъ се е учувало живо между народътъ ни въ многобройнитѣ пѣсни, приказки, пословици и обичаи [Пѣсни: 12, 13, 14, 128 бр. Миладиновци. Пѣсни: 1, 2 и 3 Период. списание год. I кн. XI и XII стр. 165 и 166. — Пѣсни: 2 стр. 76; 6 въ стр. 85; 7 и 8 въ стр. 86—89; 10 въ стр. 93 въ «Ключътъ на Раковский].

Русалки или *Рженици* сѫ били юди, които ходили по земята и ржсили съ нѣкаква вода растенията и сѣндбитѣ и съ това причинявали голѣми повреждения. Освѣнь това, тѣ сѫ пращали на человѣцитѣ разни болѣсти. Въ честь на тия богини и духове нѣкога сѫ устроявани тържественни праздници, на които сѫ клали многобройни жьртви. Въспоминанието за тѣхъ е съчувано и до днесь. Нашия народъ въ честь на *Русалкитѣ* празднува и цѣла недѣля, нарѣчена «*Русалска недѣля*», прѣзъ която се извьршватъ разни обряди, пѣятъ се пѣсни и др. Прѣзъ тая русалска недѣли, нашитѣ земледѣлци не работятъ полска работа, защото вѣрватъ, че русалкитѣ ще ги накажятъ. Тѣ, русалкитѣ, пращали болѣстьта «*ограма*» (прама) и *полуда* на тия, които бихѫ работили прѣзъ тая недѣля, особенно въ Понедѣлникъ, Срѣда и Петъкъ.

Вѣщици или *Вѣщурници* сѫ били жени, които сѫ имали сношение съ злитѣ духове; имали сѫ вълшебна сила да правятъ каквото искатъ; можали сѫ да ставатъ невидими и живѣли сѫ въ непроницаеми лѣсове, въ таинственни дѫбрави и то всѣкога, или край нѣкакъвъ потокъ, или край кладенецъ, или край езеро, за да бѫдѫтъ нощно врѣме въ сношение съ злитѣ духове. Тѣ сѫ знаяли таинственната вълшебна, или лѣковита сила на всичкитѣ растения, които сѫ грижливо събирани отъ тѣхъ. Въ разнитѣ приказки и пѣсни е упазено въспоминание за тѣхъ. (Приказката за «Злата баба», *Злата кака*). Днесь се мисли, че има жени, които знаятъ *магии*, съ които могѫтъ да направятъ и добро и зло на человѣка. Такива жени народътъ нарича *магйосници* (Пѣсни: 208 и 243 Бр. Милидиновци и Приказка въ «Период. списание» кн. II, 1882 г. стр. 156—161).

Имало е още и други зли духове, като: *пукале, връколаци* и *караконджуловци* и др., за които и днесь народътъ ни има безбройни прѣдания и приказки.

Нашитѣ прадѣди сѫ вѣрвали, че человѣкъ, слѣдъ смьртьта си, ставалъ *плътеникъ*, който ходилъ нощно врѣме по кѫщитѣ и правялъ много пакости.

Щомъ испълнявалъ 40 дни, плътеникътъ се обрьщалъ въ „*вампиръ*“;

той се прѣдставлявалъ като человѣкъ безъ кости, който отивалъ въ далечни страни, дѣто никой го не познавалъ и тамо живѣлъ новъ животъ. Обязателно е трѣбвало той да стане или *касапинъ* или *берберинъ*, въ които занятия се употрѣблява ножъ: защото отъ ножъ е и смьртьта му. Щомъ се порѣзвалъ, ако ще би и най-малко, веднага е ставалъ като „*пихтия*“. Ако се оженвалъ, то роденото дѣте ставало „*глогъ*“, който послѣ, не само виждалъ плътеницитѣ, нъ и можалъ да ги умьртвява. Сѫщо виждалъ плътеницитѣ и оня, който се раждалъ въ сѫбота — *сѫботникъ*. Множество приказки и обичаи, които се извьршватъ надъ умрѣлото тѣло, поддьржатъ въспоминанията за *плътеницитѣ, вампиритѣ, глоговетѣ* и *сѫботницитѣ*.

Нашитѣ стари сѫ вѣрвали, че понѣкога, когато Богъ пожелае, мрьтвитѣ могѫтъ, или да проговорятъ, или да излѣзнѫтъ изъ гробоветѣ си. (Пѣсни: 100, 194, 200 и 236 Бр. Миладиновци). Въ една отъ тѣхъ — 100 — сестрата пита брата си:

«Лазарчо, брайно, Лазарчо!
«Та що на тѣжко миришешъ?
«На прьсть, брайно ле, помухленъ?

Има нѣкои пословици, които иматъ своето происхождение въ това вѣрвание. Тия пословици сѫ: „*заприличалъ си на мрьтвецъ*“, „*вахапалъ тьмянъ въ устата*“ и „*като че изъ гроба излѣзналъ*“, се казва за оногова, който е много отслабналъ.

Вѣрвало се още, че всичкитѣ болѣсти сѫ били испращани отъ боговетѣ, за да наказватъ человѣцитѣ за тѣхнитѣ съгрѣшения. *Чумата* и *холерата* сѫ такива пратеници на боговетѣ; тѣ сѫ жени и уморявали оногова, който е билъ записанъ въ тѣхната книга. Много пѫти тѣ сѫ испращани съ пълномощие и власть: да морятъ когото щѫтъ; за това на чумата и холерата се принасятъ жьртви за умилостивление. (Пѣсни: 194, 195, 200 и 236 Бр. Миладиновци).

Нашитѣ прадѣди сѫ вѣрвали, че душата на человѣка въ пѫтуванието си трѣбва да мине нѣгдѣ таково мѣсто, дѣто се иска да се плати нѣщо: за това снабдявали мьртвия съ извѣстно количество пари. И днесь, когато заравятъ мьртвото тѣло, най-близкия сродникъ на умрѣлия ще хвьрли въ гроба нѣкоя монета, за да има съ що да се откупи мьртвия.

На всички тия и много други богове и богини нашитѣ прадѣди устроявали праздници, съпровождани съ ѣдение, пиение, пѣение, свирение и играние, и всѣкога сѫ се украсявали на тия дни съ вѣнци и цвѣтя. Разнитѣ обряди при жьртвоприношенията сѫ извьршвани отъ жрьцитѣ, които сѫ били най-учената класса между

народа. Тѣ сѫ знаяли да гадаѭтъ, да прѣдсказватъ бѫдѫщето на человѣцитѣ и наставлявали сѫ народа на благонравие. Имало е и жрьчки, които сѫ извьршвали извѣстни обряди при жьртвоприношенията; тѣ сѫ били неомѫжвани и още отъ малки посвятявани въ слугуване на Бога. Въ нашия народъ, между Родопскитѣ помаци има съчувано името на такива жрьчки, което намѣрваме въ сбиркитѣ на Верковича. *Друида*, споредъ тия сбирки, е била жена, която не се омѫжвала, но била опрѣдѣлена да слугува Богу прѣзъ цѣлия си животъ; тя живѣла въ особенни жилища въ такава гора, която се състояла отъ дѫбови дьрвета.

Кавалътъ, райския музикаленъ инструментъ, *гайдата* и *гуслата* всѣкога, съединени съ пѣсни и игри, сѫ придружавали жьртвоприношенията.

Пѣснитѣ, пѣяни нѣкога въ честь на боговетѣ, сѫ съчувани и до днесь и се пѣятъ на разни днешни християнски праздници. Пѣснитѣ, които се пѣятъ на *Коледа, Сурувакu, Ивановъ-день, Младенци, Благовецъ, Врьбница, Лазарица, Сирница, Гергевъ-день, Еньовъ-день, Св. Илия, Рангеловъ-день, Св. Николай* и др. въспѣватъ нѣкогашнитѣ митически божества. Всичкитѣ пѣсни, пѣяни *на свадба, на жьтва, на тлака,* по сѣдѣнкитѣ и пр. нѣкога сѫ имали дълбоко религиозно значение. Мѣстата, гдѣто сѫ били извьршвани тия обряди, сѫ били горитѣ, лѣсоветѣ, дѫбравитѣ, край рѣки, кладенци, езера и др. Днешнитѣ *сборове, оброци, служби, помани* и пр., съчувани и до сега у насъ, сѫ останки отъ онова далечно митологическо врѣме, когато тѣ сѫ били извьршвани въ честь на нѣкои божества.

Отъ животнитѣ, старитѣ Славяне сѫ почитали и уважавали (а на нѣкои сѫ устроявали и праздници) такива животни, които сѫ били, или полезни, или вредителни. И до днесь въ честь на *мечката* и *вълкътъ*, които сѫ врѣдителни на скотовъдството, на *мишката*, която повръѫдава земледѣлието, и на *змията*, която повръѫдава человѣка, сѫществуватъ праздници: тъй на вълкътъ се празднуватъ три дни (11, 12 и 13 Ноември), нарѣчени вълчи праздници; деньтъ на мечката на Св. Андрей (30 Ноември); пакъ на вълкътъ — Трифунцитѣ (1, 2 и 3 Февруарий), на мишката — мишинъ день (27 Октомврий) и на змията Св. Еремия (1-й Май).

Колкото по-вече испитваме тия обряди и обичаи, толко по-вече откриваме въ тѣхъ митический характеръ. Колкото по-вече испитваме народний животъ, толко по-вече се откриватъ прѣдъ насъ и такива обичаи, които сѫ останѫли отъ старото идолопоклонническо врѣме, нъ сѫ приели християнско лустро.

в) Интелектуалното и моралното състояние на старитѣ българе.

а) Интелектуално състояние.

§. 9. Отъ нравитѣ и обичаитѣ, отъ управлението и религията и начинътъ на живота ний видѣхме, до каква гражданственность бѣ достигналъ славянский свѣтъ, когато бѣ прѣминалъ отъ Азия въ Европа. Въ тая гражданственность ний не виждаме оная тънкость и раскошность, както въ съврѣменнитѣ тѣмъ гръци. Нъ това не произлиза отъ това, че нашитѣ прадѣди не сѫ били способни да създадѫтъ такава цивилизация, а отъ чисто климатически условия. За да можемъ допълни прѣдставлението на гражданственността на нашитѣ прадѣди, трѣбва да прѣгледаме и тъмния въпросъ: да ли сѫ имали нашитѣ прадѣди нѣкаква писменность, и още нѣкои и други нѣща, касающи се до генийтъ на славянския народъ. —

Въпросътъ да ли нашитѣ прадѣди сѫ имали нѣкаква азбука и нѣкаква писменность е много тъменъ, понеже липсуватъ положителни исторически данни. Почти отъ единъ вѣкъ насамъ тоя въпросъ е прѣдмѣтъ на горѣщо разисквание между славянскитѣ учени, нъ и до днесь още не се е дошло до никакво окончателно и положително рѣшение. Всички почти сѫ на мнѣние, че прѣди покрьщаването на Българетѣ и прѣди Св. Кирилла и Св. Методия, Славянетѣ не сѫ имали никаква азбука. Обаче има и противно мнѣние.

Изнамѣрването на азбуката е едно отъ най-важнитѣ явления въ живота на человѣчеството. За да дойде человѣкъ до тамъ, щото да изнамѣри бѣлѣзи, чрѣзъ които да въплотява мислитѣ си, трѣбвало е висока стьпень на интелектуално развитие. Посрѣдствомъ филологията е доказано, че образуването на езикътъ за да дойде до тамъ, щото една дума да може да получава разни окончания, да получава разни значения, потрѣбни сѫ били нѣколко стотинъ (хиляди може би) години и висока стьпень на умственно развитие. А колко сѫ били потрѣбни, за да дойде умътъ въ състояние да изнамѣри бѣлѣзи, съ помощьта на които да въплощава мислитѣ си? Това нѣщо е било толкова трудно, щото нити единъ народъ, принадлѣжащъ къмъ фамилията на индоевропейскитѣ народи, не е билъ въ положение да си създаде отдѣлна, оригинална азбука, а е приелъ създадената вече въ санскритската литература. Това се доказва отъ тука, гдѣто въ всичкитѣ индоевропейски езици и народи, началото и основата на азбуката (буквитѣ) е едно, и гдѣто всичкитѣ сѫ приели едни отъ други въ различни врѣмена, като ги сѫ прѣобразували и промѣнявали споредъ организацията на своя езикъ. Европейскитѣ народи сѫ създали

своята азбука върху основата на старата грьцка азбука, която има своето происхождение отъ санскритската и която много рано е прѣнесена въ Европа, а отъ тамъ — между народитѣ на Апенинския полуостровъ и на сѣверъ между германскитѣ народи, па даже и между славянскитѣ племена. Отъ това сѫ станали, както се мисли, германскитѣ *„рунни“* и славянскитѣ *„чьрти“* и *„рѣзи“*.

Едно домашно свидѣтелство, именно свидѣтелството на Чърноризецътъ *Храбръ*, казва, за Славянетѣ: **„прѣжде оубо Словѣне не имѣхѫ кънигъ нъ чьртами и рѣзами чьтѣхѫ и гатаахѫ погани сѫще“**. Отъ тия думи се вижда, че нашитѣ стари, още въ онова далечно врѣме, когато сѫ минали изъ Азия въ Европа и били идолопоклонци, имали сѫ нѣкакви бѣлѣзи. Тия бѣлѣзи не бѣхѫ достояние на цѣлия народъ, а само на една отдѣлна класса хора, които народътъ е наричалъ: *вѣщи, врачари* и *гадари*. Двѣтѣ думи: **чьрт**, отъ кореньтъ **чрт** или **крт**, който отговаря на значението на думитѣ: **caedere, scindere** и **incidere** и **рѣзи**, отъ кореньтъ **рѣз**, което означава **saecere,** иматъ много ясно значение и стоятъ въ тѣсна свързка съ начинътъ, по който сѫ употрѣблявали тия тайни знакове. Урѣзваха ги най-много въ дърво (дъска), а по нѣкога и въ камькъ, мѣдь и пр.

Днесь въ старобългарската цьрковна книжевность сѫществуватъ двѣ азбуки: *глаголица* и *кирилица*. Чрѣзъ научни издирвания доказало се, че глаголицата е по-стара отъ кирилицата и че Св. Кириллъ е изнамѣрилъ кирилицата и съ нея писалъ Св. писание. По едно още домашно свидѣтелство се вижда, че Св. Кириллъ, за да създаде кирилицата, взелъ е за основа грьцката азбука, а за оныя гласове, за които въ грьцката азбука нѣма букви, взелъ е букви отъ глаголицата (**„словѣнстѣй рѣун“**). Това той е направилъ, едно, защото като е билъ въспитанъ и образованъ между грьцкий ученъ свѣтъ и въ грьцката книжнина, обичалъ е грьцката азбука, а друго, защото е видѣлъ голѣми неудобства въ глаголицата, която дѣйствително има форма на *чьрти* и *рѣзи*.

Когато Българетѣ се покрьстихѫ сѫществува свидѣтелство, че помежду имъ се намирахѫ книги, които се називяхѫ «*Сарацински*». Въ въпроситѣ на царя Бориса до Папата, намѣрва се единъ въпросъ (105), въ който виждаме слѣдующето: «*Какво да правимъ съ нечьстивитѣ книги, които сме получили отъ Сарацинитѣ?* Отговоръ. — *Да ги спалите*». И наистина, противъ тия книги е била обявена крьстоносна война, вслѣдствие на която тѣ сѫ били унищожени. Раковский въ «*Горскія Пѫтникъ*»

стр. 165, като говори за тоя прѣдмѣтъ пита: «*На какъвъ ли ѣзикъ сѫ били писани тия (сарацински) книги? Ако сѫ били писани на сарацинский езикъ, т. е. на староарабский, то българетѣ не сѫ знаяли да ги прочитатъ, нито сѫ се служили съ тѣхъ, и слѣдователно, не е било нуждно да пинатъ папата за тѣхъ*». А пъкъ въ своето: «*Кратко разсѫждение*» стр. VIII споменува: «*възпоминяеми же въ наши памятници проклѣти книги наблизо крьщения Прѣславскаго двора:* **Мыслѣнникъ, Пѫтникъ, Гръмникъ, Коледникъ, Пать-звѣзди** и пр.», отъ които думи нии виждаме, че иска да каже, какво книгитѣ, за които се споменува въ 103 въпросъ, сѫ били не сарацински, а старобългарски идолопоклоннически книги, нарѣчени «*нечьстиви*». Ако и да има голѣма логическа правдоподобность въ тия натяквания на покойния нашъ литераторъ, нъ за историческата имъ положителность изискватъ се още по-основателни утвърждения.

Още едно най-ново домашно откритие дава ново доказателство за сѫществуването между нашитѣ прадѣди на нѣкаква книжнина. Въ *Веда Словенахъ* отъ Верковича, часть II стр. 383—391, въ пѣснитѣ, пѣяни, когато се провождало дѣтето на ходжата, споменуватъ се въ сѣкоя пѣснь тия стихове:

«*Ясна книга* и *Ратина*
«И ратина и *Звѣзница*»
«И звѣзница и *Земица*»
«Йоще книга *Петица*».

На царьтъ се давало бакшишъ отъ Бога «*злата канича*» съ «*златно кондило*» и *първа рѣскица*». Споредъ тълкуването на сѫщия — Верковича — Юда *Жива* учила человѣцитѣ да четѫтъ и да пишѫтъ. *Ясна книга* съдържавала пѣснитѣ, които пѣли нашитѣ прадѣди, когато клали на боговетѣ курбане; *Ратина* съдържавала пѣснитѣ, пѣяни, когато сѫ влизали въ война; *Звѣзница* е книга, която съдържавала пѣснитѣ, съ които могйосницитѣ говорили съ звѣздитѣ и прѣдсказвали бѫдѫщето; *Земица* съдържавала пѣсни, които учили, по коя земя ходили нашитѣ дѣди; *Петица* съдържавала петь книги съ пѣсни за боговетѣ и за богинитѣ. *Канича* е била обработена кожа, на която се писало (пергаментъ). *Рѣскица* значи писарь отъ *рѣзки*.

Отъ всичко казано до тука, дохождаме до логическо заключение, че нашитѣ прадѣди сѫ имали нѣкаква азбука и нѣкаква писменность; имали сѫ нѣкакви книги, съдържанието на които не може

да се знае, понеже, като сѫ били истрѣблявани, не е можало да се учува нито една книга.

Нашитѣ прадѣди дѣлили годината на 12 мѣсеци, на които давали названия, съгласно било съ полскитѣ работи било съ въздушнитѣ явления. Така, тѣ сѫ наричали:

Яннуарий	Просинецъ	и	Сѣченъ,
Февруарий	Сѣченъ	и	Лютий,
Мартъ	Сухий	и	Березозолъ,
Априлъ	Березозолъ	и	Цвѣтенъ,
Май	Травний	и	Травенъ,
Юний	Изокъ	и	Червенъ,
Юлий	Червенъ	и	Липенъ,
Августъ	Заревъ	и	Сърпень,
Септемврий	Руенъ	и	Вресенъ,
Октомврий	Листопадъ	и	Паздерникъ,
Ноемврий	Груденъ	и	Листопадъ и
Декемврий	Студенъ	и	Студенъ.

Тия названия отчасти сѫ съчувани между нѣкои славянски народи. Между Българетѣ сѫ се упазили други нѣкои названия на мѣсецитѣ. Така, на Декемврий се казва «Никулица»; на Яннуарий — «*Голѣмъ-сѣчко*», а на Февруарий — «*Малъкъ-сѣчко*».

Врѣме отъ сто години нашитѣ стари сѫ наричали *вѣкъ*. Думата *тма* означавала е 10.000, а *тисящъ* — 1000.

б) Моралното състояние.

§. 10. Моралното състояние на нашитѣ прадѣди е било основано на здрава основа въ семейния животъ, който у всичкитѣ Славяне се е развилъ прѣди тѣ да се раздѣлятъ. Доказано е, че славянскитѣ езици се отличаватъ съ тънкитѣ понятия на отдѣлнитѣ сродствени стъпени. На всѣкой членъ отъ семейството е дадено мѣсто съ особенно име, както изложихме по-горѣ; всѣкоя и най-малка сродственна врьзка е обѣлѣжена съ особенно название. И тамо, гдѣто е тъй уредено обществото, може да се каже положително, че е било добрѣ устроено и въ морално отношение. Че нашитѣ прадѣди сѫ имали отличителни чърти, това го подтвьрдяватъ: Прокопий, Маврикий, Львъ Философъ и Константинъ Багрянородний, които сѫ познавали най-добрѣ нашитѣ стари. Семейния животъ е билъ святилище за нашитѣ праотци; жената е била стълпътъ на семейното щастие и се е отличавала съ своята вѣрность и прѣданность къмъ мѫжътъ си.

г). Народната книжнина или народнитѣ умотворения.

§. 11. Въ тоя държавенъ и религиозенъ животъ, въ който се явяватъ нашитѣ прадѣди въ историята, когато сж дошли на Балканский полуостровъ, народната книжнина или народнитѣ умственни произведения се явяватъ така, като единственно огледало, въ което се огледва духътъ народенъ, неговото направление и неговото знание. Слѣдъ като сж стжпили нашитѣ прадѣди на това умственно стжпало: да създаджтъ езика, на първо мѣсто дохаждатъ пѣснитѣ, които сж пѣли въ честь на боговетѣ си, съ които въспѣвали дѣлата на своитѣ юнаци и излагали отдѣлнитѣ важни събития въ свой народенъ животъ. Освѣнь това, народътъ въ пѣснитѣ и приказкитѣ е излагалъ всичко онова, съ което се забавлявалъ, въ което е излагалъ своитѣ взглядове върху разнитѣ обществени дѣла и събития и прѣдставлявалъ е начинътъ на всѣкидневния си животъ и съ което е показвалъ, що му е мило и приятно, а що — омразно и отвратително. Отъ практическия си животъ нашитѣ прадѣди сж извождали правила, по които сж се ржководили въ живота си и тия правила сж излагали въ пословици. Опитването да се намѣри тайното значение на отдѣлнитѣ наставления и упжтвания, които показватъ практически взглядове на отдѣлни стари людие, сж прѣдставлявани въ гатанки и басни.

Отъ цѣлата тая народна книжевность, която трѣбва да е била много богата, съчувана е отъ толкова вѣкове насамъ, чрѣзъ прѣдание, една не малка часть. Днесь отъ тая народна книжнина ний знаемъ една съвсѣмъ незначителна часть. Причината на това е нашата немарливость. Благодарение на нѣкои наши еднородци, които направихж начало въ изучване и събиране на тия народни умотворения, днесь всѣкой мислящъ българинъ, колко-годѣ интелигентенъ е побуденъ да събира и изучава тая наша стара драгоцѣнность, и не ще да закъснѣе онова врѣме, когато ний ще видимъ напълно събранъ цѣлий материялъ, който съставлява нашигѣ народни умственни произведения.

Всичкия днесь събранъ и познатъ метериялъ отъ народната ни книжевность можемъ да раздѣлимъ по слѣдующия начинъ:

1. Народни пѣсни.
2. Народни приказки.
3. Народни пословици и басни.
4. Народни гатанки.
5. Баяния.
6. Дѣтински залжгалки.

I. Народни пѣсни.

§. 12. Народнитѣ пѣсни съставляватъ най-важната часть, както отъ народнитѣ умотворения, тъй и отъ народния животъ. Нашитѣ прадѣди сѫ извършвали всичкитѣ си обществени и политически дѣйствия и религиозни обряди съ пѣсни: Българинътъ се раждалъ въ пѣсни, работилъ и живѣлъ въ пѣсни, защищавалъ своето отечество съ пѣсни и умиралъ съ пѣсни (оплакването не е нищо друго, нъ тѫжна пѣсень).

Ако разгледаме народнитѣ пѣсни, ще видимъ, че тѣ могѫтъ да бѫдѫтъ прѣгледани отъ двѣ страни: *по древността си* и *по съдържанието си*.

По древността си пѣснитѣ сѫ се развили въ разстояние на едно врѣме, което може да се раздѣли на четири епохи:

Въ първата епоха дохождатъ ония пѣсни, въ които сѫ упазени колко-годѣ слѣди отъ нашата стара митология и чърти отъ старий народенъ животъ. Тия слѣди не могѫтъ лесно да се издирятъ и познаѫтъ; нъ, когато сравнимъ нашитѣ пѣсни съ пѣснитѣ на другитѣ намъ съсѣдни и сродственни народи и езици, то тия слѣди се откриватъ по-ясно. Въ нѣкои пѣсни тѣ (слѣдитѣ), като че ли съвършенно сѫ изчезнѫли, защото много мѫчно ще ги познаемъ когато правимъ това сравнение. По всѣка вѣроятность това произлиза отъ тия причини, защото, както народътъ тъй и пѣснитѣ не могѫтъ останѫ все едни и сѫщи — непромѣними. Съ разни имена се пѣѫтъ все едни и сѫщи пѣсни и всѣкое поколѣние притуря по нѣщо и промѣнява онова, що е непонятно за него и което се несъгласява съ неговитѣ взглядове и неговото мишление. Такива пѣсни сѫ най-важнитѣ за насъ, защото въ тѣхъ нии виждаме слѣди отъ най-старий народенъ животъ, когато е билъ заедно съ другитѣ арийски народи: съ останалитѣ Славяне, като славянский народъ, а съ другитѣ индоевропейски народи, като арийско племе.

До днесь отъ тия наши стари пѣсни сѫ останѫли, или до сега сѫ поне открити много малко. Къмъ тая епоха принадлѣжатъ всичкитѣ пѣсни, които се пѣѫтъ днесь на Коледа, Суруваки, Ивановъ-день, Младенци, Благовецъ, Врьбница, Сирница, Лазарица, Гергевъ-денъ, Русаля, Горещници, Илийнъ-день, Енювъ-день, Рангеловъ-день, Андреевъ-день, Никулъ-день и пр.; тъй и пѣснитѣ, които се пѣѫтъ при почнуването и свършването на разнитѣ полски работи, на свадби, сѣдѣнки, на жътва и съ които се придружаватъ разнитѣ обряди, извършвани днесь отъ селското наше население.

Отъ тоя родъ пѣсни, както казахме, събрани сѫ много малко. Такива пѣсни срѣщаме въ Ибраилското перидическо списание, сѫщо и въ софийското му издание. «Веда Словѣнахъ» отъ Верковича съдържава изключително пѣсни, останали отъ това далечно митологическо врѣме. Раковский въ своитѣ поетически, исторически и филологически списания, наврѣдъ се докосналъ до това наше тъмно врѣме и има събрани отъ него нѣколко такива драгоцѣнни пѣсни: *„Горский пѫтникъ“*, *„Показалецъ“* и *„Кратко разсѫждение“* иматъ такива пѣсни съ митологическо съдържание. Въ «Български народни пѣсни» събрани отъ братия Миладиновци всичкитѣ пѣсни: самодивски, църковни, свадбени, за жътва, свадба и тѣмъ подобни сѫ останки отъ това старо врѣме. Въ «Български народенъ сборникъ» отъ Чолакова такожде срѣщаме такива пѣсни. Такива пѣсни намираме още въ различнитѣ други периодически списания и сборници.

Периодическо списание Кн. 2, 1870 год. стр. 106 и Кн. 3 Период. списание 1871 год. стр. 110.

Раковский: Показалецъ, стр.: XVI, XV, (6—10), (12—21), (90—93), (95—96), 109, 113, 122, (127—129), (139—141) и 143. Горский пѫтникъ, стр.: 168 и 170. Кратко разсѫждение, стр. 1 и 48.

Бр. Миладиновци, пѣсни: (1—20), (29—46), 49, 50, 53, 235, 239, 247 и (511—637).

Чолаковъ, стр.: (94—98), (100—103) и пѣсни: 2, 22, 23, (26—28), (32—33), 37, 46, (88—90), (105—109) и 117.

Въ другитѣ периодически списания не можемъ указа именно на пѣснитѣ, защото, за сега ги нѣмаме на рѫцѣ.

Въ втората епоха дохождатъ пѣсни, които сѫ сѐ развили въ врѣмето на нашия независимъ политически животъ, въ врѣме на нашитѣ царие, на нашата стара книжевность и въ врѣме на нашитѣ многобройни войни до пропадването ни подъ турското владичество.

Отъ пѣснитѣ, принадлѣжащи въ тая епоха, съчувани сѫ много малко, защото вмѣсто тѣхъ сѫ дошли пѣснитѣ отъ третята епоха, които, като въспѣвали и показвали събития, извѣстни всѣкому, събития тѫжни и скрѫбни, прѣдъ които славнитѣ събития сѫ останали въ забвение, били сѫ най-много употрѣбими.

Въ третята епоха дохождатъ пѣснитѣ, които е създалъ наший народъ въ врѣме на своето мѫченичество, въ врѣме на робуването си подъ турцитѣ, въ врѣме на разнитѣ кѫрджелии, дели-башии и др. Въ тая епоха дохождатъ пѣсни, на които главното съдържание е борбата на български народъ съ своитѣ господаре, на християнството съ мохамеданизмътъ. Въ тия пѣсни сѫ излагани всичкитѣ мѫки, които е търпѣлъ наший народъ въ това врѣме, усилнитѣ дни

и години, които е прѣкарвалъ. Въ тѣхъ той е въспѣвалъ юначнитѣ дѣла на отдѣлни лица, които сѫ оставяли баща и майка, жена и дѣца, домъ и имущество, и отивали въ непристѫпнитѣ гори и планини и отъ тамъ отмьщавали за насилията, извьршвани надъ беззащитната селска масса. Тия пѣсни сѫ били най-умилни; тѣ сѫ се пѣли съ най-голѣмо удоволствие и за това отъ тѣхъ ний намѣрваме най-много съчувани между народа. Въ всичкитѣ сборници ний срѣщаме най-много пѣсни, събрани отъ тая епоха.

Въ четвьртата и послѣдня епоха дохождатъ такива пѣсни, въ които се въспѣватъ най-новитѣ събития въ народния ни животъ. Тия пѣсни сѫ най-малко по количеството си, и най слаби по качеството си. Тукъ виждаме, че народната поезия упада, а намѣсто нея дохожда искуственната поезия; тя упада толкова по-вече, колкото пробудения духъ на съврѣменното образование и съврѣменната книжнина получава влияние вьрху живота на народа и колкото древната вѣра и патриархалнитѣ възгледове се губятъ прѣдъ новитѣ идеи и мисли и прѣдъ бързото движение и размѣнение на тия идеи и мисли.

По своето съдьржание народнитѣ пѣсни могѫтъ да бѫдѫтъ раздѣлени различно. Братия Миладиновци въ своя сборнитъ раздѣлили пѣснитѣ на слѣдующитѣ видове: *Самовилски*, въ които е съчувано въспоминанието за самодивитѣ, юдитѣ, змейоветѣ, орисницитѣ и други зли духове. *Цьрковни*, въ които намѣрваме размѣсени понятия между старото митологическо врѣме и християнството. *Юнашки*, въ които се въспѣватъ дѣлата на разнитѣ народни юнаци. *Любовни*, въ които е въспѣта младостьта съ нейнитѣ сънища и бълнувания и въ които сѫ изложени ония страсти, които вълнуватъ младитѣ человѣчески сьрдца. *Тѫжни*, въ които ни се прѣдставляватъ нещастията на семейния животъ и осуетенитѣ блага надѣжди на младостьта. *Смѣшни*, въ които, съ блага ирония, сѫ изсмѣявани недостатъцитѣ и грѣшкитѣ въ семействотото. *Свадбени*, въ които виждаме въспѣти разни моменти на бракътъ и обрядитѣ, извьршвани при него. Въ тѣхъ се указва и назидание за бѫдѫщия съпрѫжески животъ на младоженцитѣ. *Лазарски*, въ които се исказватъ най-лъскави благопожелания за домакинътъ и за неговото имущество и семейство, по случай на настѫпающий праздникъ. *Жьтварски*, които сѫ пѣяни отъ момитѣ въ трудното и горѣщо врѣме — жьтвата. Тия пѣсни иматъ разнообразно съдьржание и цѣлта имъ е да се въспѣе трудътъ на човѣка и земледѣлието, които сѫ основа на человѣческото благосъстояние.

Съ това раздѣление до нѣгдѣ и азъ сьмь съгласенъ, но само

бихъ притурилъ еще двѣ раздѣления: *Хороводни,* които се пѣятъ стройни отъ двѣ моми, и по гласътъ (арията) на които се върти хорото и *Оплаквателни,* които се пѣятъ въ видъ на плачь, исключително надъ умрѣлия человѣкъ. Въ тѣхъ се излага въ кратцѣ биографията на умрѣлия, неговитѣ добри дѣла и неговитѣ прѣднамѣрения, които той ималъ намѣрение да извърши. Въ нашитѣ сборници не можехъ да срѣщнѫ пѣсни отъ тоя видъ. Ако ли пъкъ раздѣлимъ пѣснитѣ споредъ началата на искуственната поезия; то бихме можали да ги раздѣлимъ на пѣсни епически и лирически съ тѣхнитѣ подраздѣления.

2. Народни приказки.

§. 13. Народнитѣ приказки иматъ голѣмо значение и голѣма важность за познаването на народния животъ и за компаративната наука по испитване на доисторическитѣ врѣмена, било за цѣлокупния славянски народъ, било за другитѣ индоевропейски народи. При всичката тая голѣма важность на приказкитѣ, тѣ сѫ напротивъ най-малко събрани.

Приказкитѣ по своето произхождение иматъ различенъ изворъ и се дѣлятъ на нѣколко епохи.

Въ нѣкои отъ тѣхъ, отъ най-старо происхождение, има слѣди отъ приказкитѣ на старата индийска, санскритска литература, отъ гдѣто сѫ произлѣзнали и познатитѣ арабски приказки, извѣстни подъ названието: «*хилядо и единъ дьнь*» и «*хилядо и една нощь*».

Съ тия приказки иматъ голѣмо сходство и наши нѣкои приказки. Такива сѫ приказкитѣ: 1 въ Сборникътъ на Чолакова стр. 250—252; приказка 3 въ сѫщия сборникъ стр. 252—255, и приказката «Царь, Царица и царский синъ» въ сѫщия сборникъ стр. 247—250, въ които «*жива вода*» «*кутийка*» «*златенъ сарай*» и другото съдържание иматъ голѣмо сходство съ индийскитѣ приказки. Приказката «злато момиче» (Пер. списан. 1882 книжка II стр. 157—161), както и приказката «*Злата баба*» въ «кратки разсѫждения . . . .» Раковский стр. 52—58, отъ която произлиза и първата, иматъ своето происхождение изъ Индия, отъ дѣто сѫ донесени. Сѫщо тъй изъ Индия сѫ донесени и слѣдующитѣ приказки: «*Младоженецъ змия* или *змей*», който денемъ е билъ змия, а нощно врѣме, като си съблачалъ змейската риза, ставалъ младъ и хубавецъ; като изгорила жена му ризата прѣзъ нощьта, той останалъ човѣкъ, нъ и двамата постигнѫла бѣда.

Приказката за *«человѣкътъ, който разумѣвалъ езицитѣ на всичкитѣ животни»*. Той единъ день чулъ, какъ се разговарятъ животнитѣ, дошло му да се смѣе и се засмѣлъ; жена му искала да узнае, защо се смѣе и настояла да ѝ каже, а той, като знаялъ гибелнитѣ слѣдствия, не рачилъ. Той ѝ се извинявалъ, че ако ѝ каже, ще умре. Нъ, когато, жена му непрѣстанно налѣгала, тогава и той отстжпилъ и приготвилъ се да ѝ каже. Въ тоя моментъ, когато щелъ да ѝ каже, пѣтелътъ въ разговорътъ си съ кучето укорилъ господаръ си въ това, че господаръ е толкова неспособенъ да владѣе надъ една жена, когато той може да владѣе и дохожда до *хакътъ* (*«до'ока»* по нарѣчне въ западна България) на сто кокошки. Мжжьтъ, като чулъ това, веднага скокнжлъ, утрѣпалъ жена си и съ това се избавилъ отъ смьртьта, като при това не съобщилъ нищо отъ тайната. Тая дарба му е дадена отъ змейския царь, за това, че той билъ спасилъ дъщеря му отъ огъньтъ, когато пасълъ овцетѣ на полето. Какво сходство съ източнитѣ приказки!

Приказка за „*Орисницитѣ*“: Двама братия не били еднакво честиви: единия билъ много богатъ, а другия — сиромахъ, даже съвсѣмъ бѣденъ. Бѣдния, като му дотѣгнжло патеньето и страданието, трьгналъ да тражи орисницата си. Като вьрвѣлъ, упжтванъ, ту отъ слънцето, ту отъ мѣсеца, ту отъ вѣтъра и планини, най-сетнѣ стигнжлъ край свѣта въ една пуста поляна, дѣто обитавали орисницитѣ. Тука той намѣрилъ между другитѣ орисници и орисницата на брата си, която и денѣмъ, и нощѣмъ гребла богатство за братътъ изъ едно блато (езеро), а своята орисница намѣрилъ, че сѣди подъ едно дьрво, та ѣде и пие. Той, разсьрденъ, ударилъ я нѣколко пжти и тя му дала: споредъ една приказка, три орѣхи, които били безцѣнни камьнье, а споредъ друга вариация на сжщата приказка, дала му едно птиченце, което снасяло златни яйца. Той се обогатилъ, нъ съ това го постигнжло ново злочестие; той си останалъ злочестъ.

Приказка за „*Дяволътъ и чиракътъ му*“. Нѣкой баща давалъ сина си на много занаяти, и, като нигдѣ не прокопсалъ и неустоялъ, най-послѣ го испждилъ отъ кжщата си. Синъ му, испжденъ, отишьлъ на занаятъ при дявола. При него училъ три години, и споредъ както го научила дяволовата дъщеря, при всѣкой испитъ той отговарялъ, като че ли нищо не е научилъ. Най-сетнѣ и дяволътъ го испждилъ като непрокопсаникъ. Нъ момчето било испекло занаята по-вече отъ сжщия си майсторъ — дявола. Той си отишьлъ

дома, при баща си, и за кратко врѣме спечелилъ пари. Прѣобразявалъ се въ волове, добъръ хатъ (конь) и други, и единъ день дяволътъ, който го слѣдилъ, като видѣлъ, че чиракътъ му излѣзнѫлъ по-майсторъ отъ него, почнѫла се помежду имъ борба. Най-сетнѣ чиракътъ побѣдилъ.

Приказката за „*братътъ и сестрата, останѫли сираче-та*“. Тѣ били испѫдени отъ мащеха си и като вървѣли изъ гората братътъ пилъ вода изъ омрьсения кладенецъ и прѣобразилъ се на рогачь. Той стигнѫлъ сестра си, която изначало се уплашила, но послѣ се успокоила. Рогачьтъ въскачилъ сестра си на едно високо дърво и тамъ ѝ доносялъ храна. Царския синъ я видѣлъ, когато сѣдѣлъ подъ дървото на сѣнка и искалъ да я вземе за жена. Тя отказала и не слѣзла. Царския синь намислилъ да я вземе насилственно; той проваждалъ войници да сѣкѫтъ дървото за да падне момата; прѣзъ нощьта дохождалъ рогачьтъ, лизалъ сѣченото мѣсто на дървото и то ставало като да не е било никакъ сѣчено. Царския синъ най-сетнѣ прибѣгнѫлъ къмъ хитрость: една баба измамила момата да слѣзне, приготвенитѣ скрити войници я хванѫли и отвели въ царскитѣ сараи. Братътъ, като дошьлъ вечерьта и не намѣрилъ сестра си, почнѫлъ да реве и билъ хванѫтъ и отведенъ въ царскитѣ сараи, дѣто съ помощьта на баба-магьосница билъ повърнѫтъ пакъ въ человѣчески образъ. (Тия и много други сѫ забѣлѣзани отъ мене).

Тия и много други иматъ тѣсна свързка и голѣмо сходство съ индийскитѣ приказки, събрани отъ **Benfey „Orient und Occident“** и въ прѣводътъ на **„Pančatantra“** отъ сѫщий ориенталистъ.

Други приказки иматъ своето основание въ общата митологическа религия на арийскитѣ народи, която е служила за материялъ на толкова европейски митологически и народни приказки, въ които една и сѫща форма е прѣкроявана по различни начини:

Голѣмо едно число народни пѣсни и приказки водятъ своето происхождение и начало отъ християнската легендарна литература и отъ легендарнитѣ притчи, които сѫ распространени много отъ срѣдневѣковното християнство. Отъ тая категория приказки ще изложимъ, когато говоримъ за Богомилитѣ.

Много пъкъ приказки иматъ мѣстенъ характеръ, мѣстно происхождение въ народния животъ, особенно разнитѣ приказки за отдѣлни мѣста — за тѣхното происхождение, за отдѣлни събития и за юнацитѣ, които сѫ играли важно роль въ тия и други събития.

Непосрѣдственъ изворъ въ народния животъ иматъ ония приказки и притчи, въ които се прѣтрьсватъ или частни лица съ различенъ характеръ или цѣли съсловия въ народа и въ които се проповѣдва, за да се подтвърди нѣкоя пословица или нѣкое морално изрѣчение. Тия приказки сж много важни, защото съ тѣхъ се изучава мнѣнието на народа и взглядоветѣ му, за свѣта, за моралътъ и за характеръть на отдѣлни лица.

3. Народни пословици и басни.

§. 14. Въ народнитѣ пословици и басни, създадени въ разни обстоятелства, народътъ е изложилъ своята философия, резултатътъ на всичко онова, за което народътъ, въ своя практически животъ, се е убѣдилъ, че е вѣрно и истинско. Както въ всѣкое нѣщо науката се прѣдшествува отъ опита, то и пословицитѣ сж ония практически правила, испитани и прѣкалени съ дългогодишни опити и нещастия.

Пословицитѣ сж ония неписани закони, които сж се прѣдавали устно отъ поколѣние на поколѣние и които е трѣбвало всѣкой да слѣдва и слуша въ семейния си общественъ и политически животъ.

Пословицитѣ се говорятъ, или помежду говоръть въ парантесъ, или въ особенни обстоятелства. Много отъ пословицитѣ сж придружени съ приказки, които трѣбва да се приказватъ за пояснение, когато се спомене нѣкоя отъ тѣхъ.

Баснитѣ сж такива народни умотворения, които, като ни прѣдставляватъ неестественнитѣ и нелогически дѣйствия на нѣкои животни или на самитѣ человѣци, напомнюватъ ни да се пазимъ отъ подобни неестественни и несвойственни намъ дѣйствия и да правимъ само онова, което отговаря на нашата възрасть и на нашето обществено положение и имущественно състояние. Въ баснитѣ се изсмѣватъ още и человѣческитѣ погрѣшки, страсти и глупости.

4. Народни гатанки.

§. 15. Въ гатанкитѣ е съчувано въспоминание отъ онова далечно митологическо врѣме, когато жрьцитѣ, чрѣзъ таинственни кратки (лаконически) изрѣчения, сж изказвали волята на боговетѣ. И день днешний гатанкитѣ иматъ такова съдържание, за растълкуването на което се изисква дълго упражнение и особенна опитность, защото всѣкой не може да ги растълкува. Въ старо врѣме тълкуването на гатанкитѣ е принадлѣжало на жрьцитѣ. Въ гатанкитѣ се огледва интелектуалний гений на българский народъ и умственната му фантазия.

5. Баяния.

§. 16. Онова, което днесь сѫ молитвитѣ, въ старо врѣме сѫ били баянията. Тѣ не сѫ били обществено достояние, нъ само на жрьцитѣ. И днесь само рѣдко избрани нѣкои баби и твърдѣ рѣдко искусни старци умѣятъ да баятъ. На тѣхъ останалата масса (простата класса) гледа като на сѫщества, обдарени съ свръхестественна дарба. Чрѣзъ баянието сѫ лѣкувани разни болѣсти; то (баянието) всѣкога е придружавано съ „*поливки*“, които не сѫ нищо друго, освѣнь поливание болния съ вода, въ която прѣдварително сѫ варени разни лѣковити билки. До колко е било нѣкога влиянието на баянието между нашитѣ прадѣди, познава се отъ това, гдѣто и день днешний то е срѣдство за излѣкуване отъ разни тѣлесни и душевни болѣсти. Баянията сѫ много важни за нашата митология.

Тука дохождатъ и „*магиитѣ*“.

6. Дѣтински залъгалки.

§. 17. Дѣтинскитѣ залъгалки иматъ смѣшно разбъркано съдържание съ цѣль да се забави дѣтето и да привлѣче вниманието му. Тѣ могѫтъ да се считатъ като педагогия на нашитѣ прадѣди и отъ тѣхъ можемъ узна начинътъ на въспитанието на дѣцата. Много отъ тѣхъ сѫ съчувани и до днесь и тѣхното събирание, както и изучването имъ, сѫ интересни за нашитѣ педагози.

Освѣнъ тия народни умствени произведения, важна часть сѫ съставлявали и разнитѣ чародѣйства, врачувания и гадания, както и народната ни медицина. Всичкитѣ тия иматъ не малка важность за изучването на народа и на неговий животъ.

Пословици има събрани въ «Сборника» на Чолакова, гдѣто има нѣколко «баяния». Освѣнь тоя сборникъ и отъ много други разни наши учени има также събрани пословици, распрьснѫти по разнитѣ списания.

Отъ гатанкитѣ има събрани отъ Тончо Мариновъ и напечатани въ особна книжка. Сѫщо тъй има распрьснѫто напечатани по разнитѣ научни журнали.

Баяния, освѣнъ въ сборника на Чолакова, има събрани отъ Цаня Гинчева и напечатани въ Периодическото Списание. Отъ сѫщия има събрани много малко и басни.

Дѣтински залъгалки има напечатани въ сборника на Чолакова и братия Миладиновци.

Колкото се отнася до чародѣйството, врачуването и гаданието, както и народната медицина, то отъ тѣхъ нѣма нищо събрано и напечатано. А каква драгоцѣнность съдържаватъ пьрвитѣ три за компаративната митология, за старото прѣдисторическо врѣме, а народната медицина — за съврѣменната медицинска наука!

ѧ. Славянетѣ се заселяватъ на балканския полуостровъ.

§. 18. Въпросътъ за заселяването на Славянетѣ на Балкан. полуостровъ е още и день днешний не рѣшенъ.

Споредъ Дринова и Д-ра Иречка, Славянетѣ почнѫли да доходатъ на Балкан. полуостровъ въ III-то, а свьршили това свое прѣселявание въ VII-то столѣтие и то постьпенно. Пьрвобитни жители на Балканский полуостровъ, слѣдователно, сѫ били не Славянетѣ, а други народи, нарѣчени Трако-Иллирийски.

Около половината на седмото столѣтие колонизацията на Славянитѣ на Балканския полуостровъ е била свьршена; отъ това врѣме никакъ вече не се чуе за походитѣ на Славянетѣ отсамъ Дунава и Сава; почти всѣкой жгълъ на полустровътъ билъ заселенъ и завземенъ отъ тѣхъ: цѣлото пространство между Дунавъ, Сава, Чьрно-море, Адриатическо море и Егейско море, било заселено отъ Славянетѣ. Това прѣселение не се е извьршило въ едно кратко врѣме, а въ разстояние на 400 години, отъ което сѫ проистекли тия слѣдствия, че Балканския полуостровъ се измѣнилъ сѫществено въ етнографическо отношение. Славянетѣ изначало сѫ се явявали като колонисти между Трако-Иллирийцитѣ, Ромѫнитѣ и Грьцитѣ, а по-послѣ сѫ нахлули въоржжени въ голѣма масса, та сполучили да испѫдятъ другитѣ народности. Трако-Иллирийцитѣ и Ромѫнитѣ, които сѫ живѣли покрай бассейнътъ на рѣка Сава, покрай брѣгътъ на Адриатическо море и въ Албания, или сѫ се съединили и слѣли съ Славянитѣ, или сѫ избѣгали по горитѣ. Грьцитѣ сѫ били принудени да се отстранятъ по островитѣ, или край брѣговетѣ на моретата.

Това е мнѣнието на тия двама историци.

Но споредъ, Нестора, русския историкъ, и споредъ домашни наши свидѣтелства (народнитѣ прѣдания съчувани между народа и събрани отъ Верковича въ «Веда Словенахъ») излиза, че Славянетѣ сѫ дошли изъ Азия въ Европа прѣзъ пѫтьтъ «Мала Азия» и че тѣ сѫ най-старитѣ обитатели на Балканския полуостровъ. Карамзинъ въ своята «*История Государства Российскаго*» споменува, че, споредъ съчуваното прѣдание между народа, Русскитѣ Славяне сѫ дошли отъ къмъ Дунава. Названието на Грьцитѣ «Гьрци» (Горци), както и много други названия на разни мѣстности, свидѣтелствуватъ, че славянски народи нѣкога сѫ живѣли въ Еллада. Нъ понеже нѣкои

отъ тия названия сѫ сѫществували още въ врѣмето на классическата история на Еллинския народъ, то излиза, че още тогава сѫ обитавали тамъ Славяне. И така, има двѣ мнѣния относително старитѣ обитатели на Балканский полуостровъ и относително заселяването на Славянетѣ на Балканский полуостровъ. При другитѣ доказателства, ако се утвърди положителностьта на Верковичовитѣ «*Веда-Словенахъ*», то второто мнѣние ще побѣди. За сега ний ще приемемъ пьрвото.

Нашитѣ прадѣди не сѫ били съединени въ една политическа държава, но живѣли отдѣлно и разсѣяно; затова лека-полека, вслѣдствие дълготрайнитѣ войни, които сѫ имали съ римскитѣ императори, тѣ бидохѫ най-послѣ покорени и почнѫли да привикватъ къмъ римския общественъ животъ и най-сетнѣ мнозина станѫли сѫщи «*Ромеи*». Когато Римската империя се раздѣли на *Въсточна* и *Западна*, Славянетѣ на Балканский полуостровъ останѫли подъ Въсточната Римска империя, или както се прѣименува испослѣ Византийска империя. На тая Византийска империя Славянетѣ сѫ дали отлични царие, пълководци и книжевници. Една часть отъ тия наши прадѣди, между Дунава и Балкана, покорена, или по-добрѣ освободена отъ една, споредъ нѣкои, неславянска, а споредъ други, славянска чета *Българе*, съединила се съ тоя ново-пристигнѫлъ народъ и съставили една политическа държава подъ име *България*.

Въ крѫгътъ на това господарство не сѫ влѣзнали останалитѣ наши прадѣди, а особенно ония, които сѫ живѣли въ Епиръ, Тесалия, Еллада и Пелопонесъ; тѣ, ведно съ ония свои братия, които обитаваха въ Македония и Тракия, лека-полека прѣминали подъ властьта на Византийското правителство, обрьщали се въ християнство — понеже вѣкътъ, въ който живѣяхѫ, бѣше вѣкъ за распространението на Християнската вѣра, а съ приеманието на християнството, тѣ приемваха и грьцкия езикъ, грьцкитѣ нрави и грьцкия начинъ за живѣяние.

И тъй, въ началото на IX вѣкъ Славяно-българетѣ се дѣлѣхѫ на двѣ части: една (по-малката) съставляваше особенно господарство, а пъкъ друга (по-голѣмата), която живѣеше вънъ отъ прѣдѣлитѣ на това царство, въ старогрьцкитѣ области, бѣше подчинена на Византийскитѣ императори. Това раздѣление на нашитѣ прадѣди въ политическо отношение е имало важно и силно влияние и върху литературния животъ на тия двѣ части. Нашата стара литература се развила мѣжду независимата часть, а самото зачатие на тая наша стара литература е изникнѫло всрѣдъ покоренитѣ наши прадѣди, които сѫ се намѣрвали подъ властьта на Византийската империя.

При това отдѣлно политическо положение нашитѣ прадѣди сѫ имали само едно общо нѣщо, което ги е свързвало въ едно цѣло и имъ е напомнювало, че тѣ сѫ единъ народъ, една кръвь и отъ едно и сѫщо происхождение. Това общо нѣщо е: езикътъ, народнитѣ умотворения, еднаквитѣ нрави и обичаи.

III. Литературната дѣятелность на Славянитѣ, останѫли подъ Византийска власть.

§. 19. Споменахме, че зачатието на нашата стара книжнина е изникнѫло вѫрѣдъ ония наши прадѣди, които бѣхѫ подъ непосрѣдственната власть на Византия. За това, прѣди да почнемъ прѣглеждането на литературната дѣятелность въ България, считамъ за нуждно да хвърлимъ единъ бѣглъ прѣгледъ върху литературния животъ на ония Славяне, които не влѣзнѫхѫ съ своитѣ други братия въ съставътъ на българското господарство.

Независимото политическо господарство, което се образува отсамъ балкана, между Балканитѣ и Дунавътъ, състави се само отъ една часть на Славяно-българския народъ. Границитѣ на това ново господарство не останѫхѫ сѫщитѣ: тѣ се распространихѫ и оттатъкъ Балканитѣ, въ Тракия и Македония. Нъ най-отдалеченитѣ наши прадѣди, които бѣхѫ се заселили въ Епиръ, Тесалия, Еллада и Пелопонесъ, никога не можехѫ да влѣзнѫтъ въ прѣдѣлитѣ на това българско господарство. Това обстоятелство е повлияло, щото тѣ, отдѣлени отъ останѫлитѣ си братия и покорени отъ Византийскитѣ царье, обрѣщахѫ се лека-полека въ християнство, а заедно съ него приемахѫ грѣцкий езикъ, прѣтопяваха съ въ грѣцкий елементъ и се изгубихѫ за винѫги за славянския свѣтъ — станахѫ Грѣци.

Тъй изникна новогрѣцкия езикъ и новогрѣцкия народъ. Това се доказва отъ многобройнитѣ славянски названия на разни мѣстности, градове, села и рѣки и отъ многобройнитѣ славянски думи въ новогрѣцкия езикъ, открити въ най-ново врѣме отъ учения нѣмецъ Fallmerayer въ своята Geschichte von Morea.

Другитѣ Славяне въ Македония и Тракия по нѣкога сѫ дохождали въ съставътъ на българското господарство, нъ по-вечето сѫ били подъ непосрѣдственното владичество на Цариградъ. Относително тия двѣ страни, населени съ чистъ славянски елементъ, сѫ ставали между Византийската империя и младото Българско царство ония кръвави и дълготрайни войни, слѣдствията на които е днешнята омраза между Българитѣ и Грѣцитѣ.

При всичко това нашитѣ прадѣди че сѫ били подъ Византия, тѣ пакъ не сѫ можали да се прѣтопятъ въ грьцкий елементъ: защото, като сѫ били въ близки сношения съ независимитѣ си братия; като били свидѣтели на честитѣ и кръвави боеве, водени исключително заради тѣхното освобождение, — тѣ сѫ черпали отъ това морална сила и можали да съчуватъ езикътъ, името и народнитѣ си нрави и обичаи невредими; религията си обаче не можяхѫ да удържятъ. Подъ натискътъ на Цариградското правителство и прѣдъ блѣсъка на Християнството тѣ отстѫпихѫ: тѣ приехѫ Християнството, като задържахѫ множество отъ обичаитѣ си и обрядитѣ на старата идолопоклонническа вѣра. Въ цьрквитѣ си Славянетѣ слушахѫ словото божие не на матерния си езикъ, нъ на грьцкий.

Като се прѣобьрнѫхѫ въ християнство, славянската аристокрация — болѣритѣ и старѣйшинитѣ — не закъснѣхѫ да усвоятъ и грьцката литература. Мнозина изучихѫ грьцкий езикъ, влѣзохѫ въ грьцка служба и съ това тѣ забравихѫ на своето славянско происхождение. Такива прѣтопени Славяне въ Гьрци сѫ дали на Византия не само отлични пълководци, нъ и най-дѣятелни императори. Такива примѣри сѫ: Юстинъ, Юстиниянъ, Василий Македонский, патриархъ Никита, пълководецъ Белизарий и много други. Останѫлата маса остана непокѫтната въ езикътъ си. Тя даваше отистина войници на империята, нъ тия войници всѣкога оставахѫ варваре.

И така, аристокрацията биде погьрчена и вмѣсто напрѣжнитѣ идолопоклоннически жрьци дойдохѫ християнскитѣ грьцки свещенници, които, прѣслѣдвахѫ всички славянски обичаи. При такива условия не е било възможно да се развие никаква литературна дѣятелность на славянский езикъ: защото, тоя езикъ е останалъ само като говоримъ, а писменний езикъ е билъ грьцкия. Единственната литература е останѫла въ народнитѣ умотворения, които сѫ се упазили неповредими.

Дѣйствително, тия наши прадѣди, като Славяне, навѣрно сѫ употрѣблявали ония *чьрти* и *рѣзи,* за които споменува Чьрноризецъ Храбъръ, нъ да ли сѫ имали и нѣкаква писменна литература въ тоя периодъ не се знае положително, защото за това нѣма никакви писменни свидѣтелства. А че е била позната тая азбука между тия Славяне, доказва се още и отъ това, гдѣто Св. Кириллъ, при съставянието на новата азбука, послужилъ си и отъ глаголицата, както свидѣтелствува сѫщий Чьрноризецъ Храбъръ.

Всрѣдъ тоя грьцкий свѣтъ се зачнѫла нашата славянска черковна книжевность!

Не всички Славяне, които изучвахѫ грьцката литература, сѫ

се прѣтопили въ гръцкий елементъ. Тоя погърченъ славянски свѣтъ е родилъ славянскитѣ слънца! Между тия погърчени славянски старѣйшини намѣрвали сѫ се и такива, които сѫ били въодушевени съ славянска мисъль, съ пълно съзнание на славянското си происхождение и съ свѣтлото бѫдѫще на славянский міръ. Между многото други, такива благородни лица сѫ били и родителитѣ на славянскитѣ святители — Кириллъ и Методий. Само едно славянско въспитание е можало да вдѫхне такава една висока, свѣтла и спасителна за славянския свѣтъ мисъль, каквато виждаме въ дѣлата на Св. Кирилла и Св. Методия: да се покрьсти цѣлия славянский свѣтъ, да се изнамѣрятъ букви и да се прѣведе словото Божие на славянский езикъ, и така съ една религия и съ една азбука да се съединятъ всичкитѣ славянски племена въ едно. Поклонъ отъ благодарното потомство на изобрѣтателитѣ на тая мисъль!

Въ просвѣтения умъ на Св. Кирилла се роди мисъльта: да прѣведе всичкитѣ чьрковни книги на славянский езикъ, като прѣдварително бѣ съставилъ нуждна азбука.

Отъ тукъ се почнува литературната историческа дѣятелность не само за насъ, нъ и за цѣлия славянский свѣтъ.

Х. Дохожданието на Българитѣ на Балканския Полуостровъ (674—864 год.).

§. 20. Славянскитѣ племена, които се заселихѫ на Балканския полуостровъ въ владѣнията на Византийската империя, не можахѫ да се съединятъ въ едно и да съставятъ едно политическо тѣло, или поне единъ политический съюзъ, нъ всѣкое отдѣлно племе се стрѣмяло да живѣе особенно подъ управлението на своя старѣйшина и съ племенното си име. При това стрѣмление на тия многобройни племена, нѣма съмнѣние, че тѣ сѫ враждували едно на друго, било за прѣднина (пьрвенство), било за по-добри поселения.

Тия взаимни отношения между разнитѣ племена на южнитѣ Славяне дадохѫ възможность на Византийската империя да се съвземе отъ голѣмия ударъ, който ѝ се нанесе отъ разнитѣ варварски народи, така щото тя можа послѣ легка-полегка лесно да покори тия несъединени славянски племена и да распространи властьта си изново вьрху онѣзи области и страни, които бѣхѫ отнети отъ нея. Господарството на византийскитѣ императори изново се възстанови и утвьрди вьрху цѣлия Балканский полуостровъ и вьрху всичкитѣ славянски племена. Византийското правителство, като покори славян-

скитѣ племена, мислеше, че тоя миренъ и трудолюбивъ народъ ще бѫде за всѣкога неговъ покоренъ робъ. Нъ не се измина много врѣме, и бълнуването на Цариградъ се осуети: около половината на седмото столѣтие отъ къмъ Дунава се появи племе, което тури край на племенния животъ между славянетѣ на Балканский полуостровъ, съедини по-вечето отъ тѣхъ въ едно политическо тѣло, и съ това осуети надѣждитѣ на босфорскитѣ владѣтели. Това племе бѣше българската дружина подъ прѣдводителството на старѣйшината си Аспаруха. То прѣмина Дунава, освободи тукашнитѣ славянски племена отъ грьцкото иго, съедини ги въ едно и основа българското господарство. Славянскитѣ племена, освободени отъ българитѣ, съединиха се съ тѣхъ, взеха живо участие въ господарственнитѣ дѣла, взеха името отъ тѣхъ, а дадоха своитѣ нрави и обичаи. При всичко че толко бързо Българетѣ и славянскитѣ племена се съединиха въ едно цѣло, нъ вънкашната и вътрѣшна разница между тия двѣ народности не е тъй бързо исчезнала: за дълго врѣме още въ Мизия сж се говорили два езика: български и славянский, споменували сж се двѣ народности: българска и славянска (въ Теофана, Анастасия и пр.); за дълго врѣме на владѣтелитѣ и великашитѣ сж давани и славянски и татарски имена; за дълго врѣме българетѣ, когато сж се клѣли, взимали сж за свидѣтель куче и разсичали го на двѣ и за дълго врѣме сж задържали широкото си азиятско облѣкло и носили конска опашка вмѣсто знаме.

Отъ Аспаруха, съ когото се почнува редътъ на българскитѣ царье до Крума, въ България е владѣло междуособие, въ което едни князове сж били въскачвани, а други — сваляни. Въ тия междуособия изгледва, като че Славянетѣ да не сж взимали никакво участие, или много слабо Отъ Крума славянский елементъ почнува да има по голѣма тѣжесть въ господарственнитѣ дѣла така, щото при Пресияма и Бориса отъ българската дружина бѣше останѫло само името, което взеха всичкитѣ славянски племена и нѣколко имена и думи. Славянския елементъ бѣше съвьршенно погълналъ българския елементъ.

Нѣкои историци мислятъ, че тая българска чета, която е дошла на Балканский полуостровъ подъ прѣдводителството на Аспаруха, не е била ни отъ татарско, ни отъ монголско, ни отъ друго чуждо происхождение, нъ отъ чисто славянско.

За литературната дѣятелность и книжевность на славяно-българетѣ въ новосъздаденото българско господарство до покрьщението имъ, ний нѣмаме никакви свѣдѣния. Както казахме за литератур-

нитѣ дѣла на Славянитѣ, останѫли подъ византийска властъ, така и тукашнитѣ Славяне, може би да сѫ имали нѣкаква книжнина, нъ отъ нея нѣма никакви слѣди днесь, ако и да се споменува нѣщо въ пьрвитѣ дни на нашия исторический цьрковенъ книжевенъ животъ. Днесь ний не можемъ положително да знаемъ и да кажемъ: да ли книгитѣ, които се споменуватъ, наскоро слѣдъ покрьщението на прѣславския дворъ, като „*лъжовны книги*“: **Мнслѣнникъ, Пѫтникъ, Грѣмникъ, Колѣдникъ, Пать-Sвѣзди** и други, сѫ часть отъ тая идолопоклонническа книжнина, или сѫ часть отъ богомилската литература, която е развита отъ богомилитѣ въ насъ. И тукъ пакъ ще споменемъ: ако съдьржанието на „Веда Словенаахъ“ отъ Верковича, чрѣзъ провѣрявание на пѣснитѣ на самото мѣсто, се укаже за вѣрно, то и тоя въпросъ, както и много други още тьмни, ще бѫде освѣтленъ. До тогава ний ще считаме, че нашата литературна дѣятелность се почнува отъ покрьщението ни.

Ѣ. Покрьщението на българскитѣ Славяне и борбата на Св. Кирилла и Св. Методия за славянството.

§. 21. Българскитѣ Славяне, като се населили на Балкан. полуостровъ, тѣ дошли въ непосрѣдственно сношение и съприкосновение съ Византийската империя. Вѣкътъ, въ който живѣехѫ нашитѣ прадѣди, е билъ вѣкъ да се проповѣдва християнството и да се прѣобрьщатъ идолопоклонцитѣ въ християнска религия. Когато българската чета се утвьрдила на Балканския полуостровъ всрѣдъ Славянетѣ и основала независимата политическа дьржава, споредъ Голубинский (русский цьрковенъ историкъ), Славянетѣ въ Тракия и Македония, като по-близо до Византия, били вече приели християнската вѣра и имало между тѣхъ много цьркви и свящепници. Когато Крумъ воювалъ съ Византия и излизалъ побѣдитель, той прѣселявалъ въ България славянски колонии; тия Славяне били християне, между които имало и епископи и презвитери, които прѣселени, сѣяли сѫ християнското учение между Българетѣ, които бѣхѫ еще идолопоклонници. По тая причина нѣкои отъ българскитѣ царье, като: Докумъ, Цоко и Мортагонъ, дигали гонение противъ тѣхъ. Въ врѣмето на Мортагона бидохѫ погубени много християне, между които заслужва да се спомѣне Одринския епископъ Емманиилъ съ трима други епископи. Нъ тия гонения не сѫ били въ положение да оградятъ българското царство отъ християнската идея. Ко-

гато дошълъ Пресиямъ на българския прѣстолъ, въ България имало не само доволно християне, нъ и самия Пресиямъ билъ, или тайно християнинъ, или пъкъ много наклоненъ къмъ християнството. Когато пакъ, слѣдъ смъртьта му встжпилъ Борисъ на българския прѣстолъ, обстоятелствата били такиви, щото той не можалъ да държи по вече страната въ идолопоклонство. Той разумѣлъ, че безъ християнството държавата му не би можала да се поддържи за дълго врѣме всрѣдъ могжественнитѣ християнски съсѣди: Франкитѣ, Моравцитѣ и Византийцитѣ. Както много господаре, така и Борисъ приелъ християнството отъ части отъ политически съображения и причини. Нъ не може да се откаже и това, че тука сж съдѣйствували и нѣкои морални побуждения и сж играли, ако и второстьпенна роль, нѣкои лица, които сж били ближни на Бориса. Тука не му е мѣстото да испитваме подробно причинитѣ, които сж побудили Бориса да въведе християнството въ България, нито пъкъ да дадемъ подробно изложение, по какъвъ начинъ е станало това събитие. Доволно е да кажемъ, че Борисъ се покрьстилъ и въ Св. Крьщение се нарѣкълъ Михаилъ, споредъ името на тогавашния Византийский императоръ Михаила III, който му станжлъ и възприемникъ.

Съ тоя важенъ актъ — покрьщаването — почнува се и нашия книжевенъ животъ!

Самото начало не тая книжнина е направено отъ двама братия, които всрѣдъ тогавашната нищета на Византийската литература, притѣжавахж такава интелигентна сила, за да почнжтъ и сполучливо да извьршатъ едно много възвишено и трудно дѣло — съставянието на славянската азбука. Тѣ сж най-великитѣ мжжье въ Славянската християнска цьрква. Тия велики мжжье сж Солунскитѣ братия Светитель Кириллъ и Светитель Методий.

Тѣ бѣхж родомъ отъ гр. Солунъ въ Македония, градъ, който еще тогава бѣше достигнжлъ до голѣмо значение чрѣзъ голѣмата си търговина и учебнитѣ си заведения. Св. Методий бѣше по-старъ, а Св. Кириллъ — по-младъ. Отецътъ имъ *Левъ* бѣше богатъ и знаменитъ человѣкъ, което се вижда отъ самата длъжность, която занимавалъ въ Византийската държава. Той е билъ Друнгария (военний началникъ при Солунския стратегъ), длъжность много важна, която не се давала на человѣкъ отъ долне происхождение. Баща имъ и майка имъ били Славяне, каквото е било и цѣлото население въ Солунската область. Като синове на Славянски родители, Св. Кириллъ и Методий такожде сж били не само Славяне, нъ и въодушевени съ особенни високи мисли за Славянството. Това се под-

твърждава еще по-вече, ако се вземе въ внимание цѣлата имъ литературна и религиозна дѣятелность на славянска почва и чрѣзъ тънкото познавание свойствата на славянския езикъ — нѣща, които не би можалъ да извърши природенъ грькъ.

По-младия братъ, Св. Константинъ, е билъ роденъ на 827 год. въ гр. Солунъ. Еще въ 14-годишната си възрасть, слѣдъ смъртьта на баща си, въ 841 год. той отишьлъ въ Ц-градъ, дѣто, заедно съ младия принцъ Михаила, бѫдѫщия Византийский Императоръ Михаилъ III, билъ въспитанъ отъ прочутия тогава патриархъ Фотий. Той — Константинъ —ималъ голѣма наклонность къмъ духовно звание, въ което и постѫпилъ. Много рано се отличилъ съ своето знание и учение, и за това му била повѣрена длъжность, не малко важна, библиотекарь въ библиотеката при цьрквата Св. София, а послѣ билъ назначенъ за учитель по философията. Въ монашеството си той билъ нарѣченъ Кириллъ.

По своята ученность, по своята мѫдрость и по знанието на езицитѣ, той билъ единственния человѣкъ въ Византия. Въ 198 год. той билъ пращанъ като посланникъ отъ Михаила III при Мохамеданския Халифъ, понеже само той знаялъ арабския езикъ.

Методий, по-стария братъ, е билъ свѣтски человѣкъ. Вслѣдствие голѣмото уважение, съ което се наслаждавалъ между Славянетѣ, Императорътъ го назначилъ за управитель на Славянското княжество, което се намѣрвало, вѣроятно въ Тесалия, гдѣто славянския елементъ не бѣше еще угаснѫлъ. Слѣдъ нѣколко години Методий се отказалъ отъ свѣтския животъ и станѫлъ монахъ въ единъ отъ мънастиритѣ на гора Олимпъ. Тукъ дошьлъ слѣдъ малко и по-младия му братъ Кириллъ, и отъ това врѣме тѣ вече никога не сѫ се раздѣляли. Тука, види се, тѣ сѫ се приготовлявали за голѣмъ подвигъ, борила ги великанска мисъль! Тѣ съ душевна горѣсть сѫ гледали какъ славянския свѣтъ пропада между грьчкия и римския елементи и кроили сѫ планъ по какъвъ начинъ ще могѫтъ да въскрьсятъ славянския міръ и да го избавятъ отъ неминуемата гибель между двѣ инородни и поглъщающи нации. Най-сетнѣ дошли до това рѣшение, че християнството, основано на славянска самостоятелна книжнина и интелектуално развитие на народна почва сѫ единствени прѣгради срѣщу пропадването и прѣтопването на славянетѣ. Тукъ е и съставена пьрвата славянска азбука и прѣведени сѫ на славянский езикъ по-важнитѣ цьрковни книги. Нъ тоя важенъ трудъ трѣбвало е да се прѣкѫсне вслѣдствие едно важно обстоятелство. Това обстоятелство и събитие, което повика двамата Солунски бра-

тия да посвѣтятъ цѣлия си животъ на славянската идея и на християнската църква, е въвождането християнството въ България.

Борисъ, българския царь, бѣше приелъ християнската религия и бѣше издалъ строга заповѣдь на всичкитѣ си поданници да послѣдватъ неговия примѣръ. Но при всичката строгость, която Борисъ употрѣби срѣщу противницитѣ на християнството и при всичкото залѣгание негово и на чиновницитѣ му, за распространение на християнството въ България, то пакъ отиваше много бавно и безъ успѣхъ. Причината на това скрѣбно за Бориса явление бѣше тая, че християнството се проповѣдваше на разни езици и отъ разни лица, а богослужението се извършваше на грѣцкий езикъ, защото още нѣмаше богослужебни книги на български. Борисъ позна това и се обърна къмъ Михаила съ прозба да му испрати прочутитѣ вече между славянетѣ въ Византия отлични мѫжье, двамата Солунски братия Св. Кириллъ и Св. Методий, за да уредятъ въ България църковното дѣло. Михаилъ съ готовность испълни просбата на Бориса, и двамата наши свѣтители, които токо що бѣхѫ се завърнѫли отъ при князьтъ на Хозаретѣ, когото бѣхѫ успѣли да покрьстятъ, съ радость се упѫтихѫ за въ България, гдѣто бидохѫ посрѣщнати съ най-голѣми почести. Тука тѣ оставихѫ съставената азбука и прѣведенитѣ книги, и съ това се почна литературната дѣятелность въ България. За кратко врѣме тѣ успѣхѫ да гудятъ, както християнската религия, тъй и църковната литература на едно здраво основание.

Слѣдъ като свършихѫ така щастливо миссията си въ България, двамата славянски святители бидохѫ повикани на ново по-тѣжко прѣдприятие — распространението на Славянското богослужение между западнитѣ Славяне.

Както между Славянетѣ на Балканския полуостровъ християнството бѣше се распространило изначало на грѣцкий езикъ, тъй сѫщо и на западъ между тамошнитѣ Славяне, въ Моравия и Чехия, християнството бѣше се распространило на латинский езикъ. Затова и тамо християнството не можѐ да бѫде основано на здрава почва.

Моравския князь *Ростиславъ*, като се научилъ, какво сѫ направили Славянскитѣ Апостоли въ България, отнесълъ се до византийския императоръ Михаила съ просба, за да му проводи Славянскитѣ Апостоли и въ Моравия: защото много обичаше да слуша християнското богослужение на своя славянский езикъ. Императорътъ испълни просбата на Ростислава и испрати въ Моравия двамата братия. Християнството е проповѣдвало миръ и любовь и нашигѣ Св. Апостоли сѫ проповѣдвали напълно това евангелско учение;

нъ въ замѣна на това, тѣмъ е прѣдстояла не християнска любовь, а тѣжко гонение и прѣслѣдване. Двамата Солунски братия не сѫ искали нищо друго, освѣнь да видятъ християнството распространено между Славянетѣ, заедно съ славянското богослужение. За тая идея тѣ сѫ били готови да жьртвуватъ всичко. Голѣмо нещастие е било както за двамата наши святители, тъй и за Славянството въобще, гдѣто тъкмо въ това сѫщо врѣме се бѣше распалила распрята между Цариградската и Римската цьркви. Тая распря бѣше причина, гдѣто нашитѣ Славянски учители намѣрихѫ голѣми противници всрѣдъ Германското и Латинското духовенства и гдѣто Славянското богослужение не можѐ да се утвьрди между западнитѣ наши Славянски братия.

На Св. Кирилла и Св. Методия въ Моравия прѣдстояло да се борятъ не само съ останкитѣ на идолопоклонството, нъ еще и съ западното Германско духовенство, което най-твьрдоглаво се е противило на въвождането славянския езикъ въ цьрквата.

По тая причина тѣ бидохѫ наклѣветени прѣдъ Римския папа въ еретичество. Николай I, който въ това врѣме сѣдѣше на папския прѣстолъ, повика въ Римъ двамата славянски апостоли. Когато дойдохѫ Св. Кириллъ и Св. Методий въ Римъ, Николай I бѣше умрѣлъ и тѣ заварихѫ на прѣстолътъ папа Адриянъ II (867 год.). Прѣдъ папската курия тѣ можихѫ не само да се оправдаятъ, нъ еще имъ се позволило да отслужятъ и въ самия Римъ Св. литургия на Славянский езикъ. Нъ Кирилу не било сѫдено да се върне, за да распространява слаянската книжнина: изнемощѣлъ отъ напрѣгание и изнуренъ отъ трудното пѫтуване, той испадна въ тѣжка болѣсть, отъ която най-послѣ на 14 Февруарий 869 год. въ 42-годишната си възрасть прѣдаде Богу духъ и святитѣ му остатки бидохѫ съхранени въ цьрквата Св. Петъръ, гдѣто лѣжятъ и день днешний, като очекватъ пробуждането на Славянския миръ да ги прѣнесе въ неговото родно мѣсто, въ Славянския божий гробъ — Солунъ. Слѣдъ смьртьта на Св. Кирилла, Св. Методий самичькъ се повьрна въ Моравия, а отъ тамо отиде въ Блатна (Мозабургъ) при Коцеля. Отъ тука той е дѣйствувалъ и между Хьрватитѣ, между които Славянското богослужение до толкова се утвьрдило, щото, при всичкото гонение отъ западното духовенство, то просѫществува и до днесь между славянетѣ въ крайморската страна.

Слѣдъ двѣ години Св. Методий, за мнимо нѣкое нарушение правата на Салцбургския епископъ въ Панония, биде осѫденъ отъ нѣмския духовенъ съборъ на заточение, гдѣто е сѣдѣлъ три години.

Въ 871 год. Святопълкъ завладѣлъ Моравския прѣстолъ, и въ врѣмето на слабитѣ Карлови наслѣдници распространилъ дьржавата си и повикалъ Св. Методий. Нъ и тука Св. Методий не е можалъ за дълго врѣме да бѫде на мира: защото наскоро трѣбвало изново да отиде въ Римъ, за да се оправдава отъ нови клѣвети. Тукъ лесно се оправдалъ и слѣдъ това отишълъ въ Цариградъ. Нъ наскоро той се завьрнѫлъ въ Велеградъ при Святопълка, защото славянското богослужение било въ бѣдственно положение, та трѣбвало да се подкрѣпи.

Едвамъ що стигнѫлъ въ Велеградъ Св. Методий се разболѣлъ и на 6-ий Априлъ 885 год. починѫлъ въ Велеградъ, гдѣто е и погребенъ.

Тъй всрѣдъ гонения и борби, за най-святата идея, за славянството, умрѣхѫ нашитѣ святители Св. Кириллъ и Св. Методий.

Ученицитѣ имъ, които бѣхѫ на брой около 200, лишени отъ поддрьжка и гонени отъ нѣмското духовенство, оставили западнитѣ славянски страни и дошли въ България.

§. 22. Положението на цьрквата и на книжнината въ България до смьртьта на Св. Методий. Въ България, гдѣто славянското богослужение бѣше въведено отъ толкова скоро, усѣщаше се много голѣма нужда отъ свещенници и учители. Въ това врѣме бѣше се распалила распрята между Цариградската и Римската цьркви относително пьрвенството; разни апостоли на разни християнски секти, въсползувани огъ това смѫщение въ цьрквата и мислящецъ, че ще могѫтъ да намѣрятъ послѣдователи между новопокрьстенитѣ, бѣхѫ надошли въ България. Освѣнь грьци, помежду простодушиото население крьстосвахѫ още и еврее, арменци, латини и др., и всѣкой крьщавалъ Българинътъ и го поучавалъ по своему; даже между тия иностранци свещенници се намѣрилъ и мирянинъ, който, прѣоблѣченъ въ свещенически дрѣхи, е извьршвалъ Св. Крьщение.

Борисъ не можалъ да гледа съ спокойствие на това, що се вьршило въ България. Той искалъ да тури край на това разбьркано състояние и намислилъ да учреди народна самостоятелна цьрква.

Борисъ се обьрнѫлъ най-напрѣдъ къмъ Цариградский патриархъ съ просба да му дозволи да учреди народна цьрква, на която главата да бѫде архиепископъ. Нъ патриархътъ отговорилъ отрицателно на Бориса, даже не позволявалъ на Българетѣ да си иматъ и епископъ. Тогава Борисъ прѣкѫснѫлъ приятелскитѣ отношения съ Цариградский патриархъ и влѣзнѫлъ въ прѣговори съ папата.

Тогава на Римския прѣстолъ сѣдѣлъ Николай I, който по че-

столюбивитѣ си стрѣмления не падали по-долу отъ Цариградский патриархъ Фотий. Борисъ испрати до него посланници съ богати дарове и особенно писмо. Въ това си особенно писмо той — Борисъ — се жалилъ на папата, че въ България гърцитѣ крьщаватъ и проповѣдватъ разнообразно; че освѣнъ Грьцитѣ като проповѣдници се явяватъ още и Арменци, па даже и Еврее, и че сж хванати и такива лица, които безъ да притѣжаватъ свещеннически чинъ, извьршвали тайнството крьщение — и помолилъ папата да тури край на това разбъркано положение, като въздигне България въ духовно отношение, въ отдѣленъ патриархатъ. Освѣнь това, въ писмото си Борисъ изложилъ още и 106 въпроси, относително това: какъ трѣбва сега да се уреди животътъ и държавното устройство на Българитѣ, които да бждатъ въ съгласность съ ученето на християнската религия.

Посланницитѣ Борисови били приети въ Римъ отъ папа Николай I твьрдѣ ласкаво, и на въпроситѣ отговорилъ съ готовность.

Тия въпроси и отговори се намиратъ въ „Acta Conciliorum V 353—386 Responsa ad consulta Bulgarorum ecl Hardouin". Тоя паметникъ ни прѣдставлява такива любопитни указания, относително животътъ, нравитѣ и обичаитѣ, както и понятията на старитѣ Българе, а въ сжщо врѣме въ него тъй вѣрно и хубаво се очьртава и политиката на Римский дворъ къмъ Българитѣ, щото не ще бжде излишно да се запознаемъ съ нѣкои отъ тия въпроси и отговоритѣ на тѣхъ.

«На Вашитѣ въпроси (тъй почнува папата своя отговоръ на Българитѣ) нѣма нужда да се отговаря на пространно, защото съ Божията помощь, Ний Ви пращаме не само книги отъ Божия законъ, нъ сме опрѣдѣлили още за Вашата земля, при Вашия славенъ Краль, любезния Нашъ синъ, достойни посланници, които ще Ви поучатъ и които сме снабдили съ нуждитѣ за тая цѣль книги.»

Въпросъ (1): Наший господарь желае да познае християнский законъ и за това моли да се изложи той?

Отговоръ: Това желание е прѣкрасно; нъ да се изложи християнский законъ въ всичкитѣ си подробности, ще е нуждно да се напишжтъ многобройни книги; а пъкъ сжщностьта му се състои въ вѣрата и добритѣ дѣла.

Въпросъ (17): Да ли сме съгрѣшили, гдѣто сме погубили главнитѣ прѣдводители на бунтовницитѣ, които бѣхж се възбунтували противъ християнството, заедно съ дѣцата имъ?

Отговоръ: Съгрѣшили сте, особенно въ това, гдѣто сте избили невинни дѣца и въобще сте постжпили жестоко; нъ, понеже това

сте направили отъ ревность и отъ незнание, то, ако се покаете, ще Ви се прости

Въпросъ (18): Какво да се прави съ ония, които оставятъ християнский законъ?

Отговоръ: Длъжность на Господарьтъ е да ги накаже.

Въпросъ (41): Какво да се прави съ ония, които продължаватъ да принасятъ жьртва на идолитѣ и да имъ се кланятъ?

Отговоръ: Трѣбва да се съвѣтватъ, нъ не да ги принуждавате насилственно да прѣминѫтъ въ християнство; не трѣбва да се мѣшате съ тѣхъ.

Въпросъ (105): Какво да се постѫпи съ ония, които се осѫдятъ въ проповѣдитѣ си да прѣстѫпятъ апостолската наука?

Отговоръ: Да бѫдѫтъ такива проклѣти; нъ не е Ваша (на мирянитѣ) работа да сѫдите такива человѣци.

Въпросъ (103): Какво да правимъ съ нечестивитѣ книги, които сме получили отъ Сарацинитѣ и ги имаме при себе?

Отговоръ: Непрѣменно трѣбва да ги изгорите.

Въпросъ (104): Нѣкакъвъ евреинъ не знаемъ отъ каква вѣра (християнска или идолопоклонска utrum christiano an pagano), е покрьстилъ при насъ много человѣци. Какво да правимъ съ такива?

Отговоръ: Ако крьщението е извьршено въ името на Св. Тройца или Христа, тогава то е право, нъ евреинътъ трѣбва да бѫде вземенъ подъ слѣдствие и да се узнае да ли е дѣйствително християнинъ.

Въпросъ (14, 16): Нѣкой грькъ се прѣдставилъ лъжовно за священникъ и е покрьстилъ мнозина; като узнахме за тая измама, ний заповѣдахме да му отсѣкѫтъ носътъ и ушитѣ и да го биятъ и изгонятъ. Да ли сме направили добрѣ и да ли трѣбва да се покаемъ?

Отговоръ: Вий имате Божия ревность, нъ не споредъ разумътъ: защото работата не се състои въ това, кой е крьстилъ, нъ въ чие име е крьстилъ. Трѣбва да се покаете.

Въпросъ (15): Ония, които сѫ крьстени отъ него да ги считаме ли като крьстени?

Отговоръ: Крьстени сѫ, ако сѫ крьстени въ името на Свята и нераздѣлна Троица.

Въпросъ (70): Оженените священници трѣбва ли да дьржимъ или е нуждно да ги пропѫдимъ?

Отговоръ: Ако и да заслужватъ порицание, нъ трѣбва да се дьржатъ.

Въпросъ (72): Може ли да бѫде поставенъ въ насъ патриархъ?

Отговоръ: На това не може да Ви се отговори положително, догдѣто се не завьрнѫтъ испратенитѣ при Васъ наши посланници. За сега имайте само епископъ, а послѣ, когато се распространи въ Васъ християнството и когато надъ отдѣлнитѣ цьркви бѫдѫтъ поставени епископи, тогава може единъ отъ тѣхъ да се избере, ако не за патриархъ, то поне за архиепископъ.

Въпросъ (73): Кой трѣбва да постави патриархътъ?

Отговоръ: „**Меньшее благословляется большимъ**“; той (патриархътъ) трѣбва да бѫде поставенъ отъ пьрвосвященникътъ (pontifice) на прѣстолътъ на Св. Петра.

Въпросъ (92): Колко има прави или сѫщи патриарси?

Отговоръ: Римский, Александрийский и Антиохийский, които сѫ установени отъ апостолитѣ; а на Цариградския и Ерусалимския се дава титлата патриархъ само заради уважение.

Въпросъ (93): Кой патриархъ е вторий слѣдъ Римския?

Отговоръ: Александрийский.

Въпросъ (9): Прѣзъ честний постъ трѣбва ли да се причастяваме всѣкой день?

Отговоръ: Ние молимъ Бога да бѫде тъй, нъ пазете се да се не причастите недостойно.

Въпросъ (55): Грьцитѣ ни забраняватъ да се причастяваме безъ поясъ; това тъй ли е?

Отговоръ: Това нѣма никакво значение.

Въпросъ (94): Грьцитѣ ни казватъ, че святото миро се прави у тѣхъ и распраща се по всичката земля. Истина ли е?

Отговоръ: Не е.

Въпросъ (54): Грьцитѣ говорятъ, че е грѣшно да стоимъ въ цьрква съ нескрьстени рѫцѣ; истина ли е?

Отговоръ: Не е, това нѣма значение.

Въпросъ (66): Грьцитѣ ни забраняватъ да влизаме въ цьрква съ платнена врьзка (ligatura lintei), която носимъ на главитѣ си. Така ли е?

Отговоръ: Иматъ право.

Въпросъ (84): Когато въ врѣме на Божия служба пристигне извѣстие, че неприятелтъ напада, какво да правимъ?

Отговоръ: Трѣбва да довьршите доброто дѣло, ако се укаже възможность.

Въпросъ (38): Когато сме въ походъ, въ военний станъ, намъ

не е възможно да испълняваме узаконенитѣ молитви. Въ такъвъ случай какво трѣбва да правимъ?

Отговоръ: Не, напротивъ, колкото по-вече неприятели имате и колкото по-голѣма е опасностьта, толкова по-вече трѣбва да се молите Богу.

Въпросъ (89): Можемъ ли да посвящаваме на цьрквата пьрвитѣ земни плодове (fruges novas et rerum primitias)?

Отговоръ: Можете.

Въпросъ (10): Можемъ ли да работимъ въ сѫ́ббота или въ недѣля?

Отговоръ: Въ сѫ́ббота християнетѣ работятъ.

Въпросъ (34 и 36): Когато дойде извѣстие, че трѣбва да отидемъ на бой срѣщу неприятель, трѣбва ли да тръгнемъ веднага, или има дни, въ които не е възможно?

Отговоръ: Може да трьгнете всѣкой день, съ исключение на голѣми праздници, и то ако не е особенно нуждно.

Въпросъ (46): Прѣзъ «Великитѣ пости» може ли да се ходи на бой?

Отговоръ: Само въ крайна нужда.

Въпросъ (12, 45): Въ празднични дни и прѣзъ «Великитѣ пости» може ли да бѫ́де человѣкъ осѫ́денъ на смьрть, ако той заслужва това?

Отговоръ: Въ тия дни трѣбва да се задьржате отъ всички свѣтски работи.

Въпросъ (44, 47, 48): Прѣзъ «Великитѣ пости» може ли да се отива на ловъ?

Отговоръ: Никакъ.

Въпросъ (6): Гьрцитѣ казватъ, че въ срѣда и петъкъ не трѣбва да се отива на баня (balneari); това истина ли е?

Отговоръ: Не е. Можете.

Въпросъ (100): Когато нѣкой погине въ битка и сродницитѣ пожелаятъ да го погребѫ́тъ въ отечеството му, може ли да го прѣносяме?

Отговоръ: Можете.

Въпросъ (77): Въ Грьцитѣ има обичай да врачуватъ, т. е. турятъ дьрвено парченце въ затворена книга, па послѣ я отворятъ; добро ли е?

Отговоръ: Не е.

Въпросъ (79): Въ насъ на болнитѣ врьзватъ около вратътъ врьзка (ligaturam quamdam), за да оздравѣятъ; струва ли тоя обичай?

Отговоръ: Не струва.

Въпросъ (62): При насъ се е затекълъ, още прѣди да се покрьстимъ, нѣкакъвъ камькъ, отъ който болнитѣ взиматъ по малко, па нѣкои си се помогнѫтъ, а нѣкои не. Какво да правимъ съ него?

Отговоръ: Да го хвьрлите.

Въпросъ (42): Когато наший господарь, споредъ обичая, сѣда да яде на столъ, на маса (in sedili ad mesam), то съ него никой не сѣда, даже нити жена му, нити дѣцата му, а ний сѣдаме подалечь на малки столовци (in sellis) и ядемъ долѣ на подътъ. Какво да правимъ сега?

Отговоръ: Тоя обичай не се касае до цьрковнитѣ дѣла, нъ не е добъръ обичай.

Въпросъ (59): Трѣбва ли да носимъ долни дрѣхи (femoralia — гащи, шалваре)?

Отговоръ: Тоя въпросъ не се касае до насъ; нъ ако искате да се изравните съ християнетѣ въ всичкитѣ вънкашни ситници, то Ви казваме, че, споредъ наший обичай, тия дрѣхи носятъ мѫжетѣ, а не женитѣ. А Вий работете както Ви е угодно.

Въпросъ (43): Кои животни и птици можемъ да ядемъ?

Отговоръ: Всичкитѣ.

Въпросъ (60): Трѣбва ли да ядемъ сутрина рано?

Отговоръ: Споредъ наший обичай, никой не яде до 3-тий часъ, т. е. до 9 часа.

Въпросъ (13): Ний желаемъ да получимъ отъ Васъ — Папата — граждански закони?

Отговоръ: Нужднитѣ за това книги ний съ драга воля бихме Ви пратили, ако имаше человѣкъ, който би ги растълкувалъ. А книгитѣ за гражданский законъ, които сме прѣдали на нашитѣ посланници, не трѣбва да останѫтъ при Васъ да не би нѣкой да ги тълкува погрѣшно или да имъ изопачи нарочно съдьржанието и смисьлта.

Въпросъ (51): Могѫтъ ли да се дьржатъ двѣ жени, а ако не може, то какво да правимъ съ тия що имаме?

Отговоръ: Тия, които иматъ двѣ жени, трѣбва да останѫтъ съ пьрвата си жена и при това да се очистятъ съ покаяние.

Въпросъ (49): Можемъ ли да дадемъ на женитѣ си, както и прѣди, миразъ: въ злато, срѣбро, волове, конье и др.?

Отговоръ: Можете.

Въпросъ (19): Какъ да се постѫпва съ ония, които възставатъ срѣщу владѣтельтъ?

Отговоръ: Такива какво наказание заслужватъ, ще видите изъ пратенитѣ Ви закони; а отъ господарьтъ зависи да ги помилва.

Въпросъ (25): Какво трѣбва да правимъ на оня свободенъ человѣкъ, който избѣгне изъ отечеството си, па послѣ бѫде уловенъ?

Отговоръ: Споредъ законътъ да ги сѫдите. Нъ свободния, когото не свързватъ никакви обязанности, никакъ не грѣши, ако остави отечеството си, както и Авраамъ.

Въпросъ (25): Споредъ нашитѣ обичаи, при насъ всѣкога има стража по границитѣ, и ако нѣкой, билъ той робъ или свободенъ, побѣгне прѣзъ граничнитѣ бразди, тогава стражаретѣ го убиватъ. Какво мислите за това Вий, Папо?

Отговоръ: Вижте въ законитѣ, какво трѣбва да правите въ тоя случай; нъ, както до сега сте убивали лесно всѣкого, тъй пъкъ сега сте длъжни, колкото е възможно, да помилвате и да оставяте да живѣятъ.

Въпросъ (24): Какъ трѣбва да наказваме отцеубийцитѣ?

Отговоръ: Споредъ законътъ; нъ ако той се скрие въ църквата, тогава принадлѣжи на мѣстний епископъ или свещенникъ да го сѫди.

Въпросъ (26 и 27): Какъ трѣбва да се накаже оня, който убие сродникъ или сродница?

Отговоръ: Споредъ законътъ.

Въпросъ (30): Какво трѣбва да правимъ съ оногова, който убие нѣкого безъ да си ще?

Отговоръ: Споредъ църковнитѣ правила.

Въпросъ (85): Какво да правимъ съ оня, който въ пиянство убие или осакати нѣкого?

Отговоръ: Съвѣтваме Ви, милость.

Въпросъ (52, 32, 31, 28, 29): Какъ трѣбва да сѫдимъ оня, който оялови (скопи) нѣкого? Който отнеме нѣкому жената? Който открадне овца? Който се хване съ чужда жена и който смѣси кръвь съ родственникъ?

Отговоръ: Споредъ законътъ.

Въпросъ (21): Какъ трѣбва да се постѫпи съ оня робъ, който побѣгне отъ господарьтъ си и послѣ самъ се завърне?

Отговоръ: Трѣбва да се опрости.

Въпросъ (96): Какъ трѣбва да се постѫпи съ оная жена, която помисли нѣкакво зло срѣщу мѫжьтъ си, или направи, или рѣче нѣщо?

Отговоръ: Трѣбва да се опрости; а да се расторгва бракътъ само тогава, когато тя изневѣри брачната вѣрность.

Въпросъ (84): Какъ трѣбва да постѫпваме съ лъжливитѣ свидѣтели?

Отговоръ: Съвѣтваме Ви, милость.

Въпросъ (97): Какъ трѣбва да постѫпимъ съ робътъ, който оклѣвети господарьтъ си прѣдъ владѣтельтъ?

Отговоръ: Господь заповѣда да опрощаваме злото.

Въпросъ (83): Може ли да осѫждаме всѣкого за неговитѣ смьртни грѣхове и прѣстѫпления?

Отговоръ: Можете, нъ духовнитѣ лица не можете да осѫждате Вий?

Въпросъ (86): Споредъ нашитѣ обичаи, когато се хване разбойникъ или прѣстѫпникъ и той не рачи доброволно да признае извьршеното прѣстѫпление, тогава сѫдията го бие съ тояга по главата и боде съ желѣзни шила по бедрата до тогава, до гдѣто признае; какъ да постѫпваме сега?

Отговоръ: Това не трѣбва да правите никакъ; признанието трѣбва да бѫде доброволно.

Въпросъ (67): У насъ по-прѣди е било обичай, когато се кълнемъ, да туряме на грѫдитѣ си мечь (spatham in medium affegre) и въ него да се кѫлнемъ. Сега въ какво да се кѫлнемъ?

Отговоръ: Въ Бога и Евангелието.

Въпросъ (95): Какъ да постѫпимъ съ прѣстѫпникъ, ако побѣгне и се скрие въ цьрква?

Отговоръ: Отъ тамъ никакъ не трѣбва да се изважда насилственно.

Въпросъ (80): Съ народъ, който желае да живѣе съ насъ въ миръ, какъ трѣбва да постѫпимъ и какъ да пазимъ мирътъ?

Отговоръ: Миръ трѣбва да направите по всѣкой начинъ; нъ какъ трѣбва да се направи, то зависи отъ разни обстоятелства, които трѣбва да се знаятъ; нъ въ всѣкой случай, при заключванието на мирътъ, трѣбва да се има прѣдъ видъ благото на цьрквата.

Въпросъ (81): Ако християнския народъ наруши мирътъ, който сме свьрзали съ него, то какво трѣбва да правимъ?

Отговоръ: Трѣбва да се чува мирътъ, до гдѣто се може.

Въпросъ (82): Може ли да се свьрзва миръ съ идолопоклонницитѣ?

Отговоръ: Християнетѣ не трѣбва да свьрзватъ договори съ незнабожцитѣ: миръ и другарство съ тѣхъ само тогава може да бѫде позволено, когато има за цѣль да ги изведе на истината.

Въпросъ (22, 23): Какъ да постѫпваме съ ония, които,

прѣди да се започне битката, побѣгнѫтъ, или, когато се заповѣда да отидѫтъ на бой, не послушатъ?

Отговоръ: Въ всѣкой случай трѣбва да се смегчи наказанието, ако не е възможно да се помилватъ.

Въпросъ: У насъ има такъвъ обичай, щото господарьтъ, прѣди да почне сражението, праща вѣренъ человѣкъ да прѣгледа орѫжието, коньетѣ и всичко, що е нуждно за бой, и, ако се случи у нѣкого, всичко това да не е въ добъръ редъ, тогава той бива наказванъ. Сега какво да правимъ?

Отговоръ: Наший съвѣтъ е да се обърнете отъ тѣлесний походъ къмъ духовний, и, както сте прѣглеждали орѫжията срѣщу видимитѣ неприятели, тъй и сега да се прѣглежда духовното орѫжие срѣщу невидимитѣ врагове.

Въпросъ (35): По-прѣди ний сме гледали да започнемъ сражението въ извѣстни дни и часове (dies et horas observare), употрѣблявали сме врачувание (incantationes), игри, пѣсни и различни гадания (nonnulla auguria); а сега какво да правимъ?

Отговоръ: Призовавайте Божието име, отивайте въ цьрква, исповѣдайте се и причастявайте се, отваряйте тьмницитѣ, трошете оковитѣ, освобождавайте робоветѣ, особенно изнемощелитѣ и слабитѣ и давайте милостиня на бѣднитѣ.

Въпросъ (33): До сега, когато сме ходили на битка, вмѣсто знаме, носили сме конска опашка. Сега какво знаме трѣбва да носимъ?

Отговоръ: Какво друго ще носите, ако не крьстътъ Господень.

Въпросъ (106): Най-послѣ молимъ Ви да ни дадете, както и на другитѣ народи, права и съвьршенна християнска вѣра, безъ пятно и пѣги (sine macula et ruga); защото въ землята ни сѫ дошли отъ разни страни много проповѣдници, като: отъ Грьция, Армения и други мѣста и ни учѫтъ разно; ний трѣбва ли да слушаме тѣхнитѣ разногласни учения, или какво да правимъ?

Отговоръ: За това нашата сила, сама по себе, е слаба; нашата сила е въ Бога. Св. Петъръ, който живѣе и прѣдсѣдателствува на своя прѣстолъ, дава истинна вѣра на ония, които тражѫтъ, и Римската цьрква, установена отъ оногова, чието исповѣдвание е узаконено отъ Бога, била е всѣкога безъ пятно и пѣги. За да бихме Ви влѣли чрѣзъ Божията благодать такава вѣра, при всичко че нейнитѣ тайни никому не сѫ напълно достижими, ний Ви пращаме нашето писмо, посланници и различни книги. И догдѣто дьрвото не утвьрди коренитѣ си, ний нѣма да прѣстанемъ да го не заливаме; нѣма да прѣстанемъ да Ви напояваме съ млѣко, до гдѣто не стигнете до съвьршенство.

Колкото се касае до ония, които сѫ дошли при Васъ отъ различни мѣста, то Богъ ще помогне на нашитѣ посланници да Ви научѫтъ какво да правите съ тѣхъ. Нъ и посланницитѣ ни, както сега, тъй и послѣ, въ случай на недоразумѣние и на нѣкои важни работи, длъжни сѫ всѣкога, споредъ обичая, да се обрьщатъ къмъ апостолската столица на всичкитѣ цьркви.

«Ето какво ни е научилъ Богъ (това е крайтъ на папското послание) да отговоря на Вашитѣ въпроси: ний сме написали не толкова, колкото сме можали, нъ толкова, колкото сме мислили за нуждно. А когато, по Божия милость, Вий вземете отъ насъ епископъ, той ще Ви научи въ всичко, което се касае до службата му; а ако въ нѣщо и той срѣщне сѫмнѣние, то ще му се разясни отъ апостолската столица. А Богъ, който е обявилъ въ Васъ дѣло избавления, да свьрши това и да го утвьрди до край. Аминъ». —

Колкото се касае до независимостьта на българската цьрква, Папата, както видѣхме, отговорилъ неудовлетворително. Той, вмѣсто Архиепископъ, проводилъ въ България двама епископи — *Павла* и *Формоза,* които сѫ били приети отъ Бориса съ голѣми почести. Грьцкитѣ свещенници бидохѫ испѫдени и покрьщаването на Българитѣ се довьрши отъ римски проповѣдници. Славянски учители въ България еще не е имало, защото Св. Кириллъ и Св. Методий въ толкова кратко врѣме и, заняти съ дѣлото на Славянството на западъ, не можехѫ да направятъ много нѣщо.

Борисъ, незадоволенъ и отъ тая постѫпка на Папата, проводи повторно посланници до него (Николай I бѣше умрѣлъ, а на папския прѣстолъ сѣдѣше Адриянъ II) съ искание да рѫкоположи епископа Формоза за Архиепископъ на България. Нъ Папата се не съгласилъ на това прѣдложение. Тогава Борисъ поискалъ да се рѫкоположи за Архиепископъ диаконъ Маринъ; нъ папата и това прѣдложение не одобрилъ, а вмѣсто него проводилъ нѣкого си *Гримоалда*. Борисъ, разсьрденъ отъ това поведение на Папата, повьрна назадъ Гримоалда и настоятелно поиска за Архиепископъ: или Марина, или Формоза. Тоя Формоза е забѣлѣжителна личность, защото съ него е пълна историята на папския дворъ въ IX столѣтие. Между това распрята между Цариградский патриархъ и Папата се уголѣмяваше и достигна най-послѣ до тамъ, щото изникна разцѣплението.

Обстоятелствата помогнѫхѫ на Бориса да основе независима цьрква.

Михаилъ III умрѣ, а на мѣстото му дойде по узурпаторски

начинъ знаменития славянинъ Василий Македонецъ, който основа славна династия за Византийската империя.

Той искаше да въдвори въ църквата миръ и тишина, за това свали Фотия и възкачи на патриаршеския прѣстолъ Игнатия. Слѣдъ това, той свика въ Цариградъ съборъ (868 г.), цѣлта на който бѣше да изравни недоразумѣнията и да възстанови църковното единство.

Папата постоянно се отказвалъ да ржкоположи за Архиепископъ или Марина, или Формоза, нъ вмѣсто Гримоалда и Доминика испроводи други двама епископи: Силвестрий и анконския владика Леонарда. По заповѣдь на Бориса Петъръ, посланникътъ му въ Римъ, се повърна въ Прѣславъ и отиде въ Цариградъ, дѣто засѣдаваше църковния съборъ. Посланницитѣ Борисови били посрѣщнати въ Цариградъ съ голѣми почести и въ съборътъ имъ се дало почетно мѣсто: тѣ сѫ сѣдѣли наредъ съ посланницитѣ на Лудвика, кралътъ на Франкитѣ. Съборътъ билъ вече свършилъ разискванията си и бѣше подписалъ протоколътъ (28 Февр. 870) г., когато Василий повикалъ Игнатия и прѣдставителитѣ на другитѣ патриарси да чуѭтъ писмото, испратено отъ Българския Господарь до съборътъ. Петъръ влѣзнѫлъ въ съборътъ и слѣдъ поклонътъ, прѣдложилъ да се рѣши въпросътъ: на коѭ църква ще принадлѣжи младата българска църква. Това прѣдложение възбудилъ силна и горѣща дебата въ съборътъ; спорътъ траялъ дълго врѣме, нъ най-сетнѣ, 3 Мартъ 878 г. се рѣши, че българската църква ще остане подъ вѣдомството на цариградския патриархъ. Прѣдставителитѣ на папския прѣстолъ протестирахѫ и се оттѣглихѫ.

Слѣдъ това рѣшение по искането на Бориса, Игнатий ржкоположи за български архиепископъ Теофилакта (3 Мартъ 878 г.), а споредъ нѣкои — Йосифа. Теофилактъ дошьлъ въ България, дѣто били учредени вече 10 епархии и взелъ управлението на църквата. Гримоалдъ се оттѣглилъ заедно съ всичкото латинско духовенство. Непрѣкѫснатата протестация на папитѣ: Адриана II и Йована VIII прѣдъ Бориса, заплашванията къмъ грьцкитѣ свещенници въ България и отлѫчването имъ отъ църквата; безбройнитѣ папски писма и тѫжби: Императору Василию, Игнатию, Борису и на българскитѣ боляре — всичко това не е имало никакъвъ резултатъ.

По тоя начинъ Борисъ извоюва полунезависимостьта на българската църква, което е имало голѣмо влияние върху развитието на културния ни животъ.

Э. Старо-българска, Славянска или църковно Византийска литература.

Тая литературна дѣятелность, развита въ най-славния периодъ на първото българско господарство, можемъ да раздѣлимъ по слѣдующия начинъ:

А. Начало на писменнитѣ литературни произведения и отношението имъ къмъ народнитѣ умотворения.

К. Книжевната дѣятелность въ първитѣ врѣмена на нашето покрьщение.

1. Въведение.
2. На кой езикъ сѫ писани старитѣ църковни книги?
3. Съ какви букви сѫ писани старитѣ църковни книги?

Г. Славянскитѣ литературни произведения на Св. Апостоли Кирилла и Методия.

Д. Продължение на старобългарската литературна дѣятелность въ България при Симеона.

1. Въведение. Седмочисленницитѣ.
2. Епископъ Константинъ.
3. Книжевнитѣ трудове на презвитера Григорий.
4. Книжевнитѣ дѣла на Йоанна Екзархъ.
5. Книжевнитѣ дѣла на Чьрноризеца Храбръ.
6. Литературнитѣ дѣла на царя Симеона.

Є. Нѣкои безименни памятници на старобългарската литература.

Ж. Богомилитѣ. Ученето и литературата имъ.

1. Въведение.
2. Богомилско учение.
3. Попъ Еремия.
4. Литературата на богомилитѣ.

А. Начало на писменнитѣ литературни произведения и тѣхното отношение къмъ народнитѣ ни умотворения.

§. 23. Когато говорихме за интелектуалното състояние на нашитѣ прадѣди въ онова доисторическо врѣме, прѣди да се заселятъ на Балканския полуостровъ, нии споменѫхме, че, на основание на едно домашно историческо доказателство, знаемъ, че нашитѣ стари още като погани (идолопоклонници) имали сѫ нѣкакви рѣзки и чьрти съ

помощьта на които тѣ сѫ чели и гадали. Обаче, какви сѫ били тия чърти и рѣзи? Имало ли писана съ тѣхъ нѣкаква книжнина? Каква е била тая литература? — На тия и на много происходящи изъ тия въпроси не може положително да се отговори, защото липсватъ положителни исторически данни. Дѣйствително, отъ изложеното въ §. 9 ний бихме можали да кажемъ, че старобългарската наша литературна дѣятелность води своето начало отъ едно таково лѣточисление, което се губи въ тъмнината и непроницаемостьта на доисторическитѣ врѣмена, когато нашитѣ прадѣди сѫ обитавали покрай рѣкитѣ *Индусъ* и *Гангъ* или *Тигъръ* и *Ефратъ;* нъ, до когато даннитѣ, върху които се базира таково едно мнѣние, не получѫтъ санкция отъ историческата критика, нии ще считаме, че началото на нашата книжнина почнува съ покрьщаването ни и съ изнамѣрването на оная азбука, излѣзнѫла изъ рѫцѣтѣ на Св. Кирилла и Св. Методий.

Тая наша стара литература, ако разгледаме, въ какво отношение стои съ народнитѣ ни умотворения, ще видимъ, че тя нѣма нити почва, нити конструкция на нашитѣ народни умственни произведения. Това наше старо умственно развитие не е вървѣло по естественния си пѫть и редъ, и литературния ни животъ не се е развилъ изъ народнитѣ ни стихии. При появяването на тая наша книжнина влияехѫ такива събития и обстоятелства, които можахѫ да отклонятъ общественното мнѣние къмъ таково направление и книжевнитѣ ни трудове по такъвъ пѫть, които бѣхѫ съвършенно противни и несъгласни съ народния ни животъ, съ народнитѣ умотворения. Съ други думи, побудителната причина, за да се почне литературенъ животъ не е изникнѫла изъ срѣдата на народа, нъ е дошла отъ вънъ, чрѣзъ промѣняването на вѣрата, и то съ съвсѣмъ чужди на нашия животъ елементи. Тая литература е дошла отъ околнитѣ по-образовани отъ насъ племена, които дѣйствително сѫ стояли въ своето образование по високо отъ насъ, и които сѫ имали силно влияние върху нашия държавенъ животъ. Нашия народъ се огледвалъ въ нѣкои работи на своитѣ съсѣди, огледалъ се на тѣхъ и въ нововъзраждающата книжнина.

Нашитѣ стари, когато се населихѫ на балканския полуостровъ, дойдохѫ въ непосрѣдственно съприкосновение съ Византийската империя и съ грьцко-римския елементъ.

Както казахме и по-прѣди, вѣкътъ, въ който нашитѣ прадѣди дойдохѫ, като политическа държава, въ стълкновение и сношение, съ Византийцитѣ и съ други народи, бѣше вѣкъ на религиозна рев-

ность и на распространение християнското учение. За това, всичкитѣ държави, които вече бѣхѫ приели християнството, управляваxѫ всичкитѣ си дипломатически и политически дѣла споредъ интересътъ и благото на църквата. Водимо отъ тая политика и Византийското правителство, въ всичкитѣ си дипломатически и политически сношения съ Прѣславския дворъ, гледало е да въведе и българския народъ въ нѣдрата на християнската църква. Заради това и покръщението на българския народъ се считало като тържество и побѣда за тая византийска политика. Ето защо въ България мнозина отъ нашитѣ боляри, които при Пресияма сѫ търпѣли християнетѣ помежду си, показахѫ се голѣми противници на това да се прогласи християнската вѣра за господствующа въ България.

Българетѣ приехѫ християнството отъ Гърцитѣ а заедно съ него тѣ сѫ приели и църковнитѣ книги у насъ, въ точенъ и буквaленъ прѣводъ. Тия книги бѣхѫ богослужебни, и като такива, тѣ дойдохѫ въ силно стълкновение съ нашитѣ народни умотворения, съ които бѣ въ тѣсна свръзка старата ни идолопоклонническа вѣра. Заедно съ тия книги вмѧкна се у насъ и грьцката книжевность. Тая книжевность не е можала да се аклиматизира при насъ (нека употрѣбимъ тая дума); защото, колкото по-вече старата вѣра е била въ тѣсна свръзка съ народнитѣ ни пѣсни, приказки, пословици, гатанки и обичаи, съ които тя се развивала и които сѫ прославлявали. и въ каквато стьпень новата вѣра е отивала срѣщу старата вѣра и срѣщу всичко, което е имало свръзка съ тая вѣра, — разумѣва се отъ само себе си, — толкова по-вече тая писменна книжевность, която е служила съ вѣкове само на църквата и на християнството, е отивала срѣщу народния животъ. Тя вървела по съвсѣмъ другъ пѫтъ, а не по тоя, който идялъ непосрѣдственно изъ народнитѣ умотворения.

Това обстоятелство е прѣдизвикало важни слѣдствия.

Въ разстояние на много вѣкове нашата стара литература, като чисто църковна, е отивало по особенъ пѫть безъ да се срѣша или да дойде въ съприкосновение съ самия народенъ животъ. Народнитѣ пъкъ умотворения, които проистичатъ непосрѣдственно изъ тоя животъ, сѫ останѫли още дълго врѣме като единственно огледало на тоя народенъ животъ и сѫ се развивали отдѣлно и самостоятелно, нъ вървдъ измѣнени обстоятелства. Тия народни умотворения, съ исчезванието на старата религия, изгубихѫ нѣкои нѣща отъ своитѣ стари особенности и свойства. А Християнството, като било въ непрѣстанна борба съ старата вѣра, която се базирала на народнитѣ

умотворения, съ голѣма мѫка побѣдило. То е било побѣдитель, нъ до една стьпень и побѣдено: било е принудено да отстѫпи много нѣща за да спечели побѣдата. За да се обобсеби съ народния животъ, християнството е приело много елементи въ себе си отъ старата идолопоклонническа вѣра, които нѣща сѫ се упазили и до днесь съ християнско лустро.

Едвамъ въ най-ново врѣме литературата и народнитѣ умотворения, дълго врѣме раздѣлени, съединихѫ се въ едно и въ своето развитие отиватъ задружно и си подпомагатъ взаимно.

Б. Книжевната дѣятелность въ първитѣ врѣмена на нашето покрьщение.

I. Въведение.

§. 24. За почнуванието на старата литературна дѣятелность въ нашето отечество нии имаме драгоцѣнно домашно свидѣтелство отъ Чьрноризеца Храбра. Той свидѣтелствува много хубаво, кога и какъ е никнала нашата книжнина: „**И тако бѣхѫ мноѧ лѣта. Потомже человѣколюбецъ Богъ, строжи все и не оставлѣѭ человѣча рода безъ разоума нѫ вьса къ разоумоу приводя и спасенїю помилова въ родъ Словѣнскъ посла имъ святаго Константина философа, нарицаемаго Кирилла, мѫжа праведна и истинна и сътвори имъ л҃ писмена и и҃, ова оубо по чину Грьческихъ писменъ, ова же по Словѣнстѣй рѣчи. Аще вѫпросиши въ кое врѣмя, то вѣдатъ и рекѫтъ: яко во врѣмена Михаила царѣ Грьческаго, Бориса князя Блъгарскаго, Растица князя Морска и Коцела князя Блатенска, въ лѣто же отъ сѫзданiя всего мiра** (6393 ҂ѕтчг. л.) т. е. въ 885 г. отъ Рождество Христово, а спорѣдъ нѣкои въ 862 год.

2. На кой езикъ сѫ писани старитѣ цьрковни книги?

§. 25. Св. Константинъ, както споменахме и по-напрѣдъ за своето велико дѣло се приготовлявалъ много по-напрѣдъ прѣди покрьщаванието на Бориса и на Българетѣ. Той и братъ му Св. Методий бѣхѫ скроили планъ да въздигнѫтъ и въскрьсятъ Славянството, а особенно Славянетѣ подъ Византийска власть. За тая цѣль Св. Кириллъ и Св. Методий сѫ съставили азбука, която се състояла отъ толкова букви, колкото гласове е ималъ славянский езикъ и бѣхѫ прѣвели нѣкои отъ най-важнитѣ богослужебни книги. И така, когато бѣхѫ повикани въ България Св. Апостоли бѣхѫ готови, както съ

азбуката, тъй и съ прѣводътъ на нѣкои най нуждни църковни книги. На кой другъ езикъ сѫ можали тѣ да пишѫтъ и прѣвождатъ, ако не на оня езикъ, който сѫ говорили Славянетѣ въ отечеството имъ. Тоя езикъ бѣше едно нарѣчие на Македонскитѣ Славяне, което нарѣчие всичкитѣ и домашни и чужди свидѣтелства наричатъ славянский езикъ: **ꙗзыкъ слокѣньскъ**, γλωσσα σλοβενική, —, а тъй се наричалъ и народътъ, който е обитавалъ тамо въ деветия вѣкъ. Българската дружина, слѣдъ като завоева страната между Балканетѣ и Дунава и освободи нѣкои Славянски племена отъ грьцкото иго, даде на тая страна название *България, Българско царство.* Тая дружина, съединена съ славянскитѣ племена, распространи границитѣ на тая млада дьржава прѣзъ Балканътъ по Македония и Тракия, и заедно съ това се распространяваше и името „*Българинъ*“ и *Българско царство.* Сѫщо така и на езикътъ, на който сѫ биле прѣведени църковнитѣ книги, когато той се въведе въ българското царство, като църковенъ езикъ, даде му се название български езикъ: **ꙗзыкъ блъгарьскъ**, γλωσσα βουλγαρική. Това название е прѣстаро, т. е. то е още отъ 9 и 10 вѣкъ, защото виждаме, че грьцкия писатель на животътъ Климентовъ (въ десетия вѣкъ) взема вече и двѣтѣ думи: езикъ словенский и езикъ български въ едно и сѫщо значение. Тоя езикъ на който Св. Кириллъ е писалъ, за разлика отъ Старословенския езикъ, който е общъ на всичкитѣ Славяне и отъ когото сѫ произлѣзнѫли всичкитѣ славянски нарѣчия, ще нарѣчемъ *Старобългарский.* Тоя старобългарский езикъ заедно съ църковнитѣ книги сѧ прѣнесе отъ Св. Константина въ Моравия, въ дворътъ на княза Растислава. При всичко, че границитѣ на Моравското господарство допирахѫ до Дунавътъ, до силното българско царство и до Панонскитѣ славяне, народътъ тукъ пакъ не говореше сѫщото нарѣчие, на което сѫ били писани църковнитѣ книги. Ако бѣше църковния славянский езикъ въ Моравия по-щастливъ, днесь нии щѣхме да намѣримъ въ тамошнитѣ писменни паметници много слѣди отъ това, какъ чистия старобългарский езикъ се промѣнява за любовь на домашното нарѣчие по тоя начинъ, както ни се показва въ пражскитѣ глаголски откѫслеци, дѣто има такива моравизми: **hvaljęćimъ** вмѣсто **хвальєщимъ**, **utvrъ ženie** вмѣсто **оутвръжденіе**, **modlitva** вмѣсто **молитва** и много други. Но такива примѣри сѫ много рѣдки, даже можемъ да кажемъ, ограничени сѫ на единъ единственъ паметникъ.

И тъй Славянскитѣ Апостоли, като сѫ продължили въ Моравия прѣвождането на църковнитѣ книги, прѣди да отидѫтъ въ Римъ,

безъ съмнѣние, тѣ сѫ се придрьжавали за онова сѫщо нарѣчие, на което бѣше започната църковната литература на Славянския югъ; а и между самитѣ ученици имало е нѣколко помагачи, както на пр. Климентъ и др., които бѣхѫ родомъ изъ България.

Послѣ нѣколко години, по причина на политически обстоятелства, Св. Методий бѣше принуденъ да побѣгне съ дружината си въ Панония при Князь Коцеля. И тука не се губило врѣме, нъ е билъ продължаванъ литературния трудъ. Въ Панония, както мисли Ягичь и то справедливо, владѣеше таково нарѣчие, което ако не бѣ едно и сѫщо съ кирилловото славянско нарѣчие, а то бѣше съвсѣмъ сродственно нему: защото, слѣдъ като се унищожи Аварското господарство, тука се засѣлихѫ Славяне, които бѣхѫ една часть отъ българскитѣ Славяне, съ които се граничила тогава Коцелевата държава. Рѣдкитѣ остатки отъ тоя езикъ, които сѫ скрити, било въ думитѣ на Маджарский езикъ, било въ географическитѣ названия на нѣкои мѣста, ясно свидѣтелствуватъ, че Панонскитѣ славяне сѫ имали гласове, чисто старобългарски, т. е. гласнитѣ ѫ и ѧ и съгласнитѣ щ и жд вмѣсто ѣ и ѣ. Отъ тука слѣдва, че, ако да е имало нѣнѣкои ученици, родомъ изъ Панония, както Гораздъ, които сѫ помагали въ прѣводътъ, то не сѫ писали на другъ езикъ освѣнь на тоя сѫщъ Кирилловъ.

Когато славянската литература въ Моравия и Панония, вслѣдствие гоненията, повдигнати срѣщу нея отъ Германското латинско духовенство и вслѣдствие нещастията, които сполѣтѣхѫ тия двѣ славянски страни, биде изгонена и повърната изново въ България, старобългарский езикъ се намѣри изново въ прѣдишното си старо отечество.

Тукъ литературата е продължена и се разцьвтѣла, нъ многото паметници, които сѫ останали, всичкитѣ сѫ писани на тоя сѫщъ езикъ, като че сѫ писани отъ Св. Кириллъ и Св. Методий. Тоя църковенъ езикъ, нарѣченъ старобългарский, въ всичкитѣ църковни книги е останѫлъ сѫщий. Само между Сърбитѣ и по-послѣ Русситѣ, които останахѫ въ православието и които приехѫ отъ Българитѣ църковнитѣ си книги и задържахѫ славянската или старобългарската азбука, старобългарский езикъ прѣтърпѣ едно малко, споредъ свойствата на тия два езика, промѣнение. Другитѣ славянски племена на западъ, които приехѫ католическата религия, подъ влиянието на Римската църква, приехѫ латинската азбука и латинский езикъ въ църквитѣ.

3. Съ какви букви сѫ били писани старитѣ църковни книги.

§. 26. Множество исторически свидѣтелства едногласно признаватъ, че съставянието на славянската азбука е било първото дѣло на Солунский философъ, за което трѣбвало той най-напрѣдъ да се залови прѣди да почне прѣвожданието на Св. Писание. За такава работа, колкото тѣжка, толкова и деликатна, изисква се человѣкъ образованъ, особенно и познавачь на филологическитѣ науки; а такъвъ человѣкъ бѣше Св. Константинъ, когото, по причина на ученностьта му, бѣхѫ нарѣкли философъ; той бѣше поставенъ за библиотекарь при Св. София и бѣше назначенъ за учитель по философията. Неговото познание на езицитѣ и ученностьта му го прѣпоржчихѫ много, и той биде провожданъ като императорский посланникъ при Арабитѣ и Козаретѣ. Той е познавалъ много добрѣ грьцкий, арабский, еврейский и славянский езици. Това знание му помогнѫло за да състави азбука за славянский езикъ.

Тукъ се пораждатъ два въпроса, които заслужватъ да бѫдѫтъ разяснени.

Тия два въпроса сѫ слѣдующитѣ:

1. Старитѣ Славяне да ли сѫ имали прѣди покрьщаванието си нѣщо, което да е приличало на букви и да ли Св. Кирилъ е употрѣбилъ отъ тия букви нѣкои и въ своята азбука?

2. Понеже днесь има двѣ славянски азбуки — кириллица и глаголица —, то коя отъ тѣхъ е по-старата и коя е съставена отъ Св. Кирилла?

Разрѣшението на тия два въпроса иматъ за насъ голѣма важность, защото съ него се освѣтлява единъ много тьменъ въпросъ въ нашата литература.

За да се разрѣши първий въпросъ прибѣгнѫло се е къмъ двѣ домашни свидѣтелства на Чьрноризеца Храбръ, които иматъ всичката изискуема историческа достовѣрность.

Първото свидѣтелство е: „**Прѣжде оубо Словѣнѣ не имѣхѫ книгъ, нѫ чьртами и рѣзами чьтѣхѫ и гатаахѫ погани сѫще**“, отъ което, както казахме и по-напрѣдъ, ясно се вижда, че нашитѣ стари, прѣди да се покрьстятъ, сѫ имали нѣкакви си рѣзки и нѣкакви чьрти, съ помощьта на които тѣ сѫ чели и гадали. Нъ, до каква стьпень сѫ биле развити и усъвършенствувани тия рѣзки и чьрти? Имало ли е писана съ тѣхъ литература? — Тия въпроси оставатъ още тьмни.

Колкото же до това: да ли Св. Константинъ, при съставянието

на своята азбука, е можалъ да си послужи нѣщо и съ тия чьрти и рѣзки — второто свидѣтелство отъ сжщий Чьрноризецъ Храбръ хвьрга свѣтлина и дава разяснение. « . . . . **и сътвори имъ л̃ писмена и и̂, ова оубо по чиноу Грьчьскихъ писменъ, ова же по словѣнстей рѣчи** . . . . ». Отъ тия нѣколко думи, които се отнасятъ до Св. Константина, се вижда, че той при съставянието на азбуката си, взелъ е нѣщо отъ тия рѣзки и чьрти и, вижда се, взелъ е бѣлѣзи за тия гласове, които сж свойственни на славянский езикъ, а които липсватъ, както въ грьцкий езикъ, тъй сжщо и въ грьцката азбука.

Вторий въпросъ е билъ прѣдмѣтъ на дълги разисквиния. За да се разрѣши той, трѣбвало е да дойдатъ на помощь всичкитѣ славянски авторитети по историята и филологията. Историческото развитие на самий въпросъ е слѣдующето.

Гелазий Добнеръ еще въ миналото столѣтие (1758 год.), като се докоснжлъ до старостьта и пьрвенството на тия двѣ азбуки, доказвалъ е, че глаголицата е по-стара отъ кириллицата и че глаголическата азбука е сжщата Кириллова азбука. Срѣщу таково мнѣние възстана *Добровский,* който е утвьрждавалъ, че глаголицата е много нова азбука и сътворена въ XIII столѣтие отъ латинското духовенство, само и само за да отцѣпи католическото славянство отъ останалия славянский православенъ свѣтъ. Прѣдъ авторитетния гласъ на великия славянский историкъ, гласътъ на Добнера се не чу; това убѣждение се прие отъ учения свѣтъ еще по-лесно за положително, понеже тогава нѣмаше още никакъвъ глаголический писменъ паметникъ, който да е по-старъ отъ тринадесетото столѣтие. Нъ, това мнѣние не можа да остане за дълго врѣме господствующе. Наскоро падна въ ржцѣтѣ на *Копитара* пьрвия глаголический писменъ паметникъ, писанъ на сжщъ българский езикъ съ окржгла глаголица. Тоя паметникъ бѣше тъй нарѣчения — **Glagolita glozianus** — Клоцовъ глаголашъ, който се нарича така спередъ името на графа Клоцъ изъ Триестъ, притѣжатель на тоя паметникъ. Съ това оржжие въ ржцѣ, на Копитара бѣше лесно да побѣди мнѣнието и утвьрждението на Добровский. Отъ това врѣме (1836 г.) се почнува новъ периодъ за глаголицата: тя обьрна върху си по-вече мнѣнието на славянскитѣ учени. Най-послѣ Шафарикъ въ 1859 г. се изрази, че мнѣнието на Добнера е вѣрно, споредъ което мнѣние глаголицата е по-стара отъ Кириллицата и че пьрвата е съставена отъ Кирилла, а втората — отъ Св. Климента.

При пьрвата половина на Добнеровото мнѣние — само за

дрѣвностьта на глаголицата — се присъединиха мнозина отъ славянскитѣ учени, между които трѣбва да споменемъ славния Миклошичь и Рачки. Главнитѣ мотиви, които се привождатъ за подкрѣпление на това мнѣние, сж слѣдующитѣ:

а). Колкото се касае до дрѣвностьта на паметницитѣ съ глаголски и кириллски букви, намѣрило се, че дрѣвностьта на глаголскитѣ писменни паметници е сжщо толкова дълбока, колкото и на ония паметници, които сж писани съ глаголица, т. е. въ X и XI столѣтие. Освѣнь това, глаголскитѣ паметници сж распрьснжти по всичкитѣ славянски краеве, както и кириллскитѣ; въ нѣкои мѣста даже глаголскитѣ паметници сж можали да дойджтъ само въ врѣмето на Св. Кирилла. Колкото е по-старо врѣмето, толкова по-вече се намиратъ глаголски паметници, а колко по-ново е врѣмето, толкова сж по-рѣдки.

б). Глаголската азбука е много по-неуредена, а кириллската по-съвършена и уредена. Глаголската е първа, а къмъ по-голѣмо съвършенство ни довожда кириллицата.

в). Глаголицата, по формата си и по неудобствата си, има характеръ на по-стара източна азбука и въ нея има букви, които ни напомнюватъ, че се пишжтъ отъ дѣсно на лѣво.

г). Намиратъ се палимпсести, пергаментски книги, на които е било писано нѣщо съ глаголица, а послѣ истрито и написано съ кириллица. Отъ книгитѣ, писани съ кириллица, нѣма такива палимпсести.

д). Намѣрватъ се такива книги, които сж прѣписи съ кириллица отъ глаголски оригинали, въ които по погрѣшка на прѣписвачитѣ, има много глаголски букви вмѣсто кириллски; нѣщо, което се не срѣща никакъ въ глаголскитѣ ржкописи.

И тъй, всичкитѣ издирвания до днесь на славянскитѣ учени сж съгласни въ това, че глаголицата е по-стара отъ кириллицата.

Относително втората часть на втория въпросъ, именно: коя отъ двѣтѣ азбуки е съставена отъ Св. Кирилла, до днесь славянскитѣ учени не можяхж да дойджтъ до едно съглашение.

Шафарикъ утвърждава, че глаголицата е съставена отъ Св. Кирилла, а кириллицата — отъ Св. Климента. Нъ, другитѣ учени не се съгласяватъ въ това.

Ако се вземе глаголицата и да се разгледа нейната конструкция, лесно ще се убѣдимъ, че тя много прилича на ония „ъьртн“ и „рѣзн“, за които споменува Чърноризецъ Храбръ и нѣма никакво сходство съ грьцката азбука, по образътъ и по подобието на който, както свидѣтелствува сжщия Чърноризецъ Храбръ, Св. Кириллъ е съставилъ

и славянската азбука. Освѣнь това, Св. Кириллъ, като образованъ мѫжь не ще може да е съставилъ такава груба и неудобна азбука, каквато е глаголицата, а ще е съставилъ кириллицата, която ни прѣдставлява много по-голѣмо удобство за писание и по-голѣмо съвършенство въ конструкцията си. И може ли да се вземе, че Св. Кириллъ, въспитанъ и изученъ на грьцкий езикъ, при съставянието на нова азбука, ще прѣнебрѣгне по-удобната и по-съвършенната грьцка азбука. Шафарикъ, за да обори подобно едно тълкувание и заключение, излѣзнѫлъ и рѣшително е казалъ, че Славянетѣ прѣди Кирилла не сѫ имали никакви букви и че кириллицата е съвсѣмъ нова. Нъ подобно мнѣние лесно може да се искаже, а много трудно да се поддьржи и подтвьрди, особенно като има едно свидѣтелство необоримо, че Славянетѣ още като идолопоклонници ѹьртѧмн и рѣзѧмн ѹьтѣхѫ и гатѧѧхѫ, което по-вече се стрѣми да докаже, че Славянетѣ сѫ си служили съ глаголицата, която и прилича на ѹьрти и рѣзи.

При всичко обаче окончателното рѣшение на въпросътъ остава на бѫдѫщитѣ филологически испитвания.

Освѣнь тая мѫчнотия относително до глаголицата има еще една. Глаголици има отъ два вида: окрѫгла и ѫглеста, стара и нова. Нъ тая мѫчнотия се изравнила до нѣгдѣ (ако и не окончателно), когато се видѣ, че съ окрѫглата или старата глаголица сѫ писани паметници на старобългарский езикъ, а съ ѫглестата или новата глаголица — на хърватский езикъ. Освѣнь това въ новата глаголица липсуватъ нѣкои букви, когато въ старата глаголица не липсува никаква буква. Нъ изворътъ и на двѣтѣ азбуки е единъ и сѫщъ.

Въ настоящата таблица сѫ прѣдставени и двѣтѣ тия старобългарски азбуки — глаголица и въ двата си вида и кириллица, ведно съ изричанието на буквитѣ.

Глаголица		Кириллица	Изговарянието на буквитѣ	Числата
Стара	Нова			
ⰰ ⰰ	ⰰ ⰰ	А а	Ась	ӓ = 1
ⰱ ⰱ	ⰱ ⰱ	Б б	букъви	—
ⰲ ⰲ	ⰲ ⰲ	В в	вѣдѣ	в̈ = 2
ⰳ ⰳ	ⰳ ⰳ	Г г	глаголи	г̈ = 3
ⰴ ⰴ	ⰴ ⰴ	Д д	добро	д̈ = 4
ⰵ ⰵ	ⰵ ⰵ	Є є	есть	є̈ = 5
ⰶ ⰶ	ⰶ ⰶ	Ж ж	живѣте	—

Глаголица		Кириллица	Изговарянието на буквитѣ	Числата
Стара	Нова			
		S s	дзѣло	s = 6
		Ꙁ ꙁ	земля	ꙁ = 7
		И и	иже	и = 8
		І і	і	і = 10
		Ћ ћ		ѳ = 9
		К к	како	к = 20
		Л л	людие	л = 30
		М м	мыслите	м = 40
		Н н	нашъ	н = 50
		О о	онь	о = 70
		П п	пъкой	п = 80
		Р р	рьци	р = 100
		С с	слово	с = 200
		Т т	твьрдо	т = 300
		Ꙋ ꙋ	укъ	ꙋ = 400
		Ф ф	фрьтъ	ф = 500
		Х х	хѣръ	х = 600
		Ѡ ѡ	отъ	ѡ = 800
		Ш ш	шта	ш = 900 = ц
		Ц ц	ци	ц = 90
		Ч ч	чьрвъ	ч = 60
		Ш ш	ша	ш = 700
	—	Ъ ъ	ѥръ	ъ = 1000
	—	Ы ы	ѥри	ы = 2000
		Ь		ь = 3000
		Ѣ ѣ	ѣтъ	і = 10000
		Ю ю	ю	
—	—	Ꙗ ꙗ	ꙗ	(ѧ) = 10 хиляди (тъма).
—	—	Ѥ ѥ	ѥ	
	—	Ѧ ѧ		(ѧ) = 100 х. (легеонъ).
	—	Ж ж	юсъ	
	—	Ы ы		(ѧ) = милионъ (леодръ).
	—	Ѫ		
—	—	Ѯ ѯ	кси	
—	—	Ѱ ѱ	пси	
		Ѳ ѳ	тита	
		Ѵ ѵ	укъ	

Споредъ свидѣтелството на Чърноризеца Храбръ, Св. Кириллъ е съставилъ 38 букви, отъ които: 24 сѫ били съставени споредъ грѣцката азбука, именно: а, в, г, д, є, з, и ѳ ї, к, л, м, н, ѯ, о, п, р, с, т, ѵ, ф, х, ѱ, ѡ, а другитѣ 12 споредъ словенскитѣ букви: б, ж, ѕ, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ѧ, ѫ. Сѫщия Чърноризецъ споменува, че Св. Кириллъ не можалъ само да се послужи съ грѣцката азбука, понеже тая азбука се състои безъ двугласнитѣ (διφθόγγους) отъ 24 букви, а за славянския езикъ сѫ нуждни по-вече. Дѣйствително Грѣцитѣ въ своята азбука не сѫ гуждали двугласнитѣ, нити пакъ числителнитѣ писменни знакове 6, 90 и 900.

Г. Гавриилъ Крьстевичь въ своитѣ: «Писма за нѣкои мѫчности на българското правописание» мисли, че нѣкои букви въ кириллицата сѫ съставени по слѣдующия начинъ: ѕ (дзѣло) е съставено отъ числителното грѣцко ϛ (6) и съ тая буква сѫ се писали въ началото нѣкои думи, като ѕкѣ́рь, ѕкѣздѧ́ и други и нейното произношение е съчувано въ нашия езикъ като дз. Буквата ч е съставена отъ грѣцкото κόππο = 90, която и днесь означава 90 и има гласъ като *тш*. Буквата б е съставена отъ латинското b, отгорѣ на което се приложила една чърта; ж вѣроятно е съставена отъ двѣ з, залѣпени една съ друга съ гърбомъ (ӟ); ц може да е арменското ց, което и тамо има сѫщето значение и нарича се *цо;* ш е явно заемнато отъ еврейската буква ש (шинъ); щ — не е друго освѣнь слѣто ш и т; ъ и ь могѫтъ да сѫ станали отъ грѣцкото ε, прѣправено по подражанието на френцитѣ, които употрѣбляватъ много пѫти e на крайтъ на рѣчитѣ, както и ние ъ и ь; ь е ималъ тънькъ, а ъ — дебелъ гласъ. Буквата ы е двогласна и тя е съставена отъ ъ или ь и і; ѣ е съставено отъ ь и і; ѥ — отъ і и є; ю отъ і и о иматъ гласъ (ѵ), а за йо нѣмаме особенна буква. ѧ е повидимому станало отъ извърнато ѵ (я) и і, подложена въ срѣдата му; пъ тогава, бѣлѣжи г. Крьстевичь, трѣбвало би да има гласъ йѫ. а не ѫ (е); за това ѧ трѣбва да е станало отъ о и я, положено първото върху второто.

Въ старобългарската грамматика на покойния Момчиловъ (стр. 11) намѣрваме забѣлѣжено, че буквитѣ; ц, ч и ш сѫ вземени отъ еврейскитѣ (ц = ץ, ч = ץ, ш = ש). Нъ ако вникнемъ по-добрѣ въ кириллицата и глаголицата, нии ще видимъ, че за буквитѣ; б, ж, ч, ш, ъ, ь, ѧ, ѫ можемъ по-лесно да кажемъ, че сѫ направени по подобието на глаголицата. Така: Б = = = Б; Ж = = = Ж; Ч = = = Ч; Ш = Ш; Ъ = = = Ъ; Ь = = Ь.

Ѧ = Ѧ; Ѫ = = = Ѫ.

А пакъ ѣ = ьє = ѣ = ѣ = ѣ; ю = і + оу = юу = ю. като отпаднало ѵ.

Колкото за глаголицата, като допълнение на онова, що казахме до сега по-горѣ (§. 26), ще кажемъ еще слѣдующето.

Споредъ Шафарика (Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus издадено въ Прага 1858 год.) развитието на глаголицата може да се раздѣли на два периода: *дрѣвний*, който се простира до XII вѣкъ и *новий* отъ XIII вѣкъ. Двѣтѣ тия глаголици се различаватъ помежду си и по самата конструкция и начьртание. Глаголицата отъ първия (дрѣвния) периодъ се състои отъ букви, които сѫ *околчести*, както и латинскитѣ

въ врѣмето на Карла Великий, а тия отъ втория периодъ сѫ *жглести*, като латинскитѣ отъ готтическата нарѣчена фактора (направа, произведение).

Освѣнъ това глаголицата отъ пьрвия периодъ има 38 букви, а глаголицата отъ втория периодъ има само 32. Шафарикъ нарича азбуката отъ пьрвия периодъ *българска*, защото писанитѣ съ нея паметници принадлѣжатъ на Македония и на съсѣднитѣ ѝ страни (на мънастиритѣ въ Атонската гора, Охрида, Бояна и на мънастирътъ Св. Иоанна Рилскаго), а отъ втория периодъ азбуката нарича *хърватска*, защото паметницитѣ на новия периодъ принадлѣжятъ на Хърватско или на приморската адриатическа Кроация въ смисъльта на Константина Багрянороднаго.

Въ начьртанието на глаголицата, както се вижда, господствува или просто съединение на колелца съ чьрти или прѣобрьщание на готова буква: така напр.: ⰱ е прѣобьрнато ⰲ, ⰳ — прѣобьрнато ⰴ, ⰵ — прѣобьрнато ⰶ и други такива, а нѣкои пъкъ букви споредъ своята конструкция ни напомнюватъ, че тѣ сѫ писани отъ дѣсно на лѣво, като напр.: ⰶ, ⰷ, ⰸ, ⰹ, ⰺ, ⰻ, ⰼ и ⰽ.

Както казахме, съставянието на буквитѣ е много трудна работа, затова и по-вечето букви въ разнитѣ езици сѫ направени по взаимно подражание. Обаче коя отъ дрѣвнитѣ азбуки е послужила като образецъ и основа при съставянието на глаголицата, до днесь не се знае; защото ако я сравнимъ съ другитѣ источни азбуки, ний виждаме че тя нѣма никакво сходство нито съ една. Отдѣлни нѣкои букви, чрѣзъ сравнение, иматъ сходство съ нѣкои чужди букви, така напр.: ⰰ прилича на ar, ⰱ — на прѣобьрната палмирска (𐤁) beth и други такива. Шафарикъ, като се чуди на правилното развитие на глаголскитѣ букви изъ два елемента — отъ простъ кръгъ и права линия чрѣзъ искуственното раздробявание, сплитание и обрьщание, прѣдполага, че «глаголицата е съвсѣмь ново органически устроено произведение на изобрѣтателенъ духъ».

Кога и кой е съставительтъ на глаголицата не се знае. Шафарикъ мисли, че Св. Константинъ е изобрѣтательтъ на глаголицата, която е черпана отъ финикийската и еврейско-самарянската писменность. Нъ Копитаръ, Григоровичь и Фр. Миклошичь утвьрждаватъ, че глаголицата е сѫществувала още въ онова далечно тьмно доисторическо врѣме между славянетѣ, когато тѣ сѫ били въ Азия и че глаголицата е употрѣбявана отъ славянетѣ (старобългаретѣ) още въ врѣме на поганството имъ. Това мнѣние е вѣрно и утвьрждава се отъ нашитѣ домашни свидѣтелства.

Въ цѣлото изговаряние на старобългарската азбука и въ тоя редъ, както е тя наредена, споредъ Раковски, нѣкои учени Славяне сѫ мислили, че се съкрива въ нея старото съкратено вѣроисповѣдание — «Вѣрую-то» на нѣкогашната ни стара религия.

Тълкуванието на това «Вѣрую» ний намѣрваме въ «Ключьтъ» на Раковский, което за любопитство излагаме тука:

1. *Азъ букъви вѣдѣ* = Азъ вѣрвамъ въ св. книги (А. Б. В.).
2. *Глаголи добро есть* = Да се четѫтъ святитѣ книги е добро (Г. Д. Є.).
3. *Живѣти зѣло земля* = т. е. тоя, който чете св. книги, живѣе свѣтло и дълго на землята (Ж. Ѕ. Ꙁ.).

4. *Иже і како люди мислите* = Върху това Вий, человѣци, трѣбва всѣкога да мислите (**И. І. К. Л. М.**), върху бѫдѫщий животъ.
5. *Нашъ онъ покой* = На онзи свѣтъ ще намѣримъ спокойствие (**И. О. П.**).
6. *Рѣци слово твьрдо* = На това обѣщание вѣрвай твьрдо и не лъжи.
7. *Укъ фьртъ хѣръ* = Учения се прѣобразява въ свѣтлость, озарява се съ божественна сила.

Г. Славянскитѣ литературни произведения на Св. Апостоли Кирилла и Методия.

§. 27. Като прѣминаваме най-послѣ къмъ отдѣлния литературенъ трудъ на святитѣ славянски апостоли, пьрвий въпросъ, който има да разрѣшимъ, е: какво сѫ написали тѣ сами, а какво тѣхнитѣ ученици? Само съ разрѣшението на тоя въпросъ можемъ да познаемъ положението на цьрковната литература при самото покрьщение на Българитѣ. Споредъ числото на открититѣ до сега паметници отъ старобългарската цьрковна литература, ний дохаждаме до убѣждение, че въ това пьрво врѣме, за което говоримъ, най-изобиленъ трудъ се показалъ още при животътъ на самитѣ апостоли въ България, Панония и Моравия, а слѣдъ тѣхната смьрть тоя трудъ се показалъ въ България до 927 год., въ врѣмето на «златний вѣкъ» Симеоновъ.

1. Св. Константинъ (Кириллъ).

Старитѣ свидѣтелства приписватъ на Святаго Константина, прѣди да отиде въ Моравия, прѣвожданието на Евангелието, ако и да се не знае за сега положително, да ли то е било цѣло свьршено въ Цариградъ. Нъ, онова, което се знае положително, е, че той, когато отишьлъ съ брата си Св. Методий въ Римъ, бѣше понесълъ съ себе си слѣдующитѣ цьрковни книги, прѣведени на старобългарский езикъ: **Евангелие,** приготвено и наредено за цьрковно чьтение, което се почнувало съ думитѣ на апостола и евангелиста Иоанна: «**Исконн бѣ слово и слово бѣ отъ Бга, и Бгъ бѣ слово . . .** »; **Апостолъ,** т. е. дѣлата и посланията на апостолитѣ, уредени за цьрковно богослужение; **Псалтиръ и Богослужение,** въ които сѫ били изложени всичкитѣ молитви и пѣсни, нуждни да се чегѫтъ и пѣятъ: *на утрѣння, на часоветѣ, повечерието и вечерието, на тайна литургия,* другитѣ *кратка* и *вели-*

ка литургия и *кръщението*. Въ колко и какви книги бѣше раздѣлено това богослужение положително се не знае: знае се само това, че то е било уредено споредъ обрядитѣ и уставътъ на Цариградската цьрква, които бѣхѫ тогава много по-кратки и по-несложни, както станахѫ по-кѫсно. Всичкитѣ книги, които се употрѣбяватъ въ богослужението, носятъ слѣдующитѣ названия: **часословъ, служебникъ** (литургия), **трѣбникъ, осмогласникъ** (октоихъ), **миней** (мѣсецословъ), **триодъ** и други.

Ако сравнимъ критически многото рѫкописи, въ които и день днешний се намѣрватъ споменатитѣ текстове, не би било невъзможно да се намѣри първобитната форма, по която Св. Кириллъ е съставилъ славянското богослужение. Въ нѣкои рѫкописи и днесь се споменува името на Кирилла въ разнитѣ членове и глави, както е на пр.: въ исповѣданието на «правата вѣра», въ нѣкои молитви и въ едно въведение на едно евангелие.

Какво е писалъ на грьцкий езикъ Св. Кириллъ днесь не знаемъ нищо.

За да можемъ да видимъ каква сѫдбина е постигнѫла книжевнитѣ дѣла на Св. Кирилла, въ славянский свѣтъ въ течение на врѣмето, ний ще прѣгледаме и ще приведемъ нѣкои най-стари и най-забѣлѣжителни паметници, за които днесь знаемъ и мислимъ, че въ тѣхъ сѫ съчувани поне отчасти плодоветѣ на неговий книжевенъ трудъ.

Тия писменни паметници първобитно сѫ писани на старобългарский езикъ, а по-послѣ сѫ прѣтьрпѣли нѣкакво промѣнение.

Най-забѣлѣжителнитѣ и най-старитѣ текстове отъ славянското евангелие не сѫ по-стари отъ XI-ий вѣкъ; отдѣлнитѣ евангелисти сѫ много по-стари отъ пълнитѣ евангелия. Кириллово евангелие е намѣрено отъ 1057 год., което днесь е извѣстно подъ названието «*Остромирово*»; то е прѣписано отъ дияконътъ *Григория* (1056—1057) въ Новъ-городъ за всадника *Остромира* отъ много по-старъ старобългарски текстъ. *Востоковъ* го издалъ въ Петербургъ 1843 год., а *Ханка* го издалъ въ Прага 1853 год. Отдѣлни евангелски откѫслеци написани съ Кириллица се намѣрватъ въ Русия нѣколко, именно: *Мѫстиславово* отъ год. 1117; *Юрѣвскиево* отъ 1119 год.; *Добрилово* или *Симеоново* отъ 1164 год., а безъ означена дата ще има много по-стари откѫслеци, какъвто е на пр. откѫслекътъ отъ XI вѣкъ находящъ се въ типографическата библиотека.

Въ Русия освѣнь тия откѫслеци, има още единъ старъ Ки-

рилловски паметникъ. Той е *Реимското* евангелие, което иначе се нарича *Сазаво-еммаусko. Реимско* се нарича, защото въ Реимъ (Reims) на него сѫ се клѣли френскитѣ кралье при коронясването си, и затова Френцитѣ го наричали „texte du sacre“. *Сазаво-еммаусko* се нарича за това, защото въ Сазава, чехский мънастирь, съ него се служила литургия въ XI столѣтие, а въ Еммаусъ, такожде чехски мънастирь съ него се служило въ XIV столѣтие, отгдѣто е прѣнесено въ Реимсъ.

Въ 1843 год. съ разноскитѣ на Русский Императоръ Николай това евангелие е издадено сѫщо въ Паризъ, а въ Прага — на 1846 год.

Стари глаголски старобългарски паметници сѫ слѣдующитѣ:

I. *Ассеманиево евангелие* въ Ватиканската библиотека. Тая пергаментна ржкопись, състояща отъ 159 листа въ 4-о, писана е нѣгдѣ въ Македония; почеркътъ ѝ е правиленъ, облестъ, по-едъръ отколкото въ другитѣ глаголски паметници; тя носи на себе си бѣлѣзи на много дълбока дрѣвность: прѣдполага се да е писана още прѣди покръщението на Прѣславский дворъ и да е часть отъ литературата на Славянетѣ, останѫли подъ византийска власть.

II. С. Ассемани, въ врѣме на своето пѫтуване на истокъ — въ Либанъ, купилъ го е въ Иерусалимъ отъ православнитѣ калугери; за това се и нарича *Ассеманиево евангелие*. То съдържа четенията на святитѣ евангелия за прѣзъ цѣла година, по обряда на православната цьрква отъ Пасха до великата сѫббота, споредъ редътъ, както е означенъ въ грьцкия типикъ за недѣлитѣ и сѫботитѣ, и то по старото Евсевиево раздѣление текстътъ на глави. Текстътъ на четенията почнува отъ 1-ий листъ до 112; календарьтъ съ четенията на паметьта на святиитѣ се свьршва до 158 листъ; на крайтъ на 159-ий листъ стои приготовление на священника за служение литургия. Особенноститѣ въ езикътъ и правописанието се състоятъ въ това, че сѫ употрѣбени старобългарскитѣ форми **ст** вмѣсто **щ**, което е произлѣзнало отъ **ск**, на пр. **людстїи** и сѫ употрѣбени: буквата **ѱ** вмѣсто **шт**, грьцкитѣ букви ҁ и ϑ и надстрочний знакъ придиханието. —

II. *Четвероевангелие Виктора Григоровича въ Казань.* Това евангелие е забѣлѣжително особенно по това, че въ него се е съчувалъ дрѣвния прѣводъ не на избранитѣ евангелски четения, нъ на цѣлий евангелски текстъ напълно, освѣнь твьрдѣ малко изгубени листове, къмъ началото и на края. Тая ржкопись е на дебелъ пергаментъ въ 4-о, има 171 листове, 22 тетради, отъ които

всѣкоя е по 8 листове. Писмото ѝ е равно и дребно, нъ на пьрвитѣ листове тьмно, а на мѣстѣ подновявано съ мастило. Има и такива мѣста, гдѣто глаголскитѣ надписи сѫ истритѣ и замѣстени съ кирилски надписи. Извлѣчение изъ това евангелие е напечатано съ кириллица отъ Миклошича въ слав. библиотека, стр.: 262 — 263 и друго съ русски букви въ II т. извѣст. Академ. Наукъ стр. 243—246.

III. *Зографско четвероевангелие.* То е пергаментна ржкопись въ малка четвьртинка, нъ не цѣла. Намѣрва се въ Зографский мънастирь въ Атонъ, и, за да не би да се изгуби, повѣсена е на верига. Тая ржкопись сѫ видѣли Мина, Михановичь, Григоровичь и Авраамовичь. На крайтъ му има синаксаръ или календарь, писанъ съ кириллица.

IV. *Боянский палимпсестъ или второписаное евангелие* у В. Григоровича въ Казань. Тая ржкопись се нарича Боянска, защото е намѣрена въ храмътъ на село Бояна, близо до София. Ржкописьта е на пергаментъ въ 4-о и има 109 листове. Евангелието, писано съ кирилловски букви, покрива отритото глаголско писмо, така щото едвамъ могѫтъ да се видятъ слѣди на отдѣлни букви. Отрититѣ букви, споредъ Шафарика, носятъ всичкитѣ бѣлѣзи на най-старитѣ глаголски паметници.

V. *Глаголита Клоциева* съвьршенно безъ примѣсване отъ кирилица. Съ това име се означаватъ важни остатъци отъ най-стара глаголска ржкопись, именно 12 листове на пергаментъ въ 4^0 Тая ржкопись съдьржава четире слова: двѣ на Св. Иована Златоуста, едно на Св. Атанасия и едно на Св. Епифания. Копитаръ мисли, че тая ржкопись е часть отъ друга голѣма ржкопись отъ XI столѣтие, съврѣменна съ Остромировото Евангелие, която се състояла отъ 300 листове и която, освѣнь слова на Св. Отци, може да е съдьржавала и други писания. Нарича се клоциева по слѣдующата причина: Еще въ XV столѣтие тая ржкопись, цѣла и богато подвьрзана, била притѣжание на графа Ивана Франгепана, владѣтельтъ на о-въ **Крькъ** (Корфу), (който умрѣ въ 1482 г. въ Венеция). Послѣ една часть отъ нея останала въ дѣлъ на крькския свещенникъ Лука de Reynaldis, който въ 1500 г. я подарилъ на рицаря *Брейсахеръ*, а отъ него по наслѣдство се доставила на графа Парида Клотя въ Тридентъ. Писмото ѝ е дребно, правилно, доста сходно съ писмото на Григоровичевото евангелие. Въ нея се срѣща грьцкото ѱ, нѣма **щ**, нъ всѣкѫдѣ **шт**, **ск** се смегчава въ

сѫ. Тая ржкопись е издадена съ кириллица и обяснена отъ В. Копитара въ Виена на 1836 г.

VI. *Откѫслькъ отъ евангелие у А. Михановичь.* Тоя откѫслькъ състои отъ два пергаментни листа въ 4^0, подарени отъ Мина на австрийския консулъ *Михановича.* Споредъ нѣкои извѣстия тия листове трѣбва да сѫ отъ Зогравското евангелие и съдържаватъ въ себе си изъ евангелието на Св. Матея $5^{та}$ и $6^{та}$ глави не цѣли въ 124 редове. На праздното отъ страна, а нѣкѫдѣ и въ текста намиратъ се кирилловски приписки и поправки отъ много подиришенъ коректоръ.

VII. *Охридский пергаментъ.* Той е само единъ обрѣзанъ пергаментенъ листъ, който се намѣрва у Григоровича, а е вземенъ отъ Охридския или мънастиръ, или храмъ и за това се нарича Охридский. Той съдържа чьтение изъ евангелието Св. Иоанна.

VIII. *Пергаментенъ листъ съ откѫсляци отъ другъ листъ у В. Григоровича.* Писмото му съвсѣмъ отрито или измито така, щото може да се распознае само това, че ржкописьта нѣкога съдържавала духовни творения и принадлѣжала къмъ ржкописитѣ отъ пьрвитѣ врѣмена.

И тъй, най-старитѣ кирилловски евангелия сѫ намѣрени днесь въ Россия, а глаголски — въ България. Най-старитѣ ржкописни евангелия на старобългарский езикъ сѫ писани съ глаголица. А въ най-ново врѣме петербургската библиотека получи откѫслькъ отъ кирилловско старобългарско евангелие отъ XI столѣтие. Сѫщо чисто старобългарско евангелие е *Търновското* или *Максимовото*, сега находяще се въ Загребъ отъ 1273 година.

Апостоли нѣма толкова на брой и толкова стари, колкото евангелия. Най-старитѣ откѫсльци отъ старобългарски апостоли ще бѫдѫтъ слѣдующитѣ: *Охридский праксапостоларъ,* който се отнася къмъ XII столѣтие; той се състои всичко отъ 111 листове и е намѣренъ въ цьрквата Св. Климентъ въ Охрида, отъ дѣто носи и названието си. Той е буквaленъ прѣводъ отъ глаголический оригиналъ, изработенъ безъ съмнѣние въ Охрида. Има мѣста, дѣто се срѣщатъ глаголски букви; а пъкъ на 13-та страница 15-ий редъ и на 98-ма страница 15-ий редъ сѫ написани съ глаголица.

Струмский праксапостоларъ, който се отнася къмъ XII столѣтие или къмъ началото на XIII столѣтие, е пергаментна ржкопись въ 4^0, сега състояща отъ 88 листове, безъ край, тя нѣма четире тетради или 24 листове. Тя е прѣписана, или непосрѣдственно, или посрѣдственно, отъ глаголска ржкопись.

Псалтири има много и твърдѣ стари. Въ Россия се пазятъ отъ XI столѣтие откѫсльци: *Евгениевский*; другъ цѣлъ *Чудовский* отъ сѫщия вѣкъ, а отъ XII столѣтие се пази *Петербургския*. Пьрвия псалтиръ има и днесь нѣколко глаголски букви; сѫщо тъй и *Болонския псалтиръ*, такожде отъ XII вѣкъ. Псалтири на старобългарский езикъ, писани съ кириллица, има единъ въ Загребъ отъ XIII столѣтие, а другъ въ Россия — *Пурововъ* и други.

За *литургийски* книги сѫ съчувани въспоминания и то много стари въ глаголски откѫсляци; *пражский* и *синайский* (издадени отъ Шафарика и Срезнѣвский). Освѣнь това въ Россия има *минеи* отъ XI столѣтие, които сѫ прѣписани безъ съмнѣние отъ по-стари български оригинали. Сѫщо се намѣрва въ Россия *постная триодь*, отъ XI столѣтие, а отъ XII столѣтие такива триоди има твърдѣ много. Като най-старъ *стихиръ* се споменува синодалния отъ 1157 л. и *Новгородский* и *Софийский* отъ 1163 л., безъ лѣточисление има много по-вече. Въ нѣкои стари ржкописи се срѣщатъ и кондаци.

2. Св. Методий.

Слѣдъ смьртьта на Св. Кирилла книжевния трудъ продължи братъ му Методий заедно съ ученицитѣ си. Неговия животописатель (Климентъ или Гораздъ) ни описва между другото и това, че той — Св. Методий — е довьршилъ прѣводътъ на *Св. Писание, старий завѣтъ* съ исключение на Макавеитѣ. Иоаннъ Екзархъ, като говори за това, споменува, че Св. Методий съ брата си заедно сѫ прѣвели *шестдесетдневнитѣ уставни книги;* нъ ако се вземе тоя въпросъ, споредъ както знаѭтъ за него, тѣ сѫ прѣвели нѣколко откѫсльци отъ стария завѣтъ, тъй нарѣченитѣ *девето-канонически книги,* между които се броятъ: *Макавеитѣ, Исусъ Сирахъ, Естирь Иудитъ* и *Товия*. Да ли пъкъ, цѣлия старий завѣтъ е прѣведенъ още въ врѣмето на славянскитѣ апостоли, това е въпросъ, за когото положително още не може да се каже нищо, защото до днесь намѣренитѣ ржкописи въ Россия, прѣводъ отъ стария завѣтъ, свидѣтелствуватъ, че тѣ сѫ дѣло на по-вече мѫжье и отъ по-ново отъ XV вѣкъ врѣме; а пъкъ между южнитѣ Славяне до днесь сѫ открити такива прѣписи много малко и то распрьснати.

Като оставимъ тоя въпросъ: кога е допълненъ прѣводътъ на стария завѣтъ — въпросъ, който още не е рѣшенъ, ние трѣбва да кажемъ още нѣщо, щото се знае за Св. Методий. Той е истълку-

валъ на славянский езикъ *Номоканонъ* (въ славянския прѣводъ названъ: закони, правила или по-обикновенно **кърмуна книга**) сборникъ, който съдържава църковното право, както то бѣше се развило въ Византийската църква до неговото врѣме. Днешнитѣ номоканони сѫ много по-пространни, отъ колкото е тоя Методиевъ номоканонъ. Св. Методий е прѣвелъ *Патерикъ* (отъчески книги или повѣсти), сборникъ отъ кратки биографии на църковнитѣ св. отци. Мисли се още, че Св. Методий е прѣвелъ *осьмѣ слова на брата си Кирилла*, съ които братъ му е защищавалъ християнската религия прѣдъ еврейскитѣ и мохамеданскитѣ учители при Козаретѣ. Нѣкои мислятъ, че това е сѫщата оная книга, която се споменува по нѣкога подъ името «*Кириллъ Славянский*».

Ржкописи отъ старий завѣтъ нѣма съчувани толкова много и толкова стари, колкото ржкописи отъ новий завѣтъ.

Таково бѣше положението на църковната книжевность, когато слѣдъ смьртьта на славянскитѣ учители, тѣхнитѣ ученици, гонени и прѣслѣдвани изъ Моравия и Панония, побѣгнахѫ въ България.

Д. Продължение на старобългарската литературна дѣятелность въ България при Симеона.

I. Въведение. Седмочисленницитѣ.

§. 28. Най-изобилни паметници за развитието на старобългарската църковна литература при крайтъ на IX столѣтие и началото на X столѣтие, намѣрваме въ България, писани отъ ученицитѣ на святитѣ славянски апостоли. Отъ гонението, което се повдигна въ Панония и Моравия срѣщу славянското богослужение и неговитѣ проповѣдници, въ България, прибѣгнѫхѫ най-знаменититѣ ученици и книжевници, защото гонението противъ тѣхъ бѣше най-строго. И день днешний въспоминанието за *българскитѣ седмочисленници* е живо съчувано въ нашето отечество, а особенно около Охрида. Тия седмочисленници, освѣнъ двамата св. апостоли, сѫ: *Климентъ, Наумъ, Ангеларий, Савва* и *Гораздъ*. На грьцкий езикъ, наскоро прѣведена на славянски, намѣрва се служба, която е назначена за тѣхно прославление; въ тая служба тѣхъ въсхваляватъ, защото сѫ покрьстили цѣлата българска страна и защото Богъ е основалъ своята църква въ България и Далмация на тѣхъ, като на седемь стълбове.

Между всичкитѣ Методиеви ученици, най-отличний и най-дѣятелний бѣше *Климентъ*, родомъ българинъ, вѣренъ послѣдователь и

помагачь на славянскитѣ апостоли, когато тѣ бѣхѫ живи, и най-трудолюбивия работникъ на книжевното поле слѣдъ смъртьта имъ. Нѣкой неговъ съврѣменникъ, такожде българинъ, описва животътъ му на грьцкий езикъ. Тамъ между другото виждаме описана голѣмата Климентова книжевна дѣятелность по слѣдующий начинъ: «Поставенъ отъ Бориса за учитель въ Кутмачевица, той гледаше само какъ да задоволи княжескитѣ очаквания и желания; той проповѣдваше Спасителевото учение на всичкитѣ заедно, разговаряше за спасителнитѣ поучения Христови и божественната наука. Въ всѣкой прѣдѣлъ имаше свои отбрани ученици, които бѣхѫ всичко 3500, съобщаваше се съ тѣхъ много често, за да имъ разяснява тьмнитѣ мѣста въ С. Писание. Ученицитѣ му никога го не виждахѫ безъ работа; той, или учеше дѣцата — едни запознаваше съ буквитѣ, на други тълкуваше смисъльта на писанието, на трети упражняваше рѫката за писание — или се молеше Богу, или се занимаваше съ четение и писание на книги. Слѣдъ смъртьта на Бориса, Симеонъ го постави за *Велички епископъ*. Тука той имаше нова тѣжка задача. Тоя прѣдѣлъ бѣше съвсѣмъ неукъ въ словото Божие; за това Климентъ не пожали никакъ трудътъ си, нъ ги поучаваше и поправяше погрѣшкитѣ имъ, като бѣше взелъ за угледъ Св. Методий. Той видѣлъ, че много священници, като научили само да четѫтъ, а не познаватъ грьцкий езикъ, бѣхѫ много глупави, защото на българский езикъ нѣмаше поучителни бѣседи; той помисли да прѣкрати това зло, за това състави проповѣди за *всичкитѣ праздници прѣзъ годината,* прости и вразумливи, въ които нѣма нищо дълбоко и нищо високо, нъ такива, които да може да разбере и най-простий българинъ. Отъ тия проповѣди могѫтъ да се поучятъ въ тайнствата на вѣрата Христова, за праздницитѣ Христови, да четѫтъ похвала на Св. Богородица, която се слави прѣзъ годината нѣколко пѫти и да се проповѣдва за чудесата ѝ; тука се споменува хвала и служба на Крьстителътъ, животътъ и дѣлата на пророцитѣ, апостолитѣ и св. мѫченици; най-послѣ ако желаешь да видишь упѫтванията на св. отци и за тѣхното свято живѣяние, това ще намѣришь въ българский езикъ, изработено отъ мѫдраго Климента. Всичкитѣ тия дѣла, казватъ, се пазятъ въ трудолюбиви человѣци, защото въ кратко казано: всичко що принадлѣжи на цьрквата, що славослови въспоминанието на Бога и святцитѣ, що пробужда християнскитѣ души къмъ набожность — всичко това Климентъ даде на Българитѣ. Тия негови дѣла сѫ оставени въ Охридъ въ мънастирьтъ, който бѣше съграденъ още при животътъ на Бориса.»

По такъвъ начинъ грьцкий биографъ описва животътъ на Климента; тоя биографъ (понеже това животописание се намѣри въ по-ново врѣме, а издадено на грьцки отъ Миклошича въ 1847) помогна да се изнамѣрятъ много проповѣди и похвали, за които се споменува въ тая рѫкопись, че сѫ писани отъ епископа Климента, който бѣше безъ съмнѣние Величкий епископъ, при всичко че нѣкои рѫкописи го смѣсихѫ съ неговий едноименникъ — Климента, Римский епископъ. Само, ако се издадѫтъ всичкитѣ негови дѣла, ще може най-добрѣ да се оцѣни неуморимото трудолюбие вьрху просвѣщението на своя народъ — тогава ще може да се познае, кои сѫ негови оригинални дѣла, а кои — прѣводъ отъ грьцкий езикъ. Нъ, както и да е, за Климента, както и за двамата апостоли, и за всичкитѣ по-забѣлѣжителни книжевни работници, може да се каже, че въ всичкия имъ литературенъ трудъ владѣе разумна самостоятелность; тѣ сѫ познали това важно условие, че много малко би се помогнѫло на народното просвѣщение съ тьмнитѣ расправии съ философско-богословско съдьржание, които расправии изобилствувахѫ въ Византийската тогавашна литература. За това тѣ или съставлявахѫ, или прѣвождахѫ на българский езикъ такива поучителни проповѣди, чрѣзъ които се обяснявахѫ по-добрѣ отдѣлнитѣ части на християнското учение, или въ които се прѣдставляваше на народътъ святия животъ на Божиитѣ угодници. Именно за Климента биографътъ му ни казва, че е писалъ проповѣди, които сѫ били прости и лесно разумливи.

Познато е, че една грьцка записка отдава на Климента съставянието на буквитѣ, които сѫ били много по-ясни отъ ония букви, които сѫ съставени отъ Кирилла. За това, въ по-ново врѣме, нѣкои мислехѫ, че той е съставилъ глаголицата, а Кириллъ — кириллицата; а други, като Шафарикъ и неговитѣ едномисленници, отдаватъ глаголицата на Кирилла, а кириллицата — на Климента. Обаче, да утвьрдяваме положително едното или другото, за сега не можемъ. Чьрноризецъ Храбръ въ своята защита на славянската азбука намѣква на подобно нѣщо, съдьржаще горнята грьцка записка: «**аще ли кто речетъ ꙗко Кириллъ нѣсть оустроилъ добрѣ словѣнскаѧ письмена понеже постраѧѭтъ и еще . . .** », и може, че това намѣквание на Храбра стои въ нѣкаква сврьзка съ споменатата грьцка записка, нъ отъ това пакъ нищо положително не може да се извади.

Отъ другитѣ Климентови сътрудници днесь нѣмаме никакви книжевни дѣла; нъ, отъ това не слѣдва, че тѣ нищо не сѫ писа-

ли. По-вече отъ положително е прѣдположението, че и тѣ съ своитѣ рѫцѣ сѫ написали по нѣщо, нъ само, че тѣхнитѣ дѣла не сѫ можали да достигнѫтъ до насъ, а сѫ се изгубили всрѣдъ огньоветѣ, въ които грьцкитѣ митрополити и епископи сѫ хвьргали всичко, що е било славянско или българско. Само за Горазда, който не бѣше родомъ изъ България, Шафарикъ споменува, че е написалъ животътъ на Св. Методий въ тъй нарѣчената «*Панонска легенда*»; а пъкъ други мислятъ, че и двѣтѣ биографии на Св. Кирилла и Св. Методия, заедно съ похвалителнитѣ проповѣди за тѣхъ, е съставилъ Св. Климентъ епископъ Величкий.

Както и да е, нъ вѣрното е, че животописанието на Св. Константина е написано отъ Климента. Климентъ е умрѣлъ въ 916 год. и гробницата му е въ Охрида.

§. 29. Въ България вече бѣше турнато основанието на книжевностьта. Младото поколѣние, на чело съ самия български царь Симеона, около когото се движеше цѣлата литературна дѣятелность, продължило съ ревность да работи на книжевното поле по пѫтьтъ, който бѣше указанъ отъ споменатитѣ по-горѣ български просвѣтители. Благодарение на трудътъ, положенъ отъ това поколѣние, старобългарската литература се расцьвтѣла до толкова, щото чрѣзъ богатството на книжевнитѣ си дѣла съ цьрковно-набожно съдьржание, тя можеше да се сравни до нѣгдѣ съ двѣтѣ тогава най-богати цьрковни книжевности — грьцката и латинската, а надминаваше въ това отношение книжевноститѣ на околнитѣ народи. Въ Европа въ онова врѣме по езикътъ нѣмаше друга книжевность освѣнь три: *грьцка, латинска* и *старобългарска*. Старобългарската книжевность, като по-млада почиваше вьрху двѣтѣ останѫли, а особенно вьрху грьцката, която въ набожно и дьржавно отношение е стояла по-близо до нея. Както въ прѣводитѣ тъй и въ оригиналнигѣ дѣла, старобългарската литература трьгна по такова направление, по каквото бѣше вече трьгнала и грьцката: за това и въ всичко приличаше на нея до толкова, до колкото прѣписитѣ (копието) могѫтъ да приличатъ на оригиналитѣ си.

Голѣмо нещастие, казва Ягичь, бѣше за България и българския народъ, гдѣто той се намѣри всрѣдъ такива обстоятелства и условия, щото здравъ и младъ народъ, пъленъ съ животъ и енергия, бѣ принуденъ да чьрпи животна сила отъ старецътъ, който не бѣше здравъ и въ когото всичкитѣ сокове бѣхѫ вече развалени и отровени; бѣ принуденъ да има прѣдъ себе за угледъ образътъ на стареца, които издѫхваше; гдѣто бѣ заставенъ да развива и храни

своя духъ отъ такава книжевность, въ която нѣмаше живость и въ която, вмѣсто жива и прѣсна оживотворяюща оригиналность владѣеше мьртвото слово на компиляцията. Такъвъ бѣше *грьцкия бизантизмъ,* който посрѣдствомъ грьцката литература се прѣселявалъ въ нашата славянска: Българска, Сьрбска и Русска. Въ нашата старобългарска литература ние ще срѣщнемъ тоя бизантизмъ на всѣкоя стѫпка по-вече и въ по-голѣмъ размѣръ отъ колкото въ другитѣ литератури — той е задушилъ въ България всичко, що е българско, що е славянско и е билъ причина да завладѣе въ насъ деморализация, а литературата не е можала да хване дълбокъ корень между народа.

Между книжевницитѣ, които сѫ продължили литературната дѣятелность заслужватъ да се споменѫтъ: Епископъ Константинъ, Попъ Григорий, Екзархъ Иоаннъ, Чьрноризецъ Храбръ и Тодоръ, а послѣ и самий царь Симеонъ.

2. Книжевнитѣ дѣла на епископа Константина.

§. 30. Константинъ, българский презвитеръ и епископъ живѣлъ въ Симеоново врѣме, което буквално се споменува въ литературнитѣ му дѣла; той бѣше по-младъ съврѣменникъ на седъмьтѣ споменати учители. Прѣписвачьтъ на едно негово дѣло, чьрноризецъ Доксовъ Теодоръ, го нарича ученикъ Методиевъ: „**оучєникъ сїй Меѳодїєвъ, Архїєпискꙋпа Морави**“. Отъ проповѣдитѣ на Иоанна Златоустаго и другитѣ цьрковни Отци той съставилъ: „**тълкꙋванїѧ ск. євангелїѧ на недѣлнитѣ дни**; въ които се намиратъ много оригинални притурки; таково е *въведението* му, въ което се вижда неговото мнѣние за народното просвѣщение и голѣмото му старание да се проповѣдва словото божие добрѣ на народа. Въ въведението на това дѣло той казва за себе си, че е трьгналъ: „**по слѣдꙋ оучителю имени ѣю и дѣлꙋ послѣдꙋѩ**“, и за това прѣвелъ и протълкувалъ отъ грьцки на старобългарски тия проповѣди, за прѣвождането на които сѫ го наговорили нѣкои добри людие. При това имаше и тая цѣль да помогне на славянския (българския) народъ, който се считаше още като много младъ въ крѫгътъ на останалитѣ богоугодни християнски народи; той казва за тѣхъ: „**летить нинѣ и словѣньскомъ племе къ крьщению обратишѫ сѧ вьси, людие твои нарѣщи сѧ хотѣще милости твоѣѩ Боже просѧть ѕѣло**“. И тоя прѣводъ е достоенъ за похвала, защото е ясенъ и вразумителенъ.

Освѣнь това той е прѣвелъ отъ грьцкий на старобългарский

езикъ *книгитѣ на Атанасия Александрийскаго* († 373 г.), *срѣщу Ариянетѣ*. Въ това дѣло се споминя, че то е прѣведено нарочно по волята на българския царь Симеона; отъ това се вижда, че, гдѣто се избрала за прѣвождание тая книга, трѣбва да се благодари на царя Симеона, а именно се избрала за прѣводъ тая книга, защото вижда се, че още тогава кривовѣрството почнало да се распространява изъ България. При всичко че не е лесно да се прѣвожда такава една книга, която е пълна съ тънки догматически разяснения, отъ грьцкий на българский езикъ, на който още не е имало достатъчни думи, за да се изразятъ всичкитѣ мисли, нъ и тука писательтъ е побѣдилъ щастливо всичкитѣ затруднения и прѣводътъ му е ясенъ и вразумителенъ.

Той е написалъ още и молитви въ стихове, въ които, между другото се говори и за покрьщението на славянскитѣ племена. Това литературно дѣло е забѣлѣжително въ нашата книжевность, защото то е пьрвия оригиналенъ паметникъ въ цѣлата славянска литература за искуственната поезия.

Може би на тоя Константинъ да принадлѣжатъ и други съчинения, които отдадохме като дѣло на пьрвия Константинъ (Св. Кирилла), нъ това очеква своето доказателство.

3. Книжевнитѣ дѣла на попъ Григорий.

§. 31. Тоя литературенъ дѣятель е извѣстенъ още подъ името *презвитеръ Григорий*. Неговитѣ литературни произведения сѫ слѣдующитѣ: *Гражданска* и *Цьрковна история* прѣводъ отъ грьцкий езикъ за царь Симеона. Авторътъ на тая история е билъ Антиохийския риторъ лѣтописецъ Малалъ Иоаннъ, който е извѣстенъ още и подъ името: *Иоаннъ Антиохийский* (474—527 г.). Това литературно дѣло на Григория е забѣлѣжително, едно че то е прѣведено по заповѣдь на самия царь Симеона, а друго че е съчувало въспоминание за нѣкои славянски божества изъ старата славянска митология. Тамъ, гдѣто въ оригиналътъ се говори за *Хефестъ* и *Хелия*, Григорий, за по-добро разумѣвание на читателитѣ си притуря при *Хефестъ „когото наричатъ Сварогъ*, а при *Хелия* — „когото наричатъ *Дажъ-богъ*“, (види се вмѣсто **даждь богъ**), а тамъ, гдѣто се говори за Александра Великий, достойния нашъ писатель, го нарича: „**сынъ Божый Перына Келика**“, види се като е искалъ да прѣведе съ думата „*Перунъ*“ грьцкото „*Зевсъ*“. Ако се докаже, че тоя прѣводъ е вѣренъ съ прѣводътъ на сѫщия Григорий, т. е. че тия обяснения сѫ негови собственни, а не сѫ при-

турени испослѣ отъ другъ нѣкой прѣписувачь, тогава се подтвърждава, че *Сварогъ*, *Даждбогъ* и *Перунъ* сѫ богове на старитѣ наши прадѣди.

Да ли тоя дѣятель на старобългарското книжевно поле е написалъ и друго нѣщо, за сега се не знае. Онова, което можемъ да кажемъ е, че прѣводавачьтъ на тая гражданска и църковна история съ тия важни забѣлѣжки, трѣбва да е обогатилъ старата ни литература и съ други още нѣкои съчинения или прѣводи, които, или сѫ пропаднали отъ тѣжкото врѣме, или не сѫ още открити. Нѣкои, като *Оболенский*, искатъ да кажѫтъ, че Григорий е прѣвелъ на славянский езикъ съчинението на *Григория* (Георгия) *Хамартола*, и че ония мѣста въ съчинението на Нестора, които се четѫтъ като извадени отъ Григорий Хамартола, сѫ вземени отъ славянския прѣводъ, а не отъ грѣцкия оригиналъ. Това до нѣгдѣ е вѣрно, нъ подлѣжи още на подтвърждение.

4. Книжевнитѣ дѣла на Иоанна Екзарха.

§. 32. Между работницитѣ на книжевното поле въ врѣмето на Симеона, съ уважение трѣбва да споменемъ *Иоанна*, нарѣченъ Екзархъ. Той заема пьрво мѣсто въ старобългарската книжевность. Титлата *„екзархъ“* е носилъ затова, защото билъ като посланникъ на Цариградския патриархъ въ България, надзиратель на священството и посрѣдственникъ между българското духовенство и патриархътъ. Той е билъ въ добри приятелски отношения, както съ Бориса, така и съ Симеона. Отъ книжевнитѣ дѣла, съчинени или прѣведени отъ него, днесь сѫ се съчували слѣдующитѣ:

а) *Догматиката* или *богословието* на Иоанна Дамаскина подъ название *„Небеса“*.

б) *Диалектиката* или *философията* на Иоанна Дамаскина, споредъ началата на Аристетеловата диалектика. Това дѣло, въ оригиналътъ си, е раздѣлено на четире книги въ 100 глави. Екзархъ не е прѣвелъ всички, нъ само 48. Той е намѣрилъ за удобно да изостави ония членове, които съдържаватъ препиранията на православнитѣ съ *Несторианцитѣ* и *Евстахиевцитѣ*, което съдържание българския народъ не е ималъ нужда да знае. Вмѣсто тѣхъ, той е притурилъ нѣколко добрѣ отбрани членове изъ другитѣ грѣцки списатели. Като заглавие на тая книга Иоаннъ е написалъ цѣлъ единъ оригиналенъ прологъ съ любопитно съдържание.

в) *Шестодневъ*, или пространно истълкувани пьрвитѣ глави отъ пьрвата Мойсеева книга; за истълкуването на тия глави той

е употрѣбилъ не само тъй нарѣчения *хекса-хемеронъ* на Василия Великаго, нъ още нѣкои извлѣчения изъ *Иоанна Златоустаго*, *Севериана* и други християнски писатели. Сѫщо така е употрѣбилъ извлѣчения изъ Аристотеля (изъ неговата история за животнитѣ), а много нѣща е притурилъ и отъ себе си. Въ това свое дѣло Иоаннъ цитира много нѣща, земени отъ списанията на другитѣ грьцки философи, като: *Платона, Талеса, Диогена* и други, нъ не за друго, а само да изобличи языческитѣ имъ невѣрни понятия върху излагаемия отъ него прѣдметъ. Тоя прѣводъ е забѣлѣжителенъ още и за това, защото въ него се вижда особенно филологическо богатство, което доказва, че Иоаннъ Екзархъ е познавалъ много добрѣ, както българския, тъй и грьцкия езикъ. Тая книга е посвятена на царя Симеона, което се вижда отъ прологътъ ѝ, гдѣто Иоаннъ, между другото казва: „**яко се и ты, Господи мой Царю славный Симеоне Христолюбче не прѣстаѭши възискаѩ повелѣнiй его и твари хотѧ сѧ ими красити и славити**“; отъ тука се познава, че Иоаннъ Екзархъ се е огледвалъ на Симеона и е билъ насърдчаванъ отъ самаго него.

г) *Грамматика* на *Иоанна Дамаскина* на грьцкия езикъ, прѣправена отъ него за старобългарский езикъ.

д) *Сборникъ* или *нѣколко слова на разни праздници*. Тая книга е написана за царь Симеона (послѣ прѣписана за Руския князь Святолавъ въ 1073 г., който е извѣстенъ още и подъ неговото име) и съдържава извлѣчения отъ списанията на разни Св. Отци и свѣдѣния по разнитѣ клонове на науката въ тогавашно врѣме. Въ това дѣло Иоаннъ се трудилъ да даде на старобългарската литература научно съдържание.

Тоя сборникъ при всичко че го вземаме като книжевенъ трудъ на Иоанна, нъ той самъ на едно мѣсто казва, че „*Шестодневътъ*“ не е изработенъ само отъ него, а съ помощьта на много други.

Сѫщото можемъ каза и за сборника: той е прѣведенъ по заповѣдьта на самия царь Симеона, слѣдователно, тукъ трѣбва да сѫ работили по-вече лица, отъ имената на които е останало само името на Иоаннъ Екзархъ. Това прѣдположение се подтвърждава още и отъ това обстоятелство, че сборникътъ не е нищо друго, освѣнъ цѣла *енциклопедия* на тогавашната бизантийско-църковна литература.

Тоя сборникъ, нарѣченъ „*Симеоновъ*“, е пъленъ съ схоластически, догматически и философско-морални членове, между които най-голѣмата часть на рѫкописьта заема дѣлото на *Атанаса Синаитскаго*, което въ грьцкия оригиналъ се състои отъ 154 въ-

проси съ отвѣтитѣ. Въ славянския прѣводъ не е всичко прѣведено, не е наредено и по сѫщия редъ, както въ оригиналътъ. Тия Атанасови *„отвѣти“* придружени въ славянския прѣводъ сѫ отъ множество други членове вземени отъ списанията на разни Св. Отци: *Василия Великаго, Кирилла Александрийскаго, Исидора, Юстинияна философа, Григория Низиятскаго, Иоанна Златоуста, Михаила Иерусалимскаго, Григория богослова, Теодора Раитскаго, Григория Херобоскаго, Епифана, Теодорита, Иринея Лугдунскаго, Августина, Евсевия, Хезекия, Иоанна Дамаскина, Хиполита* и *Никофора Цариградскаго Патриарха,* Само това изложение на тия имена доказва, че съвсѣмъ невъзможно е било тоя сборникъ да бѫде съчиненъ само отъ едно лице. Отъ самитѣ изложени автори се познава, че тоя сборникъ не е съдържавалъ само чисто богословски членове, нъ и небогословски, като: *философски* (нѣколко глави вземени отъ логиката и антологията на Теодорита, сходни съ диалектиката на Иоанна Дамаскина) *риторически* (отъ Григория Херобоскаго **„о образѧхъ“** за фигуритѣ) и *исторически* (отъ Никифоровия **„лѣтописьцъ въ кратъцѣ отъ Авгѹста даже до Константина и Ꙁоѭ, цѫзарыгрьчьскыихъ“**). Доказано е, че такива сборници имало на грьцкий езикъ. За тоя сборникъ до скоро се мислеше, че е написанъ за Святослава Ярославовича, князя Русскаго; нъ днесь е намѣрена много по-стара рѫкопись съ името на Симеона.

5. Книжевнитѣ дѣла на Чьрноризеца Храбра.

§. 33. Въ врѣмето на Симеоновото царувание единъ отъ найдѣятелнитѣ работници на книжевното поле е билъ и Чьрноризецъ Храбръ. Отъ него е останѫло драгоцѣнно за историята на азбуката ни списание, подъ название: **„Сказаніє како сѫстави св. Кирилъ Словеномъ писмена противо ꙗзыкѹ“**, отъ което ние на много мѣста вадихме цитати и за подтвьрждение на много тьмни въпроси се основахме на него. Той е билъ съврѣменникъ на Симеона, което се вижда на едно мѣсто въ рѫкописьта, гдѣто стои написано: **„сѫтъ бо єще живи иже сѫть видѣли ихъ“**. Когато вземемъ прѣдъ видъ че Св. Кириллъ и Св. Методий не сѫ се врьщали живи въ България, а сѫ ги виждали само ония тѣхни ученици, които сѫ били заедно съ тѣхъ, като: Климентъ, Наумъ, Константинъ и други, тогава крайната граница на апологията на Храбра не може да се отнесе подалечь отъ 950-та година.

6. Книжевнитѣ дѣла на царя Симеона.

§. 34. Нашето изложение на имената на литературнитѣ дѣятели, които сѫ работили на старобългарското книжевно поле, както и дѣлата имъ, би било съвършенно непълно, ако не споменемъ името на оная личность, която е била центръ, около който се е вьртѣла цѣлата литературна дѣятелность и който е билъ виновникътъ на тая богата литература, която се развила въ това далечно врѣме. Това лице е самия царь Симеонъ. Той не само е подпомагалъ и покровителствувалъ всичкитѣ литературни дѣла, нъ и самъ той, когато е билъ свободенъ отъ държавни или военни дѣла, употрѣблявалъ е тия свободни часове на литературни занятия: самъ е сѣдѣлъ на масата и писалъ книги. Това умственно занятие на Симеона, въздига го още по-вече, когато веземемъ прѣдъ видъ, че това е ставало въ 888—927 година, въ онова врѣме, когато другитѣ коронясани глави сѫ се занимавали исключително съ ловъ и когато всѣкоя умственна или книжевна работа се е считала недостойна и унизителна за тѣхъ. Той се въспита въ Цариградъ, свърши тогавашната наука съ блистателенъ успѣхъ, и когато се повьрна въ България, единственното негово желание бѣше да въздигне Българската литература. Въ прологътъ на «Сборника», писательтъ сравнява Симеона съ Птоломея, като го нарича: *„Новий Птоломей“*, защото, като: **„люѹбодѣльна пъѵѣла съ вьсакаго цвѣта пысанюѫ събравъ аки въ єдинъ сѫть въ вельмысльноє срѫдьцє своє проливаѥть аки сѫть сладъкъ изъ оѹстъ своынхъ прѣдъ боларыма въ разоѹмѣниє тѣхъ мыслемъ“**. Нъ, само Симеонъ, като въспитанъ въ Византия, бѣше обикнѫлъ всичко, що бѣше грьцко и тая любовь къмъ грьцкото е съдѣйствувала, щото той даде на цѣлата старобългарска литература, развита въ негово врѣме, чисто грьцкий характеръ. Тая литератрра бѣше лишена отъ всѣкаква поезия и бѣше чужда за най-голѣмата часть отъ народа; богатия и «златенъ вѣкъ» Симеоновъ не можѐ да въздигне, не можѐ да стопли ни наймалко многочисленната и всепроизводителна часть отъ народа, която, къмъ всичкия тоя блѣсъкъ, къмъ всичката тая слава и могѫщество, се отнесла съ най-голѣма апатия и равнодушие.

Симеонъ не само е насьрдчавалъ литературнитѣ дѣйци, нъ и самъ съ перото въ рѫка гледалъ да ѭ обогати. Той е прѣвелъ словата на Св. Иоанна Златоустаго, на брой 135, подъ название *„Златоструй“*. Въ една рѫкопись се казва, че благовѣрний царь Симеонъ, като испиталъ всичкитѣ книги на Св. Писание, стари и

нови и всичкитѣ учители, зачудилъ се на словесната мѫдрость на блаженнаго Иоанна Златоуста и като билъ навикналъ да го чете, отбралъ тия книги (словата) и ги събралъ въ една книга, която и нарѣкълъ «Златоструй». Отъ него сѫ съчувани нѣколко рѫкописи въ Россия, единъ отъ XII столѣтие.

Да ли има отъ Симеоновото перо още нѣкои книжевни дѣла, за сега се незнае.

Є. Нѣкои безименни паметници на старобългарската литература.

§. 35. Въ тоя вѣкъ Симеоновъ, названъ «златенъ вѣкъ», безъ съмнѣние е имало и други дѣятели на книжевното поле, имената на които до днесъ сѫ останѫли неизвѣстни. Нѣкои литературни дѣла, на които авторитѣ или прѣводачитѣ сѫ останѫли неизвѣсни, сѫ отъ такава дрѣвность, щото ний можемъ да ги причислимъ къмъ паметницитѣ на оная литературна дѣятелность, която се развила въ врѣмето на Симеоновото царуване. Нѣма никакви причини да мислимъ, че литературната работа въ България се е прѣкѫснѫла на веднѫжъ слѣдъ смьртьта на Симеона, при всичко че съ неговата смьрть сѫ настѫпили други условия за развитието на книжевностьта ни, пакъ е имало лица, колкото и да сѫ малцина, които сѫ работили на книжевното поле. Всичкитѣ тия литературни дѣла, които сѫ изработени на скоро слѣдъ смьртьта на Симеона, можемъ да причислимъ между ония книжевни трудове, станѫли въ «*златния негов вѣкъ*».

Напрѣдъ споменѫхме, че Св. Кириллъ е прѣвелъ на старобългарский езикъ псалмитѣ; нъ до насъ е дошло въ рѫкопись и *тълкуването на псалмитѣ*. Това тълкувание трѣбва да е прѣведено отъ грьцкий езикъ още въ X вѣкъ, защото се намѣрвало въ XI вѣкъ въ старорусский прѣписъ въ тъй нарѣчения Евгениевский отрѫслькъ, въ който има на нѣколко мѣста и глаголски букви; сѫщия тоя текстъ се намира и въ *болонския псалтирь* отъ XII вѣкъ, който има старобългарска редакция и глаголический изворъ.

Отъ всичко това се вижда, че тълкуването на псалмитѣ е прѣведено отъ грьцкий езикъ и то или отъ пьрвитѣ ученици на Солунскитѣ братия, или отъ нѣкой книжевникъ въ Симеоново врѣме.

Сѫщото може се каза и за *тълкуването на пророцитѣ*: то е прѣведено въ X вѣкъ. Ние казахме, че самия библейский текстъ е прѣведенъ отъ Методий съ ученицитѣ му. Въ по-старитѣ рѫко-

писи четемъ следующата забѣлѣжителна отмѣтка: «**слава тебѣ Господи цьзарю небѣсный, яко сподоби мя написати книгы си изъ кирилловицѣ князя Володимира Новѣ-Городѣ, князовяшя сыновя Ярославлю болшемя. Почахъ же я писати въ лѣтѣ 6555 (1047) мѣсеця Маа 14, а конухъ тогя же лѣта, мѣсеця Декемвря въ 19. Аз' поп' Упир Лихый**».

Отъ тука се види, че попъ Упиръ вече въ XI вѣкъ е ималъ прѣдъ себе въ Россия готовъ прѣводъ отъ тълкуването на пророцитѣ. А че това тълкувание е прѣведено въ България и отъ тамо прѣнесено въ Россия, най-добрѣ доказва езикътъ на тоя прѣводъ, който, и въ по-старитѣ прѣписи, не е съвсѣмъ лишенъ отъ свойствата на старобългарското нарѣчие. Отъ това слѣдва, че и тълкуването на пророческитѣ книги въ стария завѣтъ бѣше прѣведено отъ грьцкий на старобългарский езикъ или отъ нѣкого отъ пьрвитѣ апостолски ученици, или отъ нѣкой книжевникъ изъ врѣмето на Симеона.

Освѣнь другитѣ съчинения на Св. Отци, които бѣхѫ прѣведени на старобългарский езикъ отъ грьцкий въ врѣмето на Симеона и които изброихме, споредъ мнѣнието на Ягича, между старитѣ рѫкописни паметници въ врѣмето на Симеона, трѣбва да се вчислятъ и слѣдующитѣ рѫкописи:

Отъ *Иоанна Златоустаго* въ старобългарский прѣводъ има нѣколко рѫкописи. Царь Симеонъ е ималъ особенна почить и особенно уважение къмъ съчиненията на тоя цьрковенъ учитель. За това ни свидѣтелствува това обстоятелство, гдѣто, въ единъ отъ най-старитѣ кирилловски сборници, въ *супральския кодексѣ* (издаденъ отъ Миклошича) намѣрваме 20 негови слова; отъ тия слова нѣкои се упазихѫ также въ многозабѣлѣжителния глаголски писменъ паметникъ на графа Клоза (glagolita clozianus).

Кириллъ, епископъ Иерусалиский († 386) бѣше много уважаемъ въ старобългарската литература и неговитѣ вѣроисповѣдни списания сѫ прѣведени на старобългарский езикъ много рано. Григоровичь бѣше намѣрилъ въ Св. Гора нѣколко листове, които по дрѣвностьта си изгледватъ като да сѫ отъ XI вѣкъ. Тѣ сѫ отъ старобългарска редакция. Въ Россия има пъленъ сборникъ отъ Кирилловитѣ: «**оученія и прѣнія къждомъ**» отъ XII и XIII столѣтие, въ което также има ясни слѣди отъ старобългарско нарѣчие.

Григорий Назиянзинский († 391) е единъ отъ ония духовни сановници, които сѫ играли голѣма роль въ цьрквата и които съ своитѣ списания дадохѫ едно твьрдо направление на цьрковната

литература. Отъ неговитѣ съчинения трѣбва да е имало нѣщо прѣведено на старобългарский езикъ, защото днесь въ царската Петерсбургска библиотека се намѣрва ржкопись отъ XI столѣтие, който е прѣписанъ отъ нѣкой по-старъ кодексъ. Въ прѣписътъ е съчуванъ характеръть на старобългарското нарѣчие; въ него има даже и много слѣди отъ глаголски букви. Въ по-нови сборници се намѣрва още по-пъленъ прѣводъ изъ съчиненията на Григорий Назианзинский, който прѣводъ, по характеръть на своя езикъ, познава се, че той е по-старъ отъ колкото се мисли; а само тълкуването на проповѣдитѣ му, направено отъ *Никита Хераклийскаго,* по всѣка вѣроятность, е прѣведено по-късно, защото тоя Никитъ е живѣлъ въ XI вѣкъ.

Неотдавно се намѣри листъ пергаментенъ (отъ кожа) *[Македонский отрѫслькъ]* съ глаголически букви на старобългарский езикъ, който съдьржа часть отъ съчиненията на *Ефрема Сирскаго.* Срѣзневский е сравнилъ тоя старобългарски глаголски прѣводъ съ по-стари кириллски ржкописи отъ 13 вѣкъ и намѣрилъ, че текстътъ е единъ и сѫщъ, само съ тая разница че въ глаголическата ржкопись прѣводътъ се съчувалъ въ най-древнята форма. Понеже тоя отрѫслькъ ни най-малко не се различава, нити по буквитѣ, нити по езикътъ, отъ другитѣ старобългарски глаголически ржкописи отъ XI вѣкъ, то имаме основание да причислимъ и съчинението на Ефрема Сирскаго между ония дѣла, които сѫ прѣведени въ врѣмето на Симеона.

Къмъ сѫщата дрѣвность принадлѣжи и прѣводътъ: *Пандекти* на Св. Писание отъ монаха *Антиоха* отъ VII вѣкъ (πανδέκτης τῆς ἁγίας γραφῆς); туй е сборникъ отъ морално-философически тълкувания, който сборникъ се съчувалъ въ русский текстъ отъ XI столѣтие; тая ржкопись навѣрно е прѣписана отъ старобългарски оригиналъ, защото въ русската ржкопись, въ прѣписътъ сѫ съчувани всичкитѣ свойства на старобългарското нарѣчие.

Ако сѫдимъ по ржкописнитѣ свидѣтелства, ние можемъ да кажемъ сѫщо, че въ врѣмето на Симеона е прѣведено и съчинението на *Иоанна Климакосъ* (старобългарски: Иоанъ Лѣствичникъ † 606) на старобългарский езикъ. Въ прѣводъ и до днесь сѫ съчувани неговитѣ «лѣствици» или «скрижали духовныхъ» въ ржкопись отъ XII и XIII столѣтие, въ който прѣводъ се виждатъ ясни слѣди отъ старобългарското нарѣчие. Отъ това ржководимъ Востоковъ бѣше сравнилъ тая стара ржкопись съ познатия намъ Симеоновъ сборникъ.

Ето прѣгледътъ на оная литературна дѣятелность, която се е развила въ нашето старо врѣме, въ златний вѣкъ Симеоновъ. Прѣгледътъ е оскѫденъ, защото днесь сѫ се упазили много малко рѫкописни паметници отъ тая богата книжевность; за едни рѫкописи имаме исторически свидѣтелства, а за други ние нѣмаме никакви исторически данни, а знаемъ за тѣхъ само посрѣдствомъ други рѫкописни дѣла.

Нѣма съмнѣние, че въ това врѣме е изработено много повече нѣщо, отъ колкото знаемъ и имаме писменни свидѣтелства.

Всичкитѣ тия отъ старобългарската книжевность трудове, които украсяватъ Симеоновий вѣкъ и китятъ духътъ на неговото правителство, даватъ пълно право на оня старобългарски книжевникъ, който, когато е посвятилъ свьршения трудъ на голѣмия сборникъ, да сравни Симеона съ нѣкогашний Птоломея: «**събора дѣла многочьстьныхъ божестьныхъ книгъ всѣхъ имиже и своѧ палаты испълни и вѣчнаѧ си памѧтъ сѫтвори**». Тия свойства Симеонови възбуждатъ въ насъ особенно чувство на почитание и уважение. Нему имаме да благодаримъ най-много, гдѣто подъ неговото покровителство старобългарската литература толкова се развила, щото отъ нея сѫ се ползували и другитѣ славянски народи, като Сьрбо-Хръватитѣ и Русситѣ.

Ж. Богомилитѣ, учението и литературата имъ.

I. Въведение.

§. 36. Едвамъ се измина половинъ столѣтие отъ смьртьта на Симеона, и силната нѣкогашна българска дьржава малко по-малко ослабваше и най-сетнѣ падна подъ властьта на Византийскитѣ императори; потомцитѣ на Симеона се задоволявахѫ само съ почеститѣ, които имъ давахѫ грьцкитѣ царье като милость (971). Ако и да се съвзела българската държава слѣдъ кратко врѣме, нъ тя никога не е можала вече да достигне въ литературно отношение пьрвата слава, каквато бѣше въ врѣмето на Симеона. Слѣдъ Симеоновата смьрть, ние виждаме много рѣдко литературни трудове. Въ врѣмето на Иванъ Асѣня II, дьржавния животъ на българский народъ пакъ се възвиси, ако и за кратко врѣме, нъ литературний животъ никога не можа да се развие така, както въ «златний вѣкъ» Симеоновъ.

Причината на това литературно мрьтвило лѣжи до нѣгдѣ въ политическитѣ събития, които настѫпихѫ въ нашето отечество; нъ ако вникнемъ по-дълбоко, ний ще видимъ, че на това сѫ повлияли,

ако не по-силни отъ политическитѣ, то поне еднакви съ тѣхъ агенти, които сѫ съдѣйствували и извикали това мъртвило.

Казахме, че характерътъ на старата ни литература, както той се отразилъ въ първатѣ списатели, билъ църковно-догматически, легендаренъ и до нѣгдѣ исторически въ византийска смисъль. Цѣлия литературенъ трудъ се състоялъ въ прѣвождание църковни списатели отъ грѣцкий езикъ; ако ли е имало нѣкакъвъ оригиналенъ трудъ, то тоя трудъ не е ималъ въ себе си нищо отъ народнитѣ чърти и не е показвалъ народния духъ на писательтъ. Всичко, що е било народно, всичко, що се коснувало до народния животъ — било е прѣзирано, било е занемарено и по-вече нѣщо — било е гонено. Литературата се отнасяла къмъ народнитѣ нрави и народнитѣ обичаи враждебно. Книжевникътъ е гледалъ на безкнижната масса отъ високо и съ прѣзрѣние, а проповѣдникътъ на скептическата нравственность считалъ народнитѣ обичаи като нѣщо дяволско и грѣшно. Книжевницитѣ сѫ останали глухи и къмъ по-добритѣ чърти на народний животъ и, като не сѫ благоволявали да се съобщаватъ съ простотата на народнитѣ понятия, даже и съ простотата на истинскитѣ християнски евангелски поучения, отдѣлили сѫ се отъ народа. Това е причината, гдѣто въ всичката тая богата литература ние не виждаме нищо отъ народната поезия и народний животъ. Тая е причината, гдѣто веднага слѣдъ смъртьта на Симеона, когато исчезнала политическата независимость на българский народъ, исчезнали сѫ и ония държавни литературни дѣятели, а съ тѣхъ е упаднала и църковната литература. Вмѣсто нея явила се нова литература, която е била много по-близо до народния животъ и въ която много по-добрѣ сѫ се огледвали народнитѣ обичаи.

Тая литература е богомилската литература, родена и развита отъ Богомилитѣ.

2. Богомилското учение.

§. 37. Ако се потрудимъ да направимъ едно сравнение между голѣмото значение на богомилската ересь въ историята не само на българский народъ, нъ и въ историята на цѣлото юго-славянство и на цѣла южна Европа (Италия и Франция) и между малкото знание, което имаме за нея, то ще намѣримъ огромна разница — значението голѣмо, а знанието малко. Причината на това яление е, че до насъ не сѫ достигнали никакви литературни произведения направо отъ Богомилитѣ, понеже сѫ били подвьргнати на жестоко и немилостиво прѣслѣдвание и понеже, всичко що знаемъ за тѣхъ,

знаемъ го по вечето отъ противницитѣ имъ — отъ православнитѣ списатели.

Богомилската ересь е смѣсь отъ манихейската ересь съ чисто български народни понятия.

Манесъ въ III вѣкъ е слѣлъ понятията на християнската религия съ дуализмътъ на Зароастра и съ различнитѣ източни вѣрвания; той е распространилъ това учение по Персия, отъ гдѣто е побѣгналъ въ Армения; послѣ пакъ се повърналъ въ Персия, тамъ въ 272 год. го прѣдадохѫ на люта смърть. Манесовото учение се распространило въ Персия, Китай, Сирия, Мала-Азия, Египетъ, сѣверна Африка и въ другитѣ области и градове въ Римската империя. Манихеизмътъ въ VII столѣтие се появи въ нова форма въ врѣмето на царуването на Констанция — малкия Праклиевъ синъ и е извѣстенъ подъ ново име *павликянство.*

Въ врѣмето на Константина Копронима много Арменци се прѣселихѫ изъ Армения въ Тракия, съ задължение да защищаватъ империята отъ нападенията на Скититѣ. Императоръ Иванъ Цимисхий въ 972 год. прѣсели много Павликяне въ Пловдивъ. Проповѣдницитѣ на тая секта се считахѫ за реформатори въ името на първобитното християнство, което, споредъ тѣхъ, е развалено отъ византийската църква и се стрѣмяхѫ да го възстановятъ. Въ България Павликянската ересь се распространи, нъ на народна българска почва, като прие нѣщо въ себе и отъ Месалиянството, което бѣше се распространило изначало по Сирия, Месопотамия и Памфилия; то съвсѣмъ бѣше се изгубило и едвамъ въ X вѣкъ се появило въ Тракия. Смѣсь отъ тия двѣ секти — Павликянството и Месалиянството — съ чисто народенъ български квасъ и коренно промѣнение се породи тая нова секта, нарѣчена *Богомилска.*

Раждането на Богомилството има тѣсна свръзка още и съ историята на распрята между Византия и Римъ и съ сѫществуването на самостоятелната българска църква.

Понеже заедно съ християнството, което се взе отъ Византия, въ България се вмѣкна и влиянието на византизмътъ, то раждането на богомилството върѣдъ Българитѣ, бѣ протестъ срѣщу това влияние и цѣлта на тая секта бѣше да отърве България отъ това гръцко влияние. За това и ние виждаме, че богомилството е получило най-голѣмо влияние въ България тогава, когато политическото ѝ величие бѣ почнало да угасва.

Богомилството се появи въ България въ врѣмето на Методиевитѣ ученици Св. Климентъ Охридский и др. Основателтъ му бѣше нѣкой си *Попъ Богомилъ.*

Ученията на Богомилитѣ е дуалистическо. Тѣ сѫ прѣдставлявали Бога като сѫщество невидимо и безтѣлесно, нъ въ человѣческа форма. Богъ е ималъ двама синове: по-стария *Сатанаилъ* и по-младия *Исусъ. Сатанаилъ* бѣше поставенъ за началникъ надъ духовний свѣтъ и небесното

царство. Той билъ украсенъ съ блѣсъкъ и сияние; ималъ творческа сила и второ достоинство слѣдъ Бога. Сатанаилъ се възгордѣлъ отъ тия прѣимущества и отличия и станалъ *измѣнникъ*. Той съ нѣколко ангели възстаналъ срѣщу Бога, нъ Богъ го испѫдилъ отъ небото. Сатанаилъ почналъ да прави за себе си и за другаритѣ си жилище; той направилъ небето и го украсилъ съ слънце, мѣсяцъ и звѣзди; послѣ направилъ землята и я украсилъ съ растения и животни. Отъ тогава и до сега всичко това върви, както го е той наредилъ. Сатанаилъ, като направилъ видимия свѣтъ и долнитѣ твари, поискалъ да направи и человѣка: той взелъ малко земя, смѣсилъ я съ вода и отъ тая каль направилъ Адама. Когато направилъ Адама, то изъ голѣмий прьстъ на дѣсната му рѫка истекла вода, която станала на змия. Сатанаилъ вдѫхналъ Адаму душа, нъ тя излѣзнала прѣзъ голѣмий прьстъ на дѣсния кракъ и влѣзла въ змията. Като видѣлъ, че не ще може да оживи Адама, Сатанаилъ проводилъ посланници при Бога да му се помолятъ да даде душа на человѣка и му се обѣщали, че, ако оживи человѣка, той ще бѫде общъ и на двамата, и неговий родъ ще подпълни празднитѣ мѣста на падналитѣ ангели. Богъ се смилилъ и проводилъ на человѣка жива душа. Така сѫщо била направена и Ева. Сатанаилъ скоро се расмаялъ за обѣщанието си, за това поискалъ той самъ да владѣе надъ человѣка. Той прѣльстилъ Ева и тя родила *Каина* и дъщеря *Каломена*. Подирь прѣстѫпението, Ева родила отъ Адама вторий синъ — Авель. Богъ наказалъ Сатанаила за това прѣстѫпление, като го лишилъ отъ божественното му сияние и творческата му сила, нъ оставилъ го да управлява видимия свѣтъ. Падналитѣ ангели като узнали, че Сатанаилъ се обѣщалъ Богу да испълни тѣхнитѣ праздни мѣста съ человѣческий родъ, поискали щото сѣмето имъ поне да се върне въ първитѣ жилища, за това най-безсрамно сѫ се оженили за человѣческитѣ дъщери, отъ които сѫ родени исполинитѣ. Исполинитѣ почнали да се биятъ съ Сатанаила заради человѣческий родъ, нъ Сатанаилъ ги побѣдилъ и истрѣбилъ цѣлия человѣчески родъ съ потопъ, освѣнъ Ноя, който служилъ *Сатанаилу*.

За Моисея Богомилитѣ казватъ, че е билъ лъжецъ и магесникъ и че слушалъ Сатанаила. Сатанаилъ чрѣзъ Мойсея излъгалъ Евреитѣ да излѣзѫтъ изъ Египетъ и да отидѫтъ въ обѣтованната земля, гдѣто на Синайската Планина той имъ далъ чрѣзъ Мойсея такъвъ законъ, който погубилъ много хиляди человѣци. Така сѫщо и всичкитѣ заповѣди, постановления и обряди въ вѣтхо-завѣтната цьрква били дадени отъ Сатанаила на Евреитѣ чрѣзъ Мойсея съ цѣль да погуби человѣческий родъ. Сатанаилъ царувалъ пълни 5500 години и успѣлъ до толкова, щото почти всичкия человѣчески родъ пропадналъ подъ неговата власть. Богъ Отецъ, като видѣлъ, че по-голѣмата часть отъ человѣчеството погинала, поискалъ да го спаси чрѣзъ извънредни мѣрки. Подиръ 5500 години отъ създанието на свѣтътъ Богъ проводилъ по-малкий си синъ — Исуса —, когото человѣцитѣ нарѣкли *Христосъ*. Исусъ Христосъ слѣзнѫлъ на землята, нъ не се въплотилъ съ дѣйствителна плъть, а взелъ само привидно тѣло. Той влѣзнѫлъ въ Дѣва Мария прѣзъ дѣсното ѝ ухо и излѣзнѫлъ отъ сѫщия пѫть, нъ така искусно, щото Дѣва Мария неусѣтила нити влизанието, нити излизанието му, а ненадѣйно го намѣрила около себе си въ пещерата. Тѣлото Исусово нѣмало нужда отъ никакви человѣчески потрѣбности, защото само изгледвало като человѣческо

тѣло; ако ялъ и пилъ, това той правилъ само прѣдъ хората, като искалъ съ това да се учува отъ Сатанаила, който трьсилъ случай да го убие. Богомилитѣ разумѣвали чудесата на Исуса Христа духовно, т. е. слѣпитѣ и хромитѣ человѣци били человѣци ослѣпени отъ грѣхове. Когато Евреетѣ почнахѫ да мѫчятъ Христа, тѣлото му непострадало, защото духътъ му изведнъжь се отдѣлилъ отъ тѣлото му и той билъ мѫченъ, распнѫтъ, битъ, истезяванъ и погрѣбанъ само видимо. Третия день подирь мнимата смьрть духътъ му слѣзнѫлъ втори пѫть и въскрьсилъ тѣлото. Тѣлото му вече не сѫществувало, и ако подирь смьртьта му неговитѣ ученици го видѣли и пипали, това е било споредъ особенно божие помрачение. Подирь тридневната мнима смьрть Исусъ Христостъ съ истинското си тѣло слѣзнѫлъ въ ада при Сатанаила, побѣдилъ го, оковалъ го за всѣкога въ вериги и отнелъ му послѣдния слогъ *илъ;* Сатанаилъ останалъ *Сатана* и изгубилъ божественностьта си. Слѣдъ тая побѣда Исусъ Христосъ се възнесълъ на небето и сѣдналъ отъ дѣсната страна на Бога Отца на мѣстото на падналия Сатанаилъ.

Богомилитѣ не сѫ признавали въскрьсението на мьртвитѣ; тѣ сѫ проповѣдвали на послѣдователитѣ си, че тѣ за своя богоўгоденъ животъ ще получятъ вѣчно възнаграждение; ще се измѣнятъ като *на-сънѣ* безъ болѣсть и страдания; ще съблѣкѫтъ гнусната и брѣнната си плъть и ще се облѣкѫтъ въ безсмьртната и божественна дрѣха Христова; ще бѫдѫтъ безтѣлесни и ще влѣзнѫтъ въ царство небесно заедно съ апостолитѣ и ангелитѣ, а съблѣчената гнила плъть ще стане на прахъ и пепель и никога нѣма да въскрьсне. Богомилитѣ вѣрвахѫ въ св. тройца, нъ имената на св. тройца отнасяхѫ къмъ Бога Отца. Тѣ учехѫ, че Синъ и Духъ Святий получили битието си отъ Отца подирь 5500 години отъ сътворението на человѣческий родъ. Като се свьршило искуплението въ 5533 година Синъ и Духъ Святий сѫ се повьрнѫли изново при Отца, съединили се съ него и станѫли пакъ едно лице. Синъ и Духъ Святий сѫществували отдѣлно само 33 години.

За Дѣва Мария Богомилитѣ учехѫ, че тя не е била майка Исусова и нѣмала земни родители. Тя била само видимо жена, нъ нѣмала тѣло и никакви человѣчески потрѣбности. Богъ я проводилъ на землята само за слизанието на Исуса Христа; той прѣминѫлъ прѣзъ нея съвсѣмъ духовно.

Богомилитѣ не почитахѫ святиитѣ и забраняваxѫ на послѣдователитѣ си да ги празднуватъ и да се молятъ на мощитѣ имъ. Тѣ не почитахѫ такожде и иконитѣ и наричахѫ ги идоли, а православнитѣ — идолопоклонници. Богомилитѣ проповѣдвахѫ, че и храмоветѣ не сѫ нуждни, защото Богъ живѣе въ нерѫкотворенни храмове; неговий храмъ е небето, а въ направенитѣ храмове обитаватъ диаволитѣ. Най-главния диаволъ обитава въ Иерусалимския храмъ. Тѣ не уважавахѫ и праздницитѣ и работехѫ въ праздничнитѣ дни.

Богомилитѣ най-много мразехѫ крьстътъ и крьстното знамение, защото никакъ не сѫ можали да разумѣятъ, какъ може да бѫде християнско дѣло да се почита и уважава онова орѫдие, което е послужило за безчестие и смьрть на Спасительтъ. Тѣ отхьрляхѫ цьрквата съ цѣлото ѝ учение, съ всичкитѣ ѝ тайнства и обряди, защото я считахѫ за нехристиянска. За сѫща Христова цьрква тѣ считахѫ само своята и само себе си наричахѫ *„Христиане“*, а православнитѣ наричахѫ *„еретици“*, *„книжници“*,

„фарисеи“. Отъ цѣлото Св. Писание тѣ приемахѫ само *четиритѣ евангелисти* и *апостолскитѣ дѣяния*. Богомилитѣ имахѫ строгъ нравственъ животъ; тѣ сѫ отбѣгвали всѣкакъвъ раскошъ, пиянство, музика и други тѣмъ подобни житейски нѣща; били сѫ кротки, смиренни и милостиви. Богомилитѣ се дѣляхѫ на: „*съвършенни*“ и „*християне*“. „*Съвършенитѣ*“ бѣхѫ водителитѣ на богомилството, а „*християнетѣ*“ се дѣляхѫ на *вѣрующи* и *слушатели*. Най-главната тѣхна молитва бѣше: „*Отче нашъ*“, а най-важния обрядъ — „*кръщението духомъ и огнемъ*“.

Богомилитѣ имахѫ обичай да се исповѣдватъ явно прѣдъ цѣлата църква. Въ богомилската църква е имало само *епископский* и *священнический чинъ*. Тѣ не сѫ признавали никаква духовна власть; сѫщо сѫ били противни и на всѣкоя гражданска власть, до колкото тя не е била съгласна съ духътъ на евангелието.

Ето ученіето на Богомилитѣ — на тая секта, която е играла толкова важна роль въ нашия политически и държавенъ животъ. Народътъ прѣгърнѫлъ новата вѣра съ такава готовность и съ такава ревность, щото за едно кратко врѣме богомилството бѣ пустнѫло дълбоки корени тъй, щото за искоренението му трѣбвало е и държавата и църквата да употрѣбятъ най-строго гонение.

Причинитѣ и условията, които съдѣйствуваХѫ на богомилската ересь да се распространи между български народъ така лесно, така бързо и да пустне така дълбоки корени, сѫ много, нъ отъ тѣхъ заслужватъ да се споменѫтъ само слѣдующитѣ:

а). Ученіето на богомилската секта, както го изложихме, е било просто и лишено отъ ония високи, сухи и непонятни фрази, съ които сѫ прѣпълнени проповѣдитѣ на Св. Отци. Това учение е било близо до старата митологичесса религия, която още е сѫществувала между народътъ съ всичкитѣ си обичаи и обряди. Както ясно се вижда отъ онова, което изложихме въ §. 8 отъ настоящата история, ученіето на богомилството се съгласявало съ обичаитѣ и обрядитѣ на митологическата ни религия и съ народнитѣ понятия.

б). Многовѣковната борба между Гърцитѣ и български народъ бѣше създала омраза и ненависть, която се прѣдавала отъ поколѣние въ поколѣние и бѣ станѫла тъй нарѣчена традиционна и не можеше да се и помисли за любовь и съгласие между тия двѣ народности; ако се свързваше по нѣкога миръ между Българитѣ и Гърцитѣ, той е бивалъ всѣкога недълготраенъ и всѣкога въ вреда на Българитѣ. Български народъ, като е мразилъ Гърцитѣ, ненавиждалъ е и всичко, което е дохождало изъ Цариградъ, па ако ще би било то и подъ най-благовидна и благодѣтелска форма. Ето защо народътъ е гледалъ съ криво око и на самата християнска религия, която е дадена отъ Цариградъ и която, съ своитѣ святци, съ своитѣ по-

становления и съ своя езикъ, бѣше станѫла по вече грьцка религия отъ колкото религия на цѣлото человѣчество. Ето защо богомилската ересь се прѣгѫрна отъ народътъ съ голѣма готовность.

в). Въ врѣмето на Симеона величието на България бѣше достигнѫло до своята апогея; нъ заедно съ това величие бѣхѫ сѫ създали такива условия, които съдѣйствуваxѫ да се усили грьцкото влияние въ България. Въ Симеоновий дворъ бѣхѫ въведени всичкитѣ византийски етикеции, които, дѣйствително, додѣто бѣше живъ Симеонъ, не влияехѫ лоше, нъ слѣдъ неговата смьрть тѣ се отзовахѫ не само лоше, нъ и гибелно. Веднага слѣдъ смьртьта на Симеона и въ врѣмето на Петра настѫпихѫ такива политически условия, щото числото на незадоволнитѣ се умножи и всичкитѣ се сгрупирахѫ около богомилската секта, която се считаше за единственната патриотическа партия въ България и на която религиозното учение носеше чисто славянский и народенъ характеръ. —

Това сѫ били главнитѣ причини, които послужихѫ, щото богомилството въ неравна борба съ господарственната религия да възтържествува и за унищожението на което е трѣбвало да бѫдѫть употрѣбени извънредни мѣрки и гонения и да се води дълговрѣменна борба.

Тука му е мѣстото да споменемъ и за историческото значение на богомилството. Въ нашия дьржавенъ и религиозенъ животъ богомилството е играло голѣма роль; богомилската партия е била толкова силна и влиятелна, щото тя е имала рѣшителенъ гласъ въ нѣкои наши исторически събития и много царье сѫ гледали да спечелятъ нейната поддьржка. Учението на Богомилитѣ и влиянието на богомилството било распространено и между Бошняцитѣ, Сьрбитѣ и Хърватитѣ, а отъ тамъ е прѣминѫло и въ южна Европа, особенно въ южна Франция, гдѣто сѫ ставали силни вълнения и голѣми кръвопролития. Тя е била извѣстна подъ названието «*българска ересь*». Богомилството има значение за всеобщата цьрковна история.

3. Попъ Еремия.

§. 38. Богомилството за успѣшното си развитие, имало е да благодари, освѣнь на своето учение и на другитѣ обстоятелства, още и на своитѣ прѣдводители. Лице, което съ своята лична енергия и съ своитѣ лични способности и достойнства е имало едно огромно влияние, както между Богомилитѣ, така и между Православнитѣ и което е съдѣйствувало за распространението на богомилството, споменува се *Еремия,* нарѣченъ още и *попъ български.* Навѣрно

е имало още нѣкои достойни прѣдводители между богомилитѣ, нъ въ историята тѣ сж изгубени, а е останалъ само Еремия. Кой е тоя Еремия *попъ български?* отъ гдѣ е родомъ? какъвъ е въобще животътъ му? — на тия въпроси до днесь нищо положително не е можало да се каже. Само ако се вземе въ внимание това, гдѣто Цариградския патриархъ *Сисиний,* който е живѣлъ въ 969—999 год., се защищава отъ неговитѣ съчинения, можемъ да прѣдполагаме, че тоя Еремия е живѣлъ въ X столѣтие, въ врѣмето на Сисиний и Козма. Нъ възможно е, което е и много вѣроятно, щото подъ името Еремия да се разумѣва оня сжщия прочутъ *попъ богомилъ,* за когото се говори, че е живѣлъ въ врѣмето на царь Петра и е основательтъ на богомилската ересь: защото подъ името *„богомилъ“* и *„богомили“* сж разумѣвали въобще человѣкътъ, принадлѣжащъ къмъ богомилската секта и тъй се наричали самитѣ «богомили», не отъ името на *попъ богомила,* а отъ начинътъ на живѣнието на сектата — т. е. тя е била Богу мила. Че Еремия е билъ отъ сектата богомилска, подтвърждава се отъ *Атанасий,* иерусалимский монахъ, който споменува за Еремия, че е принадлѣжалъ къмъ еретицитѣ, *„богомили“* нарѣчени.

Тоя сжщъ Еремия е единъ и отъ най-главнитѣ и забѣлѣжителни литературни дѣятели на богомилското книжевно поле.

4. Литературнитѣ произведения на богомилитѣ.

§. 39. Освѣнь устнитѣ проповѣди богомилитѣ распространявали своето учение и своето влияние още и чрѣзъ своята книжевность. Ако сждимъ отъ остатцитѣ на тая Богомилска литература, които сж можали да се учуватъ до днесь, можемъ да заключимъ, че не е била бѣдна. Съдържанието на тая богомилска литература е било таково, което е стояло много близо до народнитѣ понятия и суевѣрия и което е било прѣдмѣтъ на особенна обичь отъ страна на народната масса. Богомилската книжевность не само че не е била одобрявана отъ нашитѣ църковни учители, нъ еще е била и строго забранявана и гонена отъ тѣхъ. Въ нашитѣ писменни паметници има много нѣщо написано за богомилската ересь и за нейната книжнина. Нашата православна църква, както казахме, е вървѣла въ противоположно направление съ нашитѣ народни обичаи, а богомилската ересь напротивъ се съединила съ тѣхъ и въ нея, можемъ да кажемъ, че до нѣгдѣ е въплотена народната ни книжнина. Християнството, распространено между българския народъ съ сила, по Византийский вкусъ и въ грьцка форма, искало е не само да остане непромѣнено, нъ

е гледало още да измѣни и самия народенъ битъ по своему, а като не е можало да успѣе, то е тражило помощь и поддържка въ физическата сила на дьржавата. Богомилството, напротивъ, съединило се съ народнитѣ нрави, взело въ себе си много нѣща отъ народнитѣ обичаи и обряди и съ това е успѣло да се обобсеби съ народа. Цьрковнитѣ учители, както нашитѣ, тъй и грьцкитѣ, като мислили, че богомилството е единственната причина, дѣто православието не се распространява бьрзо и дѣто народътъ не испълнява буквално неговитѣ постановления, нъ слѣдва да дьржи старитѣ си обичаи и да извьршва старитѣ си идолопоклоннически обряди; — за това обьрнали всичкото си оръжие срѣщу него. Обаче, като биле слаби да се борятъ съ него съ морално оръжие, тѣ прибѣгнѫли до оръжието на дьржавата. Извьршвани сѫ биле прѣслѣдвания не само срѣщу лица, за които се подозрѣвало че сѫ богомили, нъ и срѣщу тѣхната книжевность. За да може да се истрѣби богомилската богата литература, цьрковнитѣ учители сѫ съставяли списъкъ на всичкитѣ книги, които сѫ писани отъ богомилитѣ, а Правителството е издавало строга заповѣдь да се унищожаватъ тия книги.

Строго моралния животъ на богомилитѣ е влиялъ добрѣ вьрху народната масса. Догдѣто православнитѣ духовни отци, облѣчени по византийски вкусъ, сѫ избѣгавали срѣщанието и съобщението съ селската и градска проста масса, а сѫ имали сношение само съ боляритѣ, които также били облѣчени и накичени по византийски, то богомилитѣ, облѣчени просто по българский вкусъ и скромно, побожни и кротки, сѫ се събирали съ простата масса и разговаряли вьрху религията, вьрху тѣхния поминъкъ и вьрху другия обществennъ животъ. Всичко това е имало своитѣ огромни добри слѣдствия: простия народъ е гледалъ на богомилитѣ, като на истинско праведни и добри християне. Ето защо гонението, подигнѫто срѣщу богомилитѣ и срѣщу тѣхнитѣ книги, е произвождало лоше впечатление и е имало противоположенъ резултатъ: съдѣйствувало е още по-вече за распространението на богомилската ересь.

За списъкътъ на книгитѣ, които сѫ били тогава забранени, знаемъ пакъ отъ православнитѣ славянски номоканони. Отъ тоя списъкъ на тия, тъй наречените *„лъжовни книги“*, виждаме, че богомилската литература е съдьржавала книги, които отъ начало сѫ прѣвождани отъ грьцки оригиналъ, нъ по-послѣ се виждатъ книги, на които съдьржанието е било домашно, споредъ духътъ и обичаитѣ на народа. Това обстоятелство е забѣлѣжително за насъ, гдѣто между лъжовнитѣ книги въ славянскитѣ номоканони се споменуватъ и та-

кива нѣща, които въ грьцката литература никакъ се не срѣщатъ, а славянския текстъ е откритъ въ разни ржкописи отъ българско, срьбско и русско происхождение. Отъ това можемъ да заключимъ, че нѣкои апокрифи сж съставени оригинално вѣрдъ славянския свѣтъ на славянский езикъ. Това прѣдположение се подтвърждава още повече, когато виждаме въ тия сжщи славянски номоканони, че нѣкои апокрифи сж писани отъ *Еремия, попъ български.* Най-стария номоканонъ, въ който се спомнеуватъ апокрифическитѣ дѣла на попъ Еремия, е отъ XIV столѣтие — *Погодинский номоканонъ въ Руссия;* въ, ако сждимъ по езикътъ и буквитѣ на тоя номоканонъ, положително можемъ да заключимъ, че той е прѣписанъ отъ друга много по-старъ (българска или срьбска) ржкопись. Ягичь като говори за богомилската книжевность, между другото казва: «нищо не ни бърка това обстоятелство, дѣто онова, що знаемъ за апокрифическата книжевность, знаемъ го прѣзъ русски паметници и то принадлѣжащи на по ново врѣме, и дѣто текстоветѣ на тия ржкописи сж съчувани въ русска редакция. Това обстоятелство ни доказва, че по-старитѣ южно-славянски — български и срьбски — свидѣтелства нѣма, било че сж пропаднали вслѣдствие на нещастнитѣ врѣмена, било, че не сж още открити».

Подъ името *„лъжовни книги“,* за които споменахме по-горѣ, въ старо врѣме сж се наричали всички ония книги, които имать апокрифическо съдържание, т. е.: съдържание за отдѣлни лица и събития отъ Ветхий и Новий Завѣтъ, което не е прието въ христианския канонъ; книги, по послѣшни, които обематъ фантастическки прѣдания за лица и събития; книги съ легендарни членове съ посвободно съдържание, нестѣсняемо отъ цьрковнитѣ узаконения и найпослѣ такива книги, които иматъ съдържание *вълшебно, гадателно, суевѣрно* и пр.

Тия лъжовни книги отъ древне-историческо происхождение, или собственно древни апокрифи въ срѣднитѣ вѣкове, бѣхж распространени по всичкия христиански истокъ и западъ, въ всичкитѣ литературы, като почнемъ отъ етиопската и сирийската па дори до френската, нѣмската и английската, при всичко че цьрквата ги строго запрѣщавала и гонила. Срѣднитѣ вѣкове притурили на тая книжевность новъ слой отъ по-нови легенди и суевѣрия. Византийската книжевность е била особенно богата съ такива забранени лъжовни книги и отъ нея много такива книги сж били прѣнесени отъ богомилитѣ въ старобългарската литература, като имъ дали чисто-народенъ и религиозно-поетический характеръ.

Тия лъжовни книги, както изгледва, сѫ имали голѣмъ успѣхъ между ново-покрьстенитѣ християне. Легендарния, почти фантастический, характеръ на тия книги и тѣхното стрѣмление да разяснятъ най-интереснитѣ точки въ християнската религия давали имъ сѫ такава привлѣкателность, която е създавала отъ тѣхъ любимъ материялъ за прочитъ и даже кодексъ на вѣрата.

Между всичкитѣ *„лъжовни книги“* най-добръ успѣхъ сѫ имали тия, на които съдържанието и формата сѫ били най-достѫпни за массата. Тая литература обемала много разнообразни прѣдания. Въ нея ние виждаме апокрифи отъ Ветхия завѣтъ, било отъ еврейско, било отъ християнско происхождение; виждаме прѣдания отъ новозавѣтната епоха, поетически легенди и суевѣрия на старитѣ християне; виждаме за святцитѣ такива чудесни легенди, за които още тогава се забѣлѣжило, че сѫ невѣроятни и измислени; найпослѣ виждаме книги вълшебни, астрологически, гадателни — сборникъ отъ забѣлѣжки, суевѣрни молитви, мнимо-църковни правила и пр. Всичко това съдържание на тия апокрифи е било изложено така подробно, и за доказателство подкрѣпявано съ такива авторитети, щото неопитния читатель ги е вѣрвалъ напълно. Освѣнь това, съдържанието е било излагано въ проста форма, и съ това, то е било достѫпно за массата, която е дълбоко запечатвала всичко въ умътъ си.

Църквата, за да запази православнитѣ християне отъ съблазнь, взела нуждитѣ мѣрки. Тя съставила списъкъ на всичкитѣ лъжовни книги, подъ название *„индексъ“*. Въ тоя индексъ сѫ изброени всичкитѣ книги, на които съдържанието е било противно на православната вѣра. Когато се съставилъ тоя индексъ, взело се за образецъ и основание грьцкия индексъ, въ който сѫ били изложени всичкитѣ забранени отъ Цариградската и други православни църкви книги, било отъ Ветхий, било отъ Новий завѣтъ. Нъ, въ старобългарския *индексъ* се намѣрватъ названия на такива книги, които не сѫ сѫществували въ грьцката книжевность.

Споредъ тоя индексъ ние знаемъ днесь за слѣдующитѣ книги:

Ветхозавѣтната история е била прѣдставена въ слѣдующитѣ лъжовни книги:

Сказвания за Адама, въ която се излагатъ такиви подробности за животътъ на Адама и Ева въ райтъ, за изгонването имъ изъ рая, за покаянието на Адама, за ржкописътъ, който е даденъ на диаволътъ, за болѣстьта на Адама и пр., съ символически чърти, които прѣдставляватъ бѫдѫщето искупление и които не сѫ

били никакъ извѣстни на библията. Отъ книгитѣ на „*Праведнаго Еноха*“ сѫ извѣстни откѫсльци въ ржкопись отъ XIV столѣтие. Освѣнь тѣхъ, биле сѫ още книгитѣ:

Сказания за Ламехъ и *Мелхиседекъ*.

Сказание за Авраама.

Завѣтитѣ на дванадесетьтѣ Патриарси.

Исходътъ на Моисея.

Сказанията за Соломона.

Паралипомена на Еремия.

Видѣнието на Исаия.

Слово за кръстното дърво. Тоя апокрифъ е единъ отъ най-распространенитѣ.

Новозавѣтната история такожде е била прѣдставена отъ много лъжовни книги.

Сказание за Аѳродиянинътъ, за чудото, което станало въ Персийската земля, ни разказва, какъ влъхвитѣ въ Персия сѫ се извѣстили за рождението на Исуса и трьгнали да му се поклонятъ и да му принесѫтъ дарове.

Послание на Авгаря къмъ Исуса Христа.

Евангелие на Св. Тома за дѣтинството на Исуса Христа.

Никодимово Евангелие за страданията и смьртьта на Спасителя

Постѫпванието на Исуса Христа въ иерейство.

Посланието на Пилата къмъ Тиберия, кесаря, относително И. Христа.

Пѫтуванието на Апостолитѣ: Петра, Андрея, Матея, Руфа и Александра.

Пѫтуванието на Зосима при Рахманетѣ.

Запитванието на Апостола Вартоломея къмъ Спасителя слѣдъ въскрьсението му върху това, какъ Христосъ е слизалъ въ Ада и къмъ Св. Богородица, върху тайната на зачатието.

Ходението на Св. Богородица по вѣчната мѫка, — съвършенно поетическо разказване за посѣщението, което направила Св. Богородица въ *адъ* и за молбитѣ ѝ къмъ сина си за мѫчимитѣ грѣшници.

Въпроситѣ на Иоанна богослова къмъ Исуса Христа на Таворската гора.

Въпроситѣ на Иоанна богослова къмъ Авраама върху задгробния животъ.

Ходението на Св. Апостолъ Павелъ по вѣчната мѫка и

Словó на Методия Патарскаго за царуванието на на-

родитѣ въ послѣднитѣ врѣмена. Тоя паметникъ е единъ отъ най-распространенитѣ въ южно-славянската богомилска литература.

Освѣнь тия книги дохождатъ единъ редъ други книги, които иматъ таково съдържание съ толко богата фантазия, щото още въ онова врѣме били запретени като лъжовни. Такива книги сѫ:

Мѫчението на Георгия.

Мѫчението на Никита.

Мѫчението на Ипатия.

Мѫчението на Ирина.

Житието на Св. Теодора Тирона.

Сказанието за пустинникътъ Макарня, който е живѣлъ 20 поприща далечъ отъ рая и който е видѣлъ дѣ се скачва небото съ землята.

Освѣнь това, въ числото на забраненитѣ лъжовни книги, влизали и отдѣлни статии съ съдържание религиозно-космогоническо, като:

Бѣсѣдитѣ на тритѣ святители.

Въпроситѣ отъ колко части билъ създаденъ Адамъ и пр.

Лошитѣ номоканунци съ мнимитѣ църковни правила.

Лъжливи молитви.

Епистолия върху Недѣлята, — писмо ужъ писано отъ самаго Христа върху почитанието на въскрьсния день, което паднѫло отъ небето.

Бѣлѣжки върху добритѣ и злитѣ дни.

Най-послѣ дохождатъ книги съ астрологическо-гадателно съдържание, на пр.: *Гръмовникъ, Мълнияникъ, Колядникъ, Звѣздочетецъ, Трепетникъ* и пр., останѫли още отъ идолопоклонническитѣ врѣмена, а прѣработени отъ Богомилитѣ.

Споменѫтитѣ тука паметници, които сѫ издадени въ неотдавнашно врѣме, не исчерпуватъ всичкото съдържание на *Индекса;* освѣнъ това и самий индексъ не обема всичкия материялъ на тая наша старобългарска религиозно-фантастическа книжевность.

Че Богомилитѣ сѫ били особенни привърженици и распространители на тия «*лъжовни книги*», това не може да се откаже. Нѣщо по-вече. Нѣкои отъ тия книги сѫ биле при тѣхъ въ голѣмо уважение, а нѣкои си пъкъ и тѣхно произведение.

Въ индексътъ между другитѣ книги се споменува книгата: *Въпроситѣ на Иоанна Богослова къмъ Господа* [издадена въ разни редакции до днесь, у Тихонравова: *Отреченныя книги,* 2, 174—192]. Тоя апостолъ се ползувалъ съ особенно уважение въ Богомилитѣ, които го считали за ангелъ; отъ тука слѣдва, че неговитѣ въпроси завзимали не послѣдне мѣсто въ богомилскитѣ книги.

Тая апокрифическа книга на Иоанна Богослова се ползувала съ единъ голѣмъ авторитетъ между Албигойцитѣ, при които тя е прѣнесена изъ България, отечеството на Богомилитѣ. Латинската редакция на тая книга била издадена отъ доминиканецътъ *Бенуа* въ неговата *История на Албигойцитѣ,* а послѣ прѣпечатана въ съчинението на *Тило.* Въ латинската ржкопись стои забѣлѣжено, че тая *«тайна книга за конкорезкитѣ еретици»* е прѣнесена изъ България отъ Назария, тѣхний епископъ, и била пълна съ заблуждения. По тоя начинъ латинската книга съхранява тоя богомилски паметникъ, който въ тоя видъ не е намѣренъ до сега въ славянскитѣ ржкописи. Тя прѣдставлява необикновенно любопитенъ материялъ за историята на Албигойцитѣ и българското богомилство. Въ нея виждаме въпроситѣ на Иоанна и отговоритѣ на Исуса Христа, който, въ първата половина на книгата, говори за състоянието на злитѣ духове до тѣхното падание, за сътворението на свѣта и человѣка, а въ другата половина за второто пришествие. Това съдържание ни дава възможность да проучимъ богомилското еретичество въ нашитѣ паметници и народнитѣ прѣдания.

Освѣнъ тия книги, които съставляватъ една само часть отъ цѣлата богомилска книжевность, има още и много други, които се споменуватъ въ индекса.

Най-главний дѣятель на богомилската книжнина, както се спомена по горѣ, се счита *Еремия, попъ Българский.* Положително не можемъ да знаемъ, какво е написалъ Еремия, защото въ индексътъ му се приписва по нѣкога по-вече, по нѣкога по-малко книги. Въ горѣспоменѫтия погодински номоканонъ, който е съчувалъ за Еремия най-старо извѣстие подъ неговото име, може да бѫде извлѣченъ слѣдующия редъ лъжовни книги:

„Недѹгъ ѥстьстѵенный, егоже трѣскавицами именоьють, ꙗкоже баеть Еремиѧ, попъ Болгарскый.

„О древѣ крьстнѣмъ, извѣштеніе Св. Тройцѣ:

„О Господѣ нашемъ И. Христѣ, какъ въ попъ ставили.

А когато сравнимъ по-вече номоканони и отъ други ржкописи, които говорятъ за лъжовни книги, ние виждаме, че на Еремия попъ Българский се приписватъ още и тия книги:

„Какъ Христосъ плоѹгомъ оралъ“.

„Сказанье о томъ, какъ Провъ Христа дрѹгомъ звалъ“.

„Въпросы и отвѣти, что отъ колика частей сѫтворенъ бысть Адамъ“ и

„Въпросы къ Богородицѣ“.

На всѣкой начинъ ще да има още книги, които сѫ произведение на Еремия, нъ които не се споменуватъ.

Въ Россия богомилскитѣ книги до скоро врѣме сѫ били четени отъ всѣкого и били извѣстни подъ име: *«български басни»*. Това се вижда отъ записката при Бѣлоруския прѣводъ на Ивана Дамаскина въ XVI столѣтие, въ който прѣводъ, прѣводачьтъ се оплаква: *«У насъ не е прѣведена още нити десетата часть отъ книгитѣ на нашитѣ учители по причина на мьрзеливостьта и немарливостьта на нашитѣ боляре; защото, тъй нарѣченитѣ учители въ нашия вѣкъ по-вече се занимаватъ съ «българскитѣ басни», или по-добрѣ да кажа, съ «бабини дивотини», та ги четѫтъ и хвалятъ»*. Самата антитеза доказва, че тукъ подъ названието *«български басни»* се разумѣватъ лъжовнитѣ или апокрифически книги, а пъкъ, както и самото название свидѣтелствува, тѣ сѫ били занесени изъ България въ Россия.

Когато прѣгледаме съ внимание съдържанието на цѣлата богомилска литература, ние виждаме, че всичкитѣ книги можемъ да раздѣлимъ на двѣ части: еднитѣ сѫ легендарни приказки, които сѫ вземени изъ библейската история, подквасени съ народенъ български квасъ. Такива книги сѫ на пр.: за Адама, за Кръстното дърво, какъ Христосъ оралъ съ плугъ и пр. Тия книги трѣбва да бѫдѫтъ простъ буквaленъ прѣводъ отъ грьцкий оригиналъ съ нѣкои промѣнения и притурки, въ които се огледва български или народенъ духъ на Богомилитѣ и които сѫ били по-достѫпни за понятията на простия народъ.

Другитѣ книги иматъ такова съдържание, което не е нищо друго освѣнъ народно старо идолопоклонническо баяние; такива сѫ на пр. книгитѣ за *трѣскавицитѣ, нежититѣ* и пр., само че тѣ сѫ смѣсени съ библейскитѣ притчи. Тия послѣднитѣ за насъ сѫ важни, защото въ тѣхъ се огледва народното вѣрвание, което въ старо врѣме е била и народна поезия. Въ това виждаме ново доказателство, че богомилството се развило на народна почва, съ народни понятия и съдържава въ себе си часть отъ народната ни философия. И ето защо народътъ е прѣгѫрнѫлъ богомилството и считалъ книжнината му за свое драгоцѣнно достояние.

III. Литературната дѣятелность въ врѣмето на второто — Търновско — царство. (1186—1398 г.).

§. 40. Едвамъ бѣхѫ се изминѫли 117 години отъ оня великъ моментъ, когато византийската гордость се смиряваше прѣдъ величието на българското оръжие: когато Византийский императоръ просеше милость отъ българския господарь подъ стѣнитѣ на самия Цариградъ; едвамъ бѣше се истекълъ единъ вѣкъ отъ врѣмето, нарѣчено «златенъ вѣкъ» въ българската история, и — българското величие бѣше исчезнѫло, а българската корона се внасяше въ Цариградъ, заедно съ българската царска челядь, за да украси триумфалното шествие на Византийский императоръ. Слѣдъ толко кратко врѣме България, отъ страшилище за Цариградския дворъ, бѣше станала и прѣтворена въ немощенъ и безчувственъ трупъ. Политическата ѝ независимость бѣше унищожена.

Заедно съ пропадването на българското господарство подъ властьта на Византия, въ България се свърши и литературната дѣятелность толкозъ богато развита въ врѣмето на Симеона. Въ врѣмето на робството подъ грьцка власть нашата книжевность увѣхна, и прѣзъ цѣлий тоя периодъ ние не виждаме никакви нови литературни произведения. Отъ Симеоновия «златенъ книжевенъ вѣкъ» бѣхѫ останѫли многобройни книжевни дѣла, които сѫ послужили да се поддържя въспоминание за нѣкогашното ѝ политическо и книжевно величие. Нѣкои искатъ да прѣдполагатъ, че и прѣзъ тоя периодъ книжевната ни дѣятелность е продължавана, защото не е било възможно да се прѣкжене изведнѫжъ, нъ тоя въпросъ е още много тьменъ.

Слѣдъ възобновлението на българското царство въ 1186 год., въ врѣмето на търновский периодъ, литературната дѣятелность почна изново; литературата почна отново да цъвти. Ако и много малко да е позната и изучена нашата литературна дѣятелность прѣзъ тоя периодъ; ако и да сѫ много оскждни писменнитѣ паметници отъ тоя периодъ — пакъ, отъ познатитѣ до сега литературни произведения прѣзъ тоя периодъ, можемъ да заключимъ че нашата литература прѣзъ тоя вторъ периодъ е била, ако не толкова богата, както прѣзъ пьрвия, то не и толкова оскждна и безплодна. Въ книгитѣ прѣзъ тоя периодъ се вижда, че езикътъ е прѣтърпѣлъ промѣнение; виждаме, че въ старобългарский езикъ сѫ употрѣбявани тукъ-тамъ думи отъ простонародно нарѣчие, съ свойственния на новобългарский езикъ членъ.

Прѣвожданието отъ грьцкий езикъ е продължавано, нъ и оригинални съчинения не сѫ оскѫдни. Общото съдьржание на литературата въ тоя периодъ е цьрковно, нъ не липсува и историческо. Къмъ тоя периодъ могѫтъ да се отнесѫтъ нѣкои жития и служби на нѣкои народни святии, като на пр.: «*Службата на царь Петра*». Въ 1210 год. по заповѣдъ на царь Борила е прѣведена отъ грьцкий езикъ «*Синодикъ*» или «*Сборникъ*», който е заключавалъ въ себе си много важни исторически свѣдѣния.

Монахъ *Исайя* въ Сѣресъ прѣвелъ въ 1371 год. философията на Неоплатонцитѣ съчинена на грьцкий езикъ отъ *Дионисия Ареопагита*.

За историческата литература въ началото на тоя периодъ ние знаемъ много малко. Че е имало Български лѣтописи, за това не може да бѫде никакво съмнѣние. Царь *Калоянъ* въ 1202 г. писалъ на папата, защото *Симеонъ*, *Петъръ* и *Самуилъ* получили царска корона изъ Римъ, както той узналъ отъ изслѣдванието на отечественнитѣ записки, книги и отъ законитѣ на своитѣ прѣдшественници. Къмъ най старитѣ български лѣтописи може да принадлѣжи любопитния списъкъ на пьрвитѣ български князове съ забѣлѣжки невразумителни, който се съчувалъ въ тъй нарѣчения «*Еллинский лѣтописецъ*» — особенъ единъ хронографъ. Тоя списъкъ, който се допълнува съ византийски свидѣтелства и се подтвьрждава чрѣзъ тия свидѣтелства, доведенъ е до втората половина на VIII столѣтие; той е прѣдмѣтъ на научни спорове и недоумѣния. Григоровичь, за да подтвьрди, че сѫ сѫществували български лѣтописи, провожда цитатъ изъ стария Номоканонъ, дѣто е казано: **„кождо рече ꙗкоже рече Іоаннъ Асѣнъ царь, иже къ лѣтописци написано“**. Той утвьрждава еще, че българската лѣтопись се съчувала отчасти въ ромѫнский прѣводъ. Лѣтописецъ Паисий, за когото ще поговоримъ по-послѣ (1762 г.), се основава на търновската лѣтопись, която се намѣрва днесь въ библиотеката на английския пѫтешественникъ Robert Curzon-a, иначе Лордъ Zouch, извѣстна подъ име «*хроники*» и състояща отъ двѣ евангелия: едното съ изображението на царя Иоанна и семейството му, а другото написано за *Стефана Душана*. Намиратъ се още нѣколко статии и фрагменти съ историческо съдьржание, а именно: «*извѣстие за основанието на българския патриархатъ 1235 год.*»; «*поменикъ на умрѣлитѣ български царие, царици, патриарси, епископи и боляре*»; «*прѣгледъ на народитѣ и езицитѣ*», въ който прѣгледъ народитѣ сѫ сравнени съ животнитѣ; (отнася

се приблизително къмъ началото на VIII столѣтие), а притуренъ е тука и *прѣгледъ на езицитѣ и писанията*, намѣренъ пергаментенъ листъ отъ Захариева.

Български лѣтописи днесь не сж познати, нъ при всичо това ние не губимъ надѣжда, че нѣкои лѣтописи, които сж били щастливи да се избавятъ отъ вандализмътъ на фанариотитѣ, ще бждатъ открити.

Освѣнь тия лѣтописи, въ България сж изникнали двѣ голѣми компиляции отъ всеобщитѣ хроники, които сж намѣрили такожде приемъ и въ Россия, и въ Сърбия. Пьрвата рецензия на *еллинския и римский лѣтописецъ* е съставена изъ прѣводътъ на *Малала, Хамартола, изъ сказанията за Александра Великаго* и изъ *библията и нѣкои апокрифи;* тука се срѣща много нжти и споменжтия списъкъ на българскитѣ царие. Втората рецензия, при изработването на комто сж се ползували не само отъ византийскитѣ списания, нъ и отъ русския списатель Нестора, довожда събитията до 1204 год. *Хронографъ, еже есть лѣтописець*, който свьршва съ паданието на Ц-градъ (1453 год.), е намѣрилъ въ Россия такъвъ добъръ приемъ, щото тамо е прѣтърпѣлъ еще три нови редакции. За Българската история, за Бориса, Симеона, Самуила, Богомилитѣ, Калояна, Асѣна II и пр., хронографътъ ни не съобщава нищо ново.

Ново съживление на българската книжевность почнжло съ встжпването на български прѣстолъ на царя Иоанна Александра (1331—1365), който билъ ревностенъ любитель на книжнината. По негова заповѣдь била прѣведена на български езикъ *хрониката на Константина Манасия* (отъ сътворението на свѣтътъ до 1078 г.). Оригиналътъ е написанъ въ стихове, а прѣводътъ е направенъ въ проза, нъ съвсѣмъ искусно. Тая хроника е прѣведена въ двѣ ржкописи, които сж съчувани и до днесь: едната ржкопись се намира въ Москва, написана въ 1345 г. за самаго Александра, а другата — въ Ватиканъ, писана въ втората половина на XIV столѣтие. Тая хроника е кратка всеобща гражданска и цьрковна история отъ сътворението на свѣтътъ до врѣмето на императора Никифора Вотаниятъ, който е царувалъ отъ 1078—1080 г. Въ ржкописьта, която се намира въ Москва, въ синодалната библиотека, срѣщатъ се по краишата на нѣкои листове исторически бѣлѣжки отъ българската история, които сж писани въ XIV столѣтие и иматъ голѣма важность за насъ, понеже сж писани отъ очевидецъ. Ржкописьта, която се намира въ Ватиканската библиотека въ Римъ

има еще по-голѣма важность за насъ, защото тя е писана много искусно и съдържава 70 украсени картини, които прѣдставляватъ разни библейски и исторически лица, такожде и образи на нѣкои български царие и изображения на нѣкои събития изъ Българската история. Тия лица и събития, изобразени изъ Българската история, сѫ: *Иоаннъ Александръ съ домочадието си: синоветѣ му: Иоаннъ Асѣнъ, Иоаннъ Страшимиръ и Михаилъ, майка имъ, царицата, Иоаннъ-Александрова жена; тогавашния търновский патриархъ съ единъ епископъ, съ священници и диакони; Крумъ, една негова побѣда; крьщението на Българитѣ; крьщението на Русситѣ; побѣда на Симеона, една негова война и неговата смьрть; войната на Русситѣ съ Българитѣ; Иоаннъ Цимисхий въ Прѣслава.....* Има еще изобразени нѣколко събития отъ войната на Василий Българоубиеца съ Самуила, Гаврила, Романа и Иоанна Владислава и др. Тая рѫкопись съ тия изображения е единъ драгоцѣненъ паметникъ, както за българската книжевность, тъй и за българското живописно искуство отъ XIV столѣтие.

Тоя старобългарски прѣводъ билъ прѣработенъ на ромѫнский езикъ въ 1620 г. отъ монаха Михаила Мокса за епископа Римничкаго Теофила и допълненъ изъ българскитѣ, сьрбскитѣ и ромѫнскитѣ лѣтописи.

Въ врѣмето на тоя български господарь и по негова заповѣдь е писанъ и вторий сборникъ въ 1248 г., който съдържава десеть статии съ слѣдующето заглавие:

1. **Повѣсти свѧтыхъ отєцъ.**
2. **Осьмь слова Нила философа.**
3. **Написаниє о правѣй вѣрѣ, изѹщєнноє Константиномъ блаженымъ философомъ ѹчителємъ о Бозѣ словєнскомѹ ѧзыкѹ.**
4. **О писмєнѣхъ Чрьноризца Храбра.**
5. **Иже въ свѧтыхъ Отца Атанасиѧ Алєксандрийскаго къ Антиохѹ кнѧзѹ о мнозѣхъ . . . . . исканихъ и ѡ всѣхъ Христіанъ вѣдѣти дължѹємымъ.**
6. **Ѹчєніѧ цьрковнаѧ о свѧтѣй вѣрѣ Св. Отцъ.**
7. **Ини въпроси различни и отвѣти . . . .**
8. **Цьрковно сказаніє Св. Василіѧ.**
9. **Сказаніѧ о сєдмыхъ съборахъ.**
10. **Въпроси и отвѣти.**

Въ това врѣме е писанъ втория сборникъ, който е намѣренъ въ Св. Гора прѣди 10 години, а се съхранява въ Румянцовский

музей въ Москва. Той е увалянъ и скѫсанъ и по-вече отъ половината му липсва. Съчуванитѣ листове сѫ само 115, които съдържаватъ житията на нѣколко святии, между които се намира похвала Кириллу и Методию, написани отъ Св. Климента. Въ него нѣма забѣлѣжено, кога е писанъ, нъ по буквитѣ и по другитѣ бѣлѣзи, нѣма никакво съмнѣние, че той е писанъ въ XIV столѣтие.

Въ врѣмето на Александра сѫ писани още нѣколко църковни книги и сборници, отъ които нѣкои и днесь сѫ съчувани, а нѣкои еще не открити.

Царуването на Александра се отличило съ бурни религиозни смѫщения и движения, причинени отъ разни еретически секти. Богомили, Исихасти и Адамити съ голѣма ревность сѫ распространявали своето учение. Отъ това се разумѣва, че е завладѣло между народа силно движение. При тия еретически секти присъединили се и Евреетѣ, които, ободрени и одързостени отъ това обстоятелство, дѣто еврейка станала царица, почнали да ставатъ нетърпими съ своитѣ насмѣшки върху Християнството; тая постѫпка също е съдѣйствувала да се вълнуватъ духоветѣ и да се въдворява недоволствие.

Таково е било вѫтрѣшното положение на България въ това врѣме, когато задъ Балканитѣ Турцитѣ се бѣхѫ установили и когато между тѣхъ и другитѣ Християнски народи се водеше ожесточена борба и кръвопролитие.

Положението е било несносно и то непрѣдвѣстявало никакъ добро за България. Всѣкой е усѣщалъ належаща нужда да се възстанови религиозенъ миръ. Тогава се появилъ человѣкъ, който положилъ за задача въ живота си да обуздае лъжеучителитѣ и да повърне религиозенъ миръ, нъ което не е можалъ да получи и отъ дѣйствията на когото е излѣзнѫлъ съвършенно противоположенъ резултатъ. Тоя човѣкъ е билъ *Теодосий*. Той се родилъ въ Търново и всичката си младость провелъ въ мънастиритѣ: въ *Видинъ* (въ мънастирътъ Св. Николай), въ *Арчаръ*, гдѣто е станѫлъ монахъ, въ *Търново* (въ Марийнския мънастиръ на Св. Гора), въ *Червена* (не далеко отъ Русчукъ) и въ мънастирътъ Св. Богородица, наречень *Епикериевъ*, по-долу отъ Сливенъ. Слѣдъ това той отишълъ при *знаменития* въ това врѣме учитель *Григорий Синаитский*, около когото, въ планината *Сакаръ*, на сѣверъ отъ Одринъ, бѣхѫ се събрали много ученици: Грьци, Българе и Сърби. Григорий обикнѫлъ младаго Теодосия, и, когато въ 1346 год. умрѣлъ Григорий, то на негово мѣсто едногласно билъ избранъ Теодосий. Нъ Теодосий

не приелъ тоя чинъ, като се считалъ недостоенъ за него и се върнѫлъ въ Сливенъ. Послѣ посѣщавалъ Атонъ, Солунъ, Цариградъ, а най-послѣ си избралъ жилище въ околностьта на Килифарево и основалъ обитель. Около него се събрали около 50 момчета, между които най-видни сѫ били: Евтимий и Константинъ, които послѣ станали и литератори.

Тоя Теодосий е билъ чистъ реформаторъ въ църковната дисциплина, и неговата дѣятелность е оставила слѣди въ книжевностьта за дълго врѣме. Тогавашний Търновский патриархъ *Теодосий II,* по съвѣтътъ на *Теодосий,* настоятельтъ на Килифареката обитель, свикалъ два пѫти събори (1350 и 1355 г.) срѣщу богомилитѣ, Адамититѣ, Исихаститѣ и Евреитѣ; резултатътъ на тия събори е билъ най строго наказание на прѣдводителитѣ, жестоко гонение срѣщу послѣдователитѣ на тия секти и истрѣблението на книгитѣ имъ. Това е прѣдизвикало еще по-голѣмо смѫщение.

Около 1356 г. Теодосий отишълъ въ Цариградъ за да види своя нѣкогашенъ другарь *Калистъ,* който бѣше по онова врѣме Патриархъ, и тамо въ мънастирьтъ Св. Мамантъ е умрѣлъ на 27 Ноемвр. 1362 г.

Единственното негово литературно произведение е **„Глави зело полезни“**, прѣведени отъ грьцкото съчинение на Григория Синаитскаго.

Ние се распространихме малко повече върху биографията на Теодосия не за друго, а защото той е билъ една отъ най-важнитѣ личности въ врѣмето на Иоанна Александра, врѣме най-деликатно въ цѣлата ни история. Той е побудилъ онния жестоки гонения срѣщу богомилитѣ и другитѣ секти и тѣхни книги, които, при всичко че сѫ имали благородна цѣль, нъ на конто слѣдствията сѫ били гибелни, както за политическата ни независимость, тъй и за самата наша литература. Тия сѫщитѣ Богомили, Адамити и Исихасти, прѣслѣдвани въ България, намѣрили голѣмо покровителство при Турцитѣ, които бѣхѫ вече ступани на една часть отъ Балканский полуостровъ, и ако се сѣтимъ, че послѣдователитѣ на тия секти не бѣхѫ малочисленни въ България, то можемъ да проумѣемъ, какво гибелно влияние сѫ имали тѣ върху нашата борба съ Турцитѣ и каква помощь имъ сѫ указвали. Тия гонения бѣхѫ вредителни и за самата литература, защото чрѣзъ тѣхъ се истрѣбихѫ множество богомилски книги, които, ако бѣхѫ останѫли днесь съчувани, вънъ отъ тѣхното религиозно съдържание, тѣ щѣхѫ да хвърлятъ голѣма свѣтлина върху културния животъ на народа ни.

Иеромонахъ Дионисий, който бѣше единъ отъ по-видните ученици Теодосиеви, е знаялъ Св. Писание по грѣцки и славянски почти на изустъ. Нѣма никакво съмнѣние, че той е работилъ на книжевното поле, нъ отъ неговитѣ трудове знаемъ само за неговий прѣводъ съчинението на *Маргарита: „Иоаннъ Златоустъ“.*

Патриархъ Евтимий. Животътъ на тоя забѣлѣжителенъ человѣкъ въ нашата политическа и литературна история едвамъ въ най-ново врѣме почна да се изучава и освѣтлява. До колкото знаемъ за живота на тоя «великий между нашитѣ патриарси» (както се изразява Дриновъ), за неговитѣ литературни дѣла и за неговото влияние върху политическата наша история, ние сме въ положение да кажемъ само слѣдующето: Той е билъ, както видѣхме, ученикъ на *Теодосий* търновский, при когото той отишълъ още въ онова врѣме, когато Теодосий е билъ при Григорий Синаитский и когото придружилъ въ пѫтуването му въ Цариградъ. Слѣдъ смъртьта на своя учитель, той отишълъ въ мънастиря Св. Иоанна Студитскаго, послѣ въ Атонската гора, въ мънастиръть Лавра, гдѣто Императоръ Иоаннъ, като се възвърналъ изъ Игалия въ 1370 г. безъ никакви парични срѣдства, опигалъ се да вземне отъ него, като отъ най-богатъ монахъ. Слѣдъ едно кратко врѣме той се завърнѫлъ въ своето отечество и се установилъ въ *„Пера“* въ Търново, гдѣто се потрудилъ да прѣгледа и исправи Св. Писание и богослужебни книги. Въ 1375 г. той билъ избранъ за Търновски патриархъ, въ врѣмето на послѣдния български царь, Иоанна Шишмана. Евтимий е видѣлъ съ очитѣ си паданието на България. Когато Челеби, синътъ Баязитовъ, прѣвзелъ Търново, Евтимий билъ главното лице въ градътъ. Слѣдъ прѣвземанието на града, той билъ заточенъ нѣгдѣ въ Македония, неизвѣстно гдѣ, гдѣто и умрѣлъ.

Литературната дѣятелность на Евтимий, вървдъ тия бурни врѣмена, е забѣлѣжителна. На неговото перо принадлѣжятъ цѣлъ редъ съчинения — до 18 — на които съдържанието е: жития на българскитѣ святци, повѣсти, похвални слова и послания. До сега извѣстнитѣ негови съчинения и книги сѫ слѣдующитѣ:

1. **Слово о свѣтомъ Михаилѣ воиньникѣ.**
2. **Слово о свѣт. Константинѣ и Єленѣ.**
3. **Слово къ Кипріанѣ монахѣ.**
4. **Похвала равно-апостолнымъ Конст. и Єленѣ.**
5. **Повѣсть о възвращєніи мощей прѣподобнаго Іоанна Рыльскаго изъ Търново и обновленіе его свящєнной обители иже къ Рылѣ.**

6. **Житїе преподобнаго ѻтца нашего Їоанна Рылскаго.**

7. **Житїе преподобной матери нашей Параскевы, глаголемой Пѧтницы.**

8. **Житїе преподобной матери нашей великомученици Недѣли** (Юлий 7).

9. **Житїе преподобнаго Иларїона, епископа могленскаго.**

10. **Посланіе къ Никодиму свѧщено-инокоу, иже въ Тисменѣ, вопросывшоу о нѣкихъ главизнахъ церковныхъ ноуждныхъ.**

11. **Посланїе къ Кипрїаноу монахоу, живущоу въ свѧтѣй горѣ Атоистѣй и просившоу написати сѧ емоу о нѣкихъ церковныхъ винахъ ноуждныхъ и послати еѧ емоу тамо.**

12. **Посланїе къ свѧщеннѣйшемоу митрополитоу оунгровлахийскомоу Кѵръ Анѳимоу.**

Евтимию принадлѣжи и друга заслуга на българската книжевность. Ний споменѫхме по-напрѣдъ, че езикътъ, на който сѫ се писали, или прѣвождали разни книги, билъ прѣтърпѣлъ голѣмо промѣнение; той билъ по-вече близъкъ къмъ говоримия езикъ и получилъ нѣкои чърти, свойственни на говоримия новобългарский езикъ. Нъ заедно съ това промѣнение вмѫкнѫлъ се хаосъ: невѣжи прѣводачи или прѣписовачи, като не разбирали хубаво старобългарский езикъ, а не познавали добрѣ и свойствата на новобългарский, почнѫли да мѣшятъ много чужди и непонятни думи, неправилно употрѣблявали прѣдлозитѣ и изискуемитѣ отъ тѣхъ падежи и не гледали на никакво правописание, така щото книгитѣ въ това врѣме сѫ били писани на най-разваленъ езикъ.

За да прѣкрати това зло въ литературата, Евтимий прѣгледалъ Св. Писание и святитѣ книги, поправилъ ги споредъ старитѣ св. книги и забранилъ на невѣжитѣ да прѣвождатъ св. книги. А за да уреди правописанието, той изработилъ особни правила, извѣстни подъ името: „**оутвърждєнїє письменємъ**“, които сѫ служили за рѫководство, гдѣ и какъ да се пише. Тия правила, които иматъ голѣмо значение за историята на нашата ортография, за жалость сѫ пропаднѫли, защото днесь ний не знаемъ нищо за тѣхъ.

Писанията Евтимиеви намѣрили голѣма извѣстность въ русската книжевность; историческия неговъ материялъ е влѣзнѫлъ въ хронографиитѣ като обикновенна съставна часть.

Изъ крѫгътъ на Евтимиевитѣ ученици излѣзнѫлъ и **Їосафъ**, Видинский митрополитъ, който съставилъ: *житието на Св. Филотея Търновскаго* (1393 год.).

Приятель и ученикъ на Евтимия билъ и *Киприянъ*, родомъ

Българинъ, възстановителътъ на книжевностьта въ Россия, а отъ 1379 год. и *Киевский* митрополитъ.

Пьрво мѣсто между Евтимиевитѣ ученици завзема *Григорий Цамблакъ,* родомъ отъ Търново. Той живѣлъ въ Атонъ, послѣ билъ игуменъ въ знаменития сръбски мънастирь, нарѣченъ *Дечанский,* а по-послѣ въ мънастирьтъ Св. Пантократора (Нямцъ)-въ Молдавия, отъ гдѣто отишьлъ въ Россия. Литовскй князь *Витолдъ* прѣкжснѫлъ църковната сврьзка съ Москва и заповѣдалъ на русскитѣ епископи да ржкоположятъ съ тѣхна собственна власть за *Киевский* митрополитъ *Цамблака* въ 1415 год. Цамблакъ билъ анатемисанъ отъ Цариградскй патриархъ за това, гдѣто той склонилъ да бѫде ржкоположенъ за митрополитъ.

Цамблакъ за своята наклонность къмъ западната църква билъ отлѫченъ и въ Москва. Въ 1418 год. той билъ проводенъ отъ *Витолда* въ *Констанцъ* за да влѣзне въ споразумѣние съ Папата за унията; нъ той закъснѣлъ и умрѣлъ 1419 год.

По своитѣ литературни дѣла той се причислява къмъ литературитѣ: българска, русска и сърбска. Въ русската книжевность той се хвали като най-добъръ познавачь на чистия славянскй езикъ. Отъ многобройнитѣ му книжевни трудове, заслужватъ да спомена за слѣдующитѣ: а) *24-тѣ негови духовни слова;* б) *похвалнитѣ слова на Евтимия и Киприяна* и в) *житиятл на Св. Ромила и на краля Стефана Уроша III.* Съ това послѣднето съчинение той принадлѣжи къмъ сърбската книжевность.

По езикътъ, който е употрѣбявалъ въ писанието и начинътъ, по който е писалъ, Цамблакъ е билъ продължитель на оная литература и онова книжевно направление, което е показано отъ Евтимия.

Константинъ философъ, Костенский или *Костеньческий* е билъ Българинъ изъ България, отъ село Костенецъ, близо до извора на р. Марица, а по мнѣнието на Ягича изъ Кюстендилъ. Слѣдъ паданието на българското царство, той се прѣселилъ въ Сърбия, дѣто, при дворътъ на сърбския деспотъ Стефана, синъ на забѣлѣжителния и нещастния царь Лазара, работилъ на книжевното поле. Той принадлѣжи и на българската, и на сърбската литература. При всичко че е работилъ въ Сърбия, нъ направлението, което е дьржалъ въ своитѣ книжевни дѣла, е получилъ въ българското училище; учительтъ му Андроникъ е билъ ученикъ на Евтимия.

По заповѣдьта на Стефана, Константинъ написалъ съчинение за славянскй езикъ и прѣвелъ «*Учителное евангелие*». Нъ едно отъ най-забѣлѣжителнитѣ му съчинения е било: *Житіе дес-*

пота Стефана Лазаревича, написано въ **1431** год., четире години слѣдъ смьртьта на деспота. Това съчинение е важно за южнославянската литература въ срѣдния периодъ. Това съчинение не е житие, нъ цѣло историческо съчинение, което ни прѣдставлява сждбината на Сърбия въ XIV и XV столѣтие и отношенията между неж и Византия и другитѣ съсѣди. Съ това свое дѣло Константинъ става забѣлѣжителенъ за всеобщата история, и не само за Сърбитѣ, нъ и за насъ. При началото на житието той описва географическото положение на Сърбия и нейнитѣ естествени богатства, при което се вижда голѣмата му начитанность. Когато е описвалъ животътъ на Стефана, той не се е ограничавалъ само съ неговия животъ, нъ довелъ го е въ свръзка съ положението на народитѣ, които сж стояли въ сношение съ Сърбия. Тъй, ние въ това житие ще намѣримъ подробенъ изводъ изъ историята на Турцитѣ отъ Орхана до Мохамеда, при което не е забравена и историята на Тамерлана, животътъ на когото е изложенъ отъ рождението дори до смьртьта му.

Тука сме принудени да спрѣмъ историята на литературната дѣятелность въ България.

Евтимий внесълъ въскресение въ нашата книжевность; почнжли да никнжтъ трудове, които давали надѣжда, че българския книжевенъ животъ ще тръгне по оня пжть, по който, въ онова врѣме, бѣше трьгнжла и книжевностьта на западъ — нъ всичкитѣ надѣжди пропаднжхж. . . . . .

Турския ятаганъ прѣсѣче тия благи надѣжди . . . . . и подъ развалинитѣ на независимостьта на България се погребе и българската книжевна дѣятелность. . . . . .

Б. ВТОРА ЧАСТЬ.

НОВИЙ ВѢКЪ.

Ѧ. Врѣмето на Турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760).

Ѭ. Врѣмето на възраждането (1760—1855).

Ш. Врѣмето на новата ни литературна дѣятелность до освобождението на една часть отъ цѣлокупна България (1855—1878).

Ѫ. Литературната дѣятелность въ най-ново врѣме (1878—?).

Ѧ. Врѣмето на турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760).

А. Положението на Българския народъ подъ турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760 г.).

Б. Литературнитѣ домашни произведения въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760).

К. Чуждитѣ литературни произведения върху България и Българския народъ въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760 г.).

А. Положението на български народъ подъ турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760).

1. Административното раздѣление на Европейска Турция и положението на Българския народъ. Дубровниченетѣ въ Европейска Турция и тѣхното дѣйствие.
2. Българскитѣ «войници» въ турската армия.
3. Католицитѣ Българе и тѣхнитѣ дѣйствия.
4. Българскитѣ «Хайдуци».

I. Административно раздѣление на Европейска Турция и положението на Българския народъ. Дубровничанетѣ въ Европейска Турция и тѣхнитѣ дѣйствия.

§. 41. Непрѣстаннитѣ кръвопролития между народитѣ на Балканския полуостровъ и тѣхнитѣ несъгласия се свьршихѫ съ общо

порабощение отъ вънкашенъ по-силенъ народъ. Турския ятаганъ прѣсѣче и осуети вѣковнитѣ тѣжнения и желания на тия народи и наложи насилственно примирие. По долинитѣ на Марица, Струма, Янтра и Морава бѣхѫ млъкнѫли браннитѣ стонове на българския, грьцкия и сърбския войникъ, а на мѣстото му ехтеше гордата побѣдоносна пѣсень на турския яничаринъ. Между тия три християнски народности владѣеше насилственно наложено равенство и самозадоволствие. . . . . .

И България подлѣгна на общата тѣжка участь! Българския народъ, слѣдъ 719-годишенъ политически буренъ и пъленъ съ слава и величие животъ, бѣше млъкнѫлъ! неговитѣ патриарси и неговитѣ книжевни дѣятели, заедно съ богатата книжевна дѣятелность — бѣхѫ исчезнѫли! . . . .

Българското господарство бѣше унищожено и бѣ влѣзнѫло въ съставътъ на ново създаденото турско царство. Нѣкогашнитѣ области били унищожени и териториялното раздѣление се извьршило по съвсѣмъ новъ начинъ; нѣкои отъ старитѣ градове, вслѣдствие новия голѣмъ прѣвратъ, съпровожданъ съ опустошения, били съвьршенно унищожени, а на мѣстото имъ въздигнѫти и основани нови; на градоветѣ, селата, рѣкитѣ планинитѣ и на други мѣста били дадени нови названия. Всичкото стрѣмление на турското правителство било да изглади съвьршенно всѣкоя слѣда отъ нѣкогашното Българско господарство.

Цѣлото пространство, което съставляваше нѣкогашното българско господарство, влѣзнѫло въ административното окрѫжие на *Румелийския Бейлеръ-бегъ,* който е ималъ своята резиденция, отъ начало въ София, а послѣ въ Одринъ. Подъ названието *„Румелия“* се разумѣвалъ цѣлия Балканский полуостровъ, съ исключение на *Грьцкия полуостровъ* и *Босна,* които сѫ били управлявани отъ особенни *бейлеръ-бегове.* Румелия е била раздѣлена на 26 *санджаци,* които били управлявани отъ особенни управители съ титла *Санджакъ-бей.* Нѣкои породици, принадлѣжащи на могѫщественни и заслужили при завладѣването на Полуострова паши, сѫ владѣли наслѣдственно въ отдѣлни нѣкои провинции и управлението имало до нѣгдѣ феодаленъ характеръ. Голѣмитѣ военни лени (спахалъци) носили название *сиаметъ,* а по-малкитѣ — *тимаръ.* Въ цѣла Румелия сѫ били 1075 такива сиамети и 8194 тимари. Много болерски фамилии, като приели муслюманската религия, станѫли наслѣдственни спахии. Отъ тия подчинени села се вземалъ десятъкъ, който е замѣнявалъ военната заплата на ония, що сѫ воювали.

Освѣнь това, много села, въ качеството на чифлици, сѫ съставлявали собственность на голѣмитѣ землевладѣлци, на които работницитѣ сѫ плащали третята часть.

Съ това промѣнение дошло и промѣнението и въ самото положение на Българитѣ. Турцитѣ, като се утвърдили върху развалинитѣ на силното нѣкогашно Българско царство, гледали на всѣкой начинъ да даджтъ на Българския народъ да усѣти, че той не е самовластенъ, нъ стои въ едно унизително положение прѣдъ мусюманскитѣ си завоеватели. Мохамеданетѣ съставлявали привилегированната класса въ турската дьржава; християнетѣ, отъ каквато народность и да били, всѣчески сѫ били притѣснявани. Тѣ не били свободни да носятъ каквото и да било облѣкло и да работятъ и упражняватъ какъвъто и да е занаятъ. Тѣмъ нѣ е било дозволено да правятъ цьркви, ако не е имало особенно разрѣшение: за направата и на най-малката цьрквица, трѣбвало да се извади отъ Цариградъ особенъ *„бератъ“*, въ който е било означавано точно, цьрквата, колко ще бѫде висока, широка и дълга, и това не е можало да бѫде прѣстѫпено нито за една педя. Колкото за звонитѣ (камбанетѣ), които сѫ били заварени въ цьрквитѣ, трѣбвало да бѫджтъ изхвьрлени, защото звонътъ имъ смущавалъ мусюманското религиозно чувство. Като резултатъ на тоя религиозенъ фанатизмъ е оная турска характеристична пословица: *„гдѣто ходжа вика, тамо камбана не звони“* (Нерде язанъ окунуръ, орда чанъ чалѫнмазъ). Освѣнь това, всичко, що е ималъ българинътъ, е било обрѣчено на произволътъ на турчина. Не само имуществото, нъ и домашната честь на българинътъ е била обрѣчена на Мохамеданинътъ. Да се отнимать дѣвойки изъ домътъ на българинътъ и да се завождатъ насилственно въ *„харемътъ“*, е било нѣщо обикновенно, па даже и въ най-ново врѣме. Това похищение на български дѣвици турското правителство не само е одобрявало, нъ още и насьрдчавало: Мусюманинътъ, който е потурчвалъ и се оженвалъ за християнско момиче, освобождавалъ се отъ военната повинность.

Освѣнь *харачьтъ* или данъкътъ на глава, който се плащалъ отъ всѣкой християнинъ, достигнѫлъ до 14-годишна възрасть; освѣнь десятъкътъ отъ земнитѣ произведения и бегликъ [данъкъ, плащанъ за домашни животни (овци)], християнинътъ е билъ дълженъ още да *кулучи* на бейтъ или агата и да носи въ *„мутвацитѣ“* имъ ежегодно опрѣдѣлено количество: кокошки, агнета, пуйки, масло, яйца, дърва и др. Нъ отъ всичкитѣ тия даждия и налози, най-тѣжкия данъкъ е билъ тоя, който е изисквалъ, щото на всѣкои

петь години християнетѣ да даватъ за въ еничерския табуръ едно опредѣлено число момчета отъ 10 до 14 годишна възрасть, които трѣбвало да бѫдѫтъ най-здравитѣ и най-хубавитѣ. Отъ тоя данъкъ градоветѣ сѫ се откупвали съ пари. Той е сѫществувалъ до 1638 година, когато *Муратъ* IV го унищожилъ и замѣнилъ съ особенъ данъкъ, нарѣченъ *беделъ* — откупъ отъ военната повинность.

Въ сѫдилищата били настанени мусюлмански духовни лица — *кадии* —, които, както въ углавнитѣ, тъй и въ гражданскитѣ процесси, сѫ се рѫководили единственно отъ прѣдписанията и указанията на *алкоранътъ* — *Шераатътъ*. Прѣдъ тоя шераатъ християнетѣ сѫ стояли много низко; той — шераатътъ — едвамъ що неприпознавалъ християнинътъ за юридическа личность. Освѣнь гдѣто лишавалъ християнитѣ отъ всичкитѣ политически права, нъ имъ отричалъ до една извѣстна стьпень и гражданскитѣ правдини: християнинътъ, освѣнь гдѣто не е можалъ да има никакъвъ гласъ въ дьржавнитѣ работи; освѣнь гдѣто не е можалъ да занимае никаква дьржавна длъжность, нъ и вратата на общественнитѣ длъжности сѫ били затворени за него. Прѣдъ шераатътъ християнинътъ мѫчно можалъ да намѣри правосѫдие, ако ималъ да се сѫди съ нѣкой мусюманинъ; а пъкъ въ граждански или углавни дѣла, свидѣтелството на християнинътъ никакъ не се уважавало, ако то е било срѣщу мусюманинъ, а въ другъ случай — двама християне свидѣтели сѫ важили колко единъ мусюманинъ.

Всичко това, и много други условия, които сѫ опрѣдѣлявали отношенията между Българинътъ и Турчинътъ, сѫ повлияли, та Турчинътъ станѫлъ горделивъ и свирѣпъ, а Българинътъ — покоренъ, страшливъ и раболѣпенъ. Българинътъ е билъ дъленъ да се промѣни коренно: отъ войнственъ и свободенъ, той се обьрнѫлъ въ таково страшливо, покорно и раболѣпно създание, щото, въ своята покорность и раболѣпие, е прѣминувалъ всѣкое понятие върху покорностьта. Достатъчно е било единъ турчинъ да се появи въ срѣдата на нѣколко десетки българе и да ги накара да извьршятъ непонятни низости. Дѣтето е млъквало, когато се е заплашвало, съ *„Турчинътъ иде!“* Тая покорность се прѣдавала отъ поколѣние на поколѣние, щото е достигнѫла до оная морална емблема: *„покорна главъ сабля не сѣче“*, съ която бащата е въспитавалъ своитѣ дѣца и ги е привиквалъ къмъ хомота, който ги очаквалъ въ общественния животъ.

Да ли това положение на Българинътъ е почнѫло още отъ пьрвитѣ врѣмена на турското владичество, или се е въдворявало

испослѣ постьпенно, върху това е много мжчно да се каже нѣщо положително. Знае се само това, че отначало Турцитѣ сж оставяли на покоренитѣ народи нѣкои привилегии, които отпослѣ сж унищожавани постьпенно, и че турцитѣ сж били много по-великодушни къмъ раята, догдѣто тѣхното оржжие е било побѣдоносно. Нъ, когато могжществото на турцитѣ почнжло да отпада и когато отъ турската дьржава почнжли да се отцѣпватъ цѣли области, тогава тѣ станжли по-свирѣпи, и за християнетѣ настанжли много по-тѣжки врѣмена. Въ XIII столѣтие, когато могжществото на Турция е било въ своята апогея, въ дьржавата сжществували голѣми привилегии и правдини; имало богати градове; търговията била жива и промишленността цвѣтуща; имало хубави пжтища и великолѣпни здания; господствующия турский народъ билъ бодръ, храбръ и великодушенъ. Цьрковната и общинска автономия на християнитѣ не били никакъ нарушавани.

Такава картина ни прѣдставлява положението на покоренитѣ народи отъ турцитѣ, ако гледаме прѣзъ очилата на християнството. Съвсѣмъ друго виждаме, ако гледаме отъ национална гледна точка, и то отъ славянска.

Както е извѣстно, по-голѣмата часть отъ Европейска Турция е населена отъ славянский елементъ. Една часть отъ него е приела муслюманската религия, а особенно славянската аристокрация (плѣмство), и то само, за да може да съчува имуществата си и за да може да запази своитѣ правдини и привилегии надъ селската класса. Чрѣзъ ислямътъ на тая славянска аристокрация е билъ отворенъ пжть къмъ най-високитѣ дьржавни дължности въ Османската империя. На високи дължности виждаме по-вечето Бошняци и Херцеговци, а много рѣдко Българе. Въ XVI столѣтие, а особенно въ врѣмето на Великия везиръ *Мохамедъ Соколовичъ* (Херцеговецъ) половина отъ съвѣта на везиритѣ сж били муслюмански Славяне, които такожде сж занимавали длъжности: *Бейлеръ-бегъ, Капуданъ-паша, Губернатори* и др. по провинциитѣ. При свьршването на XVI столѣтие, най-прочути сж били везиритѣ, които е дала породицата *Кюпрулю*: *Мехмедъ;* синоветѣ му: *Ахмедъ* и *Мустафа* и братовчедъ му *Хюсейнъ* — всичкитѣ Българе отъ Велесъ, отъ гдѣто и носятъ прѣзимето „*Кюпрулю*“. Тѣ сж спасявали много пжти турската дьржава отъ явна гибель и пропасть.

Славянския езикъ се говорилъ отъ всички тия везири и паши: по свидѣтелството на нѣкои пжтешественници, славянский езикъ е говорилъ и цѣлия еничерский корпусъ. Това не е за удивление,

като вземемъ прѣдъ видъ това обстоятелство, че еничеретѣ сѫ били славянски дѣца. И самия Султанъ Селимъ II (а това е било въ 1566 год., при везируването на Соколовича) е знаялъ славянский езикъ. Въ султанската канцелярия има много актове, които сѫ писани съ кириллица на славянский езикъ. Всичко това като се вземе въ внимание, можемъ не безъ основание да кажемъ, че Турската империя е била съвършенно близо до това състояние да прѣтърпи метаморфоза, каквото е прѣтърпѣла нѣкога и латинската империя, т. е. да се прѣобрази въ *Муслюманско-славянска държава;* само е трѣбвало една стѫпка напрѣдъ.

§. 42. *Дубровниченетѣ въ Европейска Турция.* Още въ врѣмето на Византийската империя, Венецианцитѣ и Генуезцитѣ имахѫ свои стоварища и влагалища въ всичкитѣ пристанищни градове по крайбрѣжието на Чърно, Мраморно, Егейско и Срѣдиземно морета. Тѣ имали стоварища и въ българската държава. Слѣдъ паданието на Византиската империя и на българското царство, когато цѣлия Балканский Полуостровъ се завладѣлъ отъ Турцитѣ, търговскитѣ сношения на тия двѣ републики съ тия страни се прѣкѫснахѫ, по причина че тѣ дьржѣхѫ неприятелско отношение къмъ новия господарь на Балканския Полуостровъ. Тѣ имахѫ наистина нѣкои правдини, нъ при всичко това тѣ не можали да издържятъ конкуренция съ Дубровниченитѣ, които въ едно кратко врѣме взехѫ въ рѫцѣтѣ си всичката вѫтрѣшна търговия. За да получятъ широки правдини, Дубровниченетѣ сѫ се ползували, не само отъ добритѣ приятелски сношения съ турскитѣ Султани, нъ още и отъ симпатиитѣ на славянскитѣ паши, които съчувствували къмъ тѣхъ като къмъ Славяне. Тѣ получавали отъ Султанитѣ привилегировани актове, писани на славянский езикъ, за които тѣ сѫ плащали въ Цариградъ ежегодишенъ данъкъ 12000 венециянски дукати. Тѣ живѣли свободно по градоветѣ, извьршвали свододно своето богослужение и водили търговия по цѣлата държава. По 2 % плащали мито само въ императорскитѣ градове: Цариградъ, Одринъ, Брусса, Пловдивъ и Кратово. Знамената на Дубровниченската република се развѣвали по всичкитѣ морета, а дубровниченскитѣ колонии, както и консулства и фактории се срѣщали въ всичкитѣ по-главни градове на истокъ. Много туземни православни, за да обезпечятъ своята свобода и безопасность, приемали католическата религия — поддантството на Дубровнишката република. Дубровникъ съ своето богатство, съ своето развитие и съ своето покровителство къмъ книжевностьта може да се нарѣче: *„югославянска Атина“*. Ако вземемъ прѣдъ

видъ това, че сърбската литература, слѣдъ пропадването на сърбската държава, е намѣрила прибѣжище въ Дубровникъ, гдѣто подъ покровителство, е можала свободно да се развива и цъвти, тогава, това прѣзиме не ѝ е дадено напраздно. Днесь може би сърбската книжевность щѣше да бѫде много на по-висока стъпень, ако да не бѣше се случило страшното землетрѣсение въ 1667 год., което въ единъ день е лишило Дубровникъ отъ неговата слава и могѫщество.

Дубровнишки колонии били распръснѫти на всѣкѫдѣ по Европейска Турция. Така напр. покрай Дунава дубровнишки колонии е имало: въ Бѣлградъ, гдѣто Дубровниченинътъ Гундуличь е основалъ сръбска типография; въ Русчукъ, Силистра, Бабадагъ, Сакча, Исмаилъ, Тулча, Килия и Бендеръ. Въ източната часть на България Дубровничанетѣ живѣли въ Варна, Шуменъ, Пазарджикъ, а особенно въ Провадия, гдѣто сѫ имали и стара църква на сводове. По-голѣмитѣ Дубровнишки общини сѫ били: въ Одринъ, Пловдивъ и София (Срѣдецъ). Въ тоя послѣденъ градъ Дубровнишката фактория имала голѣми сукнени магазии. Въ Македония главното жилища на Дубровничанетѣ билъ градъ Скопие, около който сѫ имали пространни лозя. Въ Сърбия сѫ живѣли въ градоветѣ: Новий-пазаръ, Прокопие и Сараево.

Отъ всичко казано до тукъ виждаме, че Дубровничанетѣ сѫ били распръснѫти на всѣкѫдѣ по Европейска Турция, особенно въ вѫтрѣшноститѣ. Независимо отъ търговията, която сѫ водили съ туземното население, Дубровничанетѣ, като били по кръвь сродни съ славянската турска рая, намирали симпатически приемъ на всѣкѫдѣ; нъ и тѣ — Дубровничанетѣ — сѫ умѣяли да утвърдятъ тая симпатия къмъ Славянетѣ. Въ тѣхъ убитата българска рая е намирала утѣшение и надѣжда за по-добро бѫдѫще. Нѣколкото революции, или смущения, които сѫ ставали въ България съ цѣль да се освободи отъ турский яремъ, отъ тѣхъ сѫ били или побуждани, или подпомагани.

2. Българскитѣ „войници“ въ турската армия.

§. 43. Ние видѣхме, че въ Турската империя привилегированата класса сѫ били Муслюманетѣ, безъ разница на националность. Турцитѣ, като прѣминѫли на Балканский полуостровъ, познали, че, за да могѫтъ да се утвърдятъ въ новата страна добрѣ, трѣбва да намѣрятъ срѣдство, за да допълняватъ падналитѣ си ратници съ нови военни сили. Независимо отъ това, турскитѣ Султане имахѫ силно стрѣмление да прѣвръщатъ християнското население въ муслюманство, което се считало като особенна длъжность на всѣкой пра-

вовѣренъ. Освѣнь оня извѣстенъ данъкъ, споменатъ по-горѣ, христианското население давало и другъ, много по-тѣжькъ данъкъ, който се състоялъ въ това, гдѣто на всѣкои петь години сѫ вземани найздравитѣ и хубави 10—14 годишни момчета за въ еничерския корпусъ. Тоя данъкъ, основанъ отъ Орхана, билъ унищоженъ едвамъ въ 1638 год. отъ Мурада IV.

Турскитѣ Султане, при побѣждаванието на една страна, умѣяли да дьржятъ такъвъ тактъ, който много спомагалъ и съдѣйствувалъ за увеличаванието на тѣхното могѫщество. Рѫководими отъ по-голѣмъ интересъ за могѫщество на Османското господарство, турскитѣ Султане, всѣкога сѫ оставяли на покорената страна нѣкаква общинска и цьрковна автономия, нъ само съ това задължение, щото тая страна да участвува въ по-нататашнитѣ завоевания на Турцитѣ.

И така, християнската аристокрация, за да неизгуби прѣдишнитѣ си богати владѣния и голѣми правдини, приемала е Мохамеданската религия и попълняла е редоветѣ на турскитѣ великаши; християнската долня масса, повикана чрѣзъ коранътъ къмъ единъ свободенъ и равноправенъ животъ, отъ какъвъто до сега е била лишена, била е подвьргната на голѣма съблазнь. Огромно множество, което е било по-слабо въ своитѣ национални и религиозни чувства, приемало е муслюманската религия, която давала на новообьрнѫтия и богатство, и прѣимущества надъ другитѣ християнски народи, и надѣжда за още по-високи дьржавни служби. Християнетѣ, които останѫли непоколебими въ религиознитѣ си вѣрвания, съ драго сьрдце се склонявали, щото въ замѣна на една ограничена общинска и цьрковна автономия, да проливатъ своята кръвь за могѫществото на тоя великодушенъ побѣдитель и за унищожаванието на другитѣ християне, свои братия.

Ето какъ се е създала силата на турскитѣ султани и ето какво е било изначало отношението между побѣденитѣ и побѣдителитѣ.

Относително нашия народъ ние знаемъ, че Муратъ I, когато побѣди българския царь, несъсипа съвьршенно независимостьта на Български народъ, нъ го тури въ васално положение съ това задължение, да плаща годишенъ данъкъ и да участвува въ войнитѣ на Турцитѣ съ другитѣ християнски народи на Балканский полуостровъ. Нъ тая независимость постьпенно се накрьнявала, догдѣто се дошло до тамъ, щото България да се подчини съвьршенно подъ властьта на Турцитѣ и да се причисли къмъ земитѣ, които сѫ влизали въ съставътъ на Османската империя.

Какво е слѣдвало по-нататъкъ, историята говори тьмно и не

съ историческа правдоподобность. Знаемъ само това, че въ едно кратко врѣме въ България сѫществували: *Муслюмане* — привилегирована класса — и *рая* — угнѣтена масса. Между тия двѣ крайности любопитно, и до нѣгдѣ утѣшително явление, е третя една класса, която се намѣрвала въ срѣдата: нити въ съвършенно унизително състояние, въ каквото е била раята, нити пъкъ е имала голѣми правдини и прѣимущества, каквито сѫ имали Муслюманетѣ. Тая третя класса сѫ били привилегированитѣ български общини. Тия български привилегировани общини сѫ се дѣлили на нѣколко разреди: *войници, мартолоси, соколници* (дуганджии) и *дербенджии*. Селата, заселени отъ тѣхъ, сѫ съчували извѣстна една самостоятелность до най-ново врѣме. Запазени отъ произволътъ на агата, тѣ сѫ можали да задържятъ отъ старитѣ чърти на нѣкогашния Българинъ и станѫли огнище, отъ гдѣто е изникнѫло нашето възраждание и национално движение и пробуждание.

Войници. Тѣ сѫ били длъжни да испълняватъ военна служба, и за това сѫ се ползували съ голѣми привилегии. Споредъ мемоаръть на Сърбинътъ Михаилъ Константиновичь, който е живѣлъ въ еничерския корпусъ отъ 1455—1463 год., тѣ не сѫ плащали никому нищо, нъ не сѫ получавали и никаква заплата за военното имъ слугување. Тѣ сѫ владѣли земя *бащина*, свободна отъ всѣкакви налози; неплащали нити харачь, нити десятъкъ, нити бегликъ и били освободени отъ всѣкакви *кулуци* и *ангария*. Ако «*войникъть*» е обработвалъ и друга земя, освѣнъ *бащината* си, то той за тая земя е билъ длъженъ да плаща харачь и поземеленъ налогъ; стадото му е било такожде обложено съ данъкъ (бегликъ), ако е ималъ по-вече отъ сто овци. *Спахиитѣ* и *Санджакъ-бейоветѣ* не сѫ имали право да се мѣшатъ въ дѣлата и спороветѣ на «*войницитѣ*». Всѣкои три «*войници*» сѫ съставлявали группа, отъ която всѣкоя година по единъ отивалъ на служба така, щото по редъ всѣкой отивалъ прѣзъ третя година. Братията, синоветѣ и родътъ на «*войникъть*» сѫ плащали много умѣренъ данъкъ. Тѣ сѫ имали право за разноцвѣтни костюми. Въ врѣме на война сѫ конвоирали обозътъ, копали шанцове, гледали коньетѣ, сѣкли дърва и испълнявали други работи. Тѣхното въоружение се състояло въ копия и боздугани.

«*Войнишкия*» институтъ е сѫществувалъ почти 300 години. Той билъ учрежденъ отъ Мурада I (1362—1389) по съвѣтътъ на *бейлеръ-бегътъ Тимурташъ*.

Мѣстата, които сѫ били населени отъ тѣхъ, намѣрвали сѫ се

поставени по възвишенноститѣ и долинитѣ на Балканътъ, Срѣднягора и Родопитѣ. Най-забѣлѣжителнитѣ села, населени отъ *войницитѣ* сѫ били: *Копривщица, Панагюрище, Котель, Жеравна, Градецъ, Ямболъ, Сливенъ, Цѣпина, Бѣлово, Конаре* и други въ Кръкъ-Клисия и по гористата страна въ Софийско.

Тѣхнитѣ права и длъжности сѫ били изложени въ «*Канунътъ войнишки*« (*«Войникъ-Канунname»*), вмѣстенъ въ Румелийския канунъ.

Пѫтешественникътъ *Деришвамъ* въ 1553 год. срѣщнѫлъ въ Нишъ едно отдѣление отъ тия войници, въоружени съ кратки копия, което отивало въ Темишварския лагеръ.

При всичко, че тия права на *войницитѣ* въ най-ново врѣме сѫ били съвършенно унищожени, нъ пакъ до 1840 год., па и до самото ни освобождение, всѣкоя година по нѣколко стотинъ душъ, подъ прѣдводителството на своитѣ чарибашии, сѫ отхождали въ Цариградъ да пасѫтъ султанскитѣ конье и да косятъ сѣно.

Мартолоси (по грьцки арматоли). Тѣ сѫ били подобни на «*войницишѣ*» и се състояли отъ нѣколко стотинъ человѣци. На тѣхъ се възлагала длъжность да пазятъ погранична стража съ мѣсечна плата. Въ България *мартолоси* сѫ живѣли въ Видинский санджакъ при *Ртанъ*, въ *Баня* и въ долината на *Чьрна-рѣка* (Чьрний Тимокъ). Тѣ сѫ били длъжни да пазятъ прѣдѣлътъ отъ хайдуцитѣ, които често прѣминували Дунава и правили грабежи и опустошения.

Соколници (дуганджии). Привилегията на *соколницитѣ* била до нѣгдѣ еднаква съ тая на «*войницитѣ*», само вмѣсто военна служба, всѣкоя една кѫща била длъжна ежегодно да доставя по единъ соколъ, обученъ да лови. Селата на дуганджиитѣ, които се управлявали отъ своитѣ *дуганджи-башии*, били разсѣяни на всѣкѫдѣ по прѣдѣлитѣ на Балкана и Дунава.

Дербенджии. Тѣ сѫ били отъ особенъ видъ войници, на които е било възложено да пазятъ проходитѣ. Тѣ плащали половинъ харачь и малъкъ десятъкъ; били свободни отъ всѣкаква работа и ангария, а въ замѣна на това, тѣ пазили опаснитѣ пуктове на пѫтищата безъ плата. По тия опасни мѣста, тѣ живѣли въ колиби, покрити съ слама, и когато съгледвали нѣкого въ гората, или на пѫтя, тѣ удряли въ тремпе; ако съгледанитѣ лица били разбойници, то биението въ тремпе се продължавало и чрѣзъ това цѣлата околность ставала въоружена и гонила подозрителнитѣ лица.

Кога сѫ въведени и учрѣдени дербенджиитѣ, положително не се знае. Казватъ, че основательтъ имъ е билъ Сулейманъ I, названъ

«*Законодатель*» (1520—1566). Тѣ сѫ били настанени на всѣкѫдѣ по полуострова. Въ миналото столѣтие отъ тѣхъ е имало само въ *источния балканъ*.

3. Българетѣ католици и тѣхнитѣ дѣйствия.

§. 44. Усилното врѣме, което е прѣкарвалъ нашия народъ, както видѣхме, накарало е мнозина да приематъ мохамеданството. Ония Българе, които не сѫ искали да оставятъ християнската религия, а не сѫ можали да търпятъ угнѣтенията, то за да могѫтъ да прѣкаратъ единъ по-обезпеченъ животъ, подъ влиянието на Дубровничанетѣ, приемали сѫ католическата религия и подданството на Дубровнишката република. Главния пунктъ на католицитѣ въ България билъ *Кипровецъ* или *Чипровецъ* [Chiprovazj, Cyprovacium] въ западний балканъ, при изворътъ на *Огоста*, не далеко отъ Берковица. Тоя тогавашенъ малъкъ градецъ, както още и нѣколко села, споредъ Иречека, билъ населенъ съ саксонски рудокопи, нъ отдавна прѣтопени въ българска народность. Слѣдъ завоеванието на страната отъ Турцитѣ, *Чипровци* станалъ главенъ градъ на войводството, което е принадлѣжало на султановата майка. И като такъвъ, той получилъ голѣми привилегии; така на пр.: нито единъ Турчинъ не е можалъ да прѣнощува въ него, и жителитѣ били освободени отъ всѣкакъвъ данъкъ, понеже султановата майка не е вземала никакви приходи отъ него. Всичко това е съдѣйствувало да се развие Чипровецъ въ всѣкое отношение. Много български болярски семейства и други по-заможни челяди се прѣселвали въ него, защото намѣрвали тамъ голѣма безопасность. По-извѣстнитѣ отъ тия семейства сѫ: *Парчевичъ, Тома Иоановичъ, Княжевичъ, Пеячевичъ, Путини, Маринови, Пейкичъ* и други.

Около 1595 год. въ Чипровецъ дошълъ единъ бошняшки францисканецъ по име *Петаръ Салиматесъ*, съградилъ църква и основалъ францисканский мънастирь. Когато по-послѣ той билъ поставенъ отъ Папата за Софийски епископъ, гдѣто, както видѣхме, Дубровничанетѣ сѫ имали голѣма колония, то за по-голѣма безопасность той прѣнесълъ своята резиденция въ Чипровецъ (1600—1623 год.). Прѣемницитѣ му, също франциканци, сѫ били всичкитѣ родомъ отъ Чипровецъ, а образованието си получавали въ Римъ. Епископъ *Илья* (1623—1642) билъ даже изъ българска фамилия *Маринов*. Най-голѣмото възвишение на градътъ се относва въ врѣмето на епископа *Петра Деодатъ* (1642—1673), при когото Софийската епископия се въздигнѫла на стьпень *Архие-*

пископия. Тогава въ Чипровецъ сѫ се броили 2000 жители; въ него сѫ живѣли и много Дубровничане, а пъкъ самитѣ Чипровчене били богати и развити търговци и като такиви ходили на всѣкѫдѣ изъ Турция, Влашко и Трансилвания.

Освѣнь Чипровецъ, населението и въ *Копиловци* (1600 ж.), *Желѣзна* (1400 ж.) населена съ соколници и *Клисура* (1200 ж.) — е било католическо и въ всѣкое отъ тѣхъ е имало не само църкви, нъ и училища. Литургията се извършвала на латинскій езикъ, нъ апостолътъ и евангелието всѣкога сѫ се чели на славянски.

Около Никополъ въ 14 села населението е било такожде католическо. Сѫщо и въ околностьта на Пловдивъ и въ Източна България е имало не малко католици.

Българетѣ католици, благодарение на покровителството, което сѫ намѣрвали при Дубровничанетѣ и другитѣ католически държави, сѫ били душата на всичкитѣ патриотически движения въ България въ онова врѣме.

Възстанието, което стана въ България на 1595 год. около *Търново, Варна, Провадия, Шуменъ* и *Русчукъ* е било организирано и распалено отъ Дубровничане. Дубровниченинътъ *Павелъ Джорджичь* е раздухвалъ възстанието въ *Варна, Провадия* и *Шуменъ*, а пъкъ знаменитата Дубровнишка фамилия *Соркочевичь* дѣйствували въ *Търново* и *Русчукъ*. На това възстание сѫ помогнѫли: *Трансилванскія князь Сигмундъ Батори, Михаилъ Витязулъ Влашкій господарь* и *Ааронъ Молдавскій господарь*. Срѣдоточието на това възстание е билъ гр. Търново, гдѣто билъ и провъзгласенъ за български царь единъ мнимъ потомецъ на Шишмана III. Нъ това възстание не можало да успѣе; то било потушено отъ Зинанъ паша.

По-послѣ, за да се отхвърли турскій яремъ, опитвание е направено отъ Католицитѣ въ Чипровското воеводство.

Около 1630 година Българетѣ католици сѫ се обърнѫли къмъ Фердинанда II и Полскій краль *Сигизмунда III* за помощь; нъ, по причина на 30-годишната война, това останѫло безъ никакво слѣдствие. Въ 1645 год. се обявила война между Венецианската република и Турция. Това нѣщо произвело голѣмо движение на Балканскій полуостровъ . . . . И православнитѣ, и католицитѣ помислили, че вече е настѫпилъ часътъ за тѣхното освобождение. Нъ тѣ сѫ знаяли още, че успѣхътъ на Венецианцитѣ ще бѫде по-обезпеченъ, ако къмъ тѣхъ се присъедини още нѣкоя държава. Австрійскій императоръ и Полскія краль сѫ били единственнитѣ господаре,

къмъ които сѫ били обърнати погледитѣ на всички; особенно Владиславъ IV имаше голѣма тѣжесть въ България, по причина на неговитѣ побѣди, нанесени надъ Турцитѣ. За посланникъ при Владислава билъ избранъ и испратенъ архимандритъ *Петръ Парчевичъ,* родомъ изъ Чипровци, потомецъ на една стара славна българска болярска фамилия и много образованъ мѫжъ, който носеше титла *Докторъ на богословието* и отличенъ познавачъ на езицитѣ: грьцкий, латинский, италиянский, ромѫнский и арменский. Той билъ приетъ отъ Владислава много ласкаво и билъ испратенъ съ голѣма надѣжда и голѣми дарове. Владиславъ дѣйствително почналъ да се готви за война, нъ ненадѣйната му смьртъ унищожила надѣждитѣ на българский народъ. Обаче, при всичко това, движението се продължавало непрѣкѫснато. Въ 1649 год. въ България всички мислили, че сѫ приготвени да пристѫпятъ и къмъ самото дѣло. Нъ гдѣто възстанието не избухнало, има да се благодари на архиепископа *Деодата,* който, като главенъ съзаклѣтникъ, знаялъ, че още не е врѣме за бунтъ. Парчевичъ билъ испратенъ вторий пѫть въ Полша, Австрия и Венеция; нъ резултатътъ билъ такожде нищоженъ, защото тридесеть-годишната война тъкмо тогава се бѣше свьршила, и нито една отъ западнитѣ дьржави не била наклонна да воюва.

Едвамъ въ 1688 год., когато Австрия воюваше съ Турция, Българетѣ се възбунтувахѫ. Подъ прѣдводителството на *Георги Пеячевичь* и *Богданъ,* въ Кутловица се събрала войска, състояща отъ 15000 ратници; нъ тя била разбита отъ Турцитѣ и Чипровецъ билъ съсипанъ и изгоренъ. Жителитѣ му се избавили чрѣзъ бѣгство въ Балкана, и послѣ по разни пѫтеки и съ голѣми трудности стигнѫли въ Влашко и Трансилвания. Между другитѣ побѣгнѫли билъ и послѣдний архиепископъ Кнежевичь.

Войната между Турция и Австрия се продължавала съ промѣняемъ успѣхъ; нъ резултатътъ бѣ неудовлетворителенъ за българский народъ. Съ побѣдата при Кутловица и съ разсипването на Чипровецъ се свьршватъ дѣйствията на Българитѣ католици. Останѫлитѣ въ животъ се прѣселихѫ въ Австрия, гдѣто нѣкои живѣятъ и до днесь. Съ това се свьршва влиянието на западнитѣ католически дьржави въ нашето отечество и дохожда православното славянско-русско влияние.

Нашитѣ братия католици сѫ били отлични патриоти и направили сѫ много нѣшо въ онія усилни врѣмена за щастието и прѣуспѣванието на цѣлия български народъ; нъ обстоятелствата сѫ се били тъй сложили, щото всичкитѣ имъ трудове и жьртви останѫли осуетени.

4. Българскитѣ хайдуци.

§. 45. Положението на раята въ Турция е било несносно; Българинътъ е билъ окончателно убитъ. Нъ изъ срѣдата на тая убита рая, всѣкога сѫ излизали мѫжье, които, съ оръжие въ ръка, сѫ протестирали срѣщу притѣснението на Турцитѣ, борили сѫ се съ турскитѣ аги и защищавали сѫ своитѣ братия отъ своеволията на спахиитѣ. Тия мѫже сѫ били нарѣчени «*хайдуци*» — име, станѫло священно въ българската история; тѣ всѣкога сѫ живѣли свободно по горитѣ и планинитѣ. По нѣкога сѫ били назовавани *арамии,* а прѣдводителитѣ имъ — *арамбашии.* Въ животътъ на *хайдуцитѣ* и въ тѣхнитѣ битки съ Турцитѣ, намъ се прѣдставлява благородна и възвишена картина, така хубаво, вѣрно и живо изобразена и въспѣта въ тѫжнитѣ народни пѣсни.

Задачата на хайдуцитѣ била, не да грабятъ, а да отмьщаватъ на угнѣтителитѣ за сторенитѣ насилия къмъ тѣхнитѣ беззащитни и убити братия. Призванието на хайдуцитѣ е било да нападатъ на угнѣтителитѣ Мусюлмаме, да ги убиватъ и да защищаватъ слабитѣ Българе и да не оставятъ неотмьстена и най-малката сторена неправда. Забѣлѣжително е, че тѣ сѫ защищавали и мусюлманското селско население.

Причинитѣ, които сѫ принуждавали отдѣлни лица да оставятъ бащината си стрѣхѫ, да прѣжалятъ старитѣ си баща и майка, да се отлѫчятъ отъ жената и дѣцата си и да прѣзрѫтъ имуществото си и обикнѫтъ единъ скитнический и страдалческий животъ, или, да говоримъ съ думитѣ на народнитѣ пѣсни: да замѣнятъ домътъ си — съ «*зелената бука*», «*старата си майка*» — съ «*Стара-Планина*», «*старъ бѣлъ бащица*» — съ «*сабля френгия*», «*мили сестрици*» — съ «*чифте паласки*», «*мила булка*» — съ «*дълга пушка бойлия*», «*дрѣбни дѣчица*» — съ «*дрѣбни фишеци*», постилка — съ «*чьрната земя*» и завивка — съ «*синьото небо*» — сѫ били силни и разнообразни; нъ всичкитѣ сѫ били силни и могѫщественни: защото само отчаянието е можло да накара човѣка да избере и прѣдприеме такъвъ животъ и таково занятие, които сѫ били тѣжки и на които конецътъ е билъ или бѣсилка, или колъ, или куршумъ. Който би обичалъ да проучи тия тѣжки причини, нека послуша народнитѣ пѣсни или нека прочете «Горския пѫтникъ» на Раковский, дѣто точно и вѣрно сѫ описани тия причини: едному Турцитѣ убили родителитѣ или брата; другиму отвели невѣстата или обез-

честили сестрата, а нѣкому пъкъ имуществото, спечалено съ кървавъ потъ, било разграбено отъ своеволнитѣ бейове, аги и спахии и други подобни насилия.

«*Хайдукътъ*» или самъ съставялъ чета, или влизалъ въ съставътъ на друга нѣкоя чета. Въ четитѣ сѫ се приемали само неустрашимитѣ и здрави «*отборъ-юнаци*». Тѣ сѫ се клѣли, че нѣма да се раздѣлятъ, или прѣдаватъ, или врьщатъ пакъ у дома си. Съ излизанието въ планината и съ постѫпванието си въ хайдушкитѣ чети, човѣкъ скъсвалъ всичкитѣ сврьски съ всичко онова, което различава човѣка отъ другитѣ животни и което го прави човѣкъ, т. е. съ домъ, баща, майка, сестри, братя, жена и съ дѣца — съ всичкия животъ. Орѫжието имъ се състояло отъ «*дълга пушка бойлия*» на рамо, «*чивтъ пищовг*« и «*ятаганъ*» на поясъ и «*остра сабля френгия*» или «*дамаскиня*» прѣзъ крьстътъ. Облѣклото имъ е било всѣкога таково, което е служило на мнозина за съблазнь: пѣснитѣ прѣдставляватъ хайдуцитѣ въ най-скѫпоцѣнно и много раскошно облѣкло. «*Вѣрната и сговорна дружина*» много рѣдко се състояла по-вече отъ 50 человѣци. Отдѣлнитѣ хайдуци сѫ се наричали «*момчета*» или въобще «*юнаци*». Най-опитний и най-храбрий избирали за воевода, който означавалъ *байряктаръ*.

Мѣстопрѣбиванието на *хайдуцитѣ* е било: въ *Стара-Планина, Родопитѣ, Срѣдня-гора, Сакаръ планина, Пиринъ планина, Крѣсна планина, Странджа планина* и *Шаръ планина* — гдѣто въобще захващали проходитѣ, клисуритѣ и пѫтищата. По нѣкога сѫ се спущали по равнинитѣ и полетата, нъ много рѣдко и то въ извънреденъ случай. На всѣкѫдѣ сѫ гледали да убиватъ такива Турци, които сѫ извьршили нѣкакво насилие надъ беззащитната рая. Когато нѣкой бей или спахия, или другъ ага, направи нѣкакво насилие надъ нѣкой българинъ, хайдуцитѣ извѣстени за това отъ своитѣ «*ятаци*» сѫ нападвали на него, или по пѫтищата, или въ самия му домъ, врѣдъ градътъ, и много пѫти врѣдъ пладнѣ, и го убивали, като отнемали голѣма сумма срѣбро или злато. Християнетѣ никога не сѫ били нападвани отъ *хайдуцитѣ*, нити пъкъ пѫтници търговци, съ исключение на български чорбаджии, които сѫ били турски шпионе и български изедници. Всичкитѣ хайдуци като традиционенъ законъ сѫ имали това: да се не безчести жена, да се не опиватъ и да ненападатъ на християнинъ или миренъ търговецъ, или селенинъ, билъ той българинъ или турчинъ; защото отъ прѣдание сѫ вѣрвали, че онзи,

който се осмѣли на подобно нѣщо, непрѣмѣнно ще падне въ рѫцѣтѣ на Турцитѣ. Простия грабитель се наричалъ «*кокошарь*».

Тия свои защитници народътъ въ своитѣ пѣсни прѣдставлявалъ все въ съблазнителна и величественна картина. Така, живота имъ се рисува тъй: хранили сѫ се съ «*тлъсти агнета*» и пили сѫ «*вода студена*», а много рѣдко «*руйно вино*»; сѣдѣли сѫ подъ «*тая сѣнка дебела*», край «*тая вода студена*», до «*тая бука зелена*». Много пѫти за юнацитѣ сѫ потѫжвали и самитѣ дървета, самитѣ птици, дори и самата планина «*заплаквала гората, гората и планината, въ планината птицитѣ и на гората листъето*». Хайдуцитѣ сѫ били въ непрѣстанно сношение съ невидимия свѣтъ; птицитѣ имъ сѫ говорили изъ усоитѣ и имъ сѫ прѣдсказвали прѣдлѣжащитѣ нещастия; самодивитѣ и самовилитѣ, които сѫ правили зло на цѣлия свѣтъ, на хайдуцитѣ сѫ ставали по нѣкога даже и посестрими. Мнозина хайдуци куршумъ не ловилъ.

Щомъ се появявала нѣкоя хайдушка дружина въ нѣкой прѣдѣлъ, турскитѣ заптии и колджии, придружени отъ български селяне, веднага излизали да ги гонятъ. Такова опълчение срѣщѫ хайдуцитѣ се наричало «*потеря*». Хванатитѣ хайдуци очеквала много жестока смьрть: или сѫ ги обѣсвали, или на колъ набивали, или посичали, като прѣдварително сѫ били истязавани да искажѫтъ своитѣ другари и «*ятаци*». Ако би нѣкой отъ дружината да се наранилъ, щото да неможе да върви, такъвъ бивалъ убиванъ отъ самитѣ му другари, за да не падне живъ въ рѫцѣтѣ на *потерята*. Ако би нѣкой уединенъ, или заблуденъ въ гората хайдукъ, да се разболѣе, или раненъ успѣе да избѣгне по високитѣ върхове или дълбокитѣ долини, то той безпощадно умиралъ и «*орлитѣ му копаялн гроба*»; за такъвъ никой живъ човѣкъ не е можалъ да узнае нѣщо.

Хайдуцитѣ пролѣть излизали въ гората, а есень сѫ се прибирали, или по своитѣ домове, или по домоветѣ на ятацитѣ си, а по нѣкога сѫ зимували въ самата планина.

Отъ тоя периодъ най-възпѣтитѣ отъ народнитѣ ни пѣсни до днесь сѫ слѣдующитѣ хайдуци: *Ангелъ войвода* въ Стара-планина, *Манушъ* и *Страхилъ воеводи* въ Пиринъ планина; *Семко, Барбуръ, Влъко* и *Нанъо* въ Тозлука и Дели-Орманъ; *Чавдаръ* въ Рила планина; *Вълчанъ* въ Търново; *Ненчо* въ Троянъ; *Стоянъ, Индже* и др. Освѣнъ мѫжье, народнитѣ пѣсни ни казватъ, че много пѫти въ гората сѫ отивали и жени, и моми; много пѫти

такива моми сѫ бивали избирани и за воеводи. Въ пѣснитѣ сѫ въспѣти: *Елена войводка, Тодорка* и *Сирма воеводка.*

Б. Домашнитѣ литературни произведения въ първитѣ четире столѣтия (1398—1760 год.).

§. 46. Прѣди да дойдемъ до излаганието на книжевнитѣ дѣйствия въ първитѣ четире столѣтия на нашето робство, ние счетохме за необходимо нуждно да дадемъ кратко изложение и описание, както на политическитѣ условия, всрѣдъ които се намиралъ наший народъ, тъй и на общественното му и семейно положение. Увѣрени сме, че слѣдъ това кратко очьртание лесно ще можемъ да проумѣемъ онния причини, които сѫ извиквали тая книжевна нищета, каквото виждаме въ тоя периодъ. И наистина, всрѣдъ такъвъ тѣжъкъ и усиленъ животъ; всрѣдъ таково робство, за литературна дѣятелность и дума не може да бѫде.

Още при прѣвземанието на Търново, на патриаршеския Търновски прѣстолъ сѣдна митрополитъ, който се назначаваше и зависѣше отъ Цариградский патриархъ, а така сѫщо и на другитѣ митрополитски и епископски прѣстоли. Всичкитѣ тия духовни отци, назначавани отъ Цариградский патриархъ, бѣхѫ Грьци. Българский народъ, смѫтенъ и смаянъ отъ голѣмий политически прѣвратъ, не е можалъ нити да помисли за своето църковно положение. Лишенъ отъ политическата си независимость, той не е искалъ и не е можалъ да се погрижи за своята поне църковна независимость. Тия църковни православни отци, като Грьци, не само не сѫ продължили започенатия отъ Евтимий и други отци книжевенъ трудъ; не само не сѫ подпомагали литературната дѣятелность, нъ още сѫ гледали да истрѣбяватъ и унищожаватъ и онния литературни произведения, които бѣхѫ останѫли отъ врѣмето на нѣкогашната книжевна дѣятелность.

Охридската патриаршия наистина просѫществува до 1767 година; нъ, едно че бѣше отчасти погърчена, а друго отъ тѣжкитѣ обстоятелства, ние не виждаме да е развила никаква книжевна дѣятелность.

Нашитѣ католически отци, които сѫ сѣдѣли на Софийския и Марцианополский архиепископски прѣстоли, сѫ били дѣйствително снабдени, почти всичкитѣ, съ високо духовно образование, което сѫ получавали въ Римъ и Лорето. Епископътъ *Илъо,* архиепископитѣ: *Петръ Деодатъ, Павелъ Кошничь, Стефанъ Кнежевичь* и

Петъръ Парчевичь — всичкитѣ отъ Чипровци, архиепископътъ *Марко Бандинъ* отъ Скопие — всичкитѣ до единъ сѫ били образовани мѫжье и велики патриоти. Обаче, за жалость, обстоятелствата и политическитѣ условия, върѣдъ които сѫ се намѣрвали тия достойни наши отци, сѫ ги принудили да употрѣбятъ своитѣ умствени способности и своята енергия и дѣлателность къмъ съвсѣмъ друго направление, а не върху книжевното поле. България бѣше поробена и имаше нужда отъ политическа свобода, която да обезпечи и способствува за всестранното ѝ развитие, прѣуспѣване и благосъстояние; за това всичката тѣхна дѣлателность се погълнѫла отъ мисъльта и трудоветѣ да се освободи тѣхното нещастно отечество. Съзаклятия и бунтове сѫ отнемали и най-малкото имъ спокойно врѣме, та не сѫ можали да отдѣлятъ нити една минута за книжевно занимание. Единственната литературна тѣхна дѣятелность сѫ тѣхнитѣ писма, писани и испращани до разни високопоставени лица въ чуждитѣ държави, въ които писма тѣ сѫ откривали болкитѣ на народа, рисували тѣжкото и усилно положение на Българинътъ и просили помощь и избавление за своето отечество. И тия писма, пълни съ драгоцѣненъ материялъ, би били скѫпи достояния на нашата книжевность, ако бѣхѫ били съчувани до днесь. Въ тѣхъ ние днесь щѣхме да видимъ вѣрно прѣдставено положението на нашето отечество въ това тъмно за нашата история врѣме. Нъ, за жалость, тѣ сѫ пропаднѫли!

Споредъ г. Иречека едно голѣмо число неиздадени документи, отнасящи се до посланието на Парчевича и историята на Кипровецъ се пазятъ въ архивитѣ на Вѣнския, Венециянския и Русския дворове, както и между домашнитѣ фамилиярни писма на графоветѣ *Пеячевичи*.

Графъ Юлиянъ *Пеячевичъ* се билъ занимавалъ усърдно съ историята на своята фамилия. Историята на нашата книжевность съ нетърпѣние очаква появяването на тоя трудъ отъ уважаемия графъ, който трудъ ще хвърли доста голѣма свѣтлина върху дѣятелностьта на всичкитѣ наши въ това тъмно и усилно врѣме голѣми патриоти и върху тогавашното положение на народа ни.

Нашитѣ дѣйци, слѣдъ катастрофата при Кутловица, като се избавихѫ въ Австрийската империя, нѣкои отъ тѣхъ развихѫ не малка литературна дѣятелность. Историята на нашата литература счита за свой дългъ да спомене за ония литературни произведения, които, ако и да сѫ писани на чуждъ езикъ, нъ като произведение на Българе, заслужватъ да бѫдѫтъ часть отъ българската книжевность.

Тъй:

Крьстъ (Христофоръ) *Пейкичь* родомъ изъ Кипровецъ, на-

стоятель на мънастирътъ въ *Чанадъ* (Унгария) е написалъ много съчинения, между които и: «*За различието между църквитѣ католическа и православна*», напечатана въ Венеция 1716 год. и «*Разсѫждение противъ Корана*», напечатана въ Тирнау (Tyrnau) 1717 год. И двѣтѣ сѫ писани на латинский езикъ, както бѣше тогава обичай, и иматъ чисто духовно догматическо съдържание. Въ първата се разглежда разликата въ догматическо отношение между западната и източната църкви и се труди да докаже, че католическата църква е съчувала по-вѣрно прѣданията на св. отци и апостолитѣ. Въ втората се критикува съдържанието на Коранътъ и като се сравнява съ съдържанието на Евангелието, доказва прѣимуществото на това послѣднето надъ Коранътъ.

Яковъ Пеячевичь, езуитинъ. Той е членъ отъ знаменитата породица Пеячевичи и е билъ професоръ въ Загребъ и по други мѣста. Той е написалъ и издалъ на латинский езикъ *География*, напечатана въ Загребъ 1714 год. Въ тая География той описва съ голѣма любовь Балканский полуостровъ.

Матей Фр. Ксав. Пеячевичь, езуитинъ. Той билъ абатъ въ Петровардинъ и е съчинилъ много богословски книги; освѣнъ това отъ неговото перо е излѣзнѫло и съчинението подъ заглавие: „Historia Serviae“, напечатана въ Halocae 1799 год.

Освѣнъ тия литературни произведения, излѣзнѫли на чуждъ езикъ, въ тоя периодъ сѫ излѣзнѫли и нѣколко книги на български езикъ, печатани съ кирилица. Както трѣбва да се очаква, съдържанието на тия нѣколко литературни произведения е чисто богословско.

Филипъ Станиславовъ, епископъ на «*Голѣма България*». Той е билъ католикъ и сполучилъ въ Никополь и околността му да прѣвърне въ католичество 14 села, въ които жителитѣ сѫ били «павликяне». Това е станало около 1650 год. За своята епархия и за своето духовно стадо, понеже то не разбирало латинский езикъ, епископъ Филипъ прѣвелъ и издалъ въ Римъ въ 1651 год. «*български молитвенникъ*», напечатанъ съ кириллица, нъ въ него езикътъ е смѣсенъ съ нѣкои сърбски думи. Въ тоя «български молитвенникъ» има и апокрифическо писмо на «*царя Абигора*» къмъ Христа, екзорицизми, молитви срѣщу главоболътъ, срѣщу безплодието на женитѣ и пр., материялъ вземенъ отъ богомилската книжевность, за да може по-лесно да се привлѣкѫтъ «*павликянетѣ*«, остатци отъ богомилитѣ.

Яковъ Крайковъ, родомъ изъ София; той ведно съ *Еронимъ*

Загуровичъ изъ Катаро напечатали въ Венеция: «Псалтиръ» въ 1569 год. и «Молитвенникъ» въ 1570 год. за употрѣбление въ православнитѣ цркви.

Да ли е написано по-вече нѣщо въ врѣмето на тоя периодъ, или не, ние не знаемъ. Въ Люблянската библиотека се пази една българска сбирка, която съдържава: «*Словото на Дамаскина за страшния сѫдъ*», прѣведено на простонароденъ езикъ и «*Словото на Иоанна Златоуста за покаянието душевно*», пакъ прѣведено отъ грьцкий езикъ; тия сбирки по езикътъ си приличатъ да сѫ отъ тоя периодъ.

Съ тия горѣизложени книжевни произведения продължи се оная верига на нашата литературна дѣятелность, която се разви въ врѣмето на нѣкогашната ни политическа самостоятелность. Тѣ, ако и слаби, сѫ колелца на сѫщата верига, която свързва старобългарската книжевность съ новобългарската, която се разви въ началото на настоящето столѣтие, особенно слѣдъ нашето възраждание.

К. Чуждитѣ литературни произведения върху България и българский народъ въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760 год.).

§. 47. Пьрвитѣ четире столѣтия на нашето робување, както видѣхме е най-тьмната епоха на нашата история. Българинътъ, лишенъ отъ всѣкаква политическа и духовна самостоятелность и поставенъ въ едно унизително социално положение, не е можалъ нити да помисли за литературна дѣятелность: той билъ забравилъ даже и самъ себе.

Отъ това най-усилно за насъ врѣме, ние нѣмаме никакви писменни свидѣтелства. Такива, сѫщи за историята ни, данни ние бихме можали да почьрпимъ изъ дьржавната архива на Османската империя; нъ до днесь върху това не е се ни помислило въ насъ. Онова, което знаемъ за това врѣме, знаемъ го отъ съчиненията на чужди писатели, писани на разни езици, които чужденци, възползувани отъ своето господарственно-дипломатическо положение, когато сѫ дохождали при султанитѣ и при тѣхното правителство съ разна дипломатическа миссия, можали сѫ да забѣлѣжатъ нѣщо върху нашето нещастно отечество и върху нашия убитъ народъ. Тия бѣлѣжки писани въ пѫтуването имъ не ще бѫдѫтъ толкова точни и пълни, защото тѣ отъ висотата на своето положение не сѫ можали, а може би и не сѫ смѣяли прѣдъ недовѣрчивитѣ турски паши и аги да

дойдѫтъ въ по-близко сношение съ Българинътъ, който бѣше убитъ и политически и духовно. Тѣ сѫ бѣлѣжили само онова, което сѫ можали да видятъ отъ горѣ и случайно, а вѫтрѣшний животъ на българския народъ е останѫлъ скритъ отъ вниманието и наблюденията на тия учени чужденци. Само малцина сѫ можали да вникнѫтъ по-дълбоко въ нашия народъ.

Писменнитѣ бѣлѣжки на тия чужденци се състоятъ въ пѫтеописни съчинения и пѫтни впечатления. Обаче при всичко това, въ тѣхъ намѣрваме много хубави и полезни нѣща за нашия народъ и съ това тѣ сѫ важни, както за нашата политическа и църковна история, тъй и за историята на книжнината ни.

Историята на българската литература, мисльѫ, нѣма да испълни напълно своята задача, ако не изложи, както имената, така и литературнитѣ съчинения на ония чужди списатели, които сѫ писали върху България и българския народъ. Рѫководими отъ това, ние сме дали мѣсто на ония пѫтеописни и други литературни произведения, които сѫ се появили на чужди езици, нъ прѣдмѣтътъ на които е нашето отечество и нашия народъ.

1. Бертрандонъ де ла Брокиеръ [Bertrandon de la Brocquiére]. Той е билъ родомъ отъ Гиенското воеводство (Guienne), господарь на *Vieux château*, единъ отъ дворцовитѣ съвѣтници и сановници на славния френский болеринъ Филипъ Добрий, воевода Бургундский. Въ 1432 и 1433 год. той прѣдприе едно пѫтуване до Ерусалимъ; въ това си пѫтуване той е бѣлѣжилъ всичко, що е видѣлъ и срѣщнѫлъ по пѫтьтъ. Отъ тия бѣлѣжки той послѣ е съчинилъ на френский езикъ пѫтеописание подъ название: *„voyage d'outre mer“*, забѣлѣжително по богатото си съдържание, ясния стилъ и остроумната наблюдателность на автора. Това съчинение останало отъ автора въ рѫкопись и упазило се въ Парижската народна библиотека, дѣто въ началото на настоящето столѣтие го намѣрилъ *Легранъ д'Осси* (Le grand d'Aussy) и го издалъ въ „Mémoires de l'Institut nationale des sciences et arts, sciences morales et politiques. f. V. Paris fructidor an XII—1804 стр. 469—637.

Това пѫтеописание съдържава много хубави и полезни нѣща; въ него виждаме положението на турското царство и на народитѣ, подчинени на това царство. Виждаме еще и това, че Българитѣ сѫ били еще добри, войнствени и въодушевени съ надѣжда да възобновятъ нѣкогашната си политическа независимость.

Извлѣчение отъ това пѫтеописание е напечатано въ Период. Списание кн. III 1882 год.

2. Фсликсъ Петанчичь [Felix Petantius]. Той е родомъ Дубровниченинъ, нъ е билъ дълго врѣме въ служба при унгарскитѣ кралье, а особенно при двора на Владислава (1490—1516 г.), отъ Полската династия *Ягеловци*, който бѣше и Полский и Маджарский краль. Петанчичь е билъ много образованъ человѣкъ и знаялъ разни езици. Това му достойнство го удостоило не само да бѫде кралевский секретарь, а послѣ началникъ на новооснованата Кралевска библиотека, нъ еще да бѫде испращанъ и като

посланникъ при разни чужди дворове. Той е дохаждалъ въ нашето отечество съ дипломатическа миссия въ врѣмето на Султанъ Баязида II и Селима I. Като ученъ человѣкъ, той можалъ да изучи географическото положение на Османската дьржава и написалъ е книжка на латинский езикъ подъ насловъ: „*De itineribus in Turciam libellus*“ (вьрху пѫтищата въ Турция), около 1502 г., и напечатана най-напрѣдъ въ 1522 г., а послѣ прѣпечатана въ разни сборници около десеть и по-вече пѫти.

Извлѣчение въ Период. Списание кн. IV 1883 г. отъ Иречека.

3. Венедиктъ Курипешичь. (Venedict K—.) Той е родомъ отъ Горний-градъ Oberнburg) въ Штирия, а по народность Словинецъ. Въ посолството на Фердинандъ I, състоящe отъ Хърватина Никола Юришичь и Нѣмецътъ Йосифъ Ламбергъ, което посолство е пращано въ 1530 год. въ Цариградъ при Султанъ Сулейманъ I „*Законодатель*“, като „*латинский тѫлмачь*, е влизалъ и Курипешичь. Той е водилъ бѣлѣжки вьрху всичко, що е видѣлъ въ Османската дьржава и при Сулеймановия дворъ. Бѣлѣжкитѣ му сѫ писани въ видъ на дневникъ и писани сѫ на нѣмский езикъ, а печатани въ 1531 г. на 32 листове съ 10 дьрворѣзни изображения, най-много на босненски крѣпости. Насловътъ на дневникътъ е: „*Itinerarum. Wegrays. kun. May. Bottschaft gen Constantinople zu dem türkischen Kaiser Soleyman anno XXX*, [Пѫтешествие на крал.-царското посолство въ Цариградъ при тур. Султанъ Сулейманъ г. 30]. Дневникътъ на Венедикта съдьржава само днитѣ и имената на мѣстноститѣ и е написанъ на простъ и тѣжькъ езикъ, нъ той е важенъ за нашата отечественна геогрифия съ своитѣ подробни и богати географически бѣлѣжки.

Извлѣчение отъ Иречека въ Период. Списание Кн. IV, 1883 г.

4. Бенедето Рамберти. Той е родомъ Венецияпецъ. Когато Венецияпската република испрати въ 1534 г. чича му Данаила де Лудовичи, като посланникъ при Сулеймана I, Бенедето го придружаваше като секретарь. Пѫтнитѣ си впечатления той описалъ на латинский езикъ и издалъ най-напрѣдъ въ Венеция на 1539 г. подъ название: „*Libritre delle cose dei Turchi*“ (Три книги за турскитѣ работи). Пьрвата книга съдьржава пѫтеописанието отъ Венеция до Цариградъ; втората описва Портата или дворътъ на Султанъ Сулейманъ, а третята излага положението на османската империя. Тая книга съдьржава полезенъ за нашата история материялъ.

Извлѣчение въ Период. Списание Кн. IV 1883 г.

5. Бусбекъ (Angier Gislen de Busbecq) Той е родомъ отъ Фландрия отъ селцето *Коминъ* (Comines). Съ трудътъ си можалъ да получи таково образование, щото го считали между най-образованитѣ людие въ онова врѣме. Той постѫпилъ на политическото поле, на което се отличилъ. Той е ходилъ нѣколко пѫти въ Цариградъ съ дипломатическа миссия, и послѣдния пѫть останалъ въ Цариградъ седемь години (1555—1562 г). Въ врѣмето на това свое прѣбивание въ Цариградъ, Бусбекъ е изучилъ положението, както на Османската империя, тъй и на народитѣ, които сѫ живѣли въ нея. Между многото негови писма, които писалъ изъ Цариградъ, най-важнитѣ сѫ четире дълги писма за посланството му въ Турция (Legationis Turcicae epistolae quator), въ които е описалъ Цариградъ и други нѣкои части на империята, съврѣменнитѣ турски работи, дьржав-

ното устройство, положението на Турцитѣ и подданницитѣ имъ. Въ първото си писмо той говори за Българетѣ, нъ съвсѣмъ въ общи думи.

Извлѣчение въ Период. списание кн. VI 1883 г.

6. Герлахъ Стефанъ. Родомъ отъ Кинтлингенъ въ Вюртембергъ. Образованието си получилъ въ Тибингенския университетъ, отъ гдѣто излѣзнѫлъ съ титла Д-ръ на Богословието. Когато нѣмския посланникъ Давидъ Унгнадъ дошълъ на истокъ, то Герлахъ го придружилъ като неговъ проповѣдникъ. На истокъ той прѣкаралъ три години (1575—1578) въ врѣмето на Мурадъ III. Герлахъ не билъ дипломатъ, слѣдователно, турскитѣ държавна уредби, войската и палатитѣ много малко сѫ привличали внимателно на учения богословъ протестантинъ. Неговото любопитство е било обърнато къмъ долнята класса на народа, къмъ обичаитѣ на народитѣ, а особенно къмъ положението на раята. Впечатленията си той изложилъ въ единъ дневникъ, дебела една книга въ голѣмъ форматъ отъ 552 страници, която е съдържавала много обиленъ и драгоцѣнъ материялъ, за да се познае тогавашното положение на раята, а особенно на Българитѣ.

Извлѣчение отъ тая интересна книга намираме въ Период. списание кн. VI год. 1883.

7. Графъ Марсигли (Marsigli). Той е родомъ отъ Болоня, графъ Италиянский. Още като юнаша той е ходилъ отъ Далмация до Цариградъ съ единъ Венециянски посланникъ. Послѣ като пълковникъ участвувалъ е въ войнитѣ между Австрия и Турция и билъ заробенъ отъ Турцитѣ, при които е останалъ до Карловецкия миръ, сключенъ въ 1699 год. Въ врѣме на своето робуване той изучавалъ прѣдѣлитѣ на Турция, а особенно прѣдѣлътъ край-дунавский. Резултатъ на своето изучавание и наблюдение той е изложилъ въ съчинението си подъ название „*Danubius*“ въ седъмь томове. Той е изложилъ въ него подробно географическо, археологическо и природословно описание на Дунава и неговитѣ брѣгове. Това съчинение е напечатано на латинский езикъ въ Амстердамъ въ 1726 г. Днесь има отъ него прѣводи на френский и италиянский езици. Другитѣ негови съчинения сѫ: „*Bosporus*“ на италиянский езикъ въ Римъ 1681 г. „*L'état militaire de l'Emprire ottomane*“ на френский езикъ, Амстердамъ 1732 г. Всичкитѣ тия съчинения иматъ важно съдържание за нашата география и история.

8. Октавия Сапиенция. Той е испански священникъ. Като билъ заробенъ отъ Турцитѣ и заведенъ въ Цариградъ, гдѣто сѣдѣлъ петь години, той е можалъ да изучи турската държава и християнскитѣ народи, подчинени на турцитѣ. Когато билъ освободенъ, той написалъ въ 1672 год. книга подъ название: „*Описание на Турция*“ (Nuevo tratado de Turquie). Въ това «описание» има много любопитни извѣстия за вѫтрѣшното състояние на Турция и на раята въ онова врѣме. Въ това съчинение ние намѣрваме любопитни бѣлѣжки за фанариотитѣ и съ това тя е интересна за нашата църковна история.

9. Марко Антонио Барбаро. Той е пѫтувалъ по нѣкои страни на Балканский полуостровъ и седемь години е живѣлъ въ Цариградъ, като „*баилъ*“ на Венециянската република. Отъ своитѣ бѣлѣжки, които държалъ върху всичко, що е ставало въ Турция, той въ 1572 год. е издалъ „*Описание на Турция*, (Relatione del Maccant Barbaro), въ което описва

подробно величието на турската държава и силата на Турцитѣ, както и състоянието на султановитѣ поданници.

10. Стефанъ Гаспари, католически свещенникъ. По заповѣдь на Папата той въ 1671 и 1672 год. е обходилъ Сърбия и Албания, за да изучи положението на тамошнитѣ католици. Слѣдъ завръщанието си той издалъ своитѣ: *Relazioni de me prete Stefano Gaspari, visitatore apostolico,* книга, която съдържава географическо и статистическо описание на Сърбия и Албания и епархиитѣ: *Пулатска, Скутарска, Сапатска, Алесска, Драчска* и *Антиварска.* Въ тая книга се излага още подробно описание на границитѣ, градоветѣ, селата и църквитѣ въ всичкитѣ епархии. Той прави също твърдѣ интересни бѣлѣжки и за общественното и икономическо състояние на тамошното население. Гаспари говори още и за нѣкои български области, на пр. за Скопската, Кратовската и пр.

11. Францеско Брациолини. Той заслужва да се спомене съ своята поема върху кръщението на България (Bulgheria convertita), напечатана въ Римъ въ 1637 год. Тя се състои отъ 20 пѣсни, отъ които всѣкоя една обема 100 до 130 октави. Въ тая своя поема Францеско излага начинътъ на кръщаването на българский народъ, като въспѣва самото събитие.

12. Матей Гондуличъ. Той билъ Рагузский посланникъ при Високата Порта въ 1674 год. въ врѣмето на Мохамеда IV. До гдѣто живѣлъ въ Цариградъ, той изучилъ турската империя и народитѣ, подчинени подъ властьта на Турцитѣ. Въ 1674 год. издалъ плодътъ на своитѣ наблюдения въ една книга подъ название: „*Diverse* notizie dello stato della chistianita ne regni di Bosna, di Servia, e di Bulgaria, racolte de me Matheo Gondola in occasione de la mia ambasciaria alla Porta per Ecc. Republica di Ragusci" [различни бѣлѣжки за състоянието на християнитѣ въ Босна, Сърбия и България, писани отъ Рагузский посланникъ Матей Гондуличъ . . . . »]. Въ тая книга, както се вижда и отъ самия насловъ, описва се положението на християнитѣ въ Турция, въ славянскитѣ области. Съдържанието ѝ е интересно за българската история.

Извлѣчение въ Периодическото Списание кн. I 1870 год.

13. Павелъ Джорджичь, родомъ Дубровченинъ. Както знаемъ, той е живѣлъ въ България около 15 години и самъ е распалвалъ възстанието въ Варна, Правадия и Шуменъ. Неговата записка за положението на Българитѣ, дадена на 10 Януарий 1595 год. Крайо Сигмунду, заслужва да намѣри почетно мѣсто въ страницитѣ на нашата литературна история; тя дава драгоцѣненъ материялъ за нашата отечественна история. Съвсѣмъ кратко изложение срѣщаме въ Период. Списание год. 1870 кн. I.

Освѣнъ тия споменати чужденци, които сж написали по нѣщо за България и българский народъ и съ това сж съдѣйствували да се хвърли малка свѣтлина върху тогавашното положение на нашитѣ прадѣди и нашето отечество, писали сж още и слѣдующитѣ:

— *Riccant* „Histoire de l'etat présent de l'empire osmʌn" Amsterdam 1553 год. *Вратиславъ* (чехъ) изъ Митровица 1591 год. *Иоанъ Дернщвамъ* 1553 год. *Вранчичь* 1553 год. Сърбский патриархъ *Черноевичь* 1683 год. *Юрий Крытанчь* „Политики" 1664 год. *Walter* 1599 год. *Bisnetius* 1675 год. *de Thou* 1614 год. *Ставринъ* (грькъ) 1601 год. Nicolai Stith „Imperatores ottomanici". Tyrna viae 1760 год. *Павелъ Ювия* 1531 год. *Луиджи Бассано* 1564 год. и др., на които съчиненията сж също интересни за нашата история и география.

Ѱ. Врѣмето на възраждането (1760—1855).

А. Положението на турската империя въ втората половина на XVIII столѣтие.
Б. Фанариотскитѣ епископи и еллинизмътъ въ България.
К. Пробуждането на български народъ.
Г. Литературнитѣ произведения на чуждитѣ списатели върху България и Български народъ.

А. Положението на турската империя въ втората половина на XVIII столѣтие.

§. 48. Появлението на турската държава въ Европа бѣше появление на едно страшилище, на една опасность за цивилизацията на цѣла Европа. Турцитѣ съсипахѫ нѣколко европейски културни народи заедно съ тѣхнитѣ цивилизации: грьцкий, български, срьбский, ромѫнский и отчасти унгарский. Това за тѣхъ бѣше малко. Тѣхнитѣ държавни мѫжье се стрѣмяхѫ да унищожатъ цѣла Европа заедно съ нейната цивилизация. Единъ отъ Султанитѣ бѣ казалъ, че скоро ще назоби коньтъ си въ цьрквата «Св. Петъръ» въ Римъ. Дѣто стѫпваше тѣхний кракъ, тамъ завладѣваше пустиня въ всѣко отношение. Тѣ убивахѫ подчиненитѣ си народи не само политически, нъ и умственно и социално. Подъ тѣхното управление не бѣ възможно никакво културно развитие, защото така го изискваше самата система на държавното имъ устройство. Освѣнъ това, турский народъ и турското духовенство се бѣхѫ обявили за противници на всѣкоя наука и на всѣкакъвъ прогрессъ, като хвьрляхѫ вината върху вѣрата си, безъ да се сѣтятъ, че подъ покровителството на сѫщата вѣра въ началото на срѣдний вѣкъ цьвтѣхѫ: науката, философията и искуствата между Арабитѣ, така щото Европа за упазване на классическата — еллинска и римска — цивилизация има да благодари на Арабитѣ и на Ислямътъ! . . . .

Ето защо срѣщу турцитѣ се опълчи цѣлий образованъ свѣтъ; ето защо турската държава се обиколи, при самото ѝ появление, отъ всѣкѫдѣ съ неприятели: неприятели отъ вънъ и неприятели отъ вѫтрѣ. Цѣлата история на османската империя, отъ самото ѝ основание, па до втората половина на XVIII столѣтие и даже и до днесь, ни прѣдставлява непрѣкѫсната цѣла верига отъ войни и кръвопролития.

При такива условия, колкото и да бѣше силна и могѫщественна,

турската държава трѣбваше да почне да ослабва; трѣбваше величието ѝ да почне да гасне. Това се изискваше отъ самитѣ условия, подъ които тя се създаде. По тоя пѫть сѫ вървѣли всичкитѣ господарства въ старитѣ вѣкове; по тоя пѫть ще вървятъ и всичкитѣ държави въ новитѣ врѣмена, създадени подъ тия сѫщи условия!

Съ побѣдата, която нанесе надъ Турцитѣ Полский краль *Иванъ Собейский* при Виена въ 1683 год., се спре по-нататъшний успѣхъ на тѣхното орѫжие. Слѣдъ тая побѣда непобѣдимитѣ нѣкога турски войски, неможахѫ вече да се държатъ на бойното поле съ оная храбрость, съ каквато сѫ се държали тѣхнитѣ прѣдци. Ако за князь Мартеля се казва, че при Поатье спаси християнството, то Полский юнакъ при Виена спаси цивилизацията.

Нѣкогашното могѫщество на Османлиитѣ почнѫло да отпада, и земитѣ, които бѣхѫ присъединени къмъ османската империя, една слѣдъ друга се отцѣпвахѫ отъ нея Подъ ударитѣ на австрийскитѣ и русски войски Турската държава почна да се люлѣе.

Освѣнь вънкашнитѣ неприятели, които бъхтѣхѫ османската държава, и въ самата държава завладѣхѫ смѫщения, бунтове и анархия; еничерский корпусъ, който бѣше нѣкога силата на турската държава, стана елементъ, който распространяваше безпорядъкъ въ самата държава; финанциалното положение се обърна на отчаятелно: нѣкогашната хазна, пълна съ злато и сребро, бѣше праздна, а въ провинциитѣ отдѣлни паши, възползувани отъ слабостьта на Цариградското правителство, опитвахѫ се да се обявятъ независими господаре. При таково положение на държавата, на прѣстолътъ възлѣзе человѣкъ енергиченъ и въодушевенъ съ прогрессивни мисли, нъ слабъ прѣдъ течението на работитѣ: той стана жьртва за своето, спасително за държавата, желание и стрѣмление. Вѫтрѣ въ своя палатъ той биде удушенъ! Тоя уменъ и нещастенъ султанъ бѣше Селимъ III.

При другитѣ злини, вѫтрѣ въ държавата се появихѫ кърджалиитѣ, които много съдѣйствувахѫ за отпаданието на държавата. Правителството позна злото и залѣгна съ всичката си сила да го унищожи въ самото му зачатие; нъ то бѣше слабо. Самитѣ еничаре се съединявахѫ съ бунтовницитѣ и съ това имъ даваxѫ и сила и енергия. Кърджалиетѣ, въ моментътъ, когато бѣше близо тѣхното унищожение, намѣрихѫ поддрьжка въ единъ юнакъ, енергиченъ и уменъ славянски муслюманинъ, *Османъ Пазвантъ-оглу*. Той укрѣпенъ въ Видинъ, е нанесълъ надъ самитѣ правителственни войски три сяйни побѣди и е живѣлъ въ разстояние на тринадесять години като независимъ господарь.

Ние не пишемъ политическа история, за да опишемъ подробно всичкитѣ войни, водени отъ Австрия и Россия срѣщу Турция, та да прѣдставимъ подробно вѫтрѣшнитѣ бунтове и смѫщения и да изложимъ причинитѣ на това състояние на Османската империя. Ние спомена́хме само въ кратцѣ за всички тия събития, които сѫ влияли много гибелно върху положението на нашитѣ дѣди въ това врѣме. Положението на българский народъ е било по-вече отъ несносно. Съ бунтоветѣ, които Българетѣ се опитавха́ да направятъ прѣзъ 1595 и 1688 год., за да отхвърлятъ турското иго; съ участвуването имъ въ войнитѣ, които ставаха́ между Турция, Австрия и Руссия и съ съчувствуването имъ за побѣдитѣ на австрийскитѣ и русски войски, както и съ въсхищение посрѣщанието имъ, додѣто тѣ достигаха́ — тѣ бидоха́ намразени отъ турското правителство, та и малкото ония правдини и привилегии, които имъ бѣха́ подарени отъ прѣдишнитѣ султани и съ които бѣха́ оградени отъ произволи, бидоха́ унищожени. Турцитѣ, ослабна́ли отъ побѣдоносното ора́жие на Австрия и Россия, приписваха́ всичкитѣ си несполуки на раята, а особенно на Славянетѣ, заради които се водеха́ тия войни, затова изливаха́ върху тѣхъ всичкий си необузданъ гнѣвъ.

Б. Фанариотскитѣ епископии и еллинизмътъ въ България.

§. 49. Още при прѣвземането на Цариградъ Мохамедъ II подари на новоизбраний патриархъ патерица, обкичена съ диаманти и право да упражнява и църковна и гражданска власть надъ християнитѣ. Тия права не само се подтвърждаваха́ отъ всичкитѣ султани, които дохождаха́ слѣдъ Мохамеда, нъ още ги и увеличаваха́.

Търновската патриаршия биде подчинена на Цариградския патриархъ още при прѣвземането на г. Търново въ 1393 год., и ние виждаме, че, както на Търновский патриаршески, тъй и на подвѣдомственнитѣ нему митрополитски и епископски прѣстоли, се поставяха́ лица направо отъ Цариградский патриархъ, който имаше грижата да ги избира между грѣцкото духовенство. Така, когато Мохамедъ отличи новоизбраний патриархъ и му даде право надъ християнитѣ, Търновската патриаршия бѣше унищожена и епархиитѣ, които и́ сѫ принадлѣжали, бѣха́ влѣзна́ли въ съставътъ на епархиитѣ, подвѣдомственни на Константинополската патриаршия. Това се познава отъ *берата́тъ*, даденъ на патриархътъ Кириллъ въ 1855 год., въ който се изброяватъ всичкитѣ епархии, надъ които В. Порта подтвърдява властьта на патриархътъ. Тия епархии въ берата́тъ сѫ раздѣлени на три категории: 1-о «*Епархии, които отъ старо*

врѣме зависятъ отъ Цариградската патриаршия». 2-о «*Епархии, записани въ берата̀тъ на Ипекската патриаршия, които сега сѫ съединени съ Цариградската патриаршия*» и 3-о «*Епархии, които сѫ зависели отъ Охридската патриаршия и сѫ съединени съ Цариградската патриаршия*». Както виждаме, тука се не споменуватъ епархиитѣ, които сѫ зависели отъ Търновската патриаршия, а се разумѣватъ като епархии, принадлѣжащи на Цариградската патриаршия още отъ старо врѣме, т. е. прѣди прѣвземанието на Цариградъ.

Цариградскитѣ патриарси не останѫли задоволни само съ тия права надъ християнитѣ, подвѣдомственни на Цариградската църква; тѣ се стрѣмили да распространятъ своята власть и надъ християнитѣ, подвѣдомственни на останѫлитѣ двѣ славянски църкви: Охридска и Ипекска. За да се достигне до това, не е било тъй лесно; понеже и правата на тия двѣ църкви биле подтвърдени такожде съ берати отъ прѣдишнитѣ султани, прѣдшественници на Мохамеда II; защото тия страни бѣхѫ покорени прѣди прѣвземанието на Цариградъ. Нъ Цариградскитѣ патриарси не се отчайвахѫ. И наистина, въ врѣмето на Самуила, цариградский патриархъ, единъ отъ най-забѣлѣжителнитѣ патриарси, по своето сеизско въспитание и по своето богословско невѣжество, по единъ съвършенно незаконенъ начинъ, бидохѫ подчинени на вселенский прѣстолъ и тия двѣ славянски църкви — Ипекската въ 1765 год., а Охридската въ 1767 год. Не е задачата на литературната история да излага подробно всичкитѣ коварства, хитрости, насилия и низости, които Негово Всесвятѣйшество е употрѣбилъ за да унищожи тия двѣ самостоятелни славянски църкви; важно е за нашата книжевность да се знае, че въ втората половина на XVIII столѣтие, грѣцкий клиръ бѣше завладѣлъ духовно всичкитѣ християнски народи, подданници на В. Порта и бѣше сполучилъ да исчъркне изъ официалнитѣ регистри националното имъ име и да го замѣни съ името «*Урумъ-миллети*», т. е. «*Римский народъ*, както обичали да се наричатъ потомцитѣ на Перикла.

Сега грѣцкий клиръ, поставенъ отъ обстоятелствата въ такава сила и власть надъ едно многочисленно християнско, не грѣцко, население, почнува своитѣ подвизи, които сѫ запятнили вселенский прѣстолъ, и които историята ще осѫжда всѣкога като недостойни за прѣдставителитѣ Божии на тоя свѣтъ и които ще причислява къмъ най-възмутителнитѣ вандализми — вандализми, чрѣзъ които сѫ истрѣбили стара една славянска книжевность.

Пьрвата грижа на Цариградския патриаршески прѣстолъ е била

да испрати по всичкитѣ новоподчинени епархии грьцки епископи и митрополити, на които сѫ дадени особни инструкции.

Тука нѣма да излагаме онова скрьбно събитие, което е описано въ единъ членъ въ историята на Отца Паисия Хилендарский подъ насловие: **„О времени втораго разорения Болгарии, каковымъ образомъ бысть“**, на което разорение, споредъ писецътъ, причината е грьцкий патриархъ и което трѣбва да има нѣкоя историческа правдоподобность, ако се сѣтимъ, какво говори една българска пѣсень, а ще се ограничимъ върху фанариотскитѣ дѣйствия, извършени въ Блгария, Тракия и Македония — българскитѣ страни.

При всичко че били поданници все на единъ господарь и нѣмали вече никакви политически и военни работи съ българский народъ, грьцкото духовенство незабравило, че българский народъ е билъ нѣкога страшилище за исчезнѫлата вече византийска империя; при тая национална омраза като притуримъ и ненаситната жажда за лични удоволствия, тогава можемъ да си прѣдставимъ, съ каква мисъль сѫ отивали грьцкитѣ митрополити и епископи врѣдъ българското население, което е било съвършенно убито.

Въ Българія въ това врѣме поповскитѣ училища бѣхѫ единственнитѣ учебни заведения; тѣхъ сме можали да намѣримъ въ градоветѣ и въ нѣкои села, въ домоветѣ на самитѣ священници, по мънастиритѣ или въ «*изби*» и сѫ носили обикновенно название «*келлия*». Цѣлта на тия «*келлии*» се ограничавала само съ това: да приготвятъ младежи за духовно звание. Ученицитѣ научвали славянската азбука, написана на кора, нарѣчена «*панакида*, а слѣдъ азбуката слѣдвали изучването на цьрковнитѣ книги: *Часословъ*, *Псалтиръ*, *Октоихъ*, *Апостолъ* и *Евангелие*. Почнували срѣдното си образование съ Часословътъ, а завършвали съ Апостолътъ и то всичко на изустъ. Ако ученикътъ е изучавалъ Октоихътъ и Евангелието, той се считалъ за свършивший духовна академия; нъ такива сѫ били много рѣдко. Понеже за всѣкой ученикъ, който се приготовлявалъ за священнический чинъ, е било необходимо нуждно да знае непрѣмѣнно на изустъ Часословътъ, то тая книга е получила второ название «*Наустница*» — название, което е съчувано и до день днешний. —

Когато фанариотитѣ-владици дошли въ Българія, първата стѫпка въ пастирската си длъжность сѫ направили като сѫ изхвърлили славянското богослужение изъ цьрквитѣ и го замѣстили съ грьцкото. Съ това тѣ искали да унищожятъ славянскитѣ священнически училища и да ги прѣтопятъ въ грьцки. — И тоя свой

евангелски подвигъ достойнитѣ христови слуги сѫ испълнили съ пъленъ успѣхъ!

Обучаването се продължило по старата метода, само съ тая разница, че вмѣсто старобългарский езикъ, дѣцата изучавали старогрьцкия, който е билъ за тѣхъ съвършенно непонятенъ. Нъ дървото и фалангата сѫ били всемогѫщи! За скоро врѣме въ България изникнѫли свещенници, които сѫ произнасяли грьцки молитви или наустъ, или по книга, нъ като папагали безъ всѣкакво разумѣване. Еллинизацията е вървѣла изъ градоветѣ, дѣто сѫ сѣдѣли владицитѣ. Гражданетѣ, които всѣкога сѫ наклонни и способни да присвоятъ чуждото, гледали и слушали, какъ тѣхния пастиръ хвали и възнася всичко, що е грьцко, а хули и укорява — що е българско и по своята религиозна простота, слѣдвали по пѫтьтъ, указанъ отъ него. При крайтъ на XVIII и при началото на настоящето столѣтия еллинизацията въ България достигнѫла била до своята *апогея:* който не знаялъ да говори по грьцки, или въ краенъ случай, да смѣсва говоръ̀тъ си съ грьцки фрази и изрѣчения, тоя не е можалъ да бѫде причисленъ къмъ образованата класса; само той можалъ да бѫде нарѣченъ *„человѣкъ“*, а всичкитѣ други сѫ приели названието *хора;* изгледвало е, че грьцитѣ сѫ искали да отождествятъ понятието *грькъ* съ понятието *«человѣкъ»*. Въ търговскитѣ си работи Българетѣ сѫ употрѣбявали грьцкий езикъ, или въ краенъ случай грьцки букви. Чистъ български езикъ възможно е било да се чуе само въ селата и въ семейния животъ: защото никога селянетѣ и женитѣ, съ едно малко исключение, неучили грьцкий езикъ. Ако да се попитва гражданинътъ за неговата народность, той е отговарялъ, че е грькъ. Мнозина даже сѫ вземали за тѣжко оскърбление, ако би ги нарѣкалъ нѣкой *«Българинъ»*.

Въ втората половина на XVIII столѣтие двама калугери грьци, които бѣхѫ получили образование на западъ, отворили училище въ островъ Патмосъ по европейский образецъ. Примѣрътъ се поддържалъ отъ мнозина въ много градове: за кратко време грьцкигѣ патриоти основали подобни грьцки училища въ *Смирна, Хиосъ, Янина, Солунъ, Цариградъ, Букурещъ* и други мѣста и ги награждавали щедро. За тия заведения съставени били учебници, които сѫ били като начало на новогрьцката книжнина.

Това движение, при съдѣйствието на владицитѣ, скоро се распространило и въ България. Съ паричнитѣ срѣдства на българскитѣ търговци, които не сѫ можали нити да помислятъ за други освѣнь грьцки училища, изникнѫли грьцки учебни заведения въ чисто бъл-

гарски градове, въ които не е можало да се срѣщне нито едно грьцко семейство. Мѣстото на свещенницитѣ застѫпили *даскалитѣ*, отъ които, нѣкои били чисти Българе, а нѣкои погьрчени Българе. За кратко и скоро врѣме много такива грьцки учебни заведения се отворихѫ въ България: въ *Свищовъ, Търново, Котель, Сливенъ, Ямболъ, Пловдивъ, Водена, Битоля, Рѣсенъ, Охрида, Струга, Струмица, Сѣресъ, Валовище, Мелникъ* и други.

Извънъ България, търговцитѣ Българе, които бѣхѫ се прѣселили въ *Виена, Пеща, Темишваръ, Новий-садъ, Брашовъ, Букурещъ* и пр. казвали сѫ се грьци и обучавали дѣцата си по грьцки.

Еллинското движение въ България станѫло толкова силно, щото и самата кириллица била рѣдкость. Въ чисто български градове учили само грьцкий езикъ, а българската азбука считали за нищожна и никой не ѭ училъ. Въ 1845 г. Григоровичь не можалъ да намѣри въ Охрида нито едного, който би знаялъ да чете по български, а по грьцки сѫ чели всички. Грьцката азбука, кѫдѣто е била непълна за свойствата на българския езикъ се допълнила съ други сложни гласове, като напр.: б = μπ; сѫщо и буквитѣ: ц, ч, ж, ш, ъ, които не сѫ се намирали въ грьцката азбука, замѣствали сѫ се съ други сложни гласове.

Въ Македония, и въ селата, и въ мънастиритѣ, богослужението се извьршвало на грьцкий езикъ; сѫщо и въ Тракия и България съ исключение въ селата, въ Рилския мънастиръ, въ Видинъ, Ломъ, Берковица, Бѣлоградчикъ, София, въ Дебърско, Прилѣпско и въ нѣкои други мънастири славянския езикъ не билъ изгонванъ.

Българското селско население е останѫло чуждо къмъ тая грьцка цивилизация; то е съчувало народностьта си неповредима вердъ своитѣ стари обряди, обичаи и пѣсни. Къмъ него сѫ се отнасяли съ прѣзрѣние и крьщавали сѫ го съ прѣзрителни епитети: χονδροκέφαλοι, ξύλα ἀπελέκετα и пр. Отъ своя страна и селското население е прѣзирало грьцитѣ, което се познава отъ пословицитѣ, съчувани въ народа. Освѣнъ това своето прѣзрѣние къмъ гражданинътъ той е исказвалъ, като го наричалъ «*Грькъ*».

Това стрѣмление на грьцкия клиръ да се распространи еллинизацията между българитѣ се усилило особенно слѣдъ грьцката революция и слѣдъ създаването на грьцкото кралевство. Въ главитѣ на грьцкитѣ патриоти се родила мисъль да се възобнови нѣкогашната византийска империя въ нейнитѣ граници. Тая мисъль е крьстена «*велика идея*». На тая велика идея мнозина грьцки вла-

дици сѫ станѫли най-горѣщи послѣдователи; тѣ сѫ били силно убѣдени, че въ крѫгътъ на тая византийска империя ще влѣзнѫтъ непрѣменно и погърченитѣ Българе, Власи и Албанци.

За да поддържатъ и укрѣпятъ еллинизмътъ въ България, и за да можатъ да заличатъ българската народность изъ списъкътъ на европейскитѣ народи, грьцкитѣ владици сѫ дѣйствували съ по-силна енергия. Прѣдъ епропейский свѣтъ тѣ сѫ прѣдставлявали, че цѣлия Балканский полуостровъ е населенъ съ грьцкий елементъ; прѣдъ турското правителство (особенно слѣдъ пробужданието на народа) сѫ клѣветили въ политическо прѣстѫпление всѣкое национално проявление между Българитѣ, а вѫтрѣ въ България сѫ гледали да унищожатъ и послѣднето въспоминание, че български народъ е ималъ нѣкога независима народна цьрква, книжнина и политическа независимость. Тѣ сѫ гонили славянския езикъ, прѣслѣдвали всичко, що е българско и горили всичкитѣ старобългарски и новобългарски рѫкописи или било книги, останѫли отъ нѣкогашната старобългарска литература, или отъ литературата въ срѣдний периодъ.

Въ нашата и чуждата литература сѫ забѣлѣжени множество примѣри отъ това варварство и святотатство, извьршено отъ грьцкитѣ владици надъ нашитѣ рѫкописи и книги. Григоровичь приказва, че въ своето пѫтуване (1845 год.) видѣлъ много примѣри за изгаряние на български рѫкописи. Въ Зографъ, прѣди неговото пристигание, изгорили цѣла камара отъ български рѫкописи; очевидци му казали, че въ мънастирь Ксенофъ хвьрлили въ морето славянски кодекси; въ Ватопедъ палили хлѣбната пещь съ старославянски пергаментни рѫкописи; това сѫщо направили въ славянскитѣ, по своето происхождение, мънастири: Симонъ-Петровский и Филотейский. Въ мънастиръ Св. Наумъ, нѣкой си анатолийски грькъ по име Дионисий, който билъ игуменъ, изгорилъ всичкитѣ славянски книги. Въ Меникейский мънастиръ, близо при Сѣресъ, на Григоровича показали богата грьцка библиотека, а когато попиталъ за славянски книги, отговорили му, че всичкитѣ сѫ изгорени.

Въ 1823 год. Софийский митрополитъ Иоакимъ, като чулъ, че въ село Церовене, не далеко отъ градъ Ломъ, което е влизало въ Софийската епархия, се намѣрвали славянски сборници и икони, заповѣдалъ на селенитѣ, или да ги изгорятъ, или закопаятъ, защото въ противенъ случай, той нѣма да стѫпи въ селото имъ. Селенетѣ испълнили точно заповѣдьта на владиката и закопали, както иконитѣ, така и сборницитѣ. За награда на това, селото получило грьцки книги и грьцки икони даромъ.

Шуменский владика, когато освящавалъ цьрквата въ село Тича, заповѣдалъ да хвьрлятъ всичкитѣ ржкописни книги въ ямата на единъ кладенецъ.

Въ Стара-Загора единъ фанариотинъ заповѣдалъ да изгорятъ, или закопаятъ старобългарскитѣ цьрковни книги, подъ тоя прѣдлогъ, че вьрху имъ била разлѣта св. тайна.

Въ Пещера единъ влашки протопопъ Христодулъ изгорилъ ржкописьта: «*Службата на Св. Петка*».

Въ Тьрново владиката Илларионъ, споредъ Пречека и Дринова, заповѣдалъ да изгорятъ отъ библиотеката на тьрновскитѣ патриарси цѣлъ единъ товаръ ржкописни книги, които били намѣрени въ стѣната на една стара цьрква.

Като описахме миссията на фанариотското духовенство въ България и начинътъ, по който то е испълнявало тая своя миссия, не ще бѫде злѣ да се запознаемъ отъ части съ образованието и моралътъ на тия божи служители, които бѣхѫ задължени да просвѣтятъ Българитѣ съ евангелската истина.

Отъ врѣмето на пьрвий патриархъ, *Генадий Схоларъ,* който биде избранъ веднага слѣдъ прѣвземанисто на Цариградъ и утвьрденъ отъ Мохамеда II въ това достойнство на патриаршеския прѣстолъ, виждаме все лица, които нѣмали никакво научно, теологическо приготовление за тоя високъ и важенъ санъ. Качествата, изискуеми отъ лицето, което се готвило и което е било кандидатъ за патриаршеский прѣстолъ, не сѫ били: теологическа ученность, нравственно достойнство и житейска опитность, нъ — пари, интрига и протекция отъ нѣкой турски високъ сановникъ. Слѣдъ Генадия на патриаршеския прѣстолъ дошълъ нѣкой си *Симеонъ,* който билъ съвьршенно невѣжа, а успѣлъ да се възвиси на това най-високо духовно звание чрѣзъ подкупване и чрѣзъ съдѣйствието на своитѣ сродници потурченяци. За да се покаже прѣдаденъ на Султана, той, освѣнъ дѣто не приелъ опрѣдѣленитѣ отъ Султанъ Мохамеда II хилядо жьлтици, нъ се обѣщалъ още той да плаща хилядо жьлтици ежегодно на Султана. Съ това той въвелъ *симонизмъ* въ патриаршеското достойнство. Цѣната за това звание лека полека расла тъй, щото въ 1573 година била достигнѫла до шесть хиляди (6000) жьлтици, а до крайтъ на XVIII столѣтие се възвисила до двадесеть и петь пѫти по-голѣма. Много пѫти патриархътъ се възвисявалъ чрѣзъ съдѣйствието на султанския харемъ, или дворскитѣ евнухи. Много пѫти на патриаршеский прѣстолъ сѫ дохождали лица, които по напрѣдъ сѫ били *сеизи, кафеджии* и др. на

силнитѣ и могѫщественни турски паши. И тъй, въ разстояние на триста и деведесеть (390) години сѫ се промѣнили сто и четиредесеть (140) патриарси, отъ които нито единъ не е възлѣзълъ въ това звание по законенъ и канонически начинъ, нъ все чрѣзъ интриги, подкупване и чрѣзъ съдѣйствието на харемитѣ, пашитѣ, банкиритѣ, а по нѣкога и чрѣзъ съдѣйствието и влиянието на иностраннитѣ посланници при В. Порта.

Ако слѣземъ по-долѣ, при рѫкополаганието на владицитѣ, ние ще намѣримъ сѫщето. Патриархътъ и неговий синодъ, за да извади дадената Султану сумма още и нуждното количество за охаленъ и раскошенъ животъ, продавали сѫ отъ своя страна митрополитскитѣ и епископски звания и прѣстоли. Отдѣлнитѣ епископски мѣста сѫ били оцѣнявани различно: едни по-вече, а други — по-малко, съразмѣрно съ численностьта на населението въ епархията; нъ срѣднето число възлизало до (4000) четире хиляди дукати. Всѣкой новъ патриархъ е създавалъ нова тарифа за отдѣлнитѣ епископски сѣдалища. Когато нѣкоя епархия се упразднувала или овдовявала, ставало е ново наддаване, и който давалъ най-много, той бивалъ рѫкоположенъ за духовенъ началникъ на тая епархия. При рѫкополагането на митрополититѣ и епископитѣ такожде не се е изискувалъ никакъвъ научно-теологически и мораленъ цѣнзъ: доволно е било да има нуждната протекция или отъ страна на нѣкой турски високъ чиновникъ, или на нѣкоя влиятелна фенерска Κυρία, на която думата не е можала да бѫде не услишана, или на нѣкой банкеринъ — нъ въ всѣкой случай да плати най-много.

Новитѣ епископи сѫ давали много, защото сѫ знаяли, че всичко ще извадятъ отъ гърбътъ на българското население (въ това положение сѫ били и се намѣрватъ и днесь православнитѣ турци, нарѣчени Караманлии). Когато е дохождалъ владиката въ новата си епархия, пьрвата му грижа е била да подкупи чрѣзъ скѫпоцѣнни подаръци високитѣ турски чиновници и богатитѣ влиятелни турци, за да можятъ съ това да затворятъ пѫтьтъ на всѣкое и най-малко оплаквание отъ страна на българското население. Слѣдъ това, чрѣзъ по-малки подаръци гледалъ е да привлѣче по-влиятелнитѣ и по-пьрви българе, не за друго, а само да му бѫдѫтъ добри маши въ прѣдначьртания му вандализмъ. Като е извьршвалъ всичко това, почнувалъ е своето обикаляние и посѣщавание по своята «богоспасаема епархия», да посѣти своитѣ овци. Тука сега дохаждатъ на редъ: βοήθεια (помощь за патриархътъ), φιλότιμον (честолюбие), ἐμβατήριον (диплома за посвящение священници, калугере, анагности

и др.), τεσσαρακοντολειτούργον (четиредесетодневна служба), παρηγία (молитва), ψυχομερίδιον (молитви за умрѣлитѣ), ἁγιασμα (за святение вода и пр. и пр. и пр.

Когато прѣдлѣжало да се ржкоположи священникъ, никакъ не се гледало на неговото научно приготовление или на нравственото му поведение; ималъ ли е да заплати 1000, 1500, па и 2000 гроша, той е билъ достоенъ. Развожданието на браковетѣ сж били неисчерпаемъ изворъ за обогатявание на владиката; за това въ много случаи самъ той е раздухвалъ огъньтъ на раздорътъ между съпругитѣ. Вѣнчаванията такожде сж давали огроменъ приходъ; за пари е исчезвало всѣкое сродство. Парáта е била всичко: за канонитѣ и за постановленията на цьрквата ни дума не е можала да стане.

Нравственното поведение на владицитѣ е било такожде низко. Тѣхнитѣ «*конаци*» сж били пълни съ «*парамани*» и други безнравственности. За моралътъ на грьцкитѣ владици въ България въ нашата литература има хиляди примѣри и изложени факти, нъ примѣрътъ, който излагаме тука, прѣдставлява ни най-рельефно до колко грьцкото духовенство е било паднжло въ блатото на безнравственността. Въ 1860 год., когато е пжтувалъ по Европейска Турция великия везиръ, *Кжбрѣзлията,* на всѣкждѣ сж се подавали жалби срѣщу невѣроятнитѣ мржсотии на владицитѣ. Между жалбитѣ е имало една противъ Пиротский владика, че е растлилъ нѣколко момичета на 13—14 годишна възрасть, което се подтвьрдило отъ тамошний грьцки лѣкарь. И за испжждянието на тоя пастирь трѣбвало е да бжде употрѣбено могжщето слово на везиря!

Охридский владика въ 1864 год. насилственно дьржалъ моми за исповѣсть въ тайнитѣ мѣста на конака си!

И всичко това, разбира се, влияло е много лоше и гибелно вьрху религиозното чувство на българский народъ и съдѣйствувало е да се распространява развратътъ между градското население.

Ако би нѣкой се осмѣлилъ да издигне гласътъ си срѣщу всичко това, той непрѣменно би пропаднжлъ: защото владиката е знаялъ какъ да постжпи прѣдъ гражданскитѣ власти, за да испрати тоя немирникъ да изгние по азиятскитѣ тьмници.

К. Пробуждането на българский народъ.

1. Свѣдѣнията за българский народъ на западъ и между другитѣ славянски народи.
2. Историкъ Паисий Самоковский (Хилендарский).

3. Епископъ Софроний Вратчанский.
4. Начало и характеръ на националното ни движение. Българскитѣ колонии.
5. Дѣятелностьта на българскитѣ търговци въ Одесса, Букурещъ и други мѣста по пробужданието на народа.
6. Народнитѣ училища и типографии въ България.

I. Свѣдѣния за български народъ на западъ и между другитѣ славянски народи.

§. 51. Обстоятелствата, които описахме и усилнитѣ врѣмена, които изложихме, дадохѫ най-послѣ своя плодъ! Въ началото на XVIII столѣтие български народъ не сѫществуваше като народъ. Той бѣ исчезнѫлъ.

Чрѣзъ духовното робство, той бѣ изгубилъ езикътъ и народностьта си и бѣ взелъ чуждо име. Славянската азбука въ България бѣ съвършенно загубена, и, слѣдъ деветь столѣтия отъ славната нѣкогашна старобългарска книжнина, нуждно е било да се роди новъ Св. Кириллъ.

Чрѣзъ политическото робство наший народъ бѣ изгубилъ всѣкое чувство на свободно божие създание, всѣкое чувство на човѣкъ и бѣ станѫлъ сбирщина отъ угнѣтени, потѫпкани, ограбени и само за физически скотски трудъ опрѣдѣлени хора, отъ труда на който другъ се наслаждаваще.

Съ една дума, български народъ, слѣдъ единъ 800-годишенъ политически, книжевенъ и духовенъ животъ бѣше се изгубилъ изъ историята като европейский народъ, та трѣбвало изново да го откриватъ. Трѣбвало е да дойде новъ Аспарухъ за да даде на тая потѫпкана и безчувственна масса отъ ново името «Българе».

Не само за западнитѣ народи и учени мѫжье Българетѣ бѣхѫ исчезнѫли отъ историята, нъ и самитѣ славянски народи и за найдобритѣ мѫжье, познавачи на славянската история, български народъ бѣ неопрѣдѣлено понятие.

Ученитѣ Славяне, които бѣхѫ се завзели въ началото на настоящето столѣтие да изучаватъ организацията и взаимнитѣ отношения на славянскитѣ езици, дълго врѣме сѫ се лутали, догдѣто да получатъ съвършенно малко удовлетворителни свѣдѣния върху свойствата на български езикъ.

Въ 1771 год. *Шлецеръ* указвалъ на настоятелната нужда да се изучи български езикъ и да се състави българска граматика и български словарь; нъ изминѫли се още тридесеть години,

и български езикъ е останѫлъ още неизвѣстенъ. Въ 1814 година *Добровский,* като не бѣше видѣлъ никакъвъ образецъ отъ български езикъ, считаше го като нарѣчие отъ сръбский езикъ. *Копитаръ* въ 1815 год. знаялъ за свойствата на български езикъ само това, че въ него има членъ, който се туря на края на думата. Едвамъ *Вукъ Стефановичь Караджичь,* отецътъ на новосърбската литература, далъ удовлетворителни свѣдѣния върху български езикъ и съ това разяснилъ понятията на славянскитѣ филолози върху него. Подбуденъ отъ Копитара, той въ писмата си до Доктора *Фрушича,* показалъ въ 1821 година разницата между българския и сръбския езици; въ своитѣ притурки къмъ Петербургский сравнителенъ словарь на всичкитѣ езици, въ 1822 год., той издалъ очеркъ на българската грамматика, образци изъ библията, нѣколко народни пѣсни и проектъ за българската ортография.

Понеже Грьцитѣ и грьцкитѣ владици на всѣкѫдѣ разгласявали, че Балканския полуостровъ е населенъ съ грьцки елементъ и че български народъ населява само Мизия и то въ голѣмо меншество, то не е чудно, гдѣто виждаме, че такъвъ человѣкъ като *Шафарикъ,* въ 1826 год. билъ на това мнѣние, че Българетѣ обитавали само между Дунава и Балкана и искарвалъ числото имъ на 600.000 души!

Таково е било положението на български народъ въ втората половина на XVIII столѣтие, когато въ западна Европа владѣеше силно движение въ книжевностьта, въ политиката и въ религията, и когато духоветѣ се готвѣхѫ за великанско дѣло! Нашийтъ народъ толко бѣше познатъ на образования свѣтъ и таково мѣсто завземаше въ европейската история, когато и нему дошло редъ да се пробуди отъ литаргическия сънъ и да започне великанска борба съ своитѣ вѣковни неприятели за своето сѫществувание и за своето саморазвитие.

2. Историкъ Паисий Самоковский (Хилендарский).

§. 52. Когато българския народъ се намѣрваше въ описаното отъ насъ положение; когато се намѣрваше въ изложеното отъ насъ невѣжество и когато въ България царуваше елементъ, който бѣ нанесалъ смьртенъ ударъ на нашето умственно развитие, то въ Сърбия, между нашитѣ братия Сърби, поставени въ по-добри условия, почнѫло бѣ движение за умственъ прогресъ. Поставени близо до една образована европейска дьржава, гдѣто науката и искуствата цьвтѣхѫ, и далечь отъ деморализирующето и задушающе влияние

на фенеръ, нашитѣ братия можѣхѫ да се събудятъ по-рано отъ дълбокия сънъ; можѣхѫ по-рано да се свѣстятъ отъ онова омайване, въ което бѣхѫ хвърлени чрѣзъ силната катастрофа, станѫла на Балканский полуостровъ.

Въ Австрия, тая славянска държава, наукитѣ и искуствата отдавно цьвтѣхѫ между Славянитѣ. Отдавно имаше не само добрѣ наредени срѣдни училища, нъ и универзитети, които прьскахѫ на всѣкѫдѣ свѣтлина. Сърбетѣ, които се намѣрвахѫ въ австрийскитѣ владѣния, не останѫхѫ надирѣ отъ останалитѣ народи въ австрийската империя. Навредъ въ сърбскитѣ области поникнѫхѫ срѣдни училища, които даваха срѣдне образование на сърбскитѣ младежи, а универзитетитѣ въ Пеща и Виена имъ даваха по-високо и специално образование. Тия области, ако и да почнѫхѫ най послѣдни своето умственно движение, причинитѣ на това сѫ били, защото най-късно се избавихѫ отъ турската власть, нъ при все това, въ срѣдата на XVIII и въ началото на настоящето столѣтие, Сърбетѣ въ Австрия имахѫ нѣколко сериозни работници на книжевното поле. Между всичкитѣ тия литератори въ това врѣме, безъ всѣкое съмнѣние, Архимандритъ *Иоаннъ Раичъ*, сърбский историкъ, нарѣченъ отецъ на сърбската нова история, завзема пьрво мѣсто.

Той бѣше почнѫлъ да съставя история на сърбския народъ, и, за да ѫ довьрши, той бѣше счелъ за нуждно да види и прочете славянскитѣ рѫкописи, находящи се въ *Св. Гора*. За тая цѣль и съ това намѣрение, уважаемия Архимандритъ трьгнѫлъ за Св. Гора, кѫдѣто пристигнѫлъ въ 1758 г. на 7 Августъ. Той посѣтилъ най-напрѣдъ Хилиндарския мънастиръ, въ който се надѣваше да намѣри драгоцѣненъ материялъ за своята история. Въ най-цвѣтущата си възрасть Архимандритъ Раичь говорилъ съ въодушевление за своята история и за минѫлото на своя народъ. Обаче, при всичкитѣ свои старания, молби и убѣждения, недовѣрчивитѣ и прости калугере не му дозволили да се ползува отъ богатитѣ рѫкописни съкровища, и той, слѣдъ двамѣсечно бавение на Атонската гора, отишелъ си недоволенъ, като оставилъ слѣдъ себе дълбоко впечатление върху калугеритѣ.

Догдѣто е сѣдѣлъ въ Хилендарский мънастиръ, той направилъ най-ближно познанство съ младия проигуменъ *Паисий,* върху когото е произвелъ и най-дълбоко впечатление. На всѣкой начинъ, думитѣ на младия сърбский историографъ, пълни съ въодушевление и горѣщата му ревность, побудили трудолюбиваго Паисия да направи и той подобно нѣщо за българския народъ. Въ тая смисъль сѫ го-

утвърдили и присмѣхитѣ и руганията, отправяни отъ грьцкитѣ и сърбски калугери къмъ Българитѣ, че нѣмали история.

Паисий най-послѣ рѣшилъ да почне списването на българската история. Въ разстояние на двѣ години той събиралъ материялъ за своята книга въ *Свята Гора,* въ *България* и въ *Банатъ („Нѣмска земля“).* Съчинението на Дубровнишкия абатъ *Мавро-Урбини* (Mauro Orbini) подъ название: „Regno degli Slavi“ (Pesaro 1601 г.), прѣведено на русский езикъ въ 1722 г., което е съдържавало много легенди безъ всѣкоя критика, е билъ главния изворъ, отъ кѫдѣто е чърпалъ материялъ за своята история. При това се ползувалъ и отъ всеобшата хроника на *Барония,* по русски въ 1716 и отъ нѣкои грьцки легенди; отъ българскитѣ источници той е знаялъ много малко число грамоти и жития на святиитѣ. Като се приготвилъ съ тоя материялъ, безъ да гледа на разстроеното си здравие, почнѫлъ своята история въ вѣчно зеленитѣ брѣгове на Св. Гора и то въ Хилендарския мънастиръ. Въ това врѣме въ тоя мънастиръ братъ му, по старъ отъ него, билъ игуменъ. Въ наскоро изникнѫло несъгласие между братията и това принудило Паисия да остави Хилендарския мънастиръ и да се прѣсели въ Зографъ. Въ тоя старобългарский мънастиръ той намѣрилъ доволно материялъ за своята книга.

Най-послѣ, слѣдъ голѣми трудове, слѣдъ дълги бдѣния, въ 1762 година, въ тихата келиица на Зографския мънастиръ, безсмьртний нашъ отецъ *Паисий* билъ готовъ съ своя трудъ; неговата книга подъ название: **„Исторія Славяно-болгарская, о народахъ, и о царѣхъ, и о святыхъ Болгарскихъ“** била свършена. Съ появяването на тая история се почнува и българското народно и литературно възраждание.

Кой е билъ Паисий, чиято скромна книжка прави епоха, не само въ книжевния ни животъ, нъ и въ новата ни политическа и цьрковна история? На тоя въпросъ, за голѣма наша жалость, днесь ние неможемъ да отговоримъ напълно; защото за сега за тоя новъ Кириллъ ние знаемъ само толкова, колкото самъ той е написалъ за себе си, и което е съвършенно неудовлетворително. Казваме за сега, защото негубимъ надѣжда, че не е далечъ онова врѣме, когато ще можемъ да кажемъ по-вече нѣщо за него.

Паисий се родилъ около 1720 година въ Самоковската епархия, въ околностьта на Рилския мънастиръ. Въ кое село се е родилъ, кои и какви сѫ били родителитѣ му — остава за насъ неизвѣстно. Еще въ дѣтинството си Паисий билъ заведенъ въ Хилен-

дарския мънастиръ, кждѣто по-старния му братъ Лавренитий бѣше монахъ. Тука, види се, е и получилъ първонапалното си образование. По-послѣ, когато братъ му билъ избранъ и поставенъ за игуменъ, Паисий билъ назначенъ за проигуменъ. За по-нататашния животъ на Паисия нис нищо незнаемъ; знае се само това, че той съ своята история обиколилъ цѣла България, като давалъ на всѣкждѣ да се прѣписва; въ 1765 година ние го намѣрвами въ Котелъ, кждѣто той е распалвалъ националното чувство на котленци, които иначе бѣхж развити, нъ въ грьцкий духъ. Послѣ кждѣ е отишьлъ, по какъвъ начинъ е свършилъ скжпия за насъ свой животъ, и кждѣ се намѣрватъ неговитѣ кости — всичко това е неизвѣстно за историята. Нъ, като вземемъ прѣдъ видъ патриотическитѣ му дѣйствия, пламеннитѣ му думи отъ една страна и бодростьта на грьцкото фанариотско духовенство да не допуска и да задушва всѣкое умственно и народно проявление въ национална смисъль отъ друга, можемъ да кажемъ, че неговия изнуренъ и украсенъ съ патриотическо велико дѣло животъ се е свършилъ мжченически нѣгдѣ въ нѣкоя влажна тьмница и мжченическитѣ му кости почиватъ въ нѣкой жгълъ на тая тьмница, позната и извѣстна само на Фенеръ.

Причината, която накарала Паисия да напише тая история, както самъ той ни обяснява това въ прѣдисловието ѝ, е слѣдуюшата: „**По малo снѣдеше ме ревность и жалость по рода своего славянскаго, защо не имѣатъ историа заедно совокупена за преславныя дѣяниа испервая времена рода нашего и святихъ и царей. Тако и укараха нась многажди Сербие и Греци, защо неимеаме своа историа; азъ зрѣхъ по многахъ книгахъ историахъ ради Болгари много за двѣ лѣта собирати по мало отъ много истории и у Нѣмска земла по-кеуе за то намѣрение ходихъ**“.

Всѣкоя страница отъ Паисиевата история диха съ горѣщъ патриотизмъ, пълна е съ пламенни думи, които излизатъ изъ едно сьрдце пожьртвувано на олтарьтъ за народното възраждание. Той е искалъ съ това да прѣдстави нѣкогашнитѣ блѣскави и славни врѣмена, когато българския народъ е ималъ свои царье, своя независима народна цьрква и народни святии, та съ това да разбуди народно чувство въ заспалия българский народъ. Той съ пламенни думи напомнюва на ония отъ своитѣ отпаднжли сьотечественници, които се срамуватъ отъ народното си име и отъ славнитѣ дни на своето минжло, когато българский народъ, подъ управлението на своитѣ царье и на своитѣ патриарси е билъ могжщественъ, прочутъ и уважаванъ и строго ги укорява: «Азъ видѣхъ отъ много Болгари защо идутъ по чуждъ язикъ и обичаи и на свой язикъ хулетъ, за то зехъ и написахъ, и они отцеругатели, кои не любятъ свой родъ, язикъ, написахъ да знаетъ . . . . »

«Онии ся обраштаютъ на чужда политика и нерадеютъ за язикъ болгарски, но ся учатъ читати и говорити по грьчески и срамеется да ся наречетъ Болгари. О, неразумне и юроде! поради что се срамишь да се

наречешъ Болгаринъ и не четишъ по свой язикъ и не думашъ. Или не сѫ имали Болгари царство и господарство? . . . Но са рече: Греци са по-мудри и по-политични, за то, рече, лучше е пристати по Греци. Но виждъ, неразумне, отъ Греци има много народи по-мудри и славни, да ли си оставля нѣкой Грекъ свой язикъ и ученіе и родъ, какъ то ти, безумне, што оставляшъ и не имашъ никой пробытокъ въ грьцка мудрость и политика. Ти, Болгарине, непрѣврьщай ся, знай свой родъ и язикъ и учи ся по своему язику: боле естъ болгарска простота и незлобіе . . . . Или не сѫ имали Болгари и царство и господарство, за толико царствовали и били чудни по вся земля и много пѫти отъ силни Римляни и отъ мудри Греци дань въземали и давали имъ царюве и кралюве свои царски дъщери въ съпружество и да би имѣли миръ и любовь съ цари болгарски; и отъ всего славянскаго народа най-славни били Болгари, първо са они патріарха имѣли, перво они са крьстили, най-болѣ земля они освоили, тако отъ всего народа славянскаго они силни и чесни били и перви святіи словенскіи отъ болгарски родъ и язикъ просіяли, какъ по реду вся въ сію исторію написахъ и да имѣютъ Болгари отъ много исторіи свидѣтелство».

На хулителитѣ и присмивачитѣ, които сѫ утвьрждавали, че Българетѣ сѫ прости ораче и копаче, прости овчаре и занаятлии, нѣматъ политични рѣчи и нѣма отъ тѣхъ много търговци и книжници, отецъ Паисий отговаря скромно, нъ пламенно и съ факти изъ историята, както изложихме по-напрѣдъ. Той еще отговаря на хулителитѣ, че ако Българетѣ наистина и да нѣматъ отъ тѣхъ си много търговци и книжници, славни и хитри; ако сѫ сега само ораче и копаче и прости, то причината на това не е че сѫ природно глупави, както сѫ утвьрждавали Грьцитѣ, нъ въ това положение сѫ ги докарали самитѣ тия Грьци и то не съ нѣкоя добродѣтель, а съ хитрости и адско лукавство. Тѣ, Грьцитѣ, съ Христовото име сѫ успѣли да измамятъ турското правителство и съ неговата помощь съсипали цьрковната ни самостоятелность, старитѣ ржкописи и икони *„и обращтаютъ все на гречески язикъ. Тая вина Болгаромъ отъ греческая духовна еласть происходитъ и много насилие неправедно отъ гречески владики терпятъ во сия еремена. Но Болгари почитаютъ ихъ за архиереи и сугубо плащтаютъ имъ должное, за то по нихна простота и незлобие воспримутъ отъ Бога мзду свою, тако и они архиереи што съ насилие, а не съ архиерейско правило творятъ Болгаромъ велика обида и насилие и они по свое дѣло и безсовѣстие воспримутъ мзду свою отъ Бога по реченому:* **„яко ти воздаси комѫждо подѣломъ его“**. На Русситѣ и Сьрбитѣ, които сѫ се присмивали на Българитѣ, той е отговарялъ много скромно, нъ основателно; и на еднитѣ и на другитѣ, *(„Сербие, Руси и Москали“)* той е напомнювалъ старата история и наша и тѣхна, сравнява онова, що сѫ извьршили тѣ и ние, и като доказва пьрвенството на Българитѣ съ думи, които изложихме по-прѣди, свьршва: *„но они Руси и Сербие да благодарятъ Бога де ги е покрилъ отъ попрание . . . . и отъ греческа власть архиерейская. Што Болгари страдаютъ да су они то мало искусили, то би весма Болгаромъ благодарили защо въ толико страдание и насилие держатъ свою вѣру непремено“*.

Тия прости, нъ дълбоко прочувствовани думи намѣрили голѣмъ отзивъ въ всичкитѣ области. Неговата история не се е чела, нъ гѫлтала; всѣкое слово въ нея било дълбоко запечатвано въ умътъ на всѣкого, който ѭ прочиталъ, особенно на ония, които сѫ били малко по-будни и развитички. Езикътъ е билъ смѣсенъ съ църковнославянски думи. Обаче тия архаизми сѫ такива, щото ни най-малко незатрудняватъ и най-простия читатель да разумѣе четеното. Неговия езикъ, казва Дриновъ, и днесь би билъ много по-достѫпенъ за нашия селянинъ, отъ колкото сегашния ни писменъ езикъ.

Ако тоя Паисиевъ трудъ се разгледа отъ научно-историческа страна, тоѝ е много слабъ и стоѝ извънъ всѣкоя критика; обаче когато се критикува, трѣбва да се вземе отъ друга точка. Трѣбва да се погледне на цѣлта, която е искалъ да постигне Отецъ Паисий съ това свое съчинение и врѣмето, когато го е писалъ.

Цѣлта, съ която отецъ Паисий е писалъ своята история, е да бѫде въ полза на своя родъ, и нека бѫде хвала на неговата безсмьртна паметъ, той е принеслъ много по-голѣма полза отъ колкото, може би, самъ е очаквалъ. Неговата история е била оня галванический токъ, който е стрѣснѫлъ цѣлия български народъ, или поне мислящата класса, и тикнѫлъ го къмъ самосъзнание; тя го пробудила изъ дълбоката летаргика и го повикала къмъ животъ и борба. И въ това се състои голѣмото значение и голѣмата важность на Паисиевата история.

За кратко врѣме историята му била прѣписана въ многобройни екземпляри и идеята, проповѣдвана въ нея, намѣрила многобройни послѣдователи. Всѣкой прѣписувачъ на историята правилъ отъ своя страна прибавления и допълнения.

Оригиналътъ на Паисиевата история е единъ драгоцѣненъ паметникъ за нашата нова литература; нъ за жалость той е може би пропаднѫлъ безслѣдно. Отъ неговата история до сега се знае само за седьмь прѣписи, отъ които особенно е важенъ прѣписътъ който се намѣрва у г. Н. Геровъ. Той съдържава много забѣлѣжителни допълнения, които се ненамиратъ въ оригиналътъ; въ него, въ една глава стои какъ е станѫло второто разорение на България, въ врѣмето на Султанъ Селима въ 1522 год., а въ друга глава сѫ изброени всичкитѣ тогава сѫществующи български градове, на брой 144. Отъ тая глава ние виждаме, че въ това най-глухо врѣме прѣписувачътъ е билъ дълбоко проникнѫтъ съ съзнинаето за цѣлокупностьта на народа ни.

Историята и идеята на Отца Паисия не сѫ умрѣли; идеята растла въ духътъ на народа и прѣвьрнѫла се въ великанъ, който

поддържалъ борбата на народа ни съ грьцкото духовенство. Историята била прѣпечатана отъ Христаки Павловича Дупничанинъ въ Пеша 1844 год., съ заглавие: „**Царственникъ, или исторіа болгарская, колто бун, отъ гдѣ са болгари произшли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и подъ иго подпадиали**“ и др. и е служила като учебникъ въ училищата до най-ново врѣме. Нъ името и паметьта на отца Паисия наскоро били забравени и до най-ново врѣме нищо не се е знаяло за него и за историята му. Пьрвий, който е позналъ голѣмото значение на Паисия и на историята му за нашата политическа, цьрковна и книжевна истории, е Раковский. Той най-напрѣдъ въ съчинението си: «О Асѣню первомъ и пр.» спомена за Отца Паисия и историята му. Сжщо се споменжло бѣше за О. Паисия и въ «българскитѣ книжици».

Днесь за отца Паисия, за историята му и за прѣписитѣ, открити до сега съ добавленията, Г. М. Дриновъ е написалъ прѣкрасна статия въ «Периодическо списание» Год. I. кн. IV. Сжщо за него е споменжто малко и въ кн. III. Год. I.

Ако бѣше отецъ Паисий принесълъ такава, или по-малка заслуга на друга народность, непрѣмѣнно до сега бихж се написали цѣли томове за неговия животъ, а въ негова паметь би се устроилъ чистонаученъ праздникъ и въздигнжтъ би му билъ паметникъ. Нъ у насъ той е забравенъ. А за това и ние като народъ сме забравени. Младото поколѣние ще се покаже по-достойно за да притѣжава такива велики мжжье. Скоро е врѣмето, когато за отца Паисия историята ще може да каже по-вече нѣщо.

3. Епископъ Софроний Вратчанский.

§. 53. Сѣмето, посѣяно отъ отца Паисия не падна на лоша почва. Гласътъ му, идеята му, намѣриха голѣмъ отзивъ; а мисьлта — подражатели. Единъ отъ най-виднитѣ и най-забѣлѣжителни ученици на отца Паисия е *Стойко Владиславовъ*, извѣстенъ въ нашата история подъ названието *Софроний, епископъ Вратчанский*. Той, слѣдъ Паисия е най-знаменитото лице по своя животъ и народополезнитѣ си трудове, които е оставилъ като драгоцѣнни паметници, както за нашата нова история, тъй и за нашата млада книжнина. Той е билъ съврѣменникъ и горѣщъ послѣдователь на Паисия.

Стойко Владиславовъ, родомъ отъ Котелъ, родилъ се е въ 1739 год. неизвѣстно прѣзъ кой мѣсецъ и въ кой день, а умрѣлъ е въ Букурещъ на 1815 год. или 1816 год. Той останжлъ сираче много рано и вслѣдствие користолюбието на роднинитѣ си паднжлъ въ такава бѣдность, щото, за да прѣхрани жената и дѣцата си, принуденъ билъ да отиде по

печалба въ чужбина. По инициативата на Котленскитѣ чорбаджии той билъ ржкоположенъ за свещенникъ въ 1762 год. Въ това си ново звание той прѣтѣглилъ много. Той билъ най-грамотенъ между всичкитѣ свещеници въ селото и се отличавалъ отъ тѣхъ въ всѣкое отношение: училъ дѣцата въ училището, проповѣдвалъ въ цьрквата слово Божие и поучавалъ селянитѣ на всѣкждѣ и въ всѣкой случай: отъ тука той станжлъ забѣлѣжителенъ и прочулъ се по всичката околность. Това негово достойнство възбуждало завистъ въ другитѣ свещеници и много пжти бивалъ наклѣветванъ на владиката. Въ 1765 год., когато Отецъ Паисий дошълъ въ Котелъ съ своята история, попъ Стойко я прѣписалъ съ голѣма ревность и съдържанието ѝ произвело вьрху неговия възприемчивъ духъ най-дълбоко впечатление. Отъ това врѣме той съвсѣмъ се промѣнилъ (Тоя е прѣписътъ, за когото г. Кръстевичь споменува въ Читалище брой 11, че е поставенъ билъ *„за вѣчно хранение у храма Святыхъ апостолъ Петра и Паела“* отъ самаго попъ Стойка). Въ врѣме на Русско-турската война 768—1774 г. попъ Стойко е писалъ квартирнитѣ билети за прѣходящитѣ войски — занятие, което му причинявало голѣми неприятности. Ако квартирата не се харесвала на нѣкой войникъ, то дохождалъ при него съ пищовъ и копие и му причинявалъ голѣми неприятности; даже единъ алжирецъ му изскубалъ почти всичката брада. Слѣдъ това, той е ходилъ въ Св. Гора, види се при отца Паисия, и тамо е сѣдѣлъ шесть мѣсеци. Слѣдъ завръщанието си, той учителствувалъ въ Котелъ, което звание било удовлетворително за неговото прѣпитание. Архиерейтъ го поканилъ да стане епитропъ-икономъ, което той приелъ, нъ за което послѣ се разкаялъ и наскоро се отказалъ отъ тая нова дължность. Въ това врѣме между агитѣ въ Разградъ се породила распра, кой да бжде аянинъ въ селото, въ която распра и Котленцитѣ сж взели участие. По тая причина Силистренския паша е наложилъ на цѣлото село 5000 гроша, и, догдѣто да ги исплатятъ, попъ Стойко съ още двоица билъ задържанъ въ Разградъ. Страхътъ, който испиталъ въ затворътъ да не би да го погубятъ, смьртьта на жена му — всичко това повлияло толкова злѣ вьрху душевното му расположение, щото той станжлъ меланхоликъ. Понеже не е имало тогава никакви лѣкари, той за да поправи разстроенното си здравие, прибѣгнжлъ за помощь къмъ народната ни медицина, придружена съ баяние. За гдѣто е употрѣбилъ тия *„вълшебни срѣдства“* духовния му отецъ го спрѣлъ отъ священнодѣйствие за три години; като се истекалъ тоя срокъ, той останжлъ спрѣнъ още за три години, тъй като не е ималъ пари да плати 84 гроша, които синъ му дългувалъ на владиката. Освѣнь това, на главата му дошла нова бѣда. Въ врѣме на Русско-турската войни (1787—1792 год.) синъ му, който билъ писарь при кассапъ-башията, продалъ 700 овци на Х. Власю и Матей. По причина на тия овци той билъ арестуванъ ведно съ Х. Власю и Матея отъ бостанджи-башията Сербезъ-олу Мехмедъ, родомъ отъ Карнобадъ. Сербезъ-олу насмалко щѣлъ да го набие на колъ, ако да не сж били чорбаджитѣ турци (агаларетѣ) да го оттьрвжтъ. Той се избавилъ, като заплатилъ 1500 гроша глоба, защото продажбата станжла прѣзъ него. Сербезъ-олу е взелъ глоба такожде и отъ другитѣ двама. Нъ касапъ-башията се оплакалъ срѣщу тия дѣйствия на бостанджи башията и той билъ свалень отъ длъжностьта си и билъ принуденъ да повьрне взетата глоба.

Прѣзъ зимата попъ Стойко прѣсѣделъ въ селото; нъ понеже владиката не му позволявалъ да свещеннодѣйствува и той не вършилъ нищо; свещенницитѣ почнѫли да роптаятъ, че го хранили като слѣпецъ, а и селянетѣ почнѫли да ставатъ неблагодарни отъ него. За това, той оставилъ селото си и отишълъ при Анхиялский владика. Той го приелъ много добрѣ и далъ му енория, състояща отъ 12 села, заедно съ гр. Карнобадъ. Той приелъ тая енория не толко съ благодарение; защото знаялъ, че въ Карнобадъ живѣе Сербезъ-олу, който му бѣше старъ неприятель. Попъ Стойко на всѣкѫдѣ билъ посрѣщанъ съ любовь, защото проповѣдвалъ въ всичкитѣ църкви на християнитѣ по българский езикъ слово, неслушано до тогава. Той се успокоилъ малко. Нъ това не било за дълго. Отъ Марта до Св. Троица попъ Стойко билъ миренъ; около Св. Троица дошълъ ферманъ, съ който се назначава Сербезъ-олу за бостанджи-башия въ Карнобадъ. Веднага попъ Стойко билъ арестуванъ и щѣлъ да бѫде набитъ на колъ, ако да не билъ измоленъ посрѣдствомъ майката на Бостанджи-башията. Това минѫло, нъ случило му се нова бѣда. Въ село Шехлари сѣделъ татарския Султанъ Ахмедъ-Герлай. Той билъ залибилъ едно българско момиче и искалъ да го вземе за своя жена, нъ не давала му пьрвата жена, която била дъщеря на единъ татарски ханъ; по тая причина Султанътъ дьржѣше момичето 5 години и му не даваше да се омѫжи. Бащата на момичето го далъ другиму и вѣнчалний обрядъ билъ извьршенъ въ Карнобадъ. Когато се научилъ за това Султанътъ, той намислилъ да отмьсти на попъ Стойка. Единъ день, когато отивалъ въ селото Костенъ, султанътъ го посрѣщнѫлъ всрѣдъ полето и щѣлъ да го обѣси на една вьрба съ оглавника на коньтъ; нъ той, едно съ молба и обѣщание, че ще расторгне бракътъ между младоженцитѣ, а друго съ сила, сполучилъ да се оттьрве.

Слѣдъ това отишълъ въ Кара-бунаръ, кѫдѣто прѣсѣделъ цѣла една година безъ да му се случи нѣкоя бѣда. Понеже се научилъ, че дѣцата му се прѣселили въ Арбанаси при Търново, той оставилъ Кара-бунаръ и дошълъ при дѣцата си. Отъ 13 Мартъ до Юлий той сѣдѣлъ празденъ, безъ никаква работа; около два мѣсеца сѣдѣлъ на единъ мънастирь, и въ това врѣме въ тоя мънастирь дошълъ и Вратчанский епископ Серафимъ, който слѣдъ малко врѣме умрѣлъ. Доброто поведение на попъ Стойко и честитѣ проповѣди на българский езикъ въ църкватa бѣхѫ му спечелили такова уважение между всичкитѣ по-влиятелни търновски граждане, щото, когато съвѣтътъ при Търновския митрополитъ се събралъ да избере кандидатъ за Вратчанската епископия, то за такъвъ едногласно билъ избранъ попъ Стойко. При всичко, че попъ Стойко не билъ грькъ, нъ митрополитътъ самъ го уважавалъ много, па и като не е можалъ да противостои на едногласното желание на съвѣта, склонилъ да рѫкоположи попъ Стойка за Вратчанский епископъ. Това рѫкоположение станѫло на 13 Септемврий 1794 год. и попъ Стойко получилъ име *Софроний*.

Съ името *Софроний* попъ Стойко най-много е дѣйствувалъ и останѫлъ извѣстенъ, както въ политическата, тъй и въ литературната ни история. Въ тоя периодъ отъ иеговия животъ, той е оставилъ безсмьртенъ споменъ.

Прѣзъ всичкото врѣме, додѣто е билъ Вратчанский епископъ, Софроний е прѣживѣлъ тѣжькъ животъ. Епархията му била опустошена и жителитѣ се били разбѣгали по планинитѣ, понеже тогава е владѣла война

между бунтовникътъ Пазвантъ-оглу и Султана. Отъ 1794 год. до 1803 г. Софроний е извършвалъ пастирската си длъжность всрѣдъ най-тѣжки обстоятелства. Въ 1797 год. селото Арбанаси е било съвършенно изгорено и разграбено отъ Кърджалиитѣ, отъ които и домътъ на Софроний билъ съсипанъ. Въ 1799 година, за да избави живота си, той билъ принуденъ да тури ромжнска шапка и прѣоблеченъ да живѣе между пиянитѣ Кърджалии и Пазвантови солдате, които го наричали *„язаджи Стоянъ“*. Когато Пазвантъ-оглу испждилъ Видинския митрополитъ и вмѣсто него поставилъ нѣкого си *Калиника* — влашки игуменъ, който купилъ отъ Пазвантъ-оглу видинската епархия за 2000 гроша, и, додѣто да се ржкоположи, той повикалъ Софроний да извършва длъжностьта му. Тукъ въ разстояние на три години Софроний прѣтърпѣлъ много оскърбления, както отъ Пазвантовитѣ хайдуци и Кърджалии, съ които Калиникъ се веселилъ, тъй и отъ самаго Калиника. Едвамъ въ 1803 год., когато Калиникъ билъ ржкоположенъ въ Букурещъ за епископъ, Софроний се избавилъ отъ това тригодишно робство. Той отишълъ въ Букурещъ, гдѣто тамошния митрополитъ го приелъ братски Послѣ съ дозволението на своя митрополитъ Иларіона, Търновский, Софроний останжлъ за всегда въ Букурещъ.

Тия свои послѣдни дни Софроний посвѣтилъ на българската литература. «Азъ работихъ денемъ и нощемъ да испишъ нѣколко книги по нашему болгарскому езику, та, ако не би възможно менѣ да сказувамъ имъ съсъ уста моя, да чуятъ отъ мене грѣшнаго нѣкое полезно поучение, а тии да прочетутъ писание мое и да оползуютъ ся». Още въ 1802 год. той съкратявалъ тѣжкитѣ си часове въ Видинъ съ прѣвождание отъ грьцки на български: *басни, разкази* и *сентенции* и съ записване афоризма. Въ 1804 год. е съставилъ своитѣ записки или автобиография подъ название: «*Житие и страдания грѣшняго Софронія*». Тая автобиография съдържава драгоцѣнни исторически бѣлѣжки върху положението на нашего отечество въ началото на настоящето столѣтие. [Тия записки сж обнародвани най-напрѣдъ въ «Дунавский Лебедъ» год. II брой: 55—61, отъ Раковский, а послѣ и въ Периодическото Списание год. I кн. V и VI. Оригиналътъ се намѣрва у Григоровича въ Одеса]. Догдѣто сѣдѣлъ въ Видинъ той е билъ зритель на важни събития за наший народъ и история. Всичкитѣ си впечатления той подробно бѣлѣжилъ въ особенни записки.

Ржкописьта по тия важни работи се намѣрва у Н. Блаженство бившия Българский Екзархъ Видинский Митрополитъ г. Антима, както той самъ ми съобщи.

Въ 1806 год. той издалъ събрание отъ разни поучения и проповѣди прѣведени отъ старославянски и грьцки на новобългарский езикъ подъ название «*Кирякодромионъ*», напечатанъ въ Римникъ 1806 год.; въ Новий-садъ на 1856, въ Букурещъ на

1865 год. и въ София на 1881 год. Тая книга бързо се распространила по цѣла България и е допълнила дѣлото на Отецъ-Паисиевата история. Народътъ навредъ се стичалъ въ църквитѣ, за да чуе проповѣди и поучения на български езикъ. Тя станжла толкова популярна, щото нѣмало българинъ, колко годѣ грамотенъ, който да не е знаялъ и да не е прочелъ «*Софронието*», т. е. книгата на епископа Софрония. Тя е била първата напечатана книга въ новобългарската ни книжнина. Това «Софроние» и до днесь е единственна книга, която стои въ църквитѣ и изъ която се проповѣдва на народътъ словото Божие; слѣдователно тя е испълнила своята миссия, по-вече отъ колкото е мислилъ и самъ Софроний.

Отецъ Софроний не е гледалъ само за спасението на душитѣ на своитѣ съотечественници. Всрѣдъ ония бурни и мятежни врѣмена и Отецъ Софроний билъ въвлѣченъ въ вълнитѣ на житейскитѣ работи. Той знаялъ най-добрѣ положението на народа; той билъ съучастникъ на неговитѣ тѣглила и мжки — слѣдователно, не е можалъ да не бжде и революционеръ. При всичката си скромность и тихость, той се възмущавалъ, когато помислювалъ страданията на народа; за това искренно желаялъ да го види освободенъ.

Въ врѣмето на русско-турската война прѣзъ 1806—1812 година Отецъ Софроний е билъ единъ отъ най-главнитѣ агитатори; той призовалъ всичкитѣ Българе да възстанжтъ срѣщу Турция и да подпомагатъ на русскитѣ войски. За това той, по височайше повеление на Императора Александра Павловича, биде прогласенъ отъ русското началство за главенъ първенецъ на Българитѣ съ название: «*Серафимъ Болгарский*». Той е напечаталъ и распратилъ между Българитѣ едно възззвание, въ което кани българский народъ да възстане и да се присъедини къмъ русскитѣ войски, като къмъ избавители и да имъ помага. Той самъ ходилъ въ България да насърдчава и подбужда Българитѣ на възстание.

Отецъ Софроний е билъ честенъ и даровитъ человѣкъ безъ всѣкое лицемѣрие и суевѣрие; духовното богатство на съотечественницитѣ му и тѣхната политическа независимость лѣжали му на сърдцето. При всичко че е билъ самоукъ, той пакъ съ трудъ е можалъ да изучи основателно старогрьцкия и старославянский езици и се снабдилъ съ знание не малко за онова врѣме. Въ Котелъ и Враца, както и по цѣлата си епархия, той всѣкоя недѣля проповѣдвалъ на български езикъ словото Божие, което привличало множество слушатели; защото проповѣдването тогась, както и днесь, е било рѣдко явление. Изъ Котленското училище, кждѣто Софроний е учи-

телствувалъ въ разстояние на 20 години, сѫ излѣзнѫли дълга вѣрволица български патриоти. Нѣ понеже всичкитѣ тия Котленци — Софрониеви ученици — сѫ развивали своята дѣятелность вънъ отъ Котелъ — въ чужбина — то Котелъ (отечеството на Отца Софрония) не е можалъ да стане центръ на новобългарското книжевно и народно движение, каквото се очаквало.

Отъ Софрониевата лоза днесь произлиза фамилията „Богориди", която е княжеска. Тая фамилия е отъ сестрата на Отца Софрония. Какво е станалъ синъ му, за когото се споменува въ житието му, както и останѫлитѣ членове отъ неговото семейство, днесь се незнае нищо.

4. Начало и характеръ на националното ни движение. Българскитѣ колонии.

§. 54. Съчиненията и проповѣдитѣ на Отца Паисия и на ученика му епископа Софрония произведохѫ своето дѣйствие. Имаше вече едно число, ако още и малко патриоти, които не само се несрамувахѫ да исповѣдатъ, че сѫ Българе, нъ даже и агитирахѫ между по-проститѣ въ полза на тая идея.

Освѣнъ това, наскоро се случихѫ такива събития, които развълнувахѫ и българский народъ.

Онова голѣмо движение, което владѣеше въ западна Европа около края на XVIII столѣтие, незакѫснѣло да достигне и на Балканский полуостровъ. Южнитѣ Славяне, които бѣхѫ почти забравени, неостанѫли глухи къмъ могѫщественний гласъ на френската революция, който призоваваше народитѣ къмъ обща борба.

Въ 1804 година сръбский народъ, въ днешна Сърбия, подъ прѣдводителството на *Кара-Георгя* възстана срѣщу турското насилие и почна величествена борба, борба пълна съ подвиги и геройства, цѣлта на която бѣше освобождението на отечеството си. Тая борба, въ която взехѫ участие и мнозина Българе, се продължи до 1812 год.

Въ 1806—1812 година Русия воюваше срѣщу Турция. Въ 1809 год. русскитѣ войски завзехѫ цѣла Добруджа, а въ 1810 год. русскитѣ казаци достигнѫли прѣзъ Сърбия дори до самитѣ прѣдѣли на Босна. Графъ Никола Каменский и прѣемника му графъ Кутузовъ завзе цѣла България и изгледваше, че сега е настѫпилъ моментъ, за да се освободи и България. Въодушевени отъ тия благи надѣжди, мнозина Българе взехѫ живо участие въ войната, било да проливатъ своята кръвь на бойнитѣ полета като доброволци заедно съ русскитѣ войници, било да указватъ морални съдѣйствия на русскитѣ генерали за движението на войскитѣ — съдѣйствие, което

бѣ толкова нуждно и което не малко спомогна за побѣдата на русского оржжие. Нъ всичко пропадна по причина на войната, която Наполеонъ I обяви срѣщу Россия. Россия биде принудена да свьрже миръ съ Турция и войскитѣ ѝ оставихж България и Романия. Сърбия и България, оставени на собственнитѣ си сили, подлѣгнжхж изново подъ Турция.

Въ 1815 година Сърбетѣ отново възстанжхж подъ прѣдводителството на *Милошъ Обрѣновичь* и, слѣдъ една борба, тѣ сполучихж да придобиятъ автономно управление.

Грьцкий народъ, подбужданъ отъ своето духовенство и своитѣ търговци въ чужбина, организира прочутата *хетерия,* въ която и Българетѣ взехж живо участие. Въ 1821 година Грьцитѣ възстанжхж и развихж знамето на свободата. Борбата имъ трая до 1829 година. Това възстание на Грьцитѣ и тѣхното геройско сражение привлѣче симпатиитѣ и съчувствията на цѣла западна Европа, и биде най-сетнѣ причина за нова война между Россия и Турция въ 1828—29 год. Въ тая война Българетѣ взехж още поголѣмо и по ползователно участие. Главний прѣдводитель на многобройнитѣ български доброволци и чети *Георги Стойковъ Мамарчевъ* съ прѣкоръ *Буюклу,* родомъ отъ Котелъ, който още въ 1810 год. бѣше взелъ участие въ войната и който бѣше произведенъ въ чинъ капитанинъ, награденъ съ св. Георгиевский орденъ и зачисленъ въ русската армия, — е проповѣдвалъ на всѣкждѣ възстание. Той билъ твьрдѣ увѣренъ, че е настжпилъ вече часътъ да се освободи и българский народъ. Нъ всичкитѣ благи надѣжди на българскитѣ патриоти бидохж излъгани и осуетени! На 14 Септемврий 1829 год. Турция попроси миръ и Россия склони и се свьрза прочутия *Одрински миръ.* Какво бѣше разочарованието и удивлението на Българитѣ, когато се научихж, че въ тоя договоръ между членоветѣ на който фигурираше свободата на *Грьцитѣ, Сърбитѣ* и *Властитѣ,* за български народъ се не споменуваше ни дума.

Великия патриотъ *Мамарчевъ,* като видѣ че русската дипломация излъга надѣждитѣ на български народъ, организира и ржководѣше самъ съзаклятието, извѣстно подъ название «*Кипиловский заговоръ*» *въ 1836 год.* Цѣлта на това съзаклятие е било: Българетѣ да опитатъ сами силитѣ си, за да свалятъ отъ вратътъ си турското иго; нъ прѣдателството осуетило всичко!

Историята на литературата не може да изложи подробно това величественно събитие въ България, като го оставя на политическата история; тя спомена за него само въ кратцѣ, колкото е нуждно тукъ.

Всичкитѣ тия събития, могѫщественни и силни, които станахѫ прѣдъ очитѣ на народа въ едно толкова кратко врѣме и въ което български народъ самъ биде въвлѣченъ и взе живо участие, можѣхѫ да въскрьсятъ наший народъ; събудихѫ го изъ летаргический сънъ и го упѫтихѫ къмъ прогрессъ и борба . . . . !

Отрадно явление въ нашата история е това, което има интересъ и за самата книжнина, гдѣто всичкитѣ наши движения, политически или умственни, сѫ се почнували безъ никое чуждо побуждениие и вмѣшателство и гдѣто всѣкога нашето движение политическо и движение умственно сѫ отивали параллелно и по нѣкога сѫ се съединявали и скрьстосвали.

§. 55. **Български колонии.** Срьбската революция, русско-турскитѣ войни въ (1768—1776) год., (1787—92) год., (1806—1812) год. и въ (1828—29) год., както и грьцката революция, въ които революции и войни български народъ вземалъ участие, кога по-вече, кога по-малко, сѫ направили положението на Българинътъ още по-несносно: защото, както отъ войнитѣ, тъй и отъ революциитѣ, той неполучи никаква облага. Турцитѣ, като знаяхѫ за съчувствието на български народъ къмъ революциитѣ, както и къмъ русскитѣ войски и като виждахѫ живото участие, което сѫ взимали нѣкои родолюбци въ тия войни и революции, слѣдъ оттѣглуването на войскитѣ, сѫ изливали всичкия си гнѣвъ върху беззащитната селска и градска българска масса.

Кѫрджалиетѣ бѣхѫ наистина унищожени, нъ на тѣхното мѣсто изникнѫли *Дели-башии*. Тѣ бѣхѫ прѣжнитѣ кѫрджалии, само съ промѣнено име и съ промѣненъ костюмъ: тѣ носили калпаци, дълги единъ аршинъ, широки дрѣхи, ѣздили на конье и съ *маздраци*. Тѣ ходили по селата съ цѣль да защищаватъ населението отъ разбойници и грабители, а въ сѫщность тѣ сѫ били самитѣ разбойници и грабители. Тѣ сѫ се отличавали отъ кѫрджалиитѣ само по това, гдѣто не горили селата, а ги грабили. Въ всѣкое село сѫ стояли по десеть дни, хранили себе и коньетѣ си и на трьгвание вземали отъ домакинътъ «*диш-хакѫ*» — заплата за исхабяването на зѫбитѣ си. Като служители на султанътъ, тѣ били и по-свирѣпи, и по-опасни отъ самитѣ разбойници.

Това положение е принудило мнозина по-имотни и по-събуденички Българе да оставятъ своето отечество и да тражатъ прибѣжище въ чужбина. Нъ това емигрирание не е било въ масса, както емигранието слѣдъ споменѫтитѣ по-горѣ войни.

Както казахме, въ всѣкоя война българетѣ сѫ вземали живо

участие, било да се биѫтъ на бойното поле, било да показватъ съдѣйствие на русскитѣ войски въ тѣхното движение. Всѣкоя война се свършвала безъ да принесе нѣкаква полза на Българитѣ. На истина, при заключаванието на всѣкой миръ, въ договорътъ се споменувало и за амнистията, която турското правителство обѣщавало на ония свои поданници, които сѫ взимали участие въ тия войни; нъ българинътъ отъ опитъ е наученъ, колко турчинътъ държи на своето обѣщание и какво значи турска амнистия.

За това, слѣдъ свършванието на всѣкоя война, щомъ сѫ виждали че за България нѣма свобода, прѣди да се върнѫтъ русскитѣ войски, съ хиляди български семейства сѫ оставяли своето бащино огнище и сѫ отивали въ чужбина.

По тоя начинъ се почнѫла оная емиграция, която е имала и има и днесь такъвъ гибеленъ за нашето отечество разултатъ; защото цѣлата източна часть на нашето отечество е лишена отъ български елементъ и съставлява едвамъ една осма часть, когато турското население, прѣселено изъ Азия на мѣстото на изселенитѣ Българе, съставлява огромно болшинство.

Още въ 1792 год., въ врѣме на Яшский миръ, едно голѣмо множество български семейства се прѣселило въ Руссия. Обаче въ врѣмето на другитѣ войни: 1806—1812 и 1828—29 год. емиграцията се усилила въ голѣмъ размѣръ. Така въ Руссия почти цѣли окрѫзи били населени съ български семейства; въ Херсонската и Таврическата губернии изникнѫли деветь многобройни колонии съ 97.000 душъ, а въ Бесарабия — 50.000 душъ. Освѣнъ тия колонии, въ Ромѫния сѫ се прѣселили такожде много семейства и основали цѣли села и градове. Въ Букурещъ, Браила, Крайово, Одесса, Москва, Бѣлградъ, Пеща, Брашовъ, Новий-садъ и други появили сѫ се множество български търговски кѫщи, които сѫ развили голѣма търговска дѣятелность и които сѫ взели живо участие въ нашето възраждание и силно го подпомогнѫли.

5. Дѣятелность на българскитѣ търговци въ Одесса, Букурещъ и други мѣста по възраждането и пробуждането на народа.

§. 56. Наченатото дѣло отъ отца Паисия и ученикътъ му Софрония за народното пробуждание и възраждание неостанѫло неподкрѣпено. Искрата, хвърлена отъ тѣхъ въ нашето отечество, неугаснѫла, нъ почнѫла да тлѣе, догдѣто най сѣтнѣ се разгорѣла въ силенъ и буенъ огънь.

Като съвременнитѣ труженици на книжевното поле съ епископа Софрония виждаме еще двама родолюбци: **Х. Иоакимъ Иеромонахъ и Кириллъ Пейчиновичь.** Пьрвия е издалъ три книги въ Будимъ: 1) *„Амарталонъ Сотирия“*, напечатана въ 1814 г.) «Сія книга глаголемая *Мытарства*», напечатана въ 1817 г. и 3) «Различни поучителни наставления», напечатана въ 1819 год. *Кириллъ Пейчиновичь* се опиталъ да пробуди своитѣ сътечественници съ книга, напечатана на македонско-българско нарѣчие, като мислилъ, че по тоя начинъ тя ще бѫде по-достѫпна за народа. Книгата носи заглавие: «Книга сія зовомая *Огледало*. Описа се ради потребы и ползованія препростѣйшымъ и некнижнымъ языкомъ Болгарскимъ Долнія Мѵссіи, многогрѣшнымъ во Еромонасѣхъ и недостойнѣйшымъ игуменомъ Краль Марковаго монастыря иже во Скопіе у Маркоа река, храма святаго великомученика Димитрія, Кирилла Тетоецъ Пейчиновичь. Будинъ 1816 г.».

Нъ тия литературни опитвания сѫ били много слаби. Побогата, по-жива и по-способна за животъ литература почнува отъ 1824 г., слѣдъ грьцката революция. Най-голѣмата заслуга въ пробужданието и възражданието на народа принадлѣжи на българскитѣ търговци-емигранти, които, вървѣдъ националнитѣ бурни движения въ странство, снабдени съ доволно голѣми парични срѣдства, сѫ могли да спомогнѫтъ и да съдѣйствуватъ най много за просвѣщението на народа. Въ това най-голѣма полза сѫ принесли Букурещкитѣ и Одесскитѣ търговци, които отначало, ако и да сѫ се грьчѣяли, нъ отъ послѣ станѫли най-ревностни проповѣдници на националното ни възраждание. Мнозина сѫ тия родолюбци, нъ съ особенно уважение заслужватъ да се спомѣнѫтъ слѣдующитѣ: **Костантинъ** и **Димитрий Мустакови,** които сѫ управлявали имуществата на князь Милоша; **Иванъ Добрйовъ Бакалъ-оглу, Йорданъ Х. Геновичь, Георги Пешаковъ,** изъ Видинъ, чиновникъ въ архивата, **Анастасъ Стояновичь,** изъ Кипилово при Котелъ; **Петъръ Сапуновъ,** изъ Трѣвна, **Василъ Ненович,** който водилъ търговскитѣ си работи не само въ Букурещъ, нъ още и въ Брашовъ. А къмъ числото на тия български родолюбци трѣбва да се притури и младия **Петаръ Х. Беровичь** или **Беронъ,** родомъ отъ Котелъ.

Всичкитѣ тия родолюбци жьртвуваха парични суми, за да спомогнѫтъ за възраждането на народа, а нѣкои отъ тѣхъ сѫ работили еще и на книжевното поле.

1. **Петаръ Х Беровичь** или **Беронъ.** Той се родилъ въ Котелъ 1797 год., а умрѣлъ въ Букурещъ мѫченически, убитъ отъ неизвѣстни убийци. Той се училъ въ Букурещъ и Брашовъ, а послѣ въ Минхенъ. Свьршилъ медицината и излѣзнѫлъ изъ универзитетътъ съ стьпень докторъ. Отъ 1832 до 1839 год. той билъ окржженъ

врачь въ Кральево и подирь откакъ спечелилъ отъ това звание добро състояние, той се оттеглилъ въ частенъ животъ и избралъ за постоянно мѣстожителство Паризъ. Той билъ въ това врѣме най-образования българинъ и сполучливо е работилъ на книжевното поле. Той е писалъ на български, френский, грьцкий и нѣмский езици.

На български езикъ е написалъ и издалъ съ помощьта на търговецътъ Антонъ Ивановичь въ Брашовъ въ 1824 г., *„буквaръ съ различни поучения, собрани за болгарскитѣ училища“*. Тоя буквaръ, освѣнъ азбуката, съдьржавалъ е еще и статии по физиката и естественната история съ изображения, за това е и нарѣченъ тогава *„рибений буквaръ“*. До тогава въ България не бѣше се виждало такъвъ буквaръ, за това можемъ да си прѣдставимъ, какво е било възхищението на дѣцата, когато, вмѣсто панакидата и часословецътъ, имъ се е далъ въ ржцѣтѣ тоя буквaръ съ картинки. И дѣйствително, приемътъ на буквaрътъ въ България е билъ отъ най-добритѣ, споредъ както се види това отъ тритѣ му издания (1824 г. въ Брашовъ, 1843 г. въ Букурещъ и въ Цариградъ 1862 г.). Въ прѣдисловието си Д-ръ Беронъ възстава срѣщу тогавашнитѣ училища и срѣщу начинътъ на прѣподаването и прѣпоржчва прѣподаването по методата на Белъ-Ланкастерова (взаимноучителна). И наистина, даваний съвѣтъ въ «рибений буквaръ» можалъ е да намѣри мнозина послѣдователи и въ едно кратко врѣме на всѣкждѣ изникнжли *„взаимнитѣ училища“* (ἀλληλοδιδακτικὰι σχόλαι).

Каква педагогическа цѣна е ималъ тоя буквaръ въ онова врѣме, вижда се отъ забѣлѣжката, направена въ «Периодическото списание» 1872, кн. V. стр. 42: «Нинѣшнитѣ ни буквари и другитѣ ни подобни учебничета, които се «сжчиняватъ» и издаватъ 50 годинъ подиръ изданието на «Рибниятъ буквaръ» сж много по-долни отъ казаниятъ буквaръ на Беровича, даже нищо и никакво сж въ сравнение съ него и врѣмето му, когато е видѣлъ свѣтъ». Тая бѣлѣжка е направена въ 1872 год. т. е. въ врѣмето на нашата по-нова литературна дѣятелность.

На френский езикъ е написалъ единъ рѣдъ парадоксални съчинения по физиката: „Physiquo-Chimie de Dr. Beron. Paris 1868 8^0 стр. 334.

На грьцкий езикъ е написалъ разни брошури подъ разни названия, а

На нѣмский езикъ е писалъ книга за славянската философия въ Прага 1855 г.

2. Василий Неновичь издалъ слѣдующитѣ книги:

1. „Свѣщенная исторія церковна отъ ветхіетъ и новиетъ завѣтъ“, съчинена отъ непознато лице, а напечатана отъ Василия Неновича въ Будимъ 1825 г.

2. „Букваръ за дѣцата на славено-болгарскіетъ народъ“ напечатанъ въ Будимъ 1826 г.

Освѣнь тая парична помощь за издаванието на тия двѣ книги, Неновичь самъ е отворилъ училище въ Букурещъ за прѣподавание българский езикъ; нъ наскоро то било затворено, понеже въ 1831 год. той станѫлъ адвокатинъ при влашкия диванъ.

3. Анастасъ Стояновичь Кипиловский прѣвелъ слѣдующитѣ книги:

1. „Хибнеръ J. Священное цвѣтособраніе или сто и четири священны исторіи изъ ветхиатъ и новіатъ завѣтъ. Прѣведено отъ русский езикъ. Будимъ 1825 г. въ двѣ части.

2. „Кратко начертаніе по всеобщата исторія“, на русский езикъ, съчинена отъ профессорътъ Иванъ Кайдановъ и прѣведена отъ Кипиловский, а посвѣтена на търговецътъ Бакалъ-оглу, съ иждивението на когото е издадена въ Будимъ 1836 г.

3. Траудценъ х. к. х. — *„Велисарій“*. Драма въ двѣ дѣйствия. Оригиналътъ е нѣмский, нъ на българский езикъ е прѣведена отъ грьцкий езикъ. Лайипцигъ 1844 г.

4. Петъръ Сапуновъ е прѣвелъ слѣдующитѣ книги: *1. Канонъ молебенъ*, напечатанъ въ Букурещъ неизвѣстно коя година.

2. „Новый завѣтъ“ сирѣчь четиритѣ евангелия на четиритѣхъ евангелиста. Той е прѣведенъ отъ грьцкий езикъ и напечатанъ въ Букурещъ 1828 г. При прѣвождането на тоя новий завѣтъ е зималъ участие и отецъ Серафимъ Иски-захарченинъ, който е билъ умрѣлъ въ 1828 год.

Новий завѣтъ, сирѣчь четиритѣхъ евангелиста, переведени отъ еллинския на болгарския языкъ, който се употрѣблява сега въ Българията. Който съ благословеніето на сегашнаго митрополита г. г. Григория, при прѣсвѣтлаго и прѣвысокаго княза Григорія Гика Воевода наче да се печати, а подиръ дохожданіето на армията на най-силното империе на сичката Россія пріе приличното окончаніе. Презъ осердіето на едного отъ переводителитѣ, а съ спомоществуванието и харчьта на едноплеменцытѣ благочестивы христіяны. Въ Букурещъ въ святата мітрополія въ лѣтъ ҂аѡки (1828) Іулія мѣсеца. Тѵпографъ Маѳей Бабяновъ. Словоредитель Славъ Канювъ Калоферецъ. 4⁰ IV и 220 стр. Второ изданіе въ Букурещъ 1833 г. 4⁰.

§. 57. Литературната дѣятелность почнѫла да се развива посилно слѣдъ Русско-Турската война въ 1828 29 год., въ която, както видѣхме, Българетѣ взехѫ много живо участие и която се свърши съ Одринския миръ (2/14 Септемврий 1829 год.). Въ тоя миръ и договоръ се възстановихѫ на Балканския полуостровъ свободни държавици: *Румания, Сърбия* и *Кралевство Гърция*. Само за Българетѣ, които взехѫ най-живо участие и пролѣхѫ много кръвь, по неизвѣстни причини, нищо се неспомена. Това побуди Българетѣ да се опитатъ сами да спечелятъ своята независимость;

ѣ, когато, по причина на издайството на Х. Пордана младия отъ Елена, съзаклѣтието, скроено въ Капиновския мънастиръ Св. Николай, се свършило злощастно, то всички по-видни Българе съсрѣдоточили всичката си дѣятелность въ училищата, като при това сѫ били въодушевени съ тая блага надѣжда, че ще дойде редъ и за нашето избавление отъ Руссия. Въ тая мисъль се въспитавало младото поколѣние.

Въ тоя периодъ (1829 – 1855) отъ 25-26 години нии виждаме по многобройни работници на книжевното поле и много по-сериозни дѣла. Въ България образователното движение почнува съ по голѣма живость, националното чувство се проявлява по-силно и стрѣмленията на народа ставатъ по-ясни и по опрѣдѣлени. Наврѣдъ по България, Тракия и Македония се появихѫ 45 и по вече училища съ многобройни ученици; литературата се обогати съ по-вече отъ 145 книги, било оригиналъ, било прѣводъ, и пробужданието и възражданието на българския народъ се тури на по-здрава почва, което най-ясно се проявлява въ борбата ни срѣщу грьцкого духовно робство, нарѣчена «българский цьрковенъ въпросъ».

За да се даде такъвъ потикъ на нашето възраждание между всичкитѣ наши работници, първия начинатель и дѣятель е билъ

Юрий Ивановичь Венелинъ. Той се родилъ въ 1802 г. а умрѣлъ въ 1839 г. Человѣкъ, който бѣ посвѣтилъ цѣлия си животъ да работи исключително върху забравената и умрѣла българска история и който, тій да кажемъ, въскрьси тая история, въскрьси българския народъ и България. До Венелина за чуждия свѣтъ, неисключая и Славянетѣ, българския народъ, съ своята история, съ своя минѫлъ политический, книжевенъ и цьрковенъ животъ, бѣ почти мьртавъ, а слѣдъ неговитѣ книжевни трудове българския народъ въскрьсна съ всичката си нѣкогашна слава, съ всичкото си умствено достойнство; българинътъ се яви съ онния жизненни сили, които създаватъ прогрессъ и цивилизация. Неговата заслуга за нашата политическа, книжевна и цьрковна история се състои въ това, не че създаде нашата история, нъ че ѫ въскрьси. Неговитѣ съчинения дадохѫ направление на нашето възраждание и на нашата книжевность.

Георгий (Юрий) Ивановичь Венелинъ се родилъ въ Сѣверна-Унгария въ Наги-Тибаръ въ Берешския комитатъ; училъ се въ Унгвардската (Ужгородска) гимназия и въ Сатмарский лицей, а послѣ прѣминѫлъ въ Львовския (Лембергъ) университетъ (1821 г.). Той по народность е билъ Малорусецъ. Първоначалното му име е било

Георги Гуца. Като синъ на свещенникъ, противъ собственното си желание, Юрий е билъ прѣдназначенъ за духовна кариера. Въ Львовъ той взелъ прозванне „*Венелинъ*“ и то съ цѣль да укрие първото си прозванне, а съ това и слѣдитѣ си, защото бѣ намислилъ да отиде въ Руссия прѣзъ Триестъ и Одесса. Той отишълъ билъ въ Сегединъ и прѣзъ зимата посѣщавалъ тамошната духовна академия. На пролѣтьта избухнѫла грьцката революция, отъ която планътъ му билъ разваленъ: защото морския пѫть се затворилъ, и той не е можалъ да отиде въ Руссия по прѣдначьртания си планъ. Той се върналъ назадъ въ Львовъ и рѣшилъ се да отиде въ Руссия по начинъ много опасенъ. Скритомъ отъ Австрийскитѣ власти и пѣшъ той се упѫтилъ прѣзъ Карпатскитѣ планини за въ Руссия. Слѣдъ голѣми трудности въ 1823 година, той най-сѣтнѣ благополучно достигнѫлъ въ Кишиневъ, кѫдѣто билъ приетъ любезно отъ тамошния губернаторъ *Инзовъ* и Архиепископътъ *Димитрий*. Щастие за неговото безсмьртие и за българския народъ, гдѣто той дошьлъ въ Кишиневъ. Той прѣсѣдѣлъ тука двѣ години учителствувайки въ тамошната семинария. Понеже Кишиневъ бѣше центръ на бесарабскитѣ български колонии, то Венелинъ ималъ възможность да се запознае съ Българитѣ. Тѣжкото положение на нашия народъ подъ турската власть и причинитѣ, които сѫ принудили толкова хиляди семейства да оставятъ своето огнище и да тражятъ спасение по чужбина, привлѣкли вниманието на впечатлителния младъ малоруссецъ и пробудили въ него нови мисли: той обикнѫлъ българския народъ и рѣшилъ да работи върху неговата история и неговия езикъ.

Желанието му да се снабди съ по-високо и основно знание принудило Венелина да остави Кишиневъ и въ 1825 година той се отправилъ въ Москва. Въ тоя градъ, който бѣше центрътъ на Славянофилитѣ, той намѣрилъ много по-богатъ материялъ за своята прѣдначьртана цѣль. Склонили го да постѫпи въ медицинския факултетъ, отъ гдѣто слѣдъ петь години излѣзнѫлъ съ диплома за лѣкарь.

Прѣзъ всичкото това врѣме, Венелинъ се занималъ съ основателното изучване на нѣкогашната история на българския народъ. Въ Москва той писалъ по българската история много критически и научни статии, които сѫ били печатани въ разни периодически списания, и съ това той привлѣкълъ върху себе си вниманието на професора *Погодина*. Той побудилъ Венелина да напише по-пространно историческо съчинение върху българския народъ, като му

далъ и нуждитѣ срѣдства да го издаде. Първия томъ отъ „**Древніе и нынѣшніе болгаре въ политическомъ и религіозномъ ихъ отношеніяхъ къ Россіянамъ**“ се появилъ 1829 година, въ единъ много важенъ моментъ: когато русскитѣ войски бѣхж встжпили въ България и отивали къмъ Цариградъ. Тоя пьрвий томъ отъ Венелиновото съчинение се появи като мълния на русския политически хоризонтъ и разпръсна онова заблуждение и ония прѣдразсждъци, които владѣяхж отъ вѣкове въ високитѣ и официялни русски кржгове относително България и Българския народъ. Слѣдъ появяваниято на тая достозабѣлѣжителна книга, въ Руссия почнжхж да гледатъ съ другдо око на българския народъ и завладѣ по-благопритно мнѣние за него. За нещастие тая книга се появи много късно: Одринския миръ се сключи малко по-послѣ. Въ официялнитѣ русски кржгове обаче тая книга намѣри много лошо расположение и хладенъ приемъ и възбуди даже негодуване срѣщу авторътъ ѝ. Това се случи въ ония официялни кржгове, които гледахж съ лошо око на всѣкое ново проявление за животъ между славянскитѣ народи. Отъ това можемъ да разберемъ, защо Венелинъ, при всичката си заслуга за славянския свѣтъ, остана прѣзренъ и забравенъ! . . .

Той биде проводенъ отъ академията въ 1830 г. въ България съ научна цѣль: да обиколи Влашко, Богданско, България и Тракия, за да изслѣдва мънастирскитѣ библиотеки, да събере стари документи и ржкописи и да състави българска грамматика съ словаръ. Венелинъ стигнжлъ въ България прѣзъ мѣсецъ Априлий и намѣрилъ ѭ въ най-голѣмо смжщение: въ това врѣме владѣлъ билъ голѣмъ гладъ, холера и русскитѣ войски се врьщали, а съ тѣхъ бѣгали хиляди Български семейства. Огъ Варна той дошьлъ въ Бабадагъ и отъ тамо въ Силистра и Букурещъ. Венелинъ се срѣщнжлъ съ българскитѣ патриоти въ Букурещъ и съ своя распаленъ и привлѣкателенъ разговоръ вьрху нѣкогашното величие на българския народъ е произвелъ силно благоприятно впечатление. Прѣзъ мѣсецъ Октомврий 1831 год. Венелинъ се вьрналъ въ Москва и почнжлъ да разработва събрания свой материялъ.

Когато се вьрнжлъ изъ България, Венелинъ намѣрилъ навсѣкждѣ нерасположеность и хладнина не само въ официялнитѣ политически кржгове, нъ и въ самата академия. Отъ литературнитѣ му трудове, които той прѣдставилъ на академията за прѣглеждание и издавание трудътъ му: *„Събрание отъ грамоти на ромжнскитѣ и български князье“* и *„Български народни пѣсни“*, сж се появили чакъ слѣдъ смьртьта му, а трудътъ: *„Българска*

грамматика“, никакъ не е била и издадена. По причина на това хладнокръвие великий Малоруссецъ паднѫлъ въ такава бѣдность, щото, за да искарва насѫщния си хлѣбъ, билъ е принуденъ да прѣдава частни уроци. Едвамъ въ 1836 год. той получилъ мѣстото „*Инспекторъ*“ въ единъ пансионъ. При всичко това, той продължавалъ да печата исторически и литературни съчинения, отчасти въ периодически списания, отчасти въ отдѣлни книги на свое иждивение. Одесскитѣ и букурещкитѣ Българе му съобщавали свѣдѣния за успѣхътъ на училищното дѣло въ България и му събирали и проваждали народни пѣсни. Чрѣзъ тѣхното посрѣдство той изнамѣрилъ и изучвалъ старобългарски документи и наскоро прѣди смьртьта си той видѣлъ *Рилския Хрисовулъ*.

На 28 Марта 1839 година Венелинъ умрѣлъ, тъкмо въ тая възрасть (31 год.), когато е билъ приготвенъ да работи най-много. Московската болница видѣла послѣднето му издъхване, а Даниловский мънастиръ приелъ умрѣлото му тѣло! При погребението на Венелина стекли се мнозина Българе. Надъ гробътъ му е положена мраморна плоча съ надпись: „**Юрню Ивановичъ Венелинъ, Одесскіе болгаре 1841 год. Напомнилъ свѣтъ о забытомъ, но нѣкогда славномъ и могущественномъ племени болгаръ и пламенно желалъ видѣть его возрожденіе**“.

Съчиненията, излѣзнѫли отъ перото на Венелина, сѫ слѣдующитѣ:

1. „**Древніе и нынѣшніе Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіанамъ**“. Томъ I 1829. II 1841 г. Второ издание 1856 съ кратка биографическа бѣлѣжка отъ Безсонова.

2. „**О зародышѣ новой болгарской литературы**“. Брошура, издадена въ Москва 1838 год. 8^0 стр. 51 много важна за всѣкого, който се занимава съ ходътъ на нашето възраждание.

3. „**О характерѣ народныхъ пѣсенъ и Славянъ Задунайскихъ**“. М. 1835 г.

Слѣдъ смьртьта му сѫ издадени слѣдующитѣ съчинения:

4. „**Влахо-Болгарскія и Дако-Славянскія грамоты**“. С.п.б. 1840 год.

5. „**Нѣкоторыя чьрты пътешествія въ Болгаріи**“. Москва 1857 год. Издание Безсонова.

6. „**Критическія изслѣдованія объ исторіи Болгаръ**“. Москва. Тома 2. 1849 год. (Тая книга е прѣведена на български езикъ отъ Ботя Петковъ 1853 год.).

Историческитѣ съчинения на Венелина се отличаватъ чрѣзъ богатството на материялътъ и чрѣзъ ясното и живо изложение на тоя материялъ, при всичко че на много мѣста той се ржководилъ не отъ историческитѣ сухи факти, нъ отъ своята горѣща фантазия.

Когато вземемъ прѣдъ видъ обстоятелствата и условията, при които Венелинъ бѣ взелъ на себе си трудътъ да възкрьси българский народъ съ неговото минало, ние трѣбва да му опростимъ нѣкои погрѣшки, които срѣщаме въ неговитѣ съчинения, гледани отъ чисто научна гледна точка. Когато такива славянски знаменитости като: *Шлецеръ* (1739—1809), *Добровский* (1753—1829), *Копитаръ* (1780—1844), *Шафарикъ* (1795—1861) и др., знаѣхж въобще за българский народъ много малко и неудовлетворително; когато домашни ржкописи, които бихж можали да освѣтлятъ наший минжлъ животъ, бѣхж голѣма рѣдкость и когато въобще нашата история и етнография бѣхж още въ младенческо състояние, — Венелину падна въ дѣлъ да рѣши не само нѣкои мжчни и тьмни, нъ и най-елментарни въпроси изъ нашата история. Нему е било сждено да стжпва по пусто до сега или съвършенно не коснато, или съвсѣмъ лошо обработвано поле безъ никакви спомагателни срѣдства. При всичко това той сполучливо испълнилъ задачата си въ онова врѣме. Ние никакъ не можемъ да се съгласимъ съ мнѣнието на онія наши уважаеми учени, к ито искатъ да кажатъ, че съчиненията на Венелина нѣматъ сериозно значение и днесь вече тѣ сж съвършенно остарѣли; защото, ако исключимъ двата мжчни и до днесъ окончателно не рѣшени въпроси (за пьрвобитното жилище на старитѣ Славяне и за народностьта на Аспаруховата чета), относително които той стои въ противоположно мнѣние съ по-новитѣ исторически издирвания, ние и днесь не срѣщаме въ никоя друга история такава живость и ясность на изложенията, както въ Венелиновитѣ съчинения. Дѣйствително, Венелинъ, както казахме и погорѣ на много мѣста, не се е задоволявалъ съ самитѣ исторически факти, а се ржководилъ отъ своята горѣща фантазия, това споредъ мене, е обща грѣшка на всичкитѣ книжевници, на които е паднжло жребието да възкрьсятъ своя народъ; даже въ тоя случай подобна топла фантазия е необходимо нужда. Съ такъвъ ентусиазмъ и топла фантазия бѣхж въодушевени въ оная епоха и *Вукъ Караджичъ* (1787—1864), *Шафарикъ*, *Челаковский* (1790—1852). *Колларъ* (1793—1852) и други, които работѣхж за националното възраждание и възкрьсяване на Сьрбитѣ, Чехигѣ и Словацитѣ. Въ тоя случай, за да се постигне трудната задача, трѣбвало е не само на-

учни сили, нъ и горѣща любовь къмъ народа и поетическо въодушевление отъ миналото, което въздига сегашното. Съ такава любовь къмъ наший народъ и съ такова поетическо въодушевление е било прѣпълнено сърдцето на Венелина — само такава любовь и такова въодушевление могѫтъ да изнудятъ изъ сърдцето думитѣ: *«Ахъ! тия сѫ били златнитѣ български врѣмена!»*

Цѣлта на Венелиновата литературна дѣятелность била: като въспомни на български народъ минѫлитѣ му славни врѣмена, да възбуди въ него нравственно достойнство и да му посочи пѫть къмъ прогрессъ и по свѣтло бѫдѫще . . . . . , а значението ѝ е: че тя е напълно постигнѫла цѣлта си и че тая литературна дѣятелность въскръси нашата история и извика нашето възраждание и пробуждание. Жалното е само това, че той е писалъ на русский езикъ и това е прѣчило и прѣчи, щото съчиненията му да не бѫдѫтъ непосрѣдственно достѫпни на самия народъ. Тѣ сѫ познати само на учената класса.

Останѫлитѣ негови книги имаатъ такожде интересно за насъ съдържание.

Въобще всичкитѣ негови книжевни трудове трѣбва да украсяватъ библиотеката на всѣкой интелигентенъ българинъ.

§. 58. Венелиновитѣ книжевни трудове поставихѫ нашето възраждание на здрава и сериозна почва и имахѫ огромно влияние не само върху нашитѣ родолюбци, живущи вънъ отъ своето отечество, въ чужбина, нъ и върху Българитѣ вѫтрѣ въ България.

Нашитѣ търговци, които до сега бѣхѫ подъ влиянието на еллинизмътъ, слѣдъ прочитанието на Венелиновата книга „**Древніе и нынѣшніе Болгаре . . .**“, станѫхѫ най ревностни дѣятели по възраждането на народътъ.

Между многобройнитѣ работници на книжевното поле слѣдъ Венелина заслужватъ да се споменѫтъ слѣдующитѣ:

I. Априловъ, Василий Евстатиевичь. Той се родилъ въ Габрово и още въ 1800 година, като дѣте, дошълъ съ брата си въ Москва; той е посѣщавалъ русскитѣ училища, а въ 1810 год., като възрастенъ вече мѫжь, заселилъ се въ г. Одесса, който по своето географическо положение, почнѫлъ да цъвти. Тукъ Априловъ почнѫлъ своитѣ търговски занятия и въ едно кратко врѣме спечелилъ значително богатство. Изначало, както всичкитѣ наши емигранти търговци, той се грьчеялъ, поддържалъ грьцката литература и жьртвувалъ за грьцкитѣ училища и грьцкитѣ революционери. Нъ когато въ 1831 год. прочелъ Венелиновото съчинение „Древніе и

нынѣшніе Болгаре . . . “, Априловъ съвършенно промѣнилъ своитѣ убѣждения: той съзналъ своето заблуждение и станѫлъ ревностенъ български патриотинъ. Подъ влиянието на Венелиновитѣ съчинения Априловъ посвятилъ цѣлия си животъ за възраждането на своя народъ. Той билъ твърдѣ убѣденъ, че най-доброто срѣдство за да се распространи просвѣщението между българския народъ е да се отворятъ училища по европейска система въ самата България, а за най-удобно мѣсто за тая цѣль той намѣрилъ своето мѣсторождение Габрово. Въ 1832 год. той заедно съ Николай Палаузовъ, тоже изъ Габрово, Одесски търговецъ и съ много други Габровци, особенно живущитѣ въ Букурещъ, успѣлъ да съставятъ дружество, което е помагало съ парични срѣдства за поддържание на Габровското училище. Противъ всичкитѣ спънки отъ страна на Грькоманитѣ, слѣдъ като бѣхѫ приготвени нуждитѣ учебници, карти, глобуси и др., и слѣдъ като билъ склоненъ и Търновския Митрополитъ Илларионъ (тоя сѫщия, който бѣ унищожилъ патриаршеската библиотека), на 2 Яннуарий 1835 година било отворено училището, първото българско училище въ България по европейска система, и за учитель билъ поставенъ Неофитъ, младия рилский иеромонахъ.

В. Е. Априловата биография е тѣсно свързана съ историята на Габровского училище, за това ний ще имаме случай да поговоримъ за него и на друго мѣсто.

Априловъ е работилъ и като родолюбецъ и като книжевникъ.

Като литераторъ отъ неговото перо сѫ излѣзнѫли слѣдующитѣ книжевни трудове:

а) „Болгарскитѣ книжницы или на какое словенско племе собственно принадлѣжи Кирилловската азбука“. Одесса 1841 г. 8⁰ 31 стр.

б) «Болгарскія грамоты, собранныя, переведенныя на русскій языкъ и объясненныя». Извадени въ ползу Габровскаго училища. Одесса 1845 г. 8⁰ XII и 132 стр.

в) „Мисли за сегашното болгарско ученіе“ Одесса 1847 г.

г) „Денница ново-болгарскаго образованія“ Одесса 1841 год.

Съдържанието на всичкитѣ тия книги е интересно, защото прѣдмѣтътъ имъ е българския езикъ и българската история. Цѣлта на Априлова е била, едно да подпомогне на новата ни книжнина, а друго да запознае русското общество съ нашата история и съ нашия езикъ.

Априловъ е билъ намислилъ да отвори при Габровското училище и типография. Той се надѣвалъ да испълни това свое намѣрение посрѣдствомъ съдѣйствието на князя Стойко (Стефана) Богориди, който въ това врѣме билъ на голѣмо уважение при В. Порта. Нъ при всичкото влияние на Богориди, желанието на Априлова не

можало да се испълни: турското правителство, ако и да бѣше дозволило да се отворятъ грѣцки типографии въ Москополь и Мельникъ, на Българитѣ обаче подобно нѣщо по никакъвъ начинъ не допустнжло.

Додѣто е билъ живъ Априловъ непрѣстанно се грижалъ за прѣуспѣванието на своето училище. Наскоро прѣди смьртьта си, той дохождалъ въ Габрово, за да види самъ училището, създадено отъ него и да се утѣши. При завръщанието си отъ Габрово въ Одесса на 2 Октомврий 1847 г. той умрѣлъ въ Галацъ. Цѣлото си имущество той завѣщалъ на Габровското училище.

Тукъ трѣбва да споменемъ и съдружникътъ на Априлова — **Николай Хр. Палаузовъ**, тоже одесски търговецъ отъ Габрово. Той билъ также ревностенъ покровитель на учебното дѣло. Въ литературата той се споменува съ слѣдующитѣ книжевни трудове:

а) „Жизнеописаніе на Юрія Ивановича Венелина“, прѣведено отъ Н. Х. Палаузова. Одесса 1851 г. 8⁰ 32 стр.

б) „Вѣкъ Болгарскаго царя Симеона“. С.п.б. 1852 г.

в) „Грамота Патріарха Калиста“. Извѣстія VII.

г) „Синодикъ царя Бориса“. Временникъ М. Общ. 1855 г. к. 21

2. Райно Поповичь. Родомъ отъ Жеравна. Той билъ единъ отъ най-добритѣ еллинисти въ онова врѣме и единъ отъ най-старитѣ учители «еллино-болгарски» въ нашето отечество, и весма прѣданенъ на еллинизмътъ. На книжевното поле той е работилъ споредъ силитѣ си, като глѣдалъ да даде всѣкога пьрвенство на грьцкия езикъ въ училищата. Отъ това си заблуждение, въ послѣдне врѣме, виждаме, че се отказва въ писмото си до Априлова отъ 6 Юлий 1840 год. (Денница, Стр. 101—102).

Литературнитѣ му произведения сж слѣдующитѣ:

а) Дим. Ник. Дарваръ. *„Краткое толкованіе на Божественыатъ храмъ“* и на колкото са въ него священны сосуды и одежды и на обыкновеннытѣ послѣдованія на божественната литургія и на святытѣ цьрковны таинства». Будимъ 1837 г.; второ изд. 1846 г.

б) „Христовѣія или благонравіе“ Будимъ 1837 г. 8⁰ 326 стр. Второ издание Ц-градъ 1855 г.

в) „Служба и житіе Святаго Хараламбія“. Цариградъ 1848 г.

г) „Басны Есоповы“. Бѣлградъ 1851 г.

Всичкитѣ тия книги той е прѣвелъ отъ грьцкий езикъ. Въ прѣдисловието въ Христоматията си той е посвѣтилъ 110 страници, само за да докаже, че грьцкия езикъ има голѣмо прѣимущество надъ българския езикъ и да убѣди своитѣ съотечественници, че за Българинътъ е нуждно само «грьческое езыкознание». Той е учителствувалъ въ разни градове, а най-много въ Котелъ и Карлово. Починжлъ е на 1858 година.

3. Христаки Павловичь. Той е родомъ отъ Дупница и такжѐе е билъ добъръ еллинистъ.

На книжевното поле го срѣщаме съ слѣдующитѣ трудове:

а) „Разговорникъ Греко-Болгарскій“ за оние, които би желаяли да научѫтъ грьцкий езикъ. Като притурка при тоя разговорникъ ние виждаме една кратка българска история, навѣрно изводъ изъ Паисиевата история.

б) „Писменникъ общеполезенъ“ на всѣкого еднороднаго ми Болгарина, отъ кой и да е чинъ и возрасть. Бѣлградъ 1835 г. 8⁰ 78 стр.

в) „Баснословіе Синтипы Философа“. Будимъ 1844 г. 8⁰ 74 стр.

г) „Изгубеное дѣте или приключеніе“ весма пріятно и полезно. Оригиналътъ е написанъ отъ Христофъ Шмидъ. Будимъ 1844 г. 8⁰ 47 стр.

д) Грамматика Словено-Болгарска Будимъ 1836 г. 60 стр. Второто издание носи насловъ: «Грамматика Славено-Болгарска» отъ Христаки П. Дупничанина, сега вторый путъ со многими нуждними поправленіямы издадена и болгарской юности посвѣщена. Бѣлградъ 1845 г. 74 стр. Въ неѫ виждаме „ы“ изхвьрлено като не нуждно.

е) Аріѳметика или наука числителна, расположена на три части и окончавающа с един мѣсяцослов праздничен. За болгарските дѣца кратко и весма ясно сочинена отъ сущаго изд. Дупница Македонска Хрисанѳа Павловича, учителя в славено-еллинското в Свищов училище, който и на свѣт сега перво издава я, помощ земав от любоученитѣ единородцы. Прѣдстоявал и исправлял негов ученик Хрістодул Костович» Бѣлград 1833 г. 113 стр. 8", двѣ таблици и 8 листа съ имената на спомоществувателитѣ. Тая книжка е написана безъ „ъ“. Освѣнъ тия учебници и книги, които споменахме по-прѣди, Христаки Павловичь е напечаталъ и историята на Отца Паисия въ Будимъ 1844 год. подъ име *„Царственникъ“*. Той е учителствувалъ въ Свищовъ дълго време и тамо е умрѣлъ въ 1858 година.

4. Еммануилъ Васкидовичь. Той е билъ родомъ отъ Мелникъ въ Македония, такожде добъръ еллинистъ. Той е учителствувалъ въ Свищовъ заедно съ Христаки Павловичь и работилъ споредъ силитѣ си на книжевното поле. Неговитѣ книжевни трудове сѫ:

а) Понятія перва за дѣтинско употребленіе, когато начнѫтъ свободно да четѫтъ». Тая книжка е прѣведена отъ френский езикъ и е украсена съ много изображения. Напечатана е въ Бѣлградъ 1847 год. 98 стр., а посвѣтена — царю Абдулъ-Меджидъ-Хану. Въ най-ново време се прѣподаваше въ училищата подъ название «Пьрви познания».

б) Дѣтински прибавленія Цариградъ 1851 г.

в) Буквaръ. Бѣлградъ.

г) Катихизисъ Бѣлградъ.

д) Прискорбно оправданіе противу клеветника Бѣлградъ.

Освѣнь тия книжевни трудове, Васкидовичь е билъ сътрудникъ на О. Неофита Бозвели, съ когото сѫ написали *„Славеноболгарское Дѣтоводство за малкитѣ дѣца“*. Той е умрѣлъ въ 1875 г. и е билъ честитъ да види българската книжнина обогатена и цьвнала.

Слѣдъ Венелина и между всичкитѣ работници за нашето възраждание ние се спираме на

5. Неофитъ Рилский. Тоя великъ работникъ на нашето книжевно поле съ своитѣ трудове праведно е заслужилъ епитетътъ, който Д-ръ Иречекъ му даде: *„Патриархъ на българскитѣ книжевници и педагози“*. Той е първия български учитель, който е почнѫлъ да прѣдава българския езикъ въ училище, наредено по европейска система безъ панакида и часословецъ и който е написалъ първитѣ учебници.

Роденъ на 1790 год. въ село Баня, въ Разложско, той еще като дѣте дошьлъ въ Рилската обитель, дѣто въ 1808 година постѫпилъ въ монашество. При всичко че не е посѣтилъ никога никакво училище, той, съ своя собственъ трудъ, можалъ е да изучи старо-грьцкия, ново-грьцкия, старо-славянския, русския и сърбския езици така основно, щото не само е можалъ да разумѣва всичката писменна литература на тия езици, нъ е можалъ даже и да пише на тѣхъ. Той е първия учитель въ първото българско училище въ Габрово, а послѣ въ Копривщица. По-подирѣ го виждаме прѣподаватель на старо-славянския езикъ въ богословското училище въ Халки. Неофитъ е първия отъ ново-българскитѣ списатели. Той е билъ въодушевенъ съ рѣдки и забѣлѣжителни мисли. . . . Какъ е гледалъ на образованието и на училищата, вижда се отъ прѣдисловието му въ неговата «Българская Грамматика», гдѣто той казва, че, прѣди всичко ние трѣбва да имаме училища, а слѣдъ училищата — мънастири; прѣди всичко трѣбва да имаме учебници, а послѣ религиозни съчинения, — иначе четението ще бѫде механическо, безъ всѣкакво разумѣвание». Дълбокъ поклонъ за такива мисли!

Литературнитѣ произведения на Отца Неофита могѫтъ да бѫдѫтъ раздѣлени на учебници и на общеобразователни

Учебницитѣ, които той е написалъ, сѫ слѣдующитѣ:

а) «*Кратко и ясное изложеніе* на греческійатъ езыкъ». Бѣлградъ 1835 г. Тоя учебникъ е билъ прѣдназначенъ да се изучава грьцкия езикъ въ училищата.

б) «*Взаимноучителни таблици*» Крагуевецъ 1835 год. въ 66 листове. Тия взаимноучителни таблици служехѫ за да се обучи ученикътъ постьпенно въ четение. Тѣ достигнахѫ до най-ново врѣме: изъ училищата ги извадихѫ едвамъ въ 1860 година.

в) «*Болгарская Грамматика*», сега перво сочинена за употрѣбленіе на славено-българскитѣ училища, и на свѣтъ издадена отъ любородныть прѣдстоятели за българското просвѣщеніе, г. Бра-

тія Мустакови, жители Букурешкія, съ иждивеніето на общото новосоставлено въ Габрово училище». Крагуевецъ 1835 г. 8⁰ VI и 212 стр. Тая грамматика е първата за българския езикъ въ новобългарската книжнина и ако и да има много недостатъци, нъ послужила е на мнозина наши грамматици като ръководство. И днесь, когато се говори за българский езикъ, тя се споменува съ уважение за нѣкои нѣща, сполучени въ филологията.

г) «*Христоматія славянска*». Цариградъ 1851 г., като пособие при изучванието на славянский езикъ.

д) «*Краснописание*», Букурещъ 1851 г.

Когато сѫ биле готови всичкитѣ тия учебници, отворило се българското училище въ Габрово. Отъ тамо тия учебници сѫ биле распространени наврѣдъ изъ България; гдѣто е отваряно училище по образецътъ на Габровското училище, непрѣмѣнно е трѣбвало да се вематъ учебницитѣ на Отца Неофита.

Другитѣ книги съ общеобразователно съдържание сѫ слѣдующитѣ:

а) «*Служба и житие* Преподобнаго и Богоноснаго Отца Іоанна Рылскаго Чудотворца». Бѣлградъ ҂аѡлѕ (1836). 4⁰ 60 листове. Тая книга на отца Неофита е оригиналенъ трудъ, който свидѣтелствува за достойнството на автора.

б) „*Завѣтъ новый, Господа нашего Іисуса Хріста*“ сега ново преведенный отъ словенскаго на болгарскій языкъ отъ Неофита Іеромонаха П. П. Рылца и съ прилѣжаніемъ прегледанъ и одобренъ отъ Преосвященнѣйшаго и премудраго Митрополита Терновскаго г. г. Іларіона. Въ Смирнѣ, въ типографій А. Даміанова и содружества 1840 г. 8⁰ 516 стр. Второ изданіе Букурещъ 1835. 8⁰ 468 стр. въ типографій святыя митрополіи.

Първото изданіе било унищожено по заповѣдь на Патриархътъ, нъ второто и други изданія се распространили по-вече отъ 30.000 екз. Тоя Новий Завѣтъ и днесь се отличава по чистотата на языка си.

в) *Типикъ* церковный по чину Великія Христовы церкве. Прѣводъ отъ грьцкий езикъ и напечатанъ отъ Георгия К. Протопсалтовича. Цариградъ 1848 г.

г) „*Словарь Грьцко-Славянскій*“. Ц-градъ 1852 г. 8⁰ 857 стр. Въ тоя лексиконъ Отецъ Неофитъ въ азбученъ редъ употрѣблявалъ старогрьцки и ново-грьцки думи, истълкувани на славянский и ново-българский езици. Нъ по съвѣтитѣ на покойния Савва В. Филаретова (1863 г.) и г-на Найденъ Герова, отецъ Неофитъ обьрна своята работа по другъ начинъ и завзе се да събира български думи за единъ голѣмъ български словарь съ грьцки тълкувания. Надъ тоя много важенъ не само за българската, нъ и за цѣлата славянска литература словаръ, трудолюбивия старецъ е работилъ около четиредесеть години, нъ смъртьта го не остави да го довьрши. Тоя словаръ е готовъ за печатание до думата „*овца*“, а събранъ е материялъ за до крайтъ на словарътъ, нъ не е нареденъ.

Тоя знаменитъ старецъ умрѣ на 4 Януарий 1881 год. на

90 годишна възрасть. Цѣлия си животъ е провелъ на литературното поле и съ право е заслужилъ титлата, която Д-ръ Иречекъ му даде: «*Патриархъ на българскитѣ книжевници и педагози*».

За него и за словарътъ му има написана хубава статия въ «Периодическото списание» 1882 г. кн. II.

Освѣнь словарьтъ за новобългарската книжнина, както и за българската история, драгоцѣнна е и прѣписката му, която съдържава най-важни документи за историята на новобългарското книжевно и училищно движение въ нашето столѣтие. Безъ тая прѣписка, Д-ръ Иречекъ бѣлѣжи, неможе да се знае, изучи или напише историята на България въ XIX столѣтие и заради това тя непрѣмѣнно би трѣбвало да бѫде обнародвана.

6. Неофитъ Бозвели иначе **Н. Петровъ Хилендарски.** Той е родомъ отъ Котелъ. Най-мѫжественния и най-доблестния агитаторъ за църковнитѣ ни правдини. Слѣдъ Одринския миръ той пьрвъ възстана да дѣйствува между народа срѣщу злоупотрѣбленията на грьцкото духовенство.

Рилския Неофитъ обезсмьрти името си на литературното поле, а Неофитъ Хилендарский или Бозвели свьрза тѣсно своето име съ великото онова събитие, новобългарското движение, което носи название «*Български цьрковенъ въпросъ*»: съ неговото излизание на сцѣната, цьрковния въпросъ прие правилно и здраво направление. Той е такожде създателтъ, или по-добрѣ въскрьсителтъ на оная идея: «*Цариградъ да бѫде центръ на българския елементъ на Балкански полуостровъ*», за въплотяването на която въ врѣмето на нашитѣ царье сѫ станѫли толкова кръвопролитни боеве. Въ разстояние на 18 години (1830—1848) той непрѣстанно е дѣйствувалъ между народа, за да го свѣсти и пробуди да възстане срѣщу грьцкото духовенство. Въ 1843 година Патриаршията успѣ да издѣйствува отъ В. Порта ираде, чрѣзъ което го заточихѫ въ Св. Гора и затворихѫ въ влажната кула на Хилендарския мънастирь, гдѣто прѣлѣжя цѣли шесть години и най сетнѣ, изнуренъ отъ многото калугерско-фанариотски мѫчения и истязания, прѣдаде Богу духъ въ 1849 год. Послѣднитѣ му думи сѫ били: «проклятие срѣщу грьцкото духовенство». Неговъ сътрудникъ е билъ Илларионъ Макариополский, тоже ревностенъ дѣятель по българския цьрковенъ въпросъ.

На литературното поле Отецъ Неофитъ Бозвели такожде дѣйствувалъ не малко; неговитѣ литературни произведения сѫ слѣдующитѣ:

а) «*Священный краткій катихизисъ*». Крагувецъ 1835 г.

б) «*Кратка Св. Исторія и Св. Катихизисъ*». Бѣградъ 1835 г.

в). «*Славено-болгарское дѣтоводство за малкитѣ дѣца*». Напе-

чатано съ одобреніемъ его свѣтлости княза сербскаго Милоша Ѳеодоровича Обреновича, благословеніемъ же прѣосвященнѣйшаго Сербіи митрополита Петра. Собрано отъ различни списатели и сочинено на шесть части за шесть ученични чины: первомъ прѣведено отъ еллино-греческаго діалекта на славено-болгарскаго и издадено отъ Неофита архимандрита Хіландарца, родомъ же Котлянца и Еманоила Васкидовича, еллино-греческаго Свищовскаго учителя. Въ Крагувцѣ 1835 г.

Тая енциклопедия е била опрѣдѣлена за първоначалното учение, състояща отъ шесть части или книжки: I Буквяръ 54 стр.; II Разнія Нравоученія 70 стр.; III Грамматика XIV и 68 стр.; IV Ариѳметика 48 стр.; V Географія 92 стр.; VI Прѣдручный послателникъ 66 стр.

За нашата книжевность има особенно значение петата книжка, въ която се описва нашето отечество и която е първа отечественна географія въ нашата литература.

г). «*Мати България*» записка останѣла въ ржкопись слѣдъ смъртьта му, а напечатана въ «Периодическото списание» год. I кн. IX и X, кн. XI и XII. Тя е написана въ форма на разговоръ между майка и синъ, или диалогъ, въ който се прѣдставляватъ болкитѣ на народа. Майката наскърбена и огорчена отъ лошето положение и състояние на чадата си и ожалостена отъ това, дѣто чадата сж распрьснѣти по чужбина; дѣто тѣглятъ чьрно тѣгло и дѣто сж изложени на присмѣхъ — моли едно отъ дѣцата си, което обиколило разни страни и царства, видѣло е разни нрави и обичаи, да ѝ раскаже и изложи причинитѣ на това злощастие.

Подробно оцѣнение на «Мати България» е направено въ «Периодическо Списание» кн IX и X год I.

Езикътъ е славено-български, както се е писало по онова време. Освѣнь тая ржкопись, у г. Шишмановъ въ Свищовъ отъ «Мати България», е имало и друга ржкопись, въ която се вижда, че въ разговоръ между майката и синътъ се смѣсва и единъ Френецъ.

Освѣнь тия книжевни трудове на Отца Бозвели, споредъ г. В. Д. Стояновъ имало е и други негови разни съчинения на брой 25, които и до сега още не сж издадени.

7. Константинъ Фотиновъ, родомъ отъ Самоковъ, е билъ прѣподаватель у грьцкото училище въ *Смирна.* Той е забѣлѣжителенъ въ нашата книжевность още и съ това, че е *основатель на българската журналистическа книжевность.*

Неговата литературна дѣятелность се състои въ слѣдующитѣ книжевни трудове:

а). «*Землеописаніе общое*, въ кратцѣ за всичката земля». Прѣведено отъ греческій на славено-болгарскій языкъ, умноженно же съ распространеніемъ и прибавленіемъ много разныхъ потрѣбныхъ областей и сега перво на свѣтъ издано трудомъ Константина Фотинова. Смирна, типографія А. Даміанова 1843 г. 8⁰ 335 стр. Съ изображения и картини въ текста, което е достаточно да ни убѣди за достоинството на тая география и ползата, която е принесла тя въ онова време.

б). «*Любословіе* или периодическо повсемѣсечно списаніе». Прѣводитель и издатель списанія сего Костантинъ Е. Фотиновъ. Смирна. Въ ти-

типографія А. Даміанова. 1844—1846 г. Това литературно произведение е забѣлѣжително въ нашата книжнина, защото то е пьрвия журналъ, въ цѣлата българска книжевность. Излизало е всѣкой мѣсецъ по една книжка отъ 16 страници 4^0 въ два стълбца. Послѣднята книжка отъ тоя журналъ е 19-та и е издадена въ мѣсецъ Юний 1846 год.

в). «*Болгарскій разговорникъ*». Смирна 1845 г. 12^0 96 стран.

§. 59. Искрата хвьрлена отъ Отца Паисия и раздухана отъ Венелина, Софроний, Неофитъ Рилский, Бозвели и други, приближава да се обьрне въ буенъ огънь. Литературата се обогатява всѣкой день съ по вече книги; на литературното поле се явяватъ нови и по-вече работници, пълни съ енергия за умственна работа; националното движение между народа се усилва все по-вече и по-вече и — борбата се приближава да настжпи. . . . . .

Освѣнь изложенитѣ до тукъ литератори и литературни произведенія до 1855 година, на литературното поле се явяватъ още 44 работници съ 103 разнообразни, едни оригинални, а други прѣведени книжевни дѣла. Отъ тия литературни дѣятели нѣкои въ тоя периодъ се явяватъ съ не твьрдѣ забѣлѣжителни трудове, а въ новия периодъ развиватъ най-богата и плодовита книжевна дѣятелность, когато нѣкои отъ тия, които тукъ развивахж богата работливость, въ оня периодъ съвьршенно изгаснжхж, като оставихж безсмьртна паметъ съ своитѣ трудове въ това усилно врѣмс.

Дѣятелитѣ, които останжхж неспоменжти по-горѣ, нъ развихж каквагодѣ книжевна дѣятелность въ тоя периодъ, считаме за любопитно да изложимъ не за друго, а само за да се види характерътъ на тая дѣятелность; защото безъ неж не би можало напълно да се обѣлѣжи и характеризира тоя периодъ.

I. Богоровъ Д-ръ Иванъ Андреевъ Богоевъ. Тоя писатель, който срѣщаме въ литературата съ фамилия: Андреевъ, Богоевъ и най-сетнѣ Богоровъ, е родомъ отъ Карлово. Той е обогатилъ въ тоя периодъ книжнината ни съ слѣдующитѣ енциклопедически трудове:

а) «*Математическа географія* отъ В. Бардовскый». Прѣведена отъ русскій на новоболгарскійтъ езыкъ. Часть пьрва. Одесса. Во Брауновата типографіж 1842 г. 12^0 VIII и 72 стр. и двѣ таблици. Прѣводъ отъ . . . .

б) «*Български народни пѣсни и пословици*». Кн. пьрва. Пеща, въ Баймеловата типографіж. 1842 г. 16^0 13 стр. (Богоевъ).

в) «*Нѣщо на нѣколкото думи за прѣводътъ на математическата географіж*». Написа по новобългарскій езикъ отъ Ив. А. Богоевъ 1842 12^0 31 стр.

г) «*Всеобщи Географія за дѣцата*». Отъ русскій езыкъ прѣведе Ив. Андр. Богоевъ. Бѣлградъ 1843 г. 8^0 421 стр.

д) «*Пьрвичка Българска Грамматика*». Букурещъ. Въ типографіята на С. К. Пенковичь. 1844 г. 8^0 130 и XVIII стр. (Андреевъ).

е) «*Словница българска*». Цариградъ (Богоевъ).

ж) «*Кратка Географія математическа, физическа и политическа*». Букурещъ 1851 г. 8⁰ 320 стр. и една карта.

з) «*Енчеретѣ, исторически прѣправена приказница*». Издана на български Иванъ Андреевъ. Цариградъ 849 г.

и) «*Чудосіитѣ на Робенсына Крусо*». Побългарена отъ Иванъ Андреевъ. Цариградъ 1849 г. 16⁰.

Въ тоя периодъ особенно заслужватъ нашето внимание неговитѣ журнали, които сѫ отъ не малка важность за нашата литература:

а) „*Български народенъ извѣстникъ*“. Липиска. Въ тискарницата на Фр. Рюкманна. 1846 г. Неизвѣстно точно колко броеве сѫ излѣзнѫли. Г. Иречекъ въ своята Библиография споменува, че видѣлъ само втория брой отъ 20 Септемвр. 1846 г. 4 стр. въ folio.

б) „*Български Орелъ*“. Извѣстникъ граждански, търговски и книжовенъ. Изважда Иванчо Андреевъ. Въ тискарницата на Брейткопфа и Хертеля. Липиска 1846. 1847 folio. Издадени само три броеве: 1-ий 20 Априлъ 1846. 2-ий неизвѣстно отъ коя година, кой мѣсецъ и кое число, и 3-ий 1 Януарий 1847 г.

в) „*Цариградскій Вѣстникъ*“. Ц-градъ 1849—1861 г. Пьрвитѣ броеве издавалъ И. Богоевъ.

По послѣднитѣ негови литературни дѣла принадлѣжатъ въ по-новата литературна дѣятелность.

2. Гранитскый А. П. е написалъ или прѣвелъ слѣдующитѣ дѣла:

а) «*Питія или гледаніе за щастіе*». Прѣводъ Цариградъ 1848 год. 16⁰ 32 стр.

б) «*Букваръ за малкитѣ дѣца*». Съчинение А. Гранитскаго и А. Никопита. Цариградъ 1849.

в) «*Краткій Св. Катихизисъ*». Цариградъ 1849 г.

г) „*Павелъ и Виргиния*“ отъ Bernardin de Saint Pièrre. Прѣводъ. Ц-градъ 1850.

д) „*Хижа Индийска*“ отъ Bernardin. Прѣводъ. Ц-градъ 1850 г.

е) „*Училище за дѣцата*“ Прѣводъ. Ц-градъ. 1852. 32⁰ 185 стр.

ж) „*Житіе Св. Кирилла и Методія*“. Букурещъ 1865 год. 4⁰ 16 стр.

3. Огняновичь Константинъ. По народность Сърбинъ, нъ работилъ е на българското книжевно поле. Въ 1843 год. е отворилъ въ Ц-градъ печатница, въ която сѫ се печатили много български книги. Неговитѣ литературни произведния сѫ слѣдующитѣ:

а) «*Житіе Св. Алексѣя человѣка Божія*». Сочинено на стихи на языкъ славено-болгарскій. Въ Будимѣ 1833 г. 8⁰ 66 стр. 2 изд. Болградъ 1866 8⁰ 58 стр.

б) «*Лѣтній крінъ* или страданіе свят. великомученицы Марины». Списано на простоболгарскій языкъ. Ц-градъ 1843 г. 8⁰ 48 стр.

Тая е пьрва българска книга, печатана въ Цариградъ.

в) «*Букваръ*». Ц-градъ 1844 г.

г) «*Забавникъ за лѣто 1845*». Печатанъ въ Парижѣ, типографія братіевъ Ф. Дидоти 1845 180 стр. Кн. II Парижѣ 1846, 215 стр.

4. Ботьо Петковъ родомъ отъ Карлово. Той е училъ въ Одесса, а послѣ е учителствувалъ дълго врѣме въ Калоферъ. Прѣводътъ му на Вене-

линовото съчинение «*Критически изслѣдванія*» показва, до колко той е умѣялъ да употрѣби полезно своя трудъ. Ботью Петковъ прѣзъ всичкия си животъ е билъ възпитатель и учитель и оставилъ е добъръ споменъ съ своята честность и своя патриотизмъ. Подъ влиянието на неговитѣ поучения и отечески наставления се е приготвилъ неговия синъ, *Христо Ботьевъ*, да остави единъ день безсмъртно име въ отечественната ни политическа история. Неговитѣ книжевни трудове сѫ:

а) «*Психологія* или Душесловіе за ученіе на дѣцата». Прѣводъ отъ грьцки на българский езикъ. Смирна 1844 г, 57 стр.

б) «*Нѣщо за безграмотныте человѣци*». Смирна 1843 г.

в „*Критическы издирванія за исторіятѫ блъгарскѫ на Ю. Ив. Венелина.* Отъ прихожданіето на Блъгарытѣ на Ѳракыйскый полуостровъ до 968 годинѫ, или до покореніето Блъгаріѫ отъ великый князь Русскый Святослава. Землинъ. 1853 г. 8⁰ часть I стр. 176. Часть II стр. 204 съ ликътъ на Венелина.

5. Аверкий Петровичь. Родомъ отъ Сопотъ и монахъ отъ тамошния Спасовски мънастирь. Той е свьршилъ образованието си въ Бѣлградъ. Учителствувалъ е въ классическата гимназия въ Крагуевецъ въ Сьрбия. По завьрщанието му отъ тамъ учителствувалъ е въ Сопотъ и Видинъ. Подирь това той е пѫтувалъ въ Германия и въ Дрезденъ е билъ слушатель въ философическия факултетъ; а слѣдъ рѣшението на цьрковний въпросъ, той биде избранъ и ржкоположенъ за Вратчанский митрополитъ.

Неговитѣ литературни произведения сѫ:

а) «*Цьрковна исторія*». Прѣводъ. Бѣлградъ 1853 г. 262 стр.

б) «*Цвѣтъ милости или завѣщаніе чадолюбиваго отца*». Прѣводъ отъ сьрбски. Бѣлградъ 1848. 70 стр.

6. Геровъ Найденъ, родомъ отъ Копривщица, гдѣто е и получилъ пьрвоначалното си образование. Послѣ слѣдувалъ по еллински наукитѣ въ Пловдивъ, а отъ тамъ отишълъ въ Одесса, гдѣто въ тогашний Ришельевский Лицей е свьршилъ образованието си по камералнитѣ науки и пьрвъ отъ българскитѣ студенти е добилъ аттестатъ. По завьрщанието си изъ Одесса той пьрвъ въведе на българский езикъ классното учение въ Копривщица, гдѣто слѣдува да учителствува три години. Подирь това, по инициативата на д-ръ Чомакова и Ат. Вълковъ Чалѫковъ, той биде повиканъ прѣзъ 1849 год. за классенъ учитель въ Пловдивъ, дѣто отведе съ себе по-вечето отъ ученицитѣ си и отвори тамъ пьрвото българско классно училище, въ което подирь три години продължи прѣподаванието неговий ученикъ Я. Груевъ и което испослѣ се прѣвьрна въ сегашната дьржавна классическо-реална гимназия. Подирь кримската война Найденъ Геровъ биде поставенъ за русский вице-консулъ въ Пловдивъ, дѣто е испълнявалъ тая длъжность до послѣднята русско-турска война, въ време на която той бѣше губернаторъ въ Свищовъ, а сега живѣе въ Пловдивъ и се занимава съ своитѣ филологически студии за съставяние на българский езикъ пъленъ българский лексинонъ и Грамматика, материяли за които е засъбиралъ още отъ своето студентство, съ които постоянно се е занимавалъ и които сѫ почти на свьршване.

Отъ неговото вѣщо и способно перо сѫ излѣзли слѣдующитѣ книжевни трудове:

а) «*Нѣколко думи за прѣводътъ на математическата географія на г. Ивана А. Богоева*». Одесса 1842. 25 стр.

Съ тия „*нѣколко думи*“ г. Геровъ е направилъ първа стѫпка въ критическия отдѣлъ на нашата възраждающа се книжнина; въ тѣхъ той е далъ оцѣнение върху математическата географія, прѣведена отъ г. Ив. Богоева. На това оцѣнение г. Богоровъ такожде е отговорилъ (§ 59 1. в.). Това е първа научна полемика.

б) «*Начало за християнското учение, или Кратка Св. Ист. и Кратъкъ Катихизисъ*». Прѣводъ отъ русский езикъ. Одесса 1843 г.

в) «*Стоянъ и Рада*». Стихотворение. Одесса. 1845. 12⁰ 13 стр.

г) «*Изводъ изъ Физика*» часть I. Бѣлградъ 1849 г. 8⁰.

д) «*Нѣколко мысли за българскый языкъ и за образованіето у Блъгарыты*». Цариградъ 1852 г. 50 стр.

Това е първия филологически трудъ на г. Герова.

При Н. Геровитѣ книжевни трудове нѣкои си причисляватъ и слѣдующето: „Пѣснопойче“ събралъ Геровъ П. Ц-градъ 1860 г. 82 стр. 32⁰, въ това сборниче отъ разни пѣсни е събрано отъ Никола Геровъ Бѣлчевъ и издадено отъ Ѳ. Дивичианъ.

Н. Геровъ работя такожде и върху съставянието на българский лексиконъ, отъ който първитѣ три букви сѫ напечатани въ Петербургъ 1853 въ «Извѣстіяхъ Втораго Отдѣленія Импер. Академіи Наукъ», който трудъ г. Геровъ и до сега още слѣдва да продължава и готви да издаде изново на цѣло. Сѫщо се е занимавалъ и съ събирание народнитѣ ни умотворения, отъ които една часть сѫ напечатани въ: „*Памятники и Образцы народнаго языка и словесности русскихъ и западныхъ Славянъ*“ I—IV. Редакторъ П. Н. Срезневскій. С. П. 1852—1856 стр. 397—400, 117—126 подъ насловъ: „*Пѣсни изъ сборниковъ Н. Герова*“.

7. Натанаилъ Стояновичь. Още младъ той е приелъ монашеский чинъ въ Хилендарский мънастиръ. Той получилъ своето образование въ Москва, а въ послѣдне време бѣ ржкоположенъ за Охридский митрополитъ, прѣемникъ на нѣкогашнитѣ български патриарси; нъ по интригитѣ на патриаршията, понеже турското правителство не склони да му издаде бератъ, то той биде назначенъ на ловчанский епископский прѣстолъ. Неговитѣ книжевни трудове сѫ съ теологическо съдържание.

а) «*Зерцало или огледало христіянское*», което съдържава мысли спасителни и увѣщанія душеполезны весьма нуждни за всякого христіянина, който желае да познае своето христіянско живѣяние и евангелската истина». Прѣводъ отъ славянски отъ Натанаила и отъ брата му Захарій Княжеский. Москва 1844 г. 8⁰ VIII 170 стр.

б) «*Святителское поученіе къ новопоставленнаго священника*», което е написано изъ правилата на святы апостолы и святы отцы». Прѣводъ отъ русский на български. Москва 1847 г. 8⁰ 45 стр.

в) «*Дѣтинскый подарокъ*». Прага 1852 г. 22 стр. 16⁰.

г) «*Приятелское писмо отъ Българина къ Гръку*». Написалъ Н. Богданъ, а исправилъ и уредилъ на българскый чистъ правопись Н. Първановъ. Прага 1852 г. 8⁰ 19 стр. (Н. Богданъ = Натанаилъ Стояновъ, Н. Първановъ = Иванъ Вас. Шоповъ.)

д) Инокентій Указаніе пути, къй води въ царство небесно. Раз-

говоръ изъ поученій, що била говорена на новопросвящёныя христіяны отъ прѣосвященнаго Инокентія, епископа Камчатскаго, Курилскаго и Алеутскаго». Побългарилъ аѳонско-зогравскыя обытели Натанаилъ Стояновъ. На блъгарскы же чистъ правопись турилъ и урядилъ Н. В. Шоповъ. Напечатано въ полза на Скопското училище. Прага 1853 г.

е) «*Наставленіе*», кратко христіанско, кое събралъ и побългарилъ Священноинокъ Натанаилъ Стояновъ, а на блъгарскы чистъ правопись турилъ и урядилъ Иванъ В. Шоповъ. Прага 1853 г.

ж) «*Наставленіе Христіянско*». Прѣводъ Натанаила Стоянова. Русчукъ 1869 г.

з) «*Изясненіе кратко на Божественнѫтѫ литургіѭ.*» Архимандритъ Натанаилъ. Браила 1864 г. 142 стр. 8⁰.

И всичкитѣ тия книги, нека бѫде хвала отцу Натанаилу, и днесь би трѣбвало да украсяватъ библиотеката на всекой священникъ.

Тукъ въ тоя периодъ дохождатъ още:

1. Доброплодний Савва Илиевъ отъ Сливенъ. Той билъ много врѣме учитель и отъ неговото перо сѫ излѣзнѫли: а) „*Угиономия*“ или правила за здравието отъ Архигенъ. Прѣводъ Доброплодний. Цариградъ 1846 год. 8⁰ 200 стр.; б) „*Писмовникъ*“. Землинъ 1851; в) „*Кратко Здравословие*“. Болградъ 1865; г) „*Тълкування на недѣлнитѣ Апостоли и Евангелия*“. —

2. Атанасіе Чолаковъ. Прѣвелъ: Въведение въ всеобща История по Шлецера. Цариградъ 1851 год. 192 стр. 8⁰.

3. Бусилинъ, младъ българинъ изъ Батакъ, съставилъ: „*Българский Букваръ*“ на иждивение Московскаго купца Ангела Николаевича Хаджоглу изъ градъ Русчукъ. Да се раздаде в дар учащим ся юношам. Москва 1844. Написанъ безъ „ъ“ стр. 117 8⁰ и ликъ на Св. Кириллъ и Метотия.

4. Катрановъ Н. Д. побългарилъ: „*Абидонска нѵѣста*“ отъ Бирона. Москва 1850 год.

5. Вълковъ С написалъ „*Турски Букваръ*“. Цариградъ 1856 год.

6. Добровичь Иоаннъ издавалъ периодическо списание „*Мирозрѣние*“ въ Виена 1850—1851 год. 4⁰, а послѣ въ Букурещъ 1870 –71 год. „Мирозрѣние или Български Инвалидъ“.

7. Радуловъ Савва Илиевъ отъ Панагюрище прѣвелъ: „*Стихийна Аритметика*“ отъ Л. Гераки. Смирна 1843 год.; „*Кратка Св. Исторія*“, „*Землеописание*“ и „*Благонравное учение*“. —

8. Грънчарский П. Н. прѣвелъ заедно съ **Стоянъ П. А. Робовский** „*Акатистъ или несѣдално пѣние*“, и „*Обряди при вѣнчание и водоосвящение*“ съ прибавление на нѣколко потрѣбни молитви“. Руссе 1866 год. 8⁰ 123 стр.

9. Караминкови С. и **Хр.** прѣвели: „*Дшлография*“. Цариградъ 1850 год. 8⁰ 263 стр.

10. Василий Станковичь прѣвелъ на български езикъ: „*Покрьщението на едного священника Исидина,* или началото на християнството“ отъ Елиаде.

11. А. Никопитъ прѣвелъ „*Дѣтска енциклопедия*“. Цариградъ 1850 год.

12. Теодосий Архимандритъ прѣвелъ: „*Новий Завѣтъ Спасителя нашего Господа Іисуса Христа*“. Лондонъ 1828 год.

13. Священникъ Златанъ прѣвелъ: „*Изясение на праздничнитѣ евангелия*“. Бѣлградъ 1853 год. 8⁰ 182 стр.

14. Икономовъ Н. „*Земледѣлие*“. Бѣлградъ 1853 год.

15. Хр. П. Василиевъ прѣвелъ: „*История на Великий Александра Македонца*“. Бѣлградъ 1844 год. Букурещъ 1867 год.

16. Хаджи Найденъ Иоановичь събралъ: „*Нови български народни пѣсни*“. Бѣлградъ 1851 г. Прѣвелъ: „*Митарства*“, „*Календарчета годишни*“, „*Чудеса Богородични*“, „*Буквариенца*“ и други подобни прѣводи.

17. Парашкева Сливенецъ прѣвелъ: „*Таблица*“ *на Кевита Ѳивейскаго.* Цариградъ 1850 год.

18. Княжеский Захарий прѣвелъ: „*Въведение въ Исторій болгарскихъ*

Славянъ". Москва 1847 год., „*Совѣти приятелски на родителитѣ*, какъ трѣбува да отхранватъ дѣцата си". Смирна 1842 год., „*Срѣдство за прѣдвардване на мнимоумрѣлитѣ*". Цариградъ 1859 год. и „*Ржководство за шелковъдството*". Цариградъ 1860 год.

19. **Пантелей Кисимовъ**, прѣвелъ: „*Кавказски плѣнници*" отъ Xavier de Maistre. Цариградъ 1851 год. и „*Млада Сибирянка*". Цариградъ 1851 год.

20. **Радуловъ Пенчо** прѣвелъ: „*Вѣченъ календаръ*". Цариградъ 1840 г. Пето издание допълнено и печатано отъ Андрей А. Рѣсненецъ. Киевъ 1865 год. „*Рѣчникъ турско-болгарски*". Бѣлградъ 1851 год.

21. **Иоаникий (Иоанъ) Охридчанинъ** написалъ: „*Грамматика за славянский язикъ съ греческо изражение*". Цариградъ 1750 год., „*За длъжноститѣ человѣчески*" отъ Фр. Селвия. Цариградъ 1845 год.

22. **Стояновичь Иоаннъ** прѣвелъ отъ срѣбски: „*Двѣ совѣтователни слова* Плутарха Херонея"; „*О врспитании дѣтей*" и Исократа ритора „*О благонравии юности*". Бѣлградъ 18.5 год.

23. **Александръ Хаджи Руссетъ**: „*Карта на сегашная Болгария, Θракия, Македония* и на принадлѣжащитѣ земли въ 4 листове". Страсбургъ 18.. год.

24. **Никифоръ П. Костандиновъ** прѣвелъ (отъ грѣцкий езикъ): „*Ржководство къмъ нравственна философия за новоначалнитѣ*". Бѣлградъ 1847 год.

25. **Сичанъ Николовъ** прѣвелъ: „*Мѣсецословъ*" и „*Болгарска Аритметика*".

26. **Спасова Елена** прѣвела: „*Двѣ ириказки за славнитѣ жени*". Бѣлградъ 1853 год.

27. **Пиперовъ П. Г.** прѣвелъ отъ Фенелона „*Приключения Телемаха, сына Одиссеевaго*". Виена 1845 год.

28. **Цвѣтко Панагюрецъ** напечаталъ „*Календаръ*", който, споредъ Иречка, е една отъ пьрвитѣ новобългарски печатани книги, печатана около 1820 г.

29. **Х. Златьевъ Михаиловъ** написалъ „*Числителница*". Цариградъ 1851.

30. **Аверкий Петровичь**, родомъ отъ Дубница, рилский монахъ, билъ е учитель въ Казанлъкъ отъ 1837—40 дод. Той е билъ учитель и въ Сърбия и сетнѣ е слѣдувалъ наукитѣ по философский факултетъ въ Прага. Подирь това е станѫлъ игуменъ на Осоговский мънастирь, при Криворѣчна-Паланка, гдѣто и умрѣлъ.

Отъ него е прѣведено и издадено слѣдующето литературно произведение: „*Прѣнщето на Святаго Григория Омиритскаго съ нѣкого си еврейскаго законоучителя Ервана*". Бѣлградъ, 1843 год.

31. **Хрусанъ Иоанновичь**, диаконъ прѣвелъ „*Цвѣтособрание на старославянскѫтя книжнинѫ*" отъ Павелъ Иосифъ Шафарикъ. Бѣлградъ 1849 год.

32. **Шоповъ Иванъ Василъ** е написалъ „*Пьрвата библиография на българскитѣ книги, които сѫ издадени до сега*". Цариградъ 1852 год.

6. Народнитѣ училища и типографии въ България.

§. 60. Писменната книжевность играе най-главната роль въ образованието на человѣчеството. По положението на книжевностьта. ние можемъ да заключимъ за стьпеньта на умственното развитие на единъ народъ. Нъ, като прями разсадници на образованието; като непосрѣдственни двигатели къмъ прогрессъ и цивилизация и като главни спомагатели за напрѣдването и прѣуспѣването на писменната книжевность сѫ училищата: защото, безъ училищата книгитѣ не би можали да постигнѫтъ прѣдначьртанната си цѣль. Сѫщо важна роль въ прогрессътъ играѫтъ и типографиитѣ: колкото по-голѣмо е числото на типографиитѣ и колкото по-добрѣ сѫ уредени — толко по-голѣма ще бѫде и конкуренцията и толко по-евтино ще се пе-

чататъ книгитѣ, а това съдѣйствува за обогатяването на книжевността и за умножаването на знанията. Училищата, книгитѣ и типографиитѣ съставляватъ оная Св. Тройца, която движи человѣчеството къмъ неговото усъвършенствуване, къмъ неговото материялно благосъстояние и умственно въздигание и го приближава къмъ съвършенство. Къмъ тѣхъ трѣбва да притуримъ още и читалищата и другитѣ разни общества, учрѣдени съ цѣль да распространявать знанието: защото, ако и второстьпенни, тѣ играѭтъ голѣма роль въ образователното дѣло и все сѫ силни лостове за потиквание массата къмъ развитие и свѣстяване.

Ето защо ние считаме за необходимо нуждно да прѣгледаме както числото и положението на нашитѣ училища въ тоя периодъ, тъй и числото и положението на типографиитѣ, читалищата и разнитѣ общества съ образователна цѣль.

Училищата, които изникнѫха въ тоя периодъ сѫ слѣдующитѣ:

а). Габровското училище. Пьрвата мисъль да се отвори въ Габрово училище се родила въ Одесса на 20 Юний 1832 год. Пьрвия побудитель за въздиганието на това образователно заведение е билъ Априловъ. Слѣдъ като сѫ се намѣрили срѣдства за поддържанието му, пристѫпило се къмъ осѫществлението на тая мисъль: съградило се най-напрѣдъ особенно здание за училище, повикалъ се Отецъ Неофитъ Рилский и съставени сѫ били нуждитѣ учебници. Отецъ Неофитъ съставилъ българска грамматика и прѣвелъ таблицитѣ за взаимно обучаване. Кипиловский прѣвелъ краткий катихизисъ, а Мустаковъ нарѣдилъ правила за краснописание. Когато било всичко готово (приготвило се въ разстояние на двѣ години), Отецъ Неофитъ отворилъ училището на 2 Яннуарий 1835 година.

Срѣдствата, за да се поддържа училището, сѫ вземани отъ разни родолюбиви лица, било живущи въ самия градъ Габрово, било живущи повънъ — въ Букурещъ, Одесса и други мѣста.

б). Копривщенското училище. Примѣрътъ на габровскитѣ родолюбци се послѣдувалъ отъ много общини. Въ това врѣме въ Копривщица е учителствувалъ по старата метода *Захарий Круша*, родомъ Самоковецъ.

Чорбаджи *Вълко С. Чалъковъ*, родомъ отъ Копривщица, живѣеше въ Пловдивъ и бѣше на голѣма почеть и уважение, както отъ турското правителство, тъй и отъ цѣлото население. Той еималъ голѣмо влияние и защищавалъ е християнското население отъ всѣкакви притѣснения;ималъ е голѣмо влияние и въ рилский мънастиръ, на който е билъ поставенъ отъ грьцката Патриархия като контролеръ надъ смѣткитѣ му, за прѣглеждание на които всяка година е ходилъ въ мънастиря; при това, той е билъ голѣмъ родолюбецъ и обичалъ е да види своя народъ напрѣднѫлъ. Когато се чуло, че по почина на живущитѣ въ странство габровски родолюбци, се отворило въ Габрово българско училище. Чорбаджи Вълко писалъ на Захария Круша въ Копривщица да иде при Отца Неофита въ Габрово за да проучи взаимноучителната метода. Той отишълъ и завьрнѫлъ се въ Копривщица прѣзъ 1836 год, та въвелъ прѣподаването по тая нова метода въ старото об-

щинско училище, съградено прѣзъ 1822 год. Въ това врѣме Чорбаджи Вълко подарилъ на Копривщене собственната си градина, далъ и нужднитѣ срѣдства за ново училище и заповѣдалъ да се начне съграждането му, което се е свършило и освятило на 20-й Септемврий прѣзъ 1837 год.

Сѫщеврѣменно Чорбаджи Вълко рѣшилъ да отвори подобно българско училище и въ Пловдивъ, и за осѫществление на това свое намѣрение, наумилъ да повика Отца Неофита. Той му писалъ да остави Габрово и да дойде въ Пловдивъ, и, когато вечь биле споразумѣни за това и О. Неофитъ, противъ волята на Габровци, трѣбвало вечь да тръгне за Пловдивъ, въ това врѣме на Чорбаджи Вълко румнѫло на умъ да съобщи прѣдварително намѣрението си на тогашний грьцкий владика Никифоръ, при всичко че битността на послѣдний е зависѣла по-вече отъ силния и влиятеленъ тогась Чорбаджи Вълко, нежели отъ самата Патриархия, нъ той пакъ рѣкълъ да му съобщи своето намѣрение и да чуе неговото мнѣние. Владиката, откакъ изслушалъ Вълковото намѣрение, казалъ му слѣдующитѣ: «Чорбаджи, ти знаешь добрѣ, че отъ моя страна азъ нѣма никакъ да бѫдѫ противенъ на това твое намѣрение, нъ, споредъ строгата заповѣдь, която имаме отъ Патриархията ние, владицитѣ, за да бдимъ строго надъ таквись постѫпки отъ страна на Българитѣ, а особно по градищата, азъ сьмь дъленъ да ѝ съобщѫ за отваряниего на това българско училище. И тя отъ своя страна, вѣрвамъ, нѣма тутакси да се въспротиви и да го затвори, нъ по-сетнѣ ще изнамѣри нѣкоя причина за да те наковлади прѣдъ Правителството, което ще те заточи на нѣкѫдѣ и тогась щѫть затворятъ училището. Заради това, ако си желаешь доброто, остави се за сега отъ това си намѣрение». Чорбаджи Вълко, като обмислилъ добрѣ това владишко мнѣние и като знаялъ какъ сѫ се прѣслѣдвали въ онова врѣме отъ Патриаршията за въ полза на грьцката велика идея всички таквись инициаторе, прѣиначилъ намѣрението си, и, вмѣсто въ Пловдивъ, рѣшилъ да прати Отца Неофита за главенъ учитель и управитель на училището въ Копривщица. Заради това той тутакси му писалъ и отпратилъ нарочитъ куриеринъ за да го прѣсрѣщне въ Калоферъ и да му прѣдаде писмото, въ което, по край друго, писано му било, вмѣсто въ Пловдивъ да се отправи отъ тамъ направо за Копривщица, за гдѣто О. Неофитъ отишълъ и прѣзъ мѣс. Септемврия 1837 год. начнѫлъ прѣподаването въ новосъзиданото по-прѣди училищно здание. Тъй ненадѣйно се е озъвалъ пьрвий въ онова врѣме учитель О. Неофитъ въ Копривщица. Подирь двѣгодишно учителствуване тукъ, оставилъ за свой намѣстникъ най-стария си ученикъ, Христо В. Пуляковъ да продължава, а той се прибралъ въ мънастиръ, отъ гдѣто послѣ биде повиканъ отъ Патриархията за учитель на славянския язикъ въ Халкинското Богословско училище.

в). Свищовското училище. Въ Свищовъ сѫществувало грьцко училище, по новата система, още отъ 1813 година. За да се отвори това грьцко училище инициятивата далъ *Филиппъ Сакеларий* Свищовецъ и търговецъ въ Виена, който въ тоя случай далъ и парични срѣдства. А за да се отвори българско училище, заслугата принадлѣжи на *Ивана Х. Ангеловъ*, свищовецъ, живущъ въ Букурещъ, който слѣдъ смьртьта си — 5 Декемврий 1835 година — завѣщалъ 20,000 влашки льва, за да се отвори и поддьржа българско училище въ родния му градъ. Училището се

отворило почти едноврѣменно съ Габровското и пьрвия учитель е билъ *Христаки* или *Хрисанъ Павловичь* (§. 58. 3.), който по-напрѣдъ прѣдавалъ въ грьцкото училище; той е въвелъ ланкастеровата метода и взаимоучителнитѣ таблици, издадени отъ Габровското училище. Прѣподаванията започнѫли въ частна кѫща, додѣто се свьршило ново-почнѫтото училище: защото грьцкоманията ненапустнѫла наведнъждъ всичкитѣ Свищовци и грьцката партия не дала зданието на грьцкото училище. Зданието на българското училище се свьршило на 1840 год. прѣзъ мѣсецъ Маий.

г). Панагюрското училище. По примѣръ̀тъ на Копривщене и жителитѣ въ Панагюрище, водими отъ съревнование, за да иматъ и въ своето отечество българско училище, съградили голѣмо здание, което е събирало около 300 ученици. Въ 1839 год. 23 Априлия се отворило училището отъ Кесария Х. Василиевъ, родомъ Казанлъченинъ, който проучилъ взаимноучителната метода при О. Неофита въ Копривщица.

д). Училище въ Сопотъ. Сопотненци такожде не рачили да останѫтъ назадъ отъ съсѣди си въ научно отношение. Тѣ почнѫли и скоро свьршили училищното здание, така щото въ 1838 год. прѣзъ мѣсецъ Юний прѣподаването почнѫло. Пьрвия учитель е билъ *Христо П. Василиевъ* (§. 59. 15.).

е). Училище въ Карлово. Въ Карлово отдавно още сѫществувало грьцко училище; когато въ околнитѣ градове и села сѫ биле отворени вече български училища, жителитѣ рѣшили да направятъ и тѣ подобно. За тая цѣль повикали Неофитовий ученикъ *Брайко Х. Геновичь*, който билъ слѣдвалъ при О. Неофита въ Коприщица, и почнѫлъ прѣподаването на български езикъ по взаимноутелната метода въ 1837 год. Нъ грьцката партия, подпомогната отъ грьцкия владика, успѣла да въспрѣпятствува на това благородно дѣло и училището наскоро се затворило. Едвамъ въ 1840 год. прѣзъ Априлия училището изново се отворило и вече се е затварѣло.

ж). Училище въ Трѣвна. Николай Трѣвненецъ, родомъ отъ Трѣвна, който се занимавалъ съ тръговия въ Букурещъ, завѣщалъ имуществото си, за да се учреди училище въ родното му мѣсто, като назначилъ за «душеприкащикъ» и испълнитель на волята му съотечественника си *Петра Сапунова*. Петръ Сапуновъ въ 1836 год. самъ отишълъ въ Трѣвна, привелъ въ порядъкъ дѣлата на завѣщателя, побудилъ съотечественницитѣ си да взематъ участие въ това общеполезно прѣдприятие така, щото въ едно кратко врѣме било въздигнѫто хубаво здание, което можало да послужи въ даденъ случай и за гимназия или семинария. Нъ прѣди да се свьрши зданието, Сапуновъ се върнѫлъ въ Букурещъ, като отвелъ съ себе си петънай-способни момчета и ги намѣстилъ въ влашкото обществено училище съ цѣль, когато свьршѫтъ наукитѣ си, да се върнѫтъ въ родното си мѣсто да учителствуватъ. Прѣподаването въ Трѣвна се почнѫло много по-късно.

з). Училище въ Казанлъкъ. Христо Хината, туземецъ и богатъ търговецъ, който еималъ търговската си кантора въ Пловдивъ и водилъ търговия съ Виена и Одесса, прѣзъ 1836 год. като билъ рѣшилъ вече да се прѣсели заедно съ домочадието си отъ Казанлъкъ въ Одесса, повикалъ по-пьрвитѣ отъ съгражданитѣ си да имъ обади това свое намѣрение и за споменъ далъ 2500 рубиета за съграждание ново здание за училище, освѣнь това и 15000 гроша, които да служатъ за фондъ за поддържание учите-

литѣ. Подирь това всички заедно отишли да обадятъ за това на аянина и да попросятъ неговото дозволение за съграждането на училището. Аянинътъ, капиджи-баши Мехмедаа, Караферлийтъ, ги приелъ ласкаво и не само дѣто имъ одобрилъ да си съградятъ училището, нъ за тая цѣль и той отъ своя страна подарилъ 60000 гр., освѣнь това далъ и строителенъ материялъ за около 10000 гр. и съ това насърдчилъ съгражданитѣ си въ училищното дѣло. Като се свършило зданието прѣзъ 1837 год. прѣподаването по Ланкастеровата метода се почнѫло прѣзъ 1838 отъ даскалъ Тача, туземецъ, който прѣдварително е билъ слѣдувалъ при Отца Неофита въ Габрово. Съврѣменно съ това, по прѣпоржка отъ О. Неофита, Казанлъчене повикали изъ Рилский мънастирь Диакона Аверкия Петровичь за главенъ учитель.

и). **Училище въ Търново.** Гражданетѣ въ нѣкогашната българска столица били потънѫли въ грькомания толкова, щото го считали за оскръбление, ако нѣкой ги нарѣчеше *„Българе“*. Никой не искалъ и да знае за българска народность.

Габровецътъ *Петъръ Х. Христовъ*, който се занимавалъ съ търговия въ Търново, дълго врѣме се трудилъ да побуди Търновченетѣ за да отворятъ българско училище; нъ трудътъ му останѫлъ безуспѣшенъ. Найсѣтнѣ Х. Христовъ направилъ зала въ своя собственъ домъ, който билъ близо до новосъградената българска църква и въ тая зала на 15 Марта 1839 год. се почнѫло прѣподаването на български езикъ по ланкастеровата метода. Пьрвий учитель билъ *Захарий Петровичь*, ученикъ отъ Габровското училище, отъ което сѫ вземени и учебницитѣ.

к). **Училище въ Калоферъ.** Калоферскитѣ търговци: *Мутьевъ*, *Тошковъ*, *Тошковичь* и други, които живѣяхѫ въ Одесса, побудени отъ Априлова, на 22 Юлий 1839 год. съставили списъкъ за доброволни пожертвувания, съ помощьта на които се турила пьрвата основа на българското училище въ Калоферъ. Калоферци, насърдчени отъ тия пожьртвувания на своитѣ съотечественници, съградили училищното здание и въ 1840 год. почнѫло прѣподаването. Пьрвий учитель е билъ *Брайко Хаджи Геновичь*, единъ отъ ученицитѣ на Отца Неофита.

л). **Софийското училище.** Софийский митрополитъ Мелетий, ако и грькъ, нъ като искалъ да отговори напълно на високото си призвание повикалъ едного отъ ученицитѣ на Отца Неофита *Захарий Икономовича Круша*, за да прѣдава български езикъ. На 1839 год. Май 2, почнѫло прѣподаването, а платата на Круша е давана отъ Мелетия.

м). **Котленското училище.** Още до почнуването на грьцката революция *Райно Поповичь* (§. 58. 2.) родомъ отъ Жеравна, добъръ еллинистъ, испросилъ отъ Молдавския и нѣкогашния Самосский князь *Стефана Богориди*, родомъ отъ Котелъ, съдѣйствие и срѣдство да се отвори елиногрьцко училище и въ Котелъ. Всичко било готово да се почне прѣподаването, нъ наведнъжъ избухнѫло грьцкото възстание. На всѣкадѣ изъ България завладѣлъ голѣмъ страхъ, и въ Котелъ никой не смѣялъ да помисли за училище. Райно Поповичь прѣтьрпѣлъ много бѣди и едвамъ слѣдъ нѣколко години почнѫлъ да прѣподава «еллино-грьческий» езикъ въ Карлово. Въ Котелъ останѫла и за напрѣдъ старата «келия», въ която се прѣдавало по нѣщо български, а по нѣщо грьцки. Нь когато по другитѣ мѣста биле

вечь отворени народни училища по новата мотода, то и Котленци нерачили да останѫтъ надирѣ: чрѣзъ доброволна помощь около 50,000 гроша, отворили българско народно училище. При тая помощь трѣбва да се спомене още и ежегодната помощь хиляда льва, давана отъ *Петра Берона* или *Беровича* (§. 56. 1.).

н). **Ломското училище.** Грьцкитѣ владици на всѣкѫдѣ изъ България бѣхѫ сполучили да исхвьрлятъ изъ цьрквитѣ славянското богослужение и да го замѣстятъ съ грьцко. Само въ цьрквата у Ломъ, никога не се е чело по грьцки, освѣнь когато е дохождалъ Видинския митрополитъ, нъ и въ тоя случай отъ дѣсната страна се е пѣло на грьцкий езикъ само «славословието». Благодарение на това обстоятелство въ Ломъ отъ давно, още 1760 е сѫществувала българска „*келия*“, въ която се прѣподавало по старата система: азбукето, «наустница», псалтиръ и пр. Когато се чуло за отварянието на училищата въ Габрово и въ другитѣ градове, и Ломскитѣ граждане не рачили да останѫтъ назадъ. Прѣподаванието по ланкастеровата метода се почнѫло въ частна кѫща, а въ 1848 год. се свьршило новото училищно здание, което можало да събере около 200 ученици. Прѣподаванието е почнѫлъ *Крьсто Стояновичь Пишурка* прѣзъ Априлий мѣсецъ 1846 год., който е билъ пьрвий учитель въ Ломъ. Подъ рѫководството на Пишурка училището се напълнило за кратко врѣме съ ученици. До колко е повлияло това училище вьрху Ломчене, познава се отъ това, гдѣто въ 1852 год. 27 Октомврий при училището се открило и читалище, което въ едно кратко врѣме се снабдило съ по-вече отъ 1500 книги български, сръбски и нѣмски. Читалището е било центръ, около който сѫ се събирали всичкитѣ Пишуркови ученици, постанѫли испослѣ граждане. Въ 1852 год. прѣзъ мѣсецъ Декемврий тамъ се е дало пьрво театрално прѣдставление, въ което се играла драмата на «Многострадална Геновева». Войнишкитѣ костюми сѫ били направени по формата на образецътъ споредъ дрѣхитѣ на маджарскитѣ доброволци, които, слѣдъ пораженията имъ, въ това врѣме бѣхѫ избѣгнѫли въ турската территория.

И така въ разстояние на шесть години сѫ изникнѫли тринадесеть и по-вече училища (защото, освѣнь горѣизложенитѣ училища, имало е безъ съмнѣние и по други мѣста, нъ до днесь не извѣстни), въ които учебницитѣ сѫ вземани отъ Габрово. Отварянието на новитѣ училища е вьрвѣло толкова бързо, щото слѣдъ десеть години отъ отварянието на Габровското училище т. е. до 1845, въ нашето отечество е имало 53 и повече училища, и то: въ Дунавска България — 31, въ Тракия — 18, а въ Сѣверно-Источна Македония — 4. Оскѫдността отъ данни ни заставлява да изоставимъ описванието на всички тия училища — данни, драгоцѣнни за книжевната ни история.

Пьрвата славянска печатница въ България е била основана въ 1739 г. въ Солунъ отъ Архимандрита на Синайския мънастиръ *Теодосий*. Нъ не било сѫдено на тая драгоцѣнность за нашето въз-

раждание да просѫществува за по-дълго врѣме. Слѣдъ нѣколко години тя била унищожена отъ пожаръ.

Въ 1840 г. А. Дамиановъ, чрѣзъ съдѣйствието и помощьта на Американскитѣ миссионери, именно E Riggs'a отворилъ българска печатница въ Смирна, кѫдѣто въ това врѣме е живѣла не малка колония отъ български търговци и абаджии.

Въ 1843 г. Константинъ Огнѣновичь родомъ Сърбинъ отворилъ въ Цариградъ българска печатница.

Въ 1844 г. Ѳ. Дивичианъ отворилъ такожде българска печатница въ Цариградъ. Въ сѫщия градъ е отворилъ третя българска печатница Ив. А. Богоевъ (Богоровъ), който послѣ я продаде на Александръ Екзархъ.

Нъ тия типографии бѣхѫ недостатъчни за да може да се отпечати въ тѣхъ всичкия писменъ материялъ, затова ние виждаме, че нашитѣ работници сѫ прибѣгвали до типографиитѣ въ чужди страни. Български книги сѫ печатани въ типографиитѣ, находящи се въ Одесса, Букурещъ, Бѣлградъ, Крагуевацъ, Москва, Петерсбургъ, Брашовъ, Лейпцигъ, Пеща, Будимъ, Виена, Новий-Садъ Златний-прагъ, Землинъ, Лондонъ и други мѣста, било въ частни, било въ правителственни типографии.

Образованието, което сѫ получавали младитѣ ученици въ народнитѣ ни училища е било първоначално. Заедно съ распространението на образователното движение и съ растението числото на училищата, уголѣмявало се и стрѣмлението за наука; появили се много младежи, за които получваното имъ образование въ народнитѣ ни училища било недостатъчно: за това множество ученици отивали да посѣщаватъ по-високитѣ училища, като: въ Москва, Одесса, Петербургъ, Виена, Бѣлградъ, Загребъ, Киевъ, Прага, Парижъ и въ други европейски градове. Слѣдъ врьщанието на тия младежи захванахѫ да се явяватъ на книжевното поле и по-сериозни, и по-ученн списатели. Отъ това национално образователно движение враждата и противодѣйствията на грьцкото духовенство вземаха все по-голѣмъ размѣръ, ставахѫ по-нетърпими и — борбата избухна!

Писменната книжевность въ тоя периодъ, прѣдъ видъ на найсѫщественнитѣ потрѣбности и нужди за народното образование е била исключително педагогическа: главната цѣль на нашитѣ списатели бѣ да дадѫтъ на народа елементарни познания, да разбудятъ въ него националното чувство, което бѣше затѫпено, нъ което бѣше необходимо нужно за настѫпающата борба. Затова въ тоя периодъ ние виждаме: буквари, аритметики, грамматики — нужни за учеб-

ници, правила за благонравие и други полезни книжки; за това въ тоя периодъ ние невиждаме специялисти списатели, нъ енциклопедисти. Нашата книжевна дѣятелность съчува тоя характеръ и до по-ново време, та едва сега почнува да се промѣнява.

Относително читалища и други образователни дружества въ врѣме на тоя периодъ, освѣнь читалището въ Ломъ, за сега нѣмаме никакви данни за други. Нѣма съмнѣние обаче, че и въ други нѣкои градове е имало читалища, за които, вѣрваме, ще бѫдемъ щастливи да спомренемъ другъ пѫть за тѣхъ.

Г. Литературнитѣ произведения на чуждитѣ списатели върху България и Българския народъ.

§. 61. Нашето възраждание привлѣче вниманието на мнозина чужденци и ги заинтересува да изучятъ нашата история и нашия народъ. Независимо отъ това, Балканския полуостровъ, съ своето географическо и топографическо положение; съ своитѣ революции, станали въ разстояние на единъ вѣкъ, и съ своето значение за всеобщата свѣтска търговия, побуди мнозина отъ европейскитѣ учени да го изслѣдватъ заедно съ народитѣ, които обитаватъ на него. Въ какво отношение и съ каква цѣль и да сѫ били тия изслѣдвания, понеже прѣдмѣтътъ имъ е нашето отечество и нашия народъ, то интересно е да знаемъ, както имената на тия чужденци, тъй и тѣхнитѣ книжевни трудове върху насъ.

Въ врѣме на тоя периодъ ние има да забѣлѣжимъ слѣдующитѣ учени мѫжье:

а) Архимандритъ Йованъ Райчь (1726-1802). Той се родилъ въ Карловци на 1726 г., училъ се при първитѣ учители, дошли изъ Руссия; слѣдъ това продължилъ е науката си въ Коморанъ, Шопронъ. Въ 1753 г. отишълъ въ Киевъ, кѫдѣто е слѣдвалъ семинарията и духовната академия, а послѣ прѣкаралъ една година и въ Москва. Като свършилъ учението си, той почнѫлъ да работи върху историята на своя народъ. За тая цѣль той е пѫтувалъ до Цариградъ и Св. Гора, за да събира материялъ за своята книга. Въ 1758 г. Архимандритъ Раичь пристигнѫлъ въ Св. Гора, гдѣто се срѣщнѫлъ съ Отца Паисия, когото е и побудилъ да работи върху историята на Българский народъ. Слѣдъ завръщанието си въ своето отечество той е прѣподавалъ богословски прѣдмѣти въ Новий-Садъ. Въ 1772 г. той станѫлъ архимандритъ въ Ковильския мънастиръ, кѫдѣто послѣ и умрѣлъ въ 1802 г. Нему е било прѣдлагано петнадесеть пѫти епископски санъ, нъ той, посвятенъ въ историята на своя народъ, никакъ не рачилъ да приеме. Съ своитѣ трудове по историята на сърбския народъ той е получилъ прозвание: *„Отецъ на сърбската история“*. Въодушевляванъ отъ по-високи и благородни мисли и идеи, ржководимъ отъ общитѣ и еднакви интересси на двата народа: сърбский и българский, и увѣренъ въ това, че тѣхното щастие и прѣуспѣване лѣжи въ тѣхната братска солидарность — той е изслѣдвалъ общата история на всичкитѣ южни Славяне: Българе, Сърбе и Хървати. Плодътъ на неговия многогодишенъ трудъ се явилъ въ

забѣлѣжителното съчинение: „**Историа Славянскихъ народовъ, най-паче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ**“ въ 4 тома, напечатани въ Виена (Бечь) 1794—95 г. Второто издание е напечатано въ Будимъ 1823 г. Езикътъ му е славено-сърбский, както пишѣхѫ въ онова врѣме почти всички; които свършвахѫ русски духовни заведения.

б) **Вукъ Стефановичь Караджичь** (1787—1864). Родилъ се е въ Ядаръ въ село Тршичь (Сърбия) на 26 Октомвр. 1787 год. Въ врѣме на прѣдишнитѣ австрийски войни въ 1737 г. семейството му дошло изъ Дробнякъ (Херцеговина) въ Ядаръ. Тукъ той е посѣщавалъ училището, гдѣто е получилъ пьрвоначално образование; въ врѣме на възстанието въ 1804 г., когато се подигна окрѫгътъ Ядаръ, той е билъ писарь на прѣдводительтъ *Кюрчията*. Когато турцитѣ убихѫ Кюрчията, той — Вукъ отиде да се учи въ Карловци, кѫдѣто е слѣдвалъ наукитѣ си въ голѣма бѣдность; между друго, той е училъ и нѣмский езикъ. Послѣ се върнѫлъ пакъ въ Сърбия и билъ въ служба. Когато въ 1808 година се отворила въ Бѣлградъ „*велика школа*“, той се записалъ като ученикъ, нъ по причина на болесть напустнѫлъ. Слѣдъ нѣколко врѣме, той оздравѣлъ, нъ останѫлъ хромъ съ единъ кракъ и до смъртьта си той се подпиралъ съ патерица. Въ 1813 год., когато Сърбия подпадиа изново подъ Турцитѣ, Вукъ отиде въ Виена. Тамо се запознялъ съ тогавашнитѣ учени Сърбе, а особенно съ Давидовича и Фрушича, които биле почнѫли да издаватъ „*Српске Новине*“ и съ ученния Словинецъ *Копитара*, пьрвия славянски филологъ и археологъ въ онова врѣме.

Вукъ е наченѫлъ тука своята литературна дѣятелность, която е направила епоха въ ново-сърбската книжевность и която е обезсмъртила името му и спечелила му лестното прѣзиме: „*отецъ на ново-сърбската книжнина*“. Главната Вукова заслуга въ сърбската литература е тая, гдѣто той разработи просто-народния езикъ и даде му пьрво мѣсто въ сърбската книжнина. Всичкитѣ му съчинения сѫ отъ голѣма важность не само за сърбскитѣ, нъ и за всѣкой славянски филологъ.

Освѣнь разнитѣ негови съчинения върху сърбския езикъ, той е написалъ нѣщо и за забравения тогава български езикъ. Побуденъ отъ Копитара въ 1821 год., въ писмото си до Д-ра Фрушича, Вукъ пьрвъ е показалъ разницата между сърбския и българския езикъ. Въ притуркитѣ къмъ сравнителния С.-Петерсбургский словаръ на всичкитѣ езици въ 1828 год. Вукъ е издалъ *съкратение на Българската грамматика, образецъ изъ библията, нѣколко народни пѣсни и проектъ на българското правописание.* Заслугата, която е принелъ Вукъ на български езикъ съ тия малки книжевни трудове, е значителна: той пьрвъ е разяснилъ понятията на славянскитѣ филолози върху българския езикъ

в) **Йосифъ Добровски** (1753—1829), основателъ на славянската филология. Той се родилъ отъ родители Чехи на 17 Августъ 1753 г. въ Гиерметъ (Gyermet), не далеко отъ Раабъ въ Маджарско. Училъ се пьрвоначално на нѣмский езикъ и едвамъ въ 1763 година той биде пристъ въ незутския орденъ, а слѣдъ унищожението на орденътъ той се върна въ Чехско и продължи богословскитѣ науки въ Прага. Отъ 1790 год. подъ покровителството на графската кѫща „*Ностицъ*“, въ която бѣше домашенъ учитель, той почна своитѣ филологически штудии. Всичкитѣ му съчинения

сѫ писани или на нѣмски, или на латински: той мислеше, че не бѣше му още врѣмето да се пише на чехски; всичкитѣ му съчинения по-послѣ сѫ издадени на чехский езикъ отъ Ханка. Той е обогатилъ чехската книжевность съ разни съчинения. Съчиненията, въ които се е коснѫлъ и до нашата история, нашия езикъ сѫ слѣдующитѣ:

α) „Glagolitica". Прага 1807 г. Второ издание отъ Ханка 1832 г. Въ това си съчинение Добровский разглежда историята на глаголицата. Тукъ той изказва мнѣние, че тя е съчинена отъ католицитѣ въ XIII вѣкъ.

β) *„Institutiones linguae slavicae veteris"* Wien 1822 г. Едно отъ забѣлѣжителнитѣ му съчинения, въ което разгледва направата и свойствата на стария славянский езикъ.

γ) *„Проектъ за единъ общъ етимологиконъ на славянскитѣ езици"* (Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der Slav. Sprachen. Prag 1813 г. Второ издание Ханка 1833 г.).

δ) *„Славенъ"* (Slavin) 6 тома. Прага 1802 г. 2 изд. Ханка 1834 г.

ε) *„Слованка"* 2 т. Прага 1814 г. Въ това съчинение той е считалъ български езикъ като нарѣчие отъ сърбския езикъ.

ϛ) *„Кириллъ и Методий"* (Cyrill und Method der Slaven Apostel). Прага 1823 г.

Въ всичкитѣ тия книжевни трудове има драгоцѣненъ материялъ за българската история и филология.

г) **Копитаръ Вартоломей** (1780—1844). Также единъ отъ знаменититѣ слависти. Родилъ се е 23 Августъ 1780 год. въ Репнье (Repnje) въ Крайна. Пьрвоначалното си образование получилъ въ Лайбахъ, а послѣ въ Виена. Тука около 1808 г. посѣщавалъ юридический факултетъ, нъ особенно е обикнѫлъ славянската филология. Като плодъ на неговитѣ книжевни занятия явило се пьрвото негово забѣлѣжително съчинение: *„Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steyermark"*. *Laibach* 1808 г. и *„Glagolita Clozianus"*. *Wien* 1836 г. Въ пьрвото съчинение ние виждаме свойствата на словенския езикъ, а въ второто, той обяснява единъ старобългарский глаголский писменъ паметникъ, като доказва, че глаголицата е по-стара отъ кириллицата.

Освѣнь тия съчинения, Копитаръ е написалъ още много важни нѣща, на които издаването е започнѫлъ *Миклошичъ* въ 1857 г. подъ название: „Sammlung Kopitar's kleinern Schriften . . . . . " I Bd. Wien 1857. Копитаръ умрѣлъ въ 1844 год.

д) **Шафарикъ Павелъ Иосифъ.** Единъ отъ знаменититѣ работници на полето на славянскитѣ езици и славянската палеонтология. Роденъ на 13 Май 1795 г. въ Кобелярово (Kobelyarovo) въ Словиния, той получилъ пьрвоначалното си образование въ гимназията въ Розенау и Добшау; послѣ е слѣдувалъ филологията, теологията и маджарското право въ лицейтъ въ Кезмаркъ, нъ още отъ младо врѣме е усѣщалъ особенна наклонность къмъ изучването на славянскитѣ езици и славянската литература. Въ *Йенския* университетъ, освѣнь философическитѣ и теологически лекции, той е слушалъ още и естественнитѣ науки, като не изоставилъ никакъ и студиитѣ си по славянската филология. Въ 1817 г. въ Презбургъ е билъ приватенъ учитель, а слѣдъ двѣ години станѫлъ професоръ въ сръбската гимназия въ Новий-Садъ, кѫдѣто е испълнявалъ и длъжностьта на дирек-

торъ. Въ 1833 г. той се върна въ Прага и прѣдаде се на изучване чехско-словенската литература. Билъ е цензоръ, а въ 1841 г. — библиотекарь, въ която длъжность е останѫлъ до 1860 год. Той бѣ заболѣлъ отъ мозъчна болѣсть, отъ която и умрѣлъ въ Виена на 27 Юний 1861 год.

Той е писалъ на чехски и нѣмски. Главното съдържание на съчиненията му е било славянската филология и археология.

Отъ съчиненията му заслужватъ тукъ да бѫдатъ споменати:

α) *„Geschichte der Slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten“*. Ofen 1826 VIII и 524 стр. Съчинение, въ което всичкитѣ славянски племена сѫ събрани въ едно цѣло — трудъ исключително библиографически, нъ освѣтленъ съ много хубави философско-исторически обяснения. Той самъ видѣлъ недостатъкътъ на тоя свой трудъ и почнѫлъ да го прѣработва въ форма чисто биографическа и библиографическа; нъ трудътъ му останѫлъ недовършенъ: той приготвилъ само сърбо-хърватската и словинска части, които били издадени слѣдъ смъртьта му отъ И. Иречка („Geschichte der südslawischen Literatur“. Herausg. von I. Irecek. Prag. 1864—65. 3 части.

β) *„Ueber die Abkunft der Slaven* nach Surowiecki“ Ofen 1828.

γ) „Serbische Lesekörner oder Historisch kritische Beleuchtung der serbischen Mundart“ Ofen 1833

δ) „Slovanské Starožitnosti“ Praha 1837 2 изд. 1858 г.

Тоя е най-знаменитий неговъ трудъ и най-важенъ за цѣлата славянска литература. Той е исходната точка на всичкитѣ други трудове по изучването на старославянската история. За кратко врѣме книгата била прѣведена на полский, русский и нѣмский езици и спечелила за Шафарика широка и учена слава. Съчинението му било раздѣлено на двѣ части: историческа и битна. Излѣзнѫлата часть е историческа, а втората не била довършена, а издадена е на откѫслеци въ разни периодически списания.

ε) *„Slovanský narodopis“*. Praha 1842 год. 3 издание 1850 год. По обемътъ си малъкъ, нъ по съдържанието си капиталенъ трудъ за цѣлото славянство. Тая малка книжка съдържава прѣгледъ на славянската етнография и е придружена съ първа етнографическа карта на славянскитѣ племена.

ζ) „Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův“ Praha 1851 год. 2 издание 1873 год. Въ тая книга се прѣтърсва и испитва южнославянската древность.

η) Pohled na prvověk hlaholského písemnictví“ 1852 год. Статия напечатана въ «Часописътъ». — „Památky hlaholského písemnictví“. Прага 1853 год. „Glagolische Fragmente“. Прага 1857 год. и „Über die Heimath und den Ursprung des Glagolitismus“. Прага 1858 год.

Въ всичкитѣ тия съчинения Шафарикъ прѣтърсва въпросътъ за произхождането на глаголицата. Изъ начало той мислилъ, че глаголицата не е по-стара отъ кириллицата, а направена по образъ на послѣднята; нъ послѣ измѣнилъ мнѣнието си и утвърждавалъ, че глаголицата е оная азбука, която е изнамѣрена отъ Кирилла, а кириллицата не е нищо друго освѣнъ усъвършенствувана глаголица — усъвършенствуване, направено отъ Св. Климента.

в) **Миклошичъ Францъ** 1813 – ? Единъ отъ най-знаменититѣ и уче-

нитѣ настоящи слависти. Той се родилъ на 20 Ноември 1813 год. въ Лусенбергъ въ Щирия и получилъ срѣднето си образование въ гимназиитѣ въ Вараждинъ и Мариборъ, а въ университета въ Грацъ слушалъ правото и философията, отъ кждѣто на 1837 год. излѣзнжлъ съ стьпень: «докторъ на правото». Изначало той се занимавалъ съ адвокатство, нъ слѣдъ запознаването си съ Копитара, тоя послѣдний го отстранилъ отъ тоя пжть. Миклошичь знаялъ грьцкий езикъ много хубаво още отъ гимназията и обичалъ да изучава езицитѣ. Копитаръ го убѣдилъ да се посвяти на славянската филология, което Миклошичь и направилъ. Въ 1844 год. той постжпилъ въ придворната библиотека, гдѣто намѣрилъ доволно спомагателни срѣдства за своитѣ студии. Въ 1850 год. той билъ назначенъ за професоръ въ Виенския университетъ, гдѣто още въ 1853 год. билъ избранъ за „*rector magnificus*“. Отъ това врѣме, па и до днесь, той работи върху славянската филология. Отъ неговий книжевенъ трудъ сж излѣзнжли много знаменити съчинения. Между многото негови книжевни дѣла, споменуваме слѣдующитѣ:

α) „Radices lingvae palaeoslovenicae“ Lpg. 1845 год.

β) „Lexicon lingvae palaeoslovenicae“. Wien 1850 год. 2 изд. 1865 год.

Прѣдмѣтъть на тия двѣ съчинения е старий славянский езикъ съ неговитѣ свойства; съ тѣхъ Миклошичь е доказалъ дълбокото си познавание на езицитѣ: славянский, старогрьцкий и латинский.

γ) „Vergleichende Grammatik der slav. Sprache“ Bd. I. Lautlehre Wien 1852. Bd. III. Formenlehre 1856 год. Това съчинение е продължено и свършено сега. За него ще говоримъ въ новия периодъ.

δ). „Vita S Clementis“ Виена 1850 год.

ε). „Codex Suprasiliensis“ Виена 1851 год.

ϛ). „Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen“. Wien 1856 год.

Всичкитѣ тия негови съчинения съдържаватъ драгоцѣненъ материялъ за българската история и филология. Ние ще се повърнемъ пакъ върху книжевнитѣ трудове на Миклошича.

ж) Викторъ Григоровичь. Професоръ на славянскитѣ езици при казанския университетъ, въ 1844 год. той прѣдприе пжтешествие по България съ научна цѣль. Въ България е прѣкаралъ единадесеть мѣсеци, гдѣто е изучавалъ нашитѣ писменни паметници. Резултатътъ на научнитѣ си изслѣдвания и впечатления отъ това пжтешествие той изложи въ особенна книга подъ заглавие: „*Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи*“. Казань 1844 год. 2 изд. 1877 год. Хубава книга, въ която има забѣлѣжени много интересни нѣща за нашата история.

з) А. Гилфердингъ знаменитъ русский списатель. Въ нашата книжевность той се помепува съ своитѣ „*Письма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ*“. Москва 1855—59, напечатани изначало въ «Собраніе сочиненій» т. I Спб. 868, а по-послѣ отпечатани въ особенни двѣ книжки.

Отъ славянскитѣ списатели, които сж споменжли нѣщо за насъ и за нашата история сж още и слѣдующитѣ:

и) Штулцъ W. Stulc. Между другитѣ свои литературни съчинения въ чехската книжевность, той е написалъ още и: „Wypsáni života swatých bratří Cyrilla a Methoda“ Praha 1847. „Život sv. Cyrilla a Methoda, apostolů slowanských“ Praha 1857.

к) **J. Berčič** написалъ: „Christomathia lingvae veterosloveniсae charactere glagolico“. Прага 1859.

л) **Jakič** написалъ: „Pregled turskog carstwa v Evropi“. Zagreb 1850.

м) **В. Ханка** написалъ: „Остатъци славянскаго богослуженія у Чеховъ“. Прага 1859 год.

н) **К. Калайдовичъ** написалъ: „Іоаннъ Екзархъ болгарскій“. Спб. 1824.

о) **П. Кёппенъ** написалъ: „Собраніе словенскихъ памятниковъ, находящихъ ся въ Россіи“ Спб. 1827 год.

п) **Пуквиль Франсоа** (François Charles Pouqueville). Той се родилъ на 1770 год., а умрѣлъ въ 1838 год. Той е билъ родомъ френецъ, а по звание лѣкарь и прьвъ работникъ по изучване нашето отечество въ настоящето столѣтие. Той бѣше членъ въ научната експедиция, испратена въ Египетъ. При завръщанието на експедицията, корабътъ ѝ падна въ ржцѣтѣ на мусулманскитѣ пирати отъ Алжирия, и Пуквиль трѣбваше да прѣкара три годинъ въ робство при турцитѣ Описание на тия свои приключения издаде въ три книги подъ заглавие: „*Voyage en Morée, Constantinople, et Albanie*“. Paris 1805. 3 voll. Въ тая книга той помѣсти и различни записки отъ нѣкои свои другари, които прѣоблѣчени като татаре, минѫли сѫ въ онова врѣме отъ Цариградъ прѣзъ българскитѣ и срьбски страни, прѣзъ Самоковъ, Кюстендилъ и Скопие за въ Дубровникъ.

Въ 1805 год. Пуквиль биде испратенъ отъ Наполеона като посланникъ при Али-паша въ Янина, гдѣто тогава той владѣеше като независимъ господарь. Въ това си звание той пропѫтува Албания, Епиръ и нѣкои части отъ южна Македония, и резултатътъ отъ това си научно изслѣдование той изложи въ едно съчинение, пълно съ географически, етнографически, исторически и археологически материяли, прѣдставени въ хубавъ видъ и привлѣкателенъ стилъ. Заглавието на книгата е: „Voyage de la Grécе“. Paris 1820—25 год. 5 voll. 2 издание 1826 год. Въ това съчинение сѫ помѣстени и пѫтнитѣ бѣлѣжки на по-младия му братъ Хюгенъ, който въ 1806 год. прѣмина Босна и посѣти Новий-Пазаръ и Прищина.

р) **Ами Буе** (D-r. Ami Bouè). По народность французинъ, а по религия протестантинъ. Той се родилъ въ Хамбургъ въ 1794 год., а училъ се въ Женева и въ Англия. Това е повлияло върху му та той е обичалъ еднакво и Френцитѣ, и Германцитѣ, и Англичанитѣ — той е билъ въ сѫщата смисъль космополитъ. Изначало е билъ медикъ, а по-послѣ се посвятилъ на геологията и минералогията. Понеже наслѣдилъ отъ родителитѣ си голѣмо богатство, тойималъ възможность да пропѫтува по-голѣмата часть отъ Европа. Особенно е обичалъ да пѫтува по Балканский полуостровъ. Цѣла Европейска Турция той кръстосва въ разстояние на четире години; 1836, 1837, 1838 и 1839, и то всѣкога прѣзъ лѣтнитѣ мѣсеци. При това свое пѫтуване, той е билъ придружаванъ отъ нѣколко по-млади учени геолози французи: *Viquesnel, Montalembert* и моравския ботаникъ *Фридрихсталъ*. До колко живо се интересувалъ Ами Буѐ да познае и изучи отечеството ни, доказва отъ съдържанието на неговитѣ съчинения върху него. Обаче голѣмата му воля да изучи по-основно и по-обширно страната ни се доказва още и отъ това, гдѣто на Балканский полуостровъ нѣма нито единъ голѣмъ пѫть, по когото да не е минувалъ Буѐ: той е кръстосвалъ наврѣдъ отъ край до край. За да изучи по-добрѣ страната, Ами Буѐ прѣдварително се билъ потрудилъ да поизучи мѣстнитѣ езици, а осо-

бенно турския и срьбския и съ това да може да избѣгне посрѣдничеството на тълмачитѣ, които всѣкога сѫ прѣдставлявали нѣщата невѣрно. Имената на прѣдмѣтитѣ въ съчиненията му сѫ означени на петь езици: турский словенский (срьбский и българский), арбанашкий, ромѫнский и грьцкий.

Резултатътъ на тия научни изслѣдвания Ами Буѐ е изложилъ въ четире томове подъ заглавие: „La Turquie d' Europe ou observation sur la geographie, la geologie, l' histoire naturelle, la statistique, les moeurs. les coustumes, l' archeologie. l' agricoulture, l' industrie, la commerce, les gouvernements divers, le clergè, l' histoire et l' etat politique de cette empire". Paris 1840. 4 Voll. (Европейска Турция или наблюдения върху географията, геологията, естественната история, статистиката, нравитѣ и обичаитѣ, археологията, земледѣлието, индустрията, търговията, разни правителства, духовенството, историята и политическото положение на това царство). Самото заглавие показва разнообразното и богато съдържание на книгата. На всичкитѣ по-подирни пѫтешественници по Балканский полуостровъ тя е послужила като основа и спомагателно срѣдство при тѣхнитѣ изслѣдвания. И день днешний тя служи като драгоценно срѣдство за оногова, който би искалъ да изучава нашето отечество, а пъкъ за всегда ще остане като скѫпъ писменень паметникъ, въ който е описано вѣрно положението на Турция и на народитѣ, живущи въ нея, въ началото на настоящето столѣтие.

Пьрвия томъ съдържава общъ прѣгледъ на географията и геологията на страната, нѣщо за животнитѣ и растенията на полуострова и свьршва съ нѣкои метеорологически бѣлѣжки за климата. Въ тоя томъ виждаме пьрво основателно изложение на планинскитѣ вериги и на рѣкитѣ съ тѣхнитѣ притоци.

Втория томъ съдържа етнографическо описание: народитѣ, езицитѣ, тѣлеснитѣ имъ свойства, тѣхнитѣ характери, облѣкла, жилища, нрави и обичаи и социялнитѣ отношения на народитѣ. Въ тоя томъ има забѣлѣжено нѣщо и за старинитѣ.

Третия томъ съдържава нѣщо за земледѣлието, индустрията, занаятитѣ и търговията; въ него се описва и турското управление въ провинциитѣ. Въ тоя томъ е вмѣстено и дьржавното устройство на Чьрна-Гора, Сьрбия и Влашко.

Четвьртия томъ съдържава нѣща за политическата и военна важность на всѣкоя отъ странитѣ, които образуватъ Балканский Полуостровъ; изложени сѫ и тогавашнитѣ политически стрѣмления на народитѣ и турскитѣ реформи. Въ него се намира кратъкъ исторически прѣгледъ на Сьрбитѣ, Бошняцитѣ, Чьрногорцитѣ, Далматинцитѣ и Албанцитѣ. Къмъ тоя томъ има приложения, въ които се описватъ обширно и подробно главнитѣ пѫтища отъ градъ до градъ съ обозначение на разстоянието имъ.

Отъ тоя монументаленъ трудъ всичкитѣ клонове на науката се обогатихѫ, съ по нѣщо новооткрито и изслѣдвано. Въ прѣдговоръ тъ му Ами Буе обрьща вниманието на Европейцитѣ върху славянскитѣ племена, живущи на Балканский Полуостровъ, за които той говори съ много топли думи.

Освѣнь тая книга Буе е написалъ еще двѣ: „Récueil d'Ainerаires dans la Turquie d'Europe" Wien 1854 г. 2 Voll" „Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemin de fer dans la Turquie d'Europe" 1852 г. Въ пьрвото съчинение намѣрваме много хубавъ и важенъ

материялъ за топографията на Балканский Полуостровъ съ кратки, ясни и живописни описания на прѣдѣли, градове и пѫтища.

Въ втората книга има интересенъ материялъ за бѫдѫщитѣ пѫтища и желѣзници въ европ Турция. Тая книга днесь е полузабравена.

Той е писалъ още различни научни статии по минералогията и географията въ разнитѣ научни журнали и академически сборници на френский, нѣмский и английский езици. Всичкитѣ статии сѫ на брой 250. Ами Буе умрѣлъ на 9/21 Ноемврий 1884 год. въ Виена, кѫдѣто бѣше се установилъ да живѣе отъ прѣди 25 години.

с) Августъ Викеснелъ. (Auguste Wiquesnel). Той се занималъ съ изучването и изслѣдването на Родопскитѣ планини. Резултатътъ на тия изслѣдвания е голѣмата му карта на Тракия: *„Carte de la Thrace d'une partie de la Macédoine et de la Moesie“. Paris* 1854 г. То е единъ атласъ, който съдържа 16 карти. Освѣнъ тая карта Викеснелъ е написалъ друго едно съчинение подъ заглавие: „Voyage dans la Turquie“. Paris 1867 г., отъ което е излѣзнѫлъ само първия томъ. Навѣрно той щѣше да напише още нѣщо върху нашето отечество, ако смъртьта не бѣ прѣкратила животътъ му. Той умрѣлъ 1867 год.

т) Д-ръ А. Гризебахъ. Той е нѣмский ботаникъ и професоръ въ Гетингенския университетъ, който въ географията на ботаниката — фитогеография — се счита като единъ отъ най-голѣмитѣ авторитети. Той е посѣтилъ и нашето отечество, изслѣдвалъ е научно флората и написалъ е драгоцѣнни съчинения както за нашата домашна флора, тъй и за науката въобще. Той е пропѫтувалъ отъ Ц-градъ до Далмация. Посѣтилъ е Св. Гора, Солунъ, планинитѣ: *Пиджс, Перистери, Шаръ, Люботрънъ* и много други страни и мѣста. Резултатътъ на тия свои испитвания е изложилъ въ своето хубаво съчинение: „Reise durch Rumelien“ Göttingen 1841 г. 2 т. Това съчинение е едно отъ най-хубавитѣ произведения по пѫтешественната литература.

у) Д-ръ Йосифъ Миллеръ. Той е Чехъ и билъ лѣкарь въ Далмация. По случай на разни заразителни болѣсти той билъ испращанъ нѣколко пѫти въ ближнитѣ прѣдѣли по европейска Турция, за да изучава здравословното положение на тия прѣдѣли. Той бѣлѣжилъ своитѣ наблюдения и всичко изложилъ въ своята книга подъ заглавие: „Albanien, Rumelien und die Österreichisch-montenegrinische Grenze“ Praga 1844 г. Тя съдържава много любопитни подробности за жителитѣ, умственното имъ развитие, земледѣлието, скотовъдството, индустрията, за климатътъ, медицинскитѣ особености и пр. на провинциитѣ: Скадърска, Призрѣнска и Битолска. Прѣдговоръть въ тая книжка е писалъ Павелъ Йосифъ Шафарикъ, за когото говорихме.

ф) М. Бланки единъ отъ прочутитѣ списатели по народната икономия. Въ врѣмето на клания, които извършихѫ турскитѣ баши-бозуци въ Пиротско, Нишско и Лѣсковско въ 1841 год. по причина на възстанието, френското правителство испрати Бланки да проучи и изслѣдва на самото мѣсто извършеното злодѣйство. Той пропѫтува прѣзъ Видинъ, Бѣлоградчикъ, Пиротъ, София и отъ тамо до Ц-градъ. Резултатътъ отъ това пѫтешествие и изслѣдване Бланки изложи въ знаменитата си книга: „Voyage en Bulgarie“ Paris 1843 г., въ която той излага особенно и-

кономическото, земледѣлческото и индустриялното състояние на нашия народъ въ онова време. Тая книга е много важна за нашитѣ икономисти: защото съдържава хубавъ материялъ за бждащитѣ дѣйци по народната икономия. Въ това си пжтуване Бланки билъ придруженъ отъ А. Александръ, като тълмачь.

х) **Молтке** Н. v знаменития прусский въ сегашно врѣме фелдъ-маршалъ и началникъ на генералния щабъ; той като младъ офицеринъ пропжтува прѣзъ нашето отечество съ научно-военно-стратегическа цѣль въ 1835—19 год. и резултатътъ отъ това свое пслѣдуване написалъ и издалъ въ нѣколко книжки:

а) „Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei" (1853—59). 3-то издание Берлинъ 1877 год.

б) „Der russisch-türkische Feldzug in der Europäischen Türkei 1828 und 1829". — Berlin 1845.

Тая послѣднята е особенно важна за нашитѣ военни.

ц). *C. Robert.* написалъ книга: „Les Slaves de Turquie". Paris 1843. 2 vol съ хубаво и любопитно съдържание относително нашия народъ и нашето отечество.

ч). *Hipq. Desprez* написалъ книга: „Les peuples de l'Autriche et de la Turquie" Paris 1850. 3 vol.

ш). *Engel* написалъ хубаво съчинение за нашия народъ съ заглавие: „*Geschichte der Bulgaren in Moesien*" Halle 1797.

щ). *D-r Heinrich Kiepert* съставилъ географическа карта на нашата страна подъ заглавие: „General karte der Europ. Türkei". Berlin 1853. 4 голѣми листове.

И така, въ заключение на тоя периодъ ние виждаме, че възраждането се извърши за осьмдесетъ и двѣ години, т. е. за единъ человѣчески вѣкъ. Такава бързина въ нашето възраждание заслужва наистина удивление.

Въ началото на тоя вѣкъ нашия народъ бѣше изгубенъ. За неговото сжществувание се незнаеше нищо, а за неговото възраждание и пробуждание имаше силни причини да се мисли, че това е почти невъзможно. Нъ едвамъ се испълни половинъ столѣтие — и на всѣкждѣ ние виждаме патриоти, учители и свещеници; на всѣкждѣ изникнахж български народни училища, даже и по селата; появихж се български книги (160) български журнали и вѣстници (4), които намирахж голѣмо число жадни читатели за наука — съ една дума ние виждаме нашия народъ съвсѣмъ промѣненъ и упжтенъ къмъ напрѣдъкъ.

Тоя дълбокъ корененъ прѣвратъ въ нашия народъ се извърши не чрѣзъ силата на байонетитѣ, не чрѣзъ сждѣйствие на народно правителство, а — чрѣзъ смиренно слово, прѣслѣдвано немилостиво отъ грѣцкия клиръ; чрѣзъ искренно проповѣдвание и убѣждение, гонено и подозирано отъ турското правителство; чрѣзъ книгитѣ и училищата на чело съ скромнитѣ учители — български апостоли, и чрѣзъ скромного сждѣйствие на родолюбивитѣ граждане и священиции.

Тоя прѣвратъ въ България не се извърши въ полза на нѣ-

коя политическа система, както това стана на западъ, а извърши се въ полза на националното възраждание. Българетѣ сѫ искали да бѫдѫтъ Българе. Тая идея бѣ обухванала и прѣодолѣла всестранно нашия народъ: нито единъ българинъ, билъ той търговецъ, билъ той свещенникъ, билъ той монахъ, билъ той селянинъ, билъ той гражданинъ — не се е съмнѣвалъ, че еллинизмътъ въ България е най-голѣмото зло за нашето прѣуспѣвание и всичкитѣ до единъ се завзехѫ да го отхвърлятъ.

Отъ това се породи оная голѣма борба съ грьцкото духовенство, която носи название «български цьрковенъ въпросъ».

Врѣмето на новата ни литературна дѣятелность до освобождението на една часть отъ цѣлокупна България (1885—1878).

А. Български цьрковенъ въпросъ.
Б. Домашнитѣ книжевни произведения въ тоя периодъ.
В. Книжевнитѣ произведения на чуждитѣ списатели върху България и Българския народъ.

А. Български цьрковенъ въпросъ.

§. 62. Нашето пробуждание и възраждание е вече извършено и е фактъ свършенъ. Движението за национално въздигание и прѣуспѣвание, почнѫто отъ вѣчно-зеленитѣ врьхове на Атонъ, поддьржано отъ цѣлъ редъ български патриоти и подкрѣпено отъ Габрово, обухващаше все по-голѣмо и по-голѣмо пространство. Движението отначало бѣ тихо. Слѣдъ малко, приближавахѫ се отъ къмъ Цариградъ вѣтрове, които имахѫ за цѣль да прѣвьрнѫтъ тихото движение въ силна буря.

Бурята настана.

Борбата закипѣ. Борба величественна, която за всѣкога ще украсява страницитѣ на нашата история — борба, въ която цѣлия български народъ влѣзна като единъ человѣкъ. Борба, пълна съ благородство и патриотизмъ, въ която потомството ще чьрпи хубави назидания, пълни съ рѣдки самоотвьржения и пожьртвувания. Тая борба бѣ неравна – отъ една страна убития български народъ съ своята история и своитѣ нѣкогашни исторически права, а отъ друга — грьцкото духовенство, съзнавайки своята неправда, въоружено съ интриги, подлости и насилия.

Българския църковенъ въпросъ е най-важното събитие въ нашата нова история слѣдъ възраждането ни и има голѣма важность не само за политическата ни и църковна история, нъ и за нашата книжнина: защото тоя въпросъ бѣ единъ силенъ двигатель на нашето учебно дѣло. Въ него се показа всичката морална сила, съ която е билъ снабденъ нашия народъ.

Тоя въпросъ не бѣ борба за догмати, нъ борба за националность: Грьцитѣ сѫ искали да държятъ подъ влиянието си българския народъ и посрѣдствомъ него да осѫществятъ великата идея на елинскитѣ патриоти — възстановлението на нѣкогашната Византийска империя, въ нѣкогашнитѣ ѝ граници, а пъкъ Българетѣ сѫ гледали да се оттървѫтъ отъ това влияние и да въздигнѫтъ по-високо значението на своята нация на Балканский полуостровъ.

За да се отпочне тая борба грьцката патриаршия първа е дала причината и знакътъ.

Отварянието на народнитѣ училища навредъ изъ България е слѣдвало съ голѣма бързина и безпрѣдѣленъ ентусиазмъ. Въ тия училища се развивалъ българския духъ и изъ тѣхъ сѫ излизали проповѣдници и апостоли съ чисто национални идеи.

Грьцката патриаршия, която е била по-вече политически клубъ, отъ колкото духовно учреждение, не е можала да гледа съ добро окото тия национални движения у Българитѣ: защото въ народнитѣ училища тя е виждала елементъ, който ще разстрои великата грьцка идея. За това се завзела съ всичкитѣ си сили да убие тоя националенъ духъ още въ зачатието му. Разумѣва се, че, освѣнъ политическата идея, тука е игралъ главна роль и финанциялния въпросъ на патриаршията: защото заедно съ народното пробуждание трѣбвало е да прѣсѫхне и паричната рѣка, която е истичала изъ България, а втичала се въ бездънната пропасть на Фенеръ.

Всичката сила и всичката ярость на грьцкия клиръ сѫ били обърнѫти срѣщу българскитѣ народни учители и училища. Въ тоя си походъ срѣщу българскитѣ патриоти грьцката патриаршия е употрѣбила всичкитѣ законни и незаконни срѣдства: каноническитѣ правила, догматитѣ, дипломатически тънкости, интриги и подлости съ насилия; на това нападение отъ страна на патриатшията, българския народъ е отговорилъ съ отпоръ.

На 2 Ноемврий 1839 год. Султанъ Меджидъ издалъ прочутия по съдържанието си царский актъ «*Гюлханский хатъ-и-шерифъ*», който, между другитѣ правдини е гарантиралъ на раята още и свободата на вѣроисповѣданието. Насърдчени отъ тоя царский актъ,

Българетѣ сѫ се рѣшили да издигнѫтъ гласътъ си по-високо въ полза на своитѣ правдини. Още прѣди издаването на тоя актъ, въ 1833 г. градоветѣ Самоковъ и Скопие, когато умрѣли тамошнитѣ владици, поискали и настоявали прѣдъ патриаршията да имъ се испратятъ за владици, или българе или поне знающи български езикъ, ако се неодобрятъ прѣдставенитѣ отъ тѣхъ кандидати; нъ патриаршията не взела никакъ просбата имъ въ внимание: тя имъ испратила изново владици гърци. Въ 1840 год. Портата, по просбата на видинското население и по прѣпоржката на Видинския Губернаторъ, Хусейнъ-паша, била рѣшила да настои прѣдъ патриаршията, за да се ржкоположи за Видински митрополитъ, диаконъ Дионисий, родомъ отъ Котелъ. Патриаршията по видимому отстѫпила, нъ, щомъ пристигнѫлъ Дионисий въ Цариградъ за ржкоположение, билъ отровенъ отъ фанариотитѣ.

Систематическа борба срѣщу домогванията на патриаршията е отпочнѫта, когато се появилъ на сцѣната хилендарския монахъ Архимандритъ *Неофитъ Бозвели,* родомъ отъ Котелъ. Съ своя живъ и непрѣклонимъ характеръ отецъ Неофитъ е можалъ да поведе борба, за която е начърталъ прѣдварително добрѣ-обмисленъ планъ. Съ своя огненъ и убѣдителенъ говоръ, той е агитиралъ на всѣкѫдѣ, а особенно между селското население и еснафитѣ. Той е билъ още далеко отъ мисъльта: да възстанови старата независима българска църква, а искалъ е само да се ржкоположѫтъ и испратятъ българе епископи тамо, кѫдѣто населението е било чисто българско.

По неговото побуждение народътъ е давалъ на самия Султанъ жалби, въ които сѫ излагали злоупотрѣбленията на гръцкитѣ владици и искали българе епископи. За центръ на своитѣ агитации Неофитъ избралъ Цариградъ, кѫдѣто живѣли хиляди български търговци, занаятчии, градинаре, млѣкаре и хлѣбаре изъ Тракия, Македония и Мизия. Той е първия, който е позналъ голѣмата важность на Цариградъ за българитѣ, ако той се избере за срѣдоточие на нашитѣ национални движения. Горѣщото му желание да се направи въ самия Цариградъ българска църква, въ която да се служи на славянский езикъ и която да свърже и събере въ едно распръснѫтитѣ въ Цариградъ Българе, най-послѣ се осѫществи въ 1848 год. Князь Стефанъ (Стойко) Богориди подарилъ и здание за църква, и мѣсто за съзиждание на нова църква, заедно съ едно друго здание за метохъ. Новата българска църква е била въздигнѫта въ Фенеръ, подъ носътъ на самото фанариотско гнѣздо. Тая малка и скромна църквица много тѣсно е свързана съ нашия църковенъ въпросъ: тя

е била центръ не само за българитѣ, живущи въ Цариградъ, нъ и на цѣлия български народъ; тя е била огнище на нашитѣ национални движения. Отъ тамо е давано направлението къмъ кѫдѣ трѣбвало да се поведе борбата.

Борбата лека-по-лека се распространявала навредъ и прѣдводительтъ е билъ отецъ Неофитъ Бозвели. Патриаршията мислила, че, като отстрани отъ бойното поле прѣдводительтъ, борбата ще утихне и побѣдата ще бѫде отъ къмъ нейна страна. Тя е забравила, че самата борба създава прѣдводители, и, ако се отстрани единъ, то на неговото мѣсто ще дойде другъ. Всичкитѣ стрѣли слѣдователно били обърнѫти срѣщу отца Неофита. По интригитѣ на патриаршията В. Порта испратила отца Неофита на о-въ Прингипо, като единственъ причинитель на всичкитѣ тия смущения въ цѣла европейска Турция. Нъ не останѫлъ тамо той за дълго врѣме. Патриаршията наскоро забѣлѣжила, че отецъ Неофитъ се съобщавалъ съ своитѣ съотечественници, за това издѣйствувала да се испрати той въ Св. Гора, заедно съ Иллариона Стоянова Михаиловский. Тукъ отецъ Неофитъ билъ арестуванъ въ хилендарската влажна кула, кѫдѣто прѣсѣдѣлъ отъ 1845 година до 1849; най-сетнѣ, измѫченъ отъ немилостивото обхождание на тамошнитѣ грьцки калугери и истощенъ отъ влажностьта на тюрмата, отецъ Неофитъ мѫченически умрѣлъ. Той е пьрвия мѫченикъ за нашата самостоятелна народна цьрква и за нашитѣ исторически правдини. Той умрѣлъ, нъ борбата не утихнѫла.

Слѣдъ възстанието, което станѫло въ Видинский окрѫгъ въ 1850 година прѣдизвикано отъ користолюбието на чиновницитѣ, спахиитѣ и на грьцкия владика, турското правителство самò почнѫло да признава основателностьта на жалбитѣ, подавани отъ народа.

Прѣзъ мѣсецъ Августъ 1851 год. патриархътъ билъ принуденъ да рѫкоположи епископъ българинъ, *Илларионъ Макариополский,* нъ не му далъ епархия.

Въ едно кратко врѣме борбата срѣщу грьцкото духовенство станѫла обща и обухванала всичкитѣ по-главни градове въ България. На всѣкѫдѣ се искало равноправность между българския и грьцкия елементи, както въ училищата, тъй и въ цьрквитѣ. Борбата, както споменѫхме, бѣше неравна: отъ една страна грьцитѣ и грьцкото духовенство, подкрѣпявано отъ староосвѣтени привилегии и прѣимущества и поддьржано и отъ самото турско правителство, а отъ друга страна Българитѣ лишени отъ всичко, неподдьржани отъ ни-

кого, а въоружени само съ своитѣ морални сили и права и насърдчавани отъ своята патриотическа журналистика въ Цариградъ.

Въ 1853 год. избухна забѣлѣжителната «*Кримска война*», която пробуди въ Българитѣ изново надѣжда за политическата имъ независимость. Особенно движение се появило между нашата емиграция въ Одесса и Букурещъ. Въ Букурещъ се съставило общество подъ название: «*Епитропия*», а въ Одесса — друго общество, подъ название: «*Настоятелство на Одесскитѣ Българе*». Цѣлта имъ е била филантропическа и политическа. Нъ войната се свърши злополучно за Россия и за Българитѣ: надѣждата на българскитѣ патриоти се осуети. Въ Парижския договоръ отъ 30 Мартъ 1856 год. нищо се не споменѫло за независимостьта на българския народъ, нъ въ него В. Порта била задължена да въведе въ държавата си реформи.

Слѣдъ Кримската война, Султанътъ побуденъ отъ правителствата на Великитѣ сили, на 16 Февруарий 1856 год. издалъ извѣстний «*Хатъ-и-хумаюнъ*», чрѣзъ който на раята се давала религиозна и национална равноправность и нѣкакви граждански права: свобода на религията, свобода на съвѣстьта, смѣсени сѫдилища, приставъ и на Християнитѣ въ държавни длъжности и въ войската и много други. Въ тоя императорски актъ сѫ се прѣдвиждали и нѣкои църковни реформи: платитѣ на владицитѣ и патриархътъ, които сѫ били събирани отъ епархиитѣ по неопрѣдѣленъ начинъ отъ разни духовни обряди и отъ вѣнчила, трѣбвало да бѫдѫтъ замѣстени съ опрѣдѣлена плата и др.

При крайтъ на 1857 год. Видинци подали на В. Порта прошение, съ което просили, щото тѣхния митрополитъ да взема опрѣдѣлена плата съгласно съ духътъ на *хатъ-и-хумаюнътъ*. Патриархъ Кириллъ, комуто било прѣпратено прошението, за да даде своето мнѣние, отговорилъ, че трѣбва да се упази стария редъ.

Наскоро слѣдъ това пристигнѫли депутации отъ много епархии съ подобни просби, а послѣ всичкитѣ колективно подали прошение на правителството, съ което молили да се учреди българска Иерархия.

Съ това български църковенъ въпросъ влиза въ нова фаза.

Движението станѫло общо. И самитѣ гърци почнѫли да се оплакватъ отъ алчностьта на патриаршията и нейнитѣ владици. Това принудило В. Порта да свика християнско народно събрание, което е трѣбвало да размисли и да се посъвѣтва върху неизбѣжнитѣ реформи, които трѣбва да се въведѫтъ въ църкватa. Това събрание е било свикано въ началото на 1858 година и трѣбвало да бѫде

съставено: отъ патриархътъ, седемь владици и 38 прѣдставители, отъ които десеть да бѫдѫтъ избрани отъ Цариградъ, а останѫлитѣ 28 — изъ епархиитѣ. Отъ всичкитѣ епархии, подъ влиянието на грьцкитѣ владици и тѣхнитѣ интриги, Българе прѣдставители били избрани и проводени само отъ Търново, Пловдивъ, София и Видинъ. Нъ отъ тия четирма българе прѣдставители Видинския, Софийския и Пловдивския, при самото отваряние на събранието, като видѣли съставътъ на събранието, духътъ и стрѣмлението на прѣдставителитѣ, напустнѫли засѣданието, като вручили прѣдварително протестъ. Търновский прѣдставитель напустнѫлъ събранието по-послѣ. Слѣдъ дълги съвѣщания, най-послѣ събранието се разнело на 16 Февруарий 1860 година безъ да свърши нѣщо.

Тоя резултатъ на събранието възбудило голѣмо ожесточение на всѣкѫдѣ изъ България. Отъ всичкитѣ градове сѫ испращани протести на В. Везиръ, а съ тѣхъ заедно и жалби срѣщу безнравственността на грьцкитѣ владици. На много мѣста фанариотитѣ били изгонени и замѣстени врѣменно съ управляющитѣ отъ мѣстното духовенство. Цариградскитѣ Българе искали отъ правителството да устрои собственно българска цьрковна администрация; тѣ подкрѣпили своитѣ домогвания съ историческитѣ си цьрковни правдини, съ нѣкогашнитѣ права на каноническитѣ самостоятелни патриаршии: Търновска и Охридска.

Съ това се почнува третята фаза на нашия въпросъ.

Работата стигнѫла до крайность: разни народни буйства станѫхѫ срѣщу грьцкитѣ владици; въ София, Русчукъ, Видинъ, Търново и други мѣста грьцкитѣ владици били испѫдени изъ владишкитѣ домове, забранено имъ е било да влизатъ въ цьрквитѣ и отказана имъ всѣкаква плата. Въ нѣкои мѣста, като Русчукъ и Търново при испѫждането на владицитѣ, женитѣ играли важна роль. Турскитѣ дипломати останѫли поразени отъ това събитие. Тѣ знаяли до сега, че въ Европейска Турция сѫществувала само една народность: «*Ромеи*», «*Урумъ-миллети*», а наведнъжъ излиза, като изъ пепелъта, нова народность съ всичкото си величие, съ непрѣодолима енергия и съ голѣми жизненни сили.

На 3 Априлия 1860 год. Неофитовий другарь, Илларионъ Макариополский, епископъ отъ 1858 год. безъ епархия, служилъ св. литургия въ българската цьрква въ Цариградъ. Когато въ врѣме на св. литургия, както обикновенно се правило, трѣбвало да спомене името на вселенския патриархъ, народътъ му недозволилъ, а настоялъ щото вмѣсто името на патриархътъ, да спомене «*всякое*

православно епископство». Илларионъ благоразумно отстжпилъ на това настоявание на народа и испълнилъ волята му.

Тая постжпка на Илларионa е дала ново направление на борбата: въпросътъ влѣзнжлъ въ нова фаза.

По примѣрътъ на Цариградскитѣ Българе, на всѣкждѣ изъ България исхвьрлили изъ цьрквитѣ името на патриарха и на грьцкитѣ владици и замѣстили го съ името на Илларионa, когото признали за «*свящennоначалникъ*» на българската цьрква.

Движението по цѣла европейска Турция дошло до такава стьпень, щото и самото турско правителство се заинтересувало да испита работата по отблизо: защото патриархътъ увѣрявалъ, че тия движения не сж общи, нъ фабрикосани отъ нѣколко смжтители. По заповѣдь на самия Султанъ, В. Везиръ, Мехмедъ Кжбржзли, излѣзнжлъ да обиколи по-голѣмитѣ градове въ европейска Турция, та самъ да испита желанието на народътъ. На всѣкждѣ В. Везиръ е билъ посрѣщанъ съ жалби срѣщу злоупотрѣбленията на грьцкитѣ владици и е билъ обсипванъ съ прошения, чрѣзъ които се искало независима самостоятелна цьрква, отдѣлна отъ Вселенската цьрква.

Демонстрацията срѣщу грьцкото духовенство била толкова голѣма и така обща, щото патриархъ Кириллъ билъ принуденъ да си даде оставката. На мѣстото му билъ избранъ *Иоакимъ*.

Между това българското движение обьрнжло вниманието на нѣкои католически водители, особенно на полскитѣ емигранти: графъ Владиславъ Замойский и князь Чарторийский.

Ние знаемъ, че Римския пьрвосвященникъ още въ врѣмето на Бориса е искалъ да подвьргне българската цьрква подъ своята власть. Това стрѣмление никога не се е изоставило нито отъ единъ папа. Въ всичкото врѣме на нашата политическа самостоятелность, Римския прѣстолъ е дѣйствувалъ прѣдъ всичкитѣ наши царье въ тая смисъль.

Борбата между грьцкото духовенство и българския народъ възбуди изново въ Римъ надѣжда за сполука

Горнитѣ двама полски аристократе искали, съ помощьта на католическитѣ Дьржави, като покровителствуватъ католицитѣ Българе, да ги присъединятъ къмъ католическата цьрква и чрѣзъ тоя начинъ да отцѣпятъ Българитѣ отъ Руссия. Къмъ тѣхъ се присъединили нѣкои Българе, на чело съ Драганъ Цанковъ и образувала се въ Цариградъ „*Българска католическа (унiятска) община*“. Противъ тая уния сж се произнели всичкитѣ по-видни български патриоти. Цариградската българска община на 20 Априля 1859 год. най-горѣщо протестирала срѣщу унията; при тоя протестъ се присъединили и много други общини изъ провинциитѣ. При всичко това, жестокото прѣслѣдвание, на което е билъ изложенъ българския народъ отъ страна на грьцкото духовенство и турското правителство, спомагало на унията, и тя отначало е имала не малъкъ успѣхъ.

Цанковъ, за да подкрѣпи унията въ 1859 г., почнѫлъ да издава особенъ вѣстникъ, който носеше название: *„България“*. При Цанкова се присъединили нѣкои по-видни Българе. Въ Полянската епархия, вслѣдствие прѣслѣдванията и злоупотрѣбленията на грьцкий владика Мелетия, цѣлото население приело унията. Арменския Патриархъ Хассунъ отслужилъ търже ственна служба и отъ депутацията на българската уния приелъ клетва за вѣрность и прѣданность на Римския прѣстолъ. Цанковъ съ Иосифа Соколский отидохѫ въ Римъ, кѫдѣто Соколский на 8 Априлъ 1861 билъ рѫкоположенъ за Архиепископъ на българската цьрква. Тия сѫ биле най-важнитѣ събития въ историята на унията. Унията е стояла на врьхътъ на своето величие. Изгледвало е, че Римский прѣстолъ сполучи наконецъ въ своитѣ толкозъ-вѣковни домогвания.

Патриаршията биде приведена отъ тия събития въ ужасъ Руссия, кѫдѣто тоя напрѣдъкъ на католическата пропаганда въ България произведе най-лоше впечатление, рѣшила да вземе по-активно участие въ тая грьцко-българска борба. Патриаршията биде принудена да рѫкоположи българинъ епископъ Панаретъ и да го испрати въ Полянската епархия, кѫдѣто унията бѣше съвсѣмъ овладѣла.

Додѣто унията дѣятелно работила Патриаршията съ своитѣ дѣйствия като че ли искала да ѝ подпомогне.

Патриархъ Йоакимъ щомъ дошьлъ на патриаршеския Вселенский прѣстолъ, пьрвата му стѫпка била да отлѫчи Иллариона. Макариополскаго и Авксентия Велесскаго, който бѣше се присъединилъ при Иллариона. Това отлѫчване станѫло на 23 Яннуарий 1861 год. Отъ друга страна, за да може да успокои развълнуванитѣ духове, Йоакимъ поискалъ отъ българскигѣ прѣдставители да му изложятъ писменно искането и желанието на българския народъ. Прѣдставителитѣ му изложили желанието на своитѣ общини въ тъй нарѣченитѣ *«осѣмь точки»*, въ които тѣ искали: народна йерархия и цьрковна автономия съ избираемъ Архиепископъ, който ще има резиденцията си въ Цариградъ и ще признава вьрховната духовна власть на Патриархътъ, комуто и ще плаща годишна опрѣдѣлена една сумма. Патриархътъ отхвьрлилъ тия искания и въ окрѫжното си послание отъ 25 Февруарий 1861 год. той далъ на българитѣ, тъй нарѣченитѣ, *«петнадесеть обѣщания»*, въ които обѣщавалъ слѣдующето: въ чисто българскитѣ епархии да постави владици Българе, или, въ краенъ случай, такива, които знаятъ български езикъ; да даде прѣимущество и пьрвенство на български езикъ въ българскитѣ училища; да въведе въ чистобългарскитѣ епархии старославянский езикъ въ цьрквитѣ, и да приеме въ патриаршеския синодъ двама българе митрополити. При всичко това Българетѣ, като виждахѫ нѣщо неясно и неискренно въ обѣщанията, отхвьрлихѫ тия *«петнадесеть обѣщания»*. Между това при нашитѣ отци: Илла-

риона и Авксентия се присъедини и Пловдивский Митрополитъ Паисий, който по народность бѣ грькъ, нъ това никакъ му небъркаше да прѣгърне правотата на нашата борба. Отказването си отъ Патриаршията той далъ писменно и съ това е нанесълъ много силенъ и чувствителенъ ударъ на фенеръ. Патриархътъ, като несполучилъ да склони българскитѣ прѣдставители да приемѫтъ петнадесеть тѣхъ му обѣщания, обърнѫлъ оръжието си срѣщу народнитѣ Владици: Иларіона, Авксентия и Паисия. Той издѣйствувалъ отъ В. Порта фермanъ за да се испратятъ на заточение тия трима старци, което се и извърши на 29 Априлия 1851 год. Партеній Полянский биде запрѣнъ въ Солунъ. Патриархътъ мислѣше, че съ тия свои постѫпки ще спре движението.

Унията гледаше да се възползува отъ всѣкоя грѣшка на Патриаршията. Заточението на тримата наши владици произведе въ България силно брожение и вълнение. Унията поиска да извлѣче голѣма полза отъ това събитие; тя усили своята агитация между Българитѣ. Тя може би че щѣше и да сполучи, ако да не бѣ излѣзнѫлъ противъ неѫ человѣкъ, на когото авторитетътъ бѣше голѣмъ. Тоя человѣкъ бѣ Георги Савовъ Раковский. Той съ своя журналъ *„Дунавский лебедъ“*, издаваемъ въ Бѣлградъ, нанесе смъртенъ ударъ на унията. Той убѣждавалъ своитѣ съотечественици да неоставятъ своята праотеческа религия и да се нелѫжѫтъ и немамѫтъ отъ униятскитѣ проповѣдници. При неговия гласъ се присъединихѫ и другитѣ български журнали, между които *„Българскитѣ книжици“*, редактирани отъ Крьстевича и Бурмова, държи първо мѣсто. На тоя гласъ на журналистиката българския народъ се отзовалъ горѣщо и одобрително: въ провинциитѣ се дигнѫло силно раздражение противъ унията и нейнитѣ проповѣдници. Резултатътъ на всичко това бѣ тоя, че унията ненамѣри подкрѣпление нито въ една община изъ провинцията, нъ се ограничи само въ Цариградъ и то съ нѣколко стотини членове. Всичко това доказва, че нашия народъ се ржководѣше отъ искренни патриоти и че всѣкога, както и днесь, здравия разсѫдъкъ въ всичкитѣ му дѣйствия е прѣобладавалъ минутнитѣ увлѣчения и въображаемитѣ облаги.

Унията губила все по-вече и по-вече; народътъ билъ подвьргаванъ на най-жестоки гонения и прѣслѣдвания отъ страна на грьцкото духовенство и турскитѣ власти, нъ той мѫжественно търпѣлъ и не искалъ да тражи никакви облаги въ обятията на унията. Когато на 18 Юний 1861 униятския архиепископъ Соколский изчезнѫлъ изъ Цариградъ таинственнимъ образомъ и се озъвалъ въ Россия, въ Киевъ, унията изгубила съвършенно своето значение. Соколский живѣ въ Киевската Лавра до самата си смърть, а по-нататашното управлявание на унията бѣ възложено на одринский униятский епископъ Рафаила Поповъ, за ржкоположението на когото дошълъ нарочно изъ Львовъ архиепископъ Сембратовичь. Рафаилъ управлява униятската цьрква отъ 1865 до 1876 год.

Вслѣдствие «петнадесеттѣ обѣщания« прѣзъ мѣсецъ Марта

1862 год. българскитѣ епархии испроводили въ Цариградъ 28 постоянни прѣдставители. Тѣ прѣдставили на Али-паша, тогавашния министръ на вънкашнитѣ дѣла, който управлявалъ и духовнитѣ дѣла, нови осьмь точки, въ които тѣ искали: 1) Патриаршеския Св. Синодъ да бѫде съставенъ отъ шестима грьци и шестима българе митрополити; 2) Шестимата българе митрополити, заедно съ шестмина мирски членове да съставляватъ българския смѣсенъ цьрковенъ съвѣтъ, въ който да прѣдсѣдателстаува единъ отъ митрополититѣ, като глава на съвѣтътъ, а пъкъ съвѣтътъ да резидира въ Цариградъ и 3) Владицитѣ да се назначаватъ и испращатъ по епархиитѣ по изборъ и платата имъ да бѫде точно опрѣдѣлена. Както се вижда въпросътъ влиза пакъ въ нова фаза — повръща се пакъ въ това положение, въ каквото бѣше въ врѣмето на Отца Неофита Бозвели. Тука нѣма ни дума за независима българска цьрква, което ужъ било неканоническо. Сега въ тия искания нѣма нищо неканоническо.

Правителството поискало отъ Патриархътъ да свика смѣсенъ съвѣтъ, който да обсѫди тоя проектъ. Тая «смѣсена коммиссия», състояща отъ шестмина българе и шестмина грьци се събрала на 18-й Юний 1862 и почнѫла да разисква прѣдставения отъ българскитѣ прѣдставители проектъ. Въ едно отъ най-бурнитѣ засѣдания е прѣдсѣдателствувалъ самъ Али-паша. Резултатътъ на всичкитѣ обобсѫждания на тая коммиссия бѣ, че тя се разнесла безъ да свърши нѣщо. Българетѣ подали новъ протестъ и вслѣдствие на тоя протестъ патриархътъ си далъ оставката, а на мѣстото му билъ избранъ Софроний (1863 г.). Отъ него правителството поискало да даде най-скорошно рѣшение на спорътъ между Българитѣ и Грьцитѣ, при всичко че българскитѣ прѣдставители заявили на правителството, защото рѣшението на тоя въпросъ очекватъ отъ самото правителство: понеже унищожението на българскитѣ цьркви — Търновска и Охридска — е станѫло не съ Вселенский или помѣстенъ съборъ, то и за възобновлението имъ нѣма нужда отъ такива събори. На 22 Февруарий 1864 год. Патриархътъ свикалъ съборъ, въ който, освѣнъ Прѣславский Антимъ, Филипополский Панаретъ, Софийский Доротей и Гаврилъ Крьстевичь, всичкитѣ членове били Грьци. Слѣдъ четиремѣсечно обсѫждание и съвѣщание, осъмьтѣ точки на българитѣ били съвьршенно отхвьрлени отъ грьцкитѣ богослови, и прѣдложили даже да се отмахнѫтъ и израженията: «български епископъ» и «българска цьрква», за да се прѣдохрани Свѣтата Цьрква отъ варваризмъ.

Слѣдъ това излѣзнѫло царско ираде, съ което се дозволява на тримата наши заточени Отци — Иллариона, Авксентия и Паисия — да се върнѫтъ въ Цариградъ и да се настанятъ въ Орта-кьой. Това е произвело едно голѣмо задоволствие между българския народъ.

Додѣто българскитѣ прѣдставители въ Цариградъ прѣдставлявали разни проекти и протести, борбата въ провинциитѣ кипѣла. Тьмницитѣ се напълниха съ «*бунтовници*», нъ отъ това народътъ се не отчайвалъ; на мѣстото на заточенитѣ или затворенитѣ дохаждали тройно число борци. И патриаршията съ своя клиръ нещадила нищо и никого.

Борбата въ Македония се водила още по-жестоко, защото Гърцитѣ неможали по никакъвъ начинъ да се помирятъ съ мисъльта, че и въ Македония имало Българе.

Грьцкото духовенство въ тая борба се отнасяло недостойно за неговото звание. Като не е имало доволно морална сила, за да се бори съ нашия народъ, който е билъ пълнъ съ неодолима енергия, чърпена изъ правотата на самото дѣло, то е прибѣгвало къмъ такива срѣдства, които сѫ осѫдени отъ историята по най-строгъ начинъ и които сѫ употрѣблявани въ стара Византия, като нѣщо обикновенно. Отрова, убийства, подлостъ, клевета и други тѣмъ подобни сѫ биле употрѣблявани срѣщу ония наши борци, — учители и други патриоти, които сѫ отваряли български училища и въвождали славянский езикъ въ цьрквитѣ. Мнозина отъ нашитѣ борци за народното дѣло бидохѫ отровени, а други — наклеветени прѣдъ турското правителство като политически прѣстѫпници, и като такива — затворени въ влажнитѣ азиятски тьмници, кѫдѣто мнозина изгнихѫ.

При крайтъ на 1865 год. четирма честни и влиятелни грьцки тръговци въ Цариградъ, които скърбили за борбата между тия двѣ народности, стѫпили въ прѣговоръ съ българскитѣ прѣдставители и въ кратко врѣме дошли до примирие. Споредъ това примирие, патриаршеския Св. Синодъ трѣбвало да се състои половината отъ българе, половината отъ гьрци митрополити; владицитѣ трѣбва да бѫдѫтъ назначавани по изборъ, който ще се произвожда въ самитѣ епархии; единъ отъ синодалнитѣ български старци ще сѣди въ Цариградъ и ще се счита като глава на българската цьрква. Трѣбвало е само патриархътъ да го подтвьрди. Голѣмото обаче събрание, свикано на 22 Априлъ 1866 год., въ което българе сѫ биле само Крьстевичь и Панаретъ и състояще се отъ духовни и мирски прѣдставители, отхвьрлило едногласно това примирие като еретическо и демократическо: защото нарушавало националнитѣ при-

вилегии на грьцитѣ. Най-сетнѣ събранието отхвьрлило съвьршенно българския цьрковенъ въпросъ.

Споредъ съвѣтътъ на самитѣ грьци, Софроний си далъ оставката прѣзъ мѣсецъ Декемврий 1866 год., а на мѣстото му дошьлъ Григорий VI, който бѣше и по-напрѣдъ патриархъ. Той се отличаваше по миролюбивия си духъ. По собственната си инициатива, той прѣдставилъ на В. Порта новъ проектъ, въ който, между другото, се прѣдлагало да се образува отъ епархиитѣ въ Дунавската область полунезависимъ духовенъ окржгъ, на когото пьрвия митрополитъ ще носи титлата «*Екзархъ на цѣлата България*». Нъ българетѣ отхвьрлили тоя проектъ, понеже, чрѣзъ приеманието му, трѣбвало е да се жьртвуватъ на фанариотското духовенство българитѣ въ Македония и Тракия и искали отъ Портата безусловно независима цьрква.

Политическитѣ събития на Балканский полуостровъ принудили Цариградското правителство да вземе въ сериозно внимание българското искание и да направи по-рѣшителна стжпка; при това и Русския посланникъ при Портата Игнатиевъ настоявалъ да се даде край на българския цьрковенъ въпросъ. Фуадъ-паша, който бѣше единъ отъ най виднитѣ и способни дьржавни мжжье, умря въ 1869 год. 11 Февруарий. Прѣди смьртьта си той бѣ изложилъ нѣкои съвѣти къмъ самия Султанъ и другитѣ дьржавни мжжье и слѣдъ смьртьта му намѣрихж това политическо завѣщание. Въ това завѣщание Фуадъ-паша между другитѣ съвѣти, увѣщаваше В. Порта да удовлетвори желанията на български народъ.

Всичко това е повлияло вьрху турскитѣ дьржавни мжжье и Али-паша е взелъ въ ржцѣтѣ си работата на Българитѣ. Споредъ рѣшението на министерский съвѣтъ, Али-паша е поржчалъ въ министерството на вънкашнитѣ дѣла да се изработятъ два проекта, много сходни съ проектътъ на Григорий VI и ги пратилъ на патриархътъ съ заповѣдь да ги прѣгледа и непрѣменно да приеме единъ отъ тѣхъ. Нъ патриархътъ и синодътъ отхвьрлили и двата, като антиканонически, антидогматически и антиевангелски, и то по единственната причина, гдѣто правителството прѣдлагало да се учреди «*Екзархатъ за всичкитѣ Българе*».

Патриархътъ, катоималъ прѣдъ видъ свикването на вселенский съборъ, комуто да прѣдложи разглеждането на български черковенъ въпросъ, писалъ окржжно послание до всичкитѣ православни цьркви. Българскитѣ владици отъ своя страна обнародвали записка за историческото развитие на българския цьрковенъ въпросъ. Цьрквитѣ: Ерусалимска, Антиохийска, Кипърска и Атинска се при-

съединили къмъ патриархътъ; Бѣлградский митрополитъ отговорилъ въ полза на Българитѣ, а отговорътъ на Русския св. Синодъ билъ неопрѣдѣленъ и двоесмисленъ.

Али паша въ 1869 год. заповѣдалъ на една смѣсена комиссия да състави три нови проекти, които также били отхвърлени отъ патриаршията.

Между това движението въ цѣла България: Мизия, Тракия и Македония дошло до своята апогея.

Правителството, водимо отъ политическа мѫдрость, рѣшило да постѫпи справедливо къмъ единъ народъ, който съставлява болшинство въ Европейска Турция. Въ сѫббота вечерь 28 Февруарий 1870 година Али паша повикалъ при себе си българскитѣ прѣдставители и по-първатѣ грѣцки търговци и чиновници и прѣдалъ на българскитѣ прѣдставители императорский фермань отъ 8 Зилхидже 1286 год. (28 Февруарий 1870 год.). Чрѣзъ тоя фермань Султанътъ повелява да се учрѣди български Екзархатъ, който да обема епархиитѣ: Русчушка, Силистренска, Шумненска Търновска, Софийска, Ловченска, Врачанска, Видинска, Нишска, Пиротска, Самоковска, Кюстендилска и Велесска — цѣли; Сливенска, съ исключение на Варна, Анхияло, Месемврия и грѣцкитѣ крайбрѣжни села; Созополска безъ крайбрѣжията и Филипополска безъ градътъ Пловдивъ, Станимака и деветь негови села. Въ тоя сѫщий членъ (10) като втора алинея бѣше поставено: ако и въ останѫлитѣ епархии населението, или цѣло, или двѣтѣ трети, се произнесе за присъединението си къмъ Екзархията или Патриаршията, то, слѣдъ като стане официално провѣрявание, ще бѫде испълнено желанието на това население. Найстария митрополитъ, називаемъ Екзархъ, трѣбва да бѫде избиранъ и утвърждаванъ чрѣзъ Султанский фермань (бератъ) за Екзархъ и глава на Екзархатътъ; той ще споменува въ молитвитѣ името на патриархътъ и отъ него ще взема и *миро*.

Догдѣто Българетѣ тържествуваха и изявяваха своята благодарность къмъ Портата чрѣзъ многобройни депутации и телеграмми, патриархъ Григорий VI си далъ оставката, а на мѣстото му дошълъ Антимъ. Той успорно се противялъ да припознае фермантъ и утвърждавалъ, че това дѣло е въ компетентностьта само на Вселенский съборъ, а никакъ не и на едно правителство, особенно иновѣрно.

Отъ голѣмото тържествуване на Българитѣ, въ което се указа истинското пространство, населявано отъ български елементъ, турското правителство като че се смѫти и изгледваше като че бѣше се измамило върху 10-ий членъ отъ фермана. Патриархътъ до сега

увѣряваше, че цѣлото население въ Македония и Тракия е грѣцко, а пъкъ отъ благодарителнитѣ телеграмми и адреси излизаше противното: населението отъ всичкитѣ епархии се исказваше, че е българско и настоятелно искаше по-скоро да стане официялното прѣброяване и да бѫдатъ присъединени при «*своята майка — Екзархията*». По неизвѣстни причини, турското правителство почна да дѣйствува неискренно къмъ Българитѣ и бѣше наклонно даже да вземе назадъ фермана. Когато българскитѣ владици: Иларионъ Макариополский, Панаретъ Пловдивский и Иларионъ Ловченский отслужихѫ литургия на Св. Василий Великий 1872 год., то, пожеланието на тогавашний патриархъ, Великия Везиръ Махмудъ Недимъ-паша, заповѣдалъ да се проводятъ споменѫтитѣ наши отци на заточение въ Никомидия. Тая постѫпка на правителството произведе такова смѫщение не само въ цѣла България, нъ и въ самия Цариградъ, щото Махмудъ Недимъ паша се видѣ принуденъ да повърне назадъ заточенитѣ владици и да заповѣда да се пристѫпи къмъ избирание Екзархъ.

Всѣкой вѣрваше, че за пръвъ Екзархъ ще бѫде избранъ найстария борецъ за църковния въпросъ, другарътъ на отца Неофита Бозвели, Иларионъ; нъ правителството, по неизвѣстни намъ причини, изличи изъ списъкътъ имената на Илариона и Панарета, като прѣпоржча, щото тия двама архиереи никакъ да се неизбиратъ. Смѣсения съвѣтъ на 11 Февруарий 1872 год. въ Орта-кьой пристѫпи да избере Екзархъ и пърнвий изборъ падна на Илариона Ловчанский († 13 Февруарий 1884 год.). Нъ понеже той се усѣщаше слабъ за тоя високъ постъ, затова, на 16 Февруарий, си даде оставката и на мѣстото му се избра Видинский Антимъ. Той биде припознатъ за Екзархъ; турското правителство официално се сношаваше съ него, нъ втората алинея отъ десетий членъ остана неизпълнена; при всичката просба на епархиитѣ, които бѣхѫ вънъ отъ вѣдомството на Екзархията, официално прѣброяване стана само въ нѣколко отъ тѣхъ (епархии), а въ другитѣ не се извърши нито до днесь; нигдѣ въ Македония и до днесь не се испратихѫ българе владици.

Събитията, които станахѫ въ 1876 и 1877 год, извикахѫ свалянието на Антима и турското правителство утвърди за български Екзархъ новоизбрания Ловченский епископъ *Йосифъ*. Патриаршията свика прѣзъ Септемврий 1872 год. Вселенский съборъ, въ който взехѫ участие само църквитѣ, на които клиръть е чисто грѣцки; тоя съборъ прогласи за *схизматици* българското духовен-

ство и прѣвърженцитѣ му т. е. цѣлия български народъ. Цѣлта, която искаше да постигне съ тая схизма, не се испълни. Народътъ остана привързанъ къмъ своята новообновена независима църква.

Църковния въпросъ по видимому се свърши, нъ не и борбата. Тя още се продължава между грѣцкий клиръ и български народъ. Тя особенно е жестока въ Македония, върху населението на която грѣцкото духовенство има и днесь силни претенции. Ако това духовенство и да употрѣблява срѣщу българскитѣ учители и училища, срѣщу българскитѣ свещенници и по-събудени граждане сѫщитѣ срѣдства и клевети, каквито и по-прѣди, нъ врѣмето е много близо, когато борбата ще се свърши и то въ полза на правото дѣло на български народъ.

Унията, ако и да изгуби първата си слава и прѣдишното значение, нъ тя неизчезна съвсѣмъ изпомежду нашия народъ. Благодарение на поддържката на нѣкои европейски сили, благодарение на борбата, която още се продължаваше, унията просѫществува до освобождението ни; тя сѫществува и днесь.

Освѣнь унията между нашия народъ се появи нова пропаганда. Протестантскитѣ миссионере, които иматъ за цѣль «распространението на словото Божие», възползовани отъ тая борба, почнѫхѫ да проповѣдватъ «словото Божие» помежду ни, като мисляхѫ, че Българетѣ сѫ идолопоклонци. И трѣбва да го признаемъ, тия миссионере работихѫ и днесь работятъ много по-тактически, отъ колкото унията. Протестанскитѣ миссионере отворихѫ нѣколко училища, издаваха журнали и показваха се, че тѣ желаѭтъ да видятъ народа ни образованъ, а не и прозелитъ. Между всичкитѣ училища училището Robert-Kollege“ си испълни и днесь испълнява много сполучливо цѣлта. То е дало много отлични литератори, нъ и не малцина горѣщи противници на православната и религия.

Б. Домашнитѣ книжевни произведения въ тоя периодъ.

1. Книжевни произведения съ общеобразователно съдържание.
2. Книжевни произведения съ специално съдържание.
3. Типографии и книжарници.
4. Читалища и други благодѣтелни дружества съ образователна цѣль.

I. Книжевни произведения съ общеобразователно съдържание.

а. Въведение.
б. Народни умотворения.
в. Поезия и поетически съчинения.

г. Журналистика.
д. Критика и статистика.

2. Книжевни произведения съ специяльно съдържание.

а. Филология и Философия.
б. История и Географія.
в. Математика и Физика.
г. Естественнна история.
д. Медицина.
е. Теология.
ж. Педагогия.

1. Книжевни произведения съ общеобразователно съдържание.

а. Въведение.

§. 63. Ние казахме, че «българския цьрковенъ въпросъ» има голѣма важность не само за политическата ни и цьрковна история, нъ и за книжнината ни.

Той бѣ силенъ двигатель на учебното дѣло; той можа да потикне народътъ ни къмъ образование и прогрессъ. Пространството на борбата и почвата на българския цьрковенъ въпросъ се обѣлѣжваше чрѣзъ българскитѣ училища и българскитѣ цьркви: щомъ нѣкой градъ или нѣкое село искаше да покаже че влиза въ борбата и че се опълчва срѣщу грьцкото духовенство, то първата стѫпка трѣбваше да бѫде отваряние българско училище и въвождание въ цьрквата си славянский езикъ. И това бѣ причината, гдѣто колкото по-голѣма ставаше борбата, колкото по-широко ставаше нейното пространство, толкова по-вече растѣше и числото на училишата. Това пъкъ отъ своя страна съдѣйствуваше да се умножи числото на грамотнитѣ и да се уголѣми нуждата отъ учители и книги. Жаждата за наука растѣше: появихѫ се много списатели или прѣводаче и отворихѫ се по-вече типографии и книжарници.

Обаче, отъ тая голѣма нужда за учители, списатели и книги дойде и това нуждно послѣдствие, щото книжнината ни да задьржи още своя прѣдишенъ характеръ и да се развива по единъ ненормаленъ пѫть и начинъ: всѣкой, който бѣше, колко годѣ грамотенъ, считаше се за способенъ да «списва» или да «побългарява» разни книги. Освѣнь това, въ тоя периодъ и ония мѫжье, които бѣхѫ получили едно срѣдне или висше образование нѣмахѫ още прѣдна-

чьртанъ планъ въ своитѣ литературни прѣдприятия и занятия; ние виждаме едно и сѫщо лице да пише или прѣвожда: грамматика, аритметика, география, история, физика, химия, св. история, поезия пр. — отъ каквито учебници сѫ имали нужда тогась нашитѣ училища; ние виждаме още, че физико-математикътъ списва св. история, теологътъ — драми, филологътъ — математика, а историкътъ — химия и тѣмъ подобни, а само малцина специялисти, които се явяватъ на нашето книжевно поле, ни напомнюватъ, че ние се намираме въ прѣходящъ периодъ и прѣминуваме къмъ друго по-нормално положение въ нашия литературенъ животъ.

Освѣнъ това, борбата, която водѣхме срѣщу грьцкото духовенство и противъ турското правителство, е имала силно влияние и върху самото съдържание и самия характеръ на нашата литература: тя е пълна съ буйни и груби изражения (особенно въ това се отличава журналистиката), които не бихѫ можали да бѫдѫтъ употрѣбявани въ друго по-тихо и нормално врѣме.

Това направление на нашата литература е нуждно и естественно слѣдствие отъ тревожното и напрѣгнѫтото състояние на духоветѣ, отъ развълнуваното и неизвѣстно положение на работитѣ и отъ изключителното врѣме за нашия народъ.

Прѣди да почнемъ прѣгледитъ на другитѣ книжевни дѣятели и тѣхнитѣ трудове въ тоя общеобразователенъ отдѣлъ, длъжни сме да поговоримъ прѣдварително за лица, които сѫ имали силно и огромно влияние върху нашата книжнина и които сѫ енциклопедисти въ най-широка смисъль на думата. Тѣ създадохѫ духътъ и характеръть на общеобразователната ни книжевность въ тоя периодъ и съ своята тѣжесть расклатихѫ и поведохѫ цѣлия български народъ къмъ национолно възраждание. Тия лица и мѫжье сѫ:

а) *Раковский С.*
б) *Славейковъ П. Р.* и
в) *Каравеловъ Л.*

а) Раковский Георги Саввовъ (Стойковъ).

§. 64. Името на Раковский е тѣсно скопчено съ нашата нова политическа история. Той е билъ душата и сърдцето на ония революционни агитации, които пробудихѫ народа и го приготвихѫ къмъ борба за политическата му самостоятелность и които образувахѫ цѣлъ редъ неустрашими и пълни съ самоотвержение борци. Смѣло можемъ да кажемъ, че Раковский е учительтъ на нашитѣ политически борци; Любенъ Левский, Ботевъ, Панайотъ Хитовъ, Хаджи

Димитръ, Стефанъ Караджата, Стамбуловъ, Бенковский и други мѫченици и борци за нашето политическо възраждание не сѫ нищо друго, освѣнъ послѣдователи и ученици на Раковский. Той е таковорѣдко явление въ животътъ на народътъ, което въ разстояние на цѣлъ вѣкъ едва ли ще се появи втори пѫть. Неговото появление е необикновенно и извънредно.

Раковский е роденъ въ Котелъ въ 1818 година. Младитѣ си години е провелъ въ родното си мѣсто, а послѣ е отишълъ въ Цариградъ, кѫдѣто е слѣдвалъ срѣднето си образование. Още отъ дѣтинство той показваше такива дарби, които прѣдсказвахѫ, че той ще бѫде необикновенъ дѣятель. Цѣлий му животъ е пъленъ съ страдания, гонения, планове, приключения и борба. Патриотъ исполинъ, той искаше да направи за убития и забравения народъ въ нѣколко години онова, което се създава въ течение на нѣколко вѣкове. Той е билъ филологъ, историкъ, поетъ, бунтовникъ — всичко. Той не се спиралъ прѣдъ нищо. За него нѣмаше нищо невъзможно.

Въ врѣме на младитѣ си години той получилъ добро, нъ не строго-специално, образование по разнитѣ клонове отъ науката; той се училъ въ Атина, Парижъ, Цариградъ и Россия. Това повлияло и върху бѫдѫщата му обществена и литературна дѣятелность. Неговата извънредна паметь му помогнѫла да изучи добрѣ не само българский езикъ, нъ и нѣколко чужди езици: русский, сърбский, влашкий, турский, арабский, старо и ново грѣцкий и френский. Освѣнъ това, догдѣто е билъ въ България, той е изучилъ много добрѣ, както българский народъ, неговитѣ нрави и обичаи, тъй и турската държава и системата на нейното управление, нѣща, които по-послѣ много му сѫ съдѣйствували въ неговата борба срѣщу Гърцитѣ и Турцитѣ.

Прѣслѣдванъ отъ турскитѣ власти и прѣдаванъ отъ самитѣ Българе, Раковский е избѣгнѫлъ изъ своето отечество, въ което никога вече не се върнѫлъ. Слѣдъ своето избѣгване изъ България, той се скиталъ едно кратко врѣме по различни страни, и най-сетнѣ се спрѣлъ въ Новий-Садъ (това бѣше слѣдъ Кримската война), кѫдѣто започнѫ първата си литературна дѣятелность. Тукъ той е почнѫлъ да издава «*Българска Денница*», която своро биде нарочена и спрѣта (1857 год) отъ Австрийското правителство по ходатайството на турското правителство и грѣцкия патриархъ, защото Раковский немилостиво бичуваше, както турцитѣ, тъй и грѣцкото фанариотско духовенство. Въ сѫщата година (1856) и въ сѫщий градъ Раковский издаде книгата «*Прѣдвѣстникъ горскаго пѫт-*

ника», въ която изложи своитѣ възгрѣния върху българскитѣ работи, а въ 1857 год. — *«Горски пѫтникъ»*, историческа поема.

По вторичното настоявание на турското прѵителство Австрийскитѣ власти забраниха на Раковски всѣкое литературно занятие и щѣха да го прѣдадѫтъ на турското правителство, отъ което Раковский се отървалъ и съ голѣма опасность на живота си избѣгнѫлъ въ южна Россия.

Въ 1858 год. ние го виждаме въ Одесса, кѫдѣто е учителствувалъ едно кратко врѣме въ тамошната семинария. Тука той е издалъ: *«Показалецъ или рѫководство какъ да се изискатъ и издирятъ най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоколѣния, стараго ни правления, славнаго ни прошествия* и пр.» Часть I. Одесса. 1859 год.

Немирния неговъ духъ не може да го остави за дълго врѣме въ Россия; въ 1859 год. той се прѣселява въ Бѣлградъ, кѫдѣто е почнѫлъ да издава *«Дунавский лебедъ»* около края на сѫщата година. Въ Бѣлградъ Раковский е издалъ още нѣколко книги, именно: *«Гласъ едного Българина»*, напечатана въ Землинъ 1860 год., *«Нѣколко рѣчи о Асѣню Пьрвому, великому царю българскому и сыну му Асѣню Второму»*. Бѣлградъ 1860 год. и *«Кратко разсѫждение върху тьмныя и лъжовния начала, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ»*.

Въ 1861 год. се случиха такива политически събития, които отвлѣкоха Раковский отъ книжевното поле. Сърбското правителство дойде въ конфликтъ съ турский гарнизонъ въ Бѣлградската крѣпость, и на 16 Юний турцитѣ прѣзъ нощьта срѣщу 17 се осмѣлиха да бомбардиратъ Бѣлградъ. Отъ тая постѫпка на турския командантинъ на крѣпостьта, отношенията между турското правителство и Сърбия станаха така обтѣгнѫти, щото войната изгледваше неизбѣжна. Война между Турция и Сърбия, споредъ както мислѣха нашитѣ родолюбци, щѣше да бѫде най-сгодно условие, за да се освободи и България (Въ това врѣме Сърбия играеше роль на Пиемонтъ на Балканский полуостровъ). Князь Михаилъ, за да има сполука въ прѣдлѣжащата война, покани живущитѣ въ Бѣлградъ Българе да обявятъ на своитѣ съотечественници, че Сърбия ще се бори и за свободата на братията Българе. Раковский бѣше извънъ себе си отъ въсхищение. Война, за да се освободи неговото отечество, бѣше неговий сънь, неговий идеалъ. Той на часътъ остави перото и го замѣни съ саблята и пушката. Той организира чета отъ български

самоволци, които, подъ прѣдводителството на самия Раковский, щѣхѫ да се биятъ за свободата на своето отечество. Нъ всичкитѣ надѣжди исчезнахѫ! Сърбия наскоро се помири съ Турция срѣщу нѣкои малки отстѫпки отъ страна на тая послѣднята, и войната се избѣгна. Раковский бѣ принуденъ да распустне четата и своитѣ момчета и, вслѣдствие едно неспоразумѣние съ сърбското правителство, той остави Бѣлградъ и се прѣсели въ Букурещъ.

Тукъ се почнува нова негова политическа и книжевна дѣятелность. Той почна да издава български политически вѣстникъ «*Бѫдѫщность*», който наскоро биде забраненъ, а на мѣстото му почна да издава «*Бранитель*». И въ двата вѣстника той бичува, възбужда и вълнува цѣлия български народъ, и за кратко врѣме стана стожеръ, около когото се вьртѣше всичката българска емиграция въ Ромѫния. Той основа и създаде онова училище, въ което се въспитахѫ всичкитѣ наши политически борци. Освѣнь вѣстникътъ Раковский е написалъ и напечаталъ тукъ нѣколко анонимни брошури, въ които горѣщо е защищавалъ българскитѣ черковни правдини. Самъ той въ Букурещъ прѣдставляваше нѣщо грамадно; бѣ страшилище за турската империя. Бдително се слѣдвахѫ всичкитѣ му и най-малки дѣйствия. Той подаде, ужъ отъ името на нѣкакъвъ си централенъ комитетъ, на турското правителсто оня забѣлѣжителенъ меморандумъ, чрѣзъ който се искаше щото Султанътъ да се вѣнчѣе въ Търново или Охрида за Български царь, българский езикъ да бѫде официяленъ ведно съ турския въ всичката Европейска Турция и въ войската, както и въ други длъжности да се вематъ и Българетѣ — дуализмъ, какъвто бѣ станѫлъ между Австрия и Унгария. Каква голѣма прѣдвидливость за прѣуспѣванието на тия двѣ народности!

Въ Букурещъ той е написалъ още нѣколко книги: «*Българска старина*» 1865 год., «*Български хайдуци*», и «*Ключъ Българскаго языка*», отъ които ключътъ е напечатанъ слѣдъ смьртьта му.

Въ 1866 год. ново политическо събитие отвлѣче Раковский отъ литературнитѣ му занятия. Князь Куза бѣ дошьлъ съ държавний съвѣтъ въ такова стълкновение, отъ което на 10 срѣщу 11 Февруарий прѣзъ нощьта послѣдва оставката му, вземена насилственно въ спалнята му стая. Учрѣди се приврѣменно правителство на чело съ тримо регенти, догдѣто да се свика народното събрание, което имаше да избере новъ князь и да утвьрди прогласеното съединение между Влашко и Богданско (Молдавия). Отъ това събитие Ромѫния прѣживѣваше критически дни. Мнозина се надѣвахѫ да видятъ плам-

нѫла междуособна гражданска война, отъ която щѣхѫ да се въсползуватъ само неприятелитѣ. Нъ, като исключимъ града Яшъ, кѫдѣто станѫхѫ нѣкои малки улични смѫщения, въ цѣлата земя приехѫ станѫлото събитие съ голѣмо спокойствие. Турция, която съ-нуваше за нѣкое свое право надъ Влашко и Богданско, при това неочаквано събитие счете за нуждно да натрупа по край Дунава войски, които очеквахѫ заповѣдъ да прѣминѫтъ рѣката и да окупиратъ цѣлата страна. Привръменното правителство протестира срѣщу тая постѫпка на Портата, и, за да подкрѣпи то още по-силно своя протестъ, наредн да се събира войска. Раковский пламна. Щастието и свободата на България показахѫ му се изново засмѣни. Той събра голѣмо число самоволци, които трѣбваше да се биятъ за свободата на своята родина. Нъ работитѣ се свьршихѫ мирно, и Раковский видѣ своето завѣтно желание втори пѫть осуетено!

Отъ извънредното умственно напрѣгание, отъ нещастията и неудобствата, които го прѣслѣдвахѫ на всѣкоя стѫпка, Раковский бѣше изнуренъ тѣлесно до толкова, щото най-сѣтнѣ на 15-й Октомврий, 1867 год. той свьрши своя пъленъ съ борба животъ. Въ една скромна кѫщица въ Букурещъ Великий Раковский издъхнѫ съ отворени очи, че неможе да види своето отечество освободено. Многострадалното му тѣло биде погребено въ дворътъ на българската цьрква и надъ гробътъ му, който бѣ обрастнѫлъ въ бурени, нѣмаше никакъвъ другъ паметникъ, освѣнъ полусчупе́нъ крьстъ!

Въ 1885 год. коститѣ му бидохѫ прѣнесени въ България и се положихѫ въ цьрквата Св. Краль, въ София, като чекатъ деньтъ, когато ще се въздигне надъ тѣхъ паметникъ.

Това е вкратцѣ биографията на Великия Раковский и кратъкъ прѣгледъ на неговата общественно-политическа дѣятелность.

Като прѣминаваме къмъ разглеждание на неговитѣ книжевни трудове, ние не можемъ да не колѣничимъ прѣдъ величието на неговия духъ и на неговия гений.

Както ще видимъ, въ много случаи, въ своитѣ исторически съчинения, особенно за да истълкува нѣкои събития изъ наший минѫлъ животъ, той се рѫководилъ не отъ историческа дѣствителность и нравдоподобность, а отъ своята фантазия, въ която създавалъ и сътворявалъ самъ такива факти, които бихѫ подкрѣпили своеобразното му тълкувание на въпросното събитие. Той смѣло е влизалъ въ тьмната ни древность, луталъ се изъ мракътъ на нашата история и врьщалъ се пъленъ съ необорими доказателства за славното минѫло на нашия народъ. Тая негова смѣлость и начинътъ, по

който е той разрѣшавалъ нѣкои тъмни въпроси изъ нашата история, свидѣтелствуватъ за величието на духътъ и генийгъ му.

При всичко това обаче, трѣбва да исповѣдаме, че нѣкои отъ неговото съчинения освѣнь драгоцѣнения материялъ за нашата етнография, география, филология и митология, и по своето историческо съдържание нѣма да изгубятъ отъ своята важность. Защото, за да се обори неговата теория и да се докаже историческата несъстоятелность на неговитѣ исторически статии днесь, нека ни е простено да изискваме отъ противницитѣ му не голи обвинения, а критика, подкрѣпена съ такива поне, ако не по-силни, доказателства, съ каквито е подкрѣпилъ и той «своитѣ прѣдположения».

Въ своитѣ журнали: «*Денница*», «*Дунавский Лебедъ*», «*Бѫджщность*» и «*Бранитель*», Раковский немилостиво и съ остри сарказми е нападалъ и турското правителство, и грѣцкото духовенство. Езикътъ му е билъ така остъръ и доказателствата, съ които е подкрѣпявалъ своитѣ нападения, така силни и необорими, щото наносвалъ много чувствителни удари. Турското правителство и грѣцката патриаршия, за да се избавятъ отъ неговитѣ нападения, ходатайствували прѣдъ надлѣжнитѣ чужди правителства, въ дѫржавата на които Раковский е издавалъ своитѣ журнали, и тѣ му сѫ били спирани. За наший черковенъ въпросъ особенно важенъ е журналътъ му «*Дунавскый лебедъ*» (1860— 862 год.), въ който уводнитѣ статии сѫ писани по нѣкога на френский езикъ. Ако *унията*, съ всичкитѣ си шансове за голѣма сполука, не може да успѣе да се утвърди между българский народъ, то за това най-много има да се благодари на «*Дунавскый лебедъ*», който най-жестоко възстана противъ унията и съ убѣдителни статии съвѣтваше своитѣ сьотечественници да не слушатъ лъжливитѣ проповѣди на нѣкои свои продадени сьотечественници, а да пазятъ своята праотеческа религия.

«*Прѣдвѣстникъ горскаго пѫтника*» 1856 год. съдържаваше двѣ статии: въ първата статия Раковский е изложилъ своитѣ взглядове и своитѣ мисли върху събитията, станѫли въ България прѣзъ 1853—1856 год., а въ втората говори «*За просвѣщението въ Турция*», прѣводъ отъ нѣмски въ която вкратцѣ, нъ много вѣрно, характеризира и очъртава живота на турската интелигенция.

«*Горский пѫтникъ*». Историческа поема написана съ прозаически стихове (безъ размѣръ и безъ ритми). Нейното съдържание се състои отъ разкази на избѣгнѫлитѣ въ планината юнаци. Въ тия разкази ние виждаме ония силни и могѫщественни причини, които сѫ накарвали мнозина да оставятъ баща и майка, домъ и семейство и да отидѫтъ въ планината, за да отмьщаватъ за неправдитѣ и насилията, извьршвани надъ беззащитния български народъ. На края на поемата сѫ притурени много интересни забѣлѣжки, относящи се до нашата история, митология, география и литература. Тѣ и днесь не губятъ ни най-малко отъ своята голѣма важность. Горския пѫтникъ се челъ съ неописано въсхищение отъ младежьта и може да се каже, че той е послужилъ като буквaръ въ политическото-революци-

онино училище, въ което се възпитахѫ толкова наши примѣрни борци. Каква важность и каква тѣжесть е ималъ *Горския пѫтникъ* по онова врѣме, познава се отъ това обстоятелство, че, който не бѣ прочелъ него, той не можѣше да се счита като «*ученъ*», а който бѣ честитъ да го прочете приказваше това съ нѣкаква неописана гордость. Това обстоятелство, гдѣто *Горския пѫтникъ* е написанъ на езикъ съвършенно недостѫпенъ за простолюдието; гдѣто въ него нѣма никакво благозвучие и ни едно отъ условията на стихосложението — никакъ не е прѣчило да се чете съ ентусиязмъ. Въ него сѫ изложени нѣща, които всѣкой е виждалъ катадневно прѣдъ очитѣ си, които всѣкой усѣщалъ — и това е било най-голѣмото достойнство на *Горскпя пѫтникъ*.

Съдържанието му, колкото се касае до изложенитѣ тѣглила на нашия народъ по оново врѣме, и днесь не губи никакъ отъ своето значение, а пъкъ като «*буквaръ*» въ нашата революционна литература, той ще остане за всегда като драгоцѣненъ паметникъ.

„Българскы хайдуцы“ Букурещъ 1857. Въ това свое съчинение Раковский се бѣ наелъ да опише историческото развитие на българското хайдутство, на онова отрадно въ нашия минѫлъ животъ явление, което е доказало, че българския народъ не бѣ още умрѣлъ. Съврѣменното обществено мнѣние (тоя угнѣтатель на всѣкоя новопоявивша се мисъль въ животътъ на человѣчеството; тоя лѫжовенъ тълкователь на истината) бѣ сполучило да замаца свѣтлото чело на малцината наши народни борци съ прѣкорътъ «хайдуци», равнозначуще съ разбойници, грабители и пр. Раковский пьрвъ се нае да даде святость на това име и да докаже, че *мѫченицитѣ* не сѫ и немогѫтъ да бѫдѫтъ разбойници, грабители и пр., а «*хайдуцитѣ*», както ги наричахѫ, сѫ мѫченици за българската свобода. Отъ това врѣме думата «хайдуци» почнува да получава фамилиярность въ нашата литература и да се наслаждава съ почигъ и уважение, както и думата «*Гизи*» (Guex) въ Ирландската история.

За жалость обаче отъ тоя неговъ трудъ е излѣзнѫла само една книжка.

«*Показалецъ и рѫководство какъ да се изискватъ и издирятъ най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоколения* и пр.» (Одесса часть I, 1859 г.) Малцина отъ нашитѣ учени сѫ познавали тоя народъ, изъ срѣдата на когото сѫ излѣзнѫли. Неговитѣ нрави, обичаи и животътъ му; разнитѣ праздници и обрядитѣ, които се извьршватъ въ тия праздници — всичко това не само нѣкога, нъ и до днесь, сѫ нѣща съвьршенно непознати за по-вечето отъ нацитѣ учени. Раковский е искалъ да докаже, че българский народъ води своето происхождение отъ Индия, и че неговия езикъ е ближенъ до стария самскритский езикъ, на който сѫ писани священнитѣ книги: за това той се потрудилъ да намѣри доказателства за това свое прѣдположение въ животътъ, въ нравитѣ, въ обичаитѣ, въ обрядитѣ, въ пѣснитѣ и въ приказкитѣ на самия народъ. Цѣлата история е била за него несъстоятелна, защото съдържавала не исторически вѣрни събития и явления, а само измама и невѣрности.

Тая си мисъль той искалъ да испълни чрѣзъ съчинението «*Показалецъ*». Показалецътъ е раздѣленъ на три части.

Пьрвата часть, която е и напечатана, съдьржава: изложение въ двѣ отдѣления; числото на днешнитѣ Българе и границитѣ, въ които тѣ

живѣжтъ; земледѣлието и земледѣлческитѣ орѫдия, начинътъ на земледѣлието; българското садовъдство; градинарство; лозодѣлие; есенни селски занятия; облѣклата и женски украшения; сѣдѣнки и тлаки; сборове и свадба, съ всичкитѣ обряди и пѣсни. Нѣколко стари пѣсни и приказки.

Втората часть (още не издадена) щѣла да съдържава: Народното българско въспитание въобще. Смьрть и погребение съ всичкитѣ обряди и пѣсни. Главни чьрти отъ старобългарското богослужение съ обрядитѣ и пѣснитѣ, извьршвани и пѣяни по случай на разнитѣ праздници. Старобългарскитѣ божества и обрядитѣ, извьршвани въ тѣхна честь. За разнитѣ чародѣйства, съчувани до днесь между българския народъ. Какво направление трѣбва да вземе българския езикъ.

Третята часть (такожде още не издадена) щѣла да съдържава: Описание на *Котила* и сравнение на днешния Котелъ съ сѫществующето и до днесь въ Индостанъ мѣсто *Котилъ*. Какви мѣста има още въ Индостанъ, които носятъ чисти български имена. Описание на Стара-Планина и други области и страни въ България. Нѣколко бѣлѣжки за нѣкои събития изъ нашата история. *Пелазгитѣ* какъвъ народъ сѫ били. Тѣ ставатъ *Етрури*, отъ *Етрури* ставатъ *Илліри* или *Македонци*, а отъ *Македонци — Българе*. Слѣдъ това се продължава прѣгледътъ на нашата история до 1828 год. и най-сетнѣ се свьршва съ възражданието на народния духъ и народната книжнина.

Съ съдържанието и на всичкитѣ тия три части се стрѣмило да се докаже, че български народъ е най-стария народъ на Балканския полуостровъ, а езикътъ му е ближенъ до самскритския.

Отъ тоя свой прѣдначьртанъ трудъ той е свьршилъ само пьрвата часть, която е и издалъ, и втората, която стои въ рѫкопись, а отъ третята, както ще видимъ, напечаталъ по-голѣмата часть отъ съдържанието въ «*Старина*» и «*Ключьтъ*».

«*Нѣколко рѣчи о Асѣню пьрвому и пр.*» Както споменѫхме погорѣ, Раковский въ своитѣ исторически статии се трудилъ да докаже несъстоятелностьта на Всеобщата стара история, която е напълнена съ заблуждения и невѣрности и то отъ Гьрцитѣ, които сѫ писали всѣкога невѣрно и по такъвъ начинъ сѫ прѣдставлявали себе си като най-образованъ въ старо врѣме народъ. Въ това си съчинение Раковский, като хвьрля бързъ критически прѣгледъ вьрху византийскитѣ историци, изобличава тѣхното пристрастие и лъжливитѣ имъ свѣдѣния за Българитѣ; послѣ въоруженъ съ чисто български паметници, издадени и рѫкописни, прѣдставлява историята на български народъ въ врѣмето на двамата български царье Асѣнь I и сина му Асѣня II, като излага и тѣхната дѣятелность прѣзъ крьстоносните войни. И въ това си съчинение Раковский искарва Българитѣ за пьрвобитенъ народъ на Балканский полуостровъ и невѣрно писаното за насъ отъ чуждитѣ историци.

Материялътъ въ това съчинение, при всичкитѣ си недостатъци, има голѣмо значение и днесь не само за нашата, нъ въобще за славянската книжнина.

Въ това си съчинение Раковскй пьрвъ е споменѫлъ за историята на Отца Паисия и пьрвъ е оцѣнилъ голѣмото значение на тая книга и на авторьтъ ѝ за нашето възраждание. «*Кратко разсѫждение врьху тьл-*

ныя и лъжовния начала на коихъ е основана стара повѣстность всехъ европейскихъ народовъ». Раковский, като цитира нѣкои нѣща писани отъ разни грьцки и други европейски историци и като навожда нѣкои свидѣтелства, вземени изъ живия нашъ езикъ, труди се да докаже своята теория — че Българетѣ сѫ най-стария народъ на Балканский Полуостровъ.

«*Българска Старина*» 1865 г. Букурещъ. Запознатъ по-сериозно съ въпросътъ и снабденъ съ по-вече материялъ и съ по-много доказателства, Раковский съ «*Българската Старина*» е прѣдполагалъ да изложи по-обширно и съвсемъ сериозно своята теория за дълбоката дрѣвность на Българитѣ въ историята, които, споредъ неговото убѣждение, сѫ най-старо арийско племе, а българския езикъ стои най-близо до стария индийский езикъ. Понеже е било невъзможно да се издаде въ една книга, която трѣбвало да бѫде много голѣма, той е прѣдполагалъ да я издава въ отдѣлни брошури, отъ които сѫ излѣзнѫли само двѣ книжки.

За да докаже своята история, Раковский е прибѣгнѫлъ до нашия езикъ, до нашитѣ суевѣрия, пѣсни, обряди, баяния и приказки, като сравнявалъ всичко това съ индийската митология и самскритския езикъ. Единственния му ржководитель въ санскритския езикъ е билъ извѣстния френский познавачь на санскритския езикъ *Евгений Бюрнувъ*. Въ втората часть на „*Старина*“ Раковский разглежда въпросътъ за Кимвритѣ или Киммерийцитѣ.

«*Ключь българскаго явыка*» Одесса 1880 г. Още въ 1857 година, когато въ Новий-Садъ е издавалъ «*Горский пѫтникъ*», Раковский се борилъ съ мисъль: не би ли било възможно да се положѫтъ и за българския езикъ нѣкакви правила върху производството на думитѣ, каквито правила притѣжаватъ классическитѣ езици. Тая мисъль го не оставила спокоенъ: той челъ различни съчинения, издирвалъ източници, нъ напраздно. Тия издирвания и изучвания не сѫ можали да го доведѫтъ до никакво основно слѣдствие, защото намѣрилъ, че тия съчинения сѫ били писани по подражание на другитѣ езици, които нѣмали никакво сходство съ първобитния нашь старъ езикъ, и вмѣсто да му дадѫтъ прави разяснения, то напротивъ го заблудили и отстранили отъ първата му матка до толкова, щото затъмнили и най-яснитѣ му значения.

Най-сетнѣ дошълъ до слѣдующето заключение: «*първобытный языкъ всѣкаго народа трѣбва да се ище въ първобытното появление человѣка на свѣта, а най-старая повѣстность или най първое начало повѣстности всѣкаго народа трѣбва да се ище въ първобытный му языкъ*». Въ това негово испитване Раковский се много интересувалъ и съ самскритската стара книжнина, а най-много съ голѣмото сродство, да не кажемъ почти единство, съ нашия българский езикъ. Самскритското старо вѣроисповѣдание и неговото единство, което се вижда съхранено въ народнитѣ ни стари прѣдания, приказки, праздници, пѣсни, домашни обряди и обичаи, баяния, очищения съ вода и поклонения въ нѣкои си пещери, нирища и пр. — всичко това го довело до това здравомисленно заключение, че нашето старо бытие трѣбва да го тражимъ въ самскритския и зендския езици.

Слѣдъ това прѣдисловие Раковский почнува своитѣ разсѫждения по етимологията на българския езикъ, съ помощьта на коѭто той разяснява старото ни минѫло.

Въ самото изговаряние на азбуката ни, Раковский вижда символъ на науката и съ помощьта на тоя символъ той се труди да хвърли свѣтлина върху нашата стара и тъмна история. (Това тълкувание ний изложихме въ §. 30).

Той тълкува думитѣ: *кимбри*, произлѣзнѫло отъ гебри; *франкъ*, произлѣзнѫло отъ *врънгъ* = врънкъ = вранкъ = франкъ; друиди (druides) отъ derw (chêne) = дърво = дубъ (габъръ); *барди* = (bardes) = барди = бърди = бръди = броди = бродняци, които се скитатъ; самодиви = самодѣви и др. Съ всичко това той иска да подтвърди прѣдположенията си, че Келтитѣ и Кимбритѣ, както и Франкитѣ сѫ стари Българе, а пакъ *друидитѣ* и *бардитѣ* иматъ чисто българско происхождение.

Като цитира нѣколко глави изъ Павловитѣ послания и изъ Апостолскитѣ дѣяния, доказва, че Апостолъ Павелъ и Ап. Сила проповѣдвали Св. Писание и християнството въ Македония много по-напрѣдъ отъ колкото въ Гърция. А понеже въ Македония първобитнитѣ жители сѫ били Българетѣ, то отъ това слѣдва, че Българетѣ сѫ приели християнството много по-напрѣдъ отъ Гърцитѣ и че Българетѣ сѫ най-старитѣ християне въ Европа.

Раковский мисли, че Българетѣ сѫ имали голѣмо влияние върху развитието на византийската империя отъ самото ѝ начало. Българетѣ не само сѫ давали прости солдате, нъ и отлични пълководци, па даже и императори. Споредъ него и Константинъ Великий е билъ Българинъ.

Въ всичкитѣ си журнали, Раковский, както казахме, се борилъ за политическата ни и духовна независимость. Въ всичкитѣ си статии той се трудилъ да докаже, че Турцитѣ не сѫ способни за прогрессъ, а гръцкото духовенство отдавно се бѣ лишило отъ ония добродѣтели, които е прѣпорѫчвала Христовата вѣра и нѣмало нищо общо съ християнското учение.

Турското царство въ Европа се считаше отъ всички като ненормалность и аномалия, нъ споредъ възгледитѣ на европейската дипломация, нейното сѫществувание бѣ нуждно зло срѣщу едно русско нашествие на Балканския Полуостровъ. Ето защо се пролѣ толкова християнска кръвь и се иждивихѫ милиони сиромашки потъ, само да може да се одържи нѣкогашното величие на Османлиитѣ и да се закрѣпи тѣхното властвуване надъ християнската рая. При всичката грижливость на тая дипломация, Турция вървеше бързѣ по оня пѫть, който бѣше начьртанъ отъ самитѣ условия и обстоятелства, врѣдъ които тя бѣше се създала нѣкога — съвършенното ѝ изчезвание изъ Европа бѣше въпросъ на врѣмето. Нѣкои по-искренни и безпристрастни западни списатели ѭ бѣхѫ крьстили съ прѣкорътъ «*болния человѣкъ*». Това виждаше и самата дипломация, нъ за интересътъ на западъ, Турция трѣбваше да сѫществува на всѣкой начинъ. Освѣнь комедията, разиграванa отъ турскитѣ дипломати съ издаванието на прочутитѣ царски актове: «*Хатъ-и-хумаюнъ*» и «*Хатъ-и-шерифъ*», Турция бѣ принудена отъ вънкашенъ натискъ да прѣдприеме въвожданието въ държавата си нѣкакви реформи, които, споредъ мнѣнието на западнитѣ дипломати, можехѫ да продължятъ днитѣ на «*болния человѣкъ*». Тия реформи се възнасяхѫ до небеса отъ дипломацията; продажната и подкупена европейска журналистика имъ плетеше «*вѣнци хваленія*», а подкупени нѣкои западни списатели посвятихѫ цѣли томове за да ги въз-

хвалятъ и да докажатъ, че Турция е вече влѣзнала въ пътътъ на прогресса и цивилизацията. Всичко това имаше една обща цѣль: да се укрие дѣйствителностьта и да се въведе и държи въ заблуждение европейското просвѣщено обществено мнѣние.

Раковский бѣ гигантътъ, който се бѣ наелъ да въскрьси българския народъ и въ политическо, и въ историческо, и въ умственно отношение. Той съ негодувание четеше писаното въ продажнитѣ вѣстници и отъ подкупенитѣ списатели за Турция и нейния прогрессъ. Съ хиляди факти и доказателства той можеше да обори тия утвърждения, нъ нѣмаше кой да го слуша. При всичко това обаче, той се не отчая. Освѣнь въ многобройни статии, печатани въ неговитѣ журналистически съчинения, той приготви особенна брошура подъ заглавие: «*Изтупленый дьрвишь*» или «*Възточный въпросъ*», въ която той искалъ да прѣдстави: «изобразението на стария и новия духъ на турския народъ, паданието на народния и воинския духъ, голѣмата сиромашия, въ които тѣ бѣхъ паднали отъ мързелъ и отъ глупавитѣ прѣдразсѫдъци, сѣкогашната имъ непримирима вражда съ християнитѣ и непрѣмѣнното падание на това гнило тѣло, което образована Европа напраздно се мжчи да излѣкува и да го възстанови, за нещастието и страданията на цѣли дванадесеть милиона християни, които живѣятъ въ Европа подъ жестоката тирания на този звѣроподобенъ народъ». Тая брошура се издаде слѣдъ смьртьта му въ 1884 г отъ неговата сестра. Тя, ако и недовьршена, нѣма никога да изгуби важностьта си, защото авторътъ, като познавалъ много добрѣ вжтрѣшното положение на турската държава, изложилъ работитѣ по такъвъ начинъ, щото тя — брошурата — ще служи всѣкога като огледало за турското управление въ България. Той излага мислитѣ си въ видъ на разговоръ между Султанъ Махмуда, който най-напрѣдъ почна да въвожда реформи и министритѣ му Рашидъ-паша и Хюсеинъ-паша. Тоя разговоръ е изложенъ отъ единъ «*изтупленъ дьрвишинъ*» прѣдъ двама французи, които въ кафенето на «*Долма-бакче*» сѫ хвалили турскитѣ прѣобразувания. Дьрвишинътъ разказалъ на френцитѣ, че като се намѣрвалъ въ едно уединено свято мѣсто, слѣдъ едно тържественно нощно вьртение и като се напилъ, споредъ обичая, съ *хашашъ*, дошьлъ въ изтупление и съ духътъ си намѣрилъ се на онзий свѣтъ. Тамо въ непристойно за правовѣрнитѣ мѣсто той намѣрилъ сѣнкитѣ: на Султанъ Махмуда, Юсрефъ-паша, Хюсеинъ-паша, Тахиръ-паша, Фети Ахмедъ-паша (зетъ му) и Рашидъ-паша (сватъ му), които стоящи въ кржгъ, сѫ се разговаряли относително турската държава и въведенитѣ прѣобразувания. Тоя разговоръ дервишинътъ е слушалъ и разказалъ на френцитѣ.

Разговорътъ не е свьршенъ. Махмудъ искалъ отъ Рашидъ-паша, като живѣлъ по-вече на земята слѣдъ него, да му разкаже, какви сѫ били слѣдствията отъ неговитѣ (Махмудови) реформи. Рашидъ-паша съ голѣма откровенность излага всичкитѣ лошавини, произлѣзнали отъ неговитѣ реформи.

Освѣнь тия свои съчинения Раковский е написалъ още нѣколко брошури анонимни, съ които е защищавалъ интереситѣ на българския народъ. Слѣдъ смьртьта си, споредъ както виждаме въ ключьтъ, той оставилъ въ ржкописъ още: втората часть на «*Горский пжт-*

никъ», втората часть на «*Показалецътъ*», втората часть на «*Ясѣня*» и «*Автобиографията*» си — всички се съхраняватъ за сега у наслѣдницитѣ му.

Раковский, въ заключение ще кажемъ, като списатель има голѣми недостатъци въ своитѣ съчинения. Най-голѣмия му недостатъкъ е тоя: че искалъ да създаде своеобразна история на българския народъ и своеобразна грамматика на българския езикъ. Нъ пакъ ще повторимъ той остава недостижимъ.

Въ съчиненията му другъ недостатъкъ се вижда, че той е билъ раздражителенъ и жлъченъ. Нъ и това съвършенно се извинява, щомъ вземемъ прѣдъ видъ това обстоятелство, гдѣто той е билъ «*единъ само буденъ въвъ толкова спящи*», както сполучливо се изразява единъ поетъ.

Съ една дума: Раковский е билъ великъ человѣкъ, съ духъ за широки планове, за борба, за велики идеи и рискове и съ него българинътъ всѣкога ще се гордѣе.

Желателно е да се завзематъ наслѣдницитѣ му да издадатъ сборникъ отъ всичкитѣ негови съчинения, издадени и неиздадени до сега.

б. Петко Райчовъ Славейковъ.

§. 65. До освобождението ни, въ самата турска държава единъ отъ най-извѣстнитѣ и популярнитѣ списатели е и П. Р. Славейковъ. Той се е родилъ въ Трѣвна на 1825 год., и ако и да не е получилъ по-високо систематическо образование, благодарение на своя трудъ, възприемчивость и извънредната дарба, той е можялъ да се обогати съ основателни, при това много разнообразни знания, съ които много помогна на нашето възраждание.

Лишени въ тоя моментъ отъ по-точни и обширни данни върху минѫлия животъ на *Дѣда Славейкова*, ние сме принудени да кажемъ за сега вкратцѣ за неговата дѣятелность нѣщо, което ще бѫде, знаѫ, непълно, но все удовлетворително.

Въ 1843 година той е излѣзнѫлъ изъ Свищовското българско училище, гдѣто е учителствувалъ Еманоилъ Васкидовичь, и станѫлъ даскалъ въ Търново, въ долнята махла. Тогава е билъ на 16-годишна възрасть. По причина че извадилъ пѣсень на бившия тогась Търновский Митрополитъ Панарета и на наслѣдника му Неофита, той билъ испѫденъ изъ Търново. Съ това испѫждание се отпочнува общественната дѣятелность на Славейкона. Въ 1844 год. той се условилъ за учитель въ село Килифарево, отъ гдѣто наскоро билъ испѫденъ чрѣзъ влиянието на Неофита. Той се скиталъ по селата,

за да намѣри мѣсто за учителствување, но навсѣкѫдѣ билъ изгонванъ чрѣзъ интригитѣ и заповѣдьта на владиката. Най-сетнѣ го виждаме въ Пиперково. Дохождането му въ това село съставлява важенъ моментъ въ живота му, защото, както той самъ казва въ Период. списание год. 1882 кн. II. стр. 121, тука го посѣтила пьрвата списателска идея: отъ единъ случаенъ разговоръ въ него се пробудила мисьль да събира народни пословици, гатанки, пѣсни, приказки и др. Дълго врѣме той е ходилъ навредъ изъ България и учителствувалъ, като при това е изучавалъ народния животъ и събиралъ народнитѣ умотворения. Кѫдѣ е учителствувалъ и каква е била неговата дѣятелность до 1854-та година ние неможемъ да знаемъ за сега. Знаемъ само това, че пьрва негова литературна дѣятелность почнува отъ 1852 годиа, когато той издаде пьрвата своя книжка стихотворения «*Басленникъ*», а по-послѣ «*Смѣсна китка*», съ които той доби пьрвата си извѣстность въ насъ като списатель. Като списатель, той е развилъ богата, но разнообразна дѣятелность: той е поетъ, филологъ, историкъ, педагогъ, журналистъ и сатирикъ, пакъ ако щете и теологъ — енциклопедистъ въ пълната смисьль на думата.

Отъ 1854-та година ние го виждаме установенъ въ Цариградъ, кѫдѣто е развилъ най-богато своята литературно-обществена дѣятелность. Тукъ той е издалъ единъ редъ книжки, които иматъ разнообразно съдьржание; съ своитѣ «*Смѣшни календари*», пълни съ сатира и хуморъ, съ единъ искусенъ и жльченъ сарказмъ той немилостиво бичува пороцитѣ и недостатъцитѣ както на българското общество, тъй и на фанариотското духовенство, съ което спечели въ нашата литература голѣма слава като сатирически списатель. До 1863 год. той издаде разни книги: «*Веселушка*», «*Скратеніе на турскѫтѫ исторіѭ*», «*Болгарския пѣсни*», «*Нова-мода календаръ*», «*Букуваръ*», «*Смѣшенъ-календаръ*», «*Славѣйче*», «*Святый Димитрий Солунский и Македонскыты Славене съ Българыты*», «*Наржченъ Наставникъ*», «*Дневникъ*», «*Искрица*», «*Цариградски потайности*», «*Лодойска поляшка*», «*Разбойникъ въ балкана*», «*Робинзонъ*», «*Послѣдний Абенсеражъ*», отъ които, едни сѫ оригиналенъ трудъ, а други — прѣводъ.

Но, ако Славейковъ доби голѣма слава и почетно мѣсто въ нашата литература, то това е заслужилъ съ своята сатира, поезия и журналистическа дѣятелность. Съ своята сатира и поезия до най ново врѣме, да не кажемъ и до днесь, той — Славейковъ — дьржи пьрво мѣсто.

Неговата сатира, пълно съ хуморъ, жлъчка и сарказмъ бѣше приятна и произвождаше силенъ ефектъ и дѣйствуваше чувствително върху читателътъ. Поезията му, пълна съ хубави и благородни мисли и високи идеи, съгрѣва душата на читателя и привожда ѭ въ въодушевление. Обнародванитѣ въ «Читалище» негови Стихотворения: «*Не пѣй ми се*», «*Жестокостьта ми се сломи*» и «*Тогась поне*», сѫ проникнѫти съ истинский лиризмъ и привлѣкохѫ справедливо вниманието на читателитѣ. Отъ тѣхъ: «*Не пѣй ми се*» и днесь произвожда въ насъ тѫга. . . . .

Въ 1863 година той прѣдприе издаването на сатирическия вѣстникъ «*Гайда*», която не можѣ да просѫществува за дълго врѣме. Съ своитѣ сатирически статии, «*Гайда*» изсмѣяваше пороцитѣ на Грьцкото висше духовенство и на българското общество и съ това свое съдържание, съ което се вѣрно рисуваше положението на нашия народъ, и днесь е интересна за четение. Слѣдъ двѣ години Славейковъ започна издаването на забѣлѣжителния политический вѣстникъ «*Македония*» (1867—1870) г. Въ България отсамъ Дунава, за чьрковния нашь въпросъ, «Македония» бѣ онова, което «Независимость» бѣше оттатъкъ Дунава за политическата ни независимость. Гласътъ и мнѣнието на «Македония» бѣхѫ силни и могѫщественни. Тя е пълна съ хубави статии, отъ които, много сѫ полемически, пълни съ жлъченъ сараказмъ. Въ тия статии Славейковъ горѣщо и умно е защищавалъ народнитѣ ни интереси. Тоя вѣстникъ бѣ единственния, който най-безпристрастно и неустрашимо се бори за възстановлението на независима черква, а послѣ влѣзна въ опозиция съ сѫщата възстановена черква. «Македония» бѣше още и борецъ за оная идея, която по-послѣ се въплоти въ Св. Стефанский договоръ.

Тонътъ, който дьржѣше «Македония» хармонираше съ тонътъ на «Независимость», и Каравеловъ, който нещадѣше нищо и никого, за «Македония» всѣкога се произнасяше съ уважение.

Понеже цѣлта на в. «Македония» бѣше да сѫбуди българитѣ въ Македония, то въ него имаше много статии и дописки напечатани съ грьцки букви, за да бѫдѫтъ достѫпни и за ония Българе, които знаяхѫ да четѫтъ само на грьцки.

«Македония» съ своето съдържание най-сѣтнѣ привлѣче вниманието на Турското правителство, което ѭ забрани като опасенъ за държавата революционенъ вѣстникъ, а самия редакторъ биде за едно кратко врѣме арестуванъ и се лиши за всегда отъ правото да издава какъвто и да било вѣстникъ. Въ това, говори се, имали сѫ малко пьрсть и нѣкои наши високопоставени Българе въ Цариградъ.

Слѣдъ освобождението си, Славейковъ е билъ едно кратко врѣме редакторъ на «*Читалище*», което, подъ неговото редактиране, прие по-хубаво направление и се пълнеше съ по-отбранъ материялъ. Нъ и това му се забрани косвенно, и той, поставенъ въ съвършенна невъзможность да работи на журналистичестото поле, прие най-сетнѣ да учителствува въ Старо-Загорското училище, гдѣто го завари и послѣднята русско-турска война на 1877 год.

Славейковъ имаше богата сбирка по отечественната ни география и бѣше прѣдприелъ голѣмъ трудъ — географическо описание на нашето отечество. Обаче, за голѣма жалость и за голѣма загуба на нашата бѣдна книжнина, богатата географическа, етнографическа и филологическа сбирки, плодъ на дълговрѣменнитѣ му трудове, изгорѣ въ пламьцитѣ, които погълнѫхѫ Стара-Загора въ врѣме на Русско-турската война. Днесь той изново се е завзелъ да попълни изгорѣлото, нъ, колко ще му бѫде възможно, отстава да видимъ.

Слѣдъ освобождението ни Славейковъ се посвятѝ исключително на политическа дѣятелность по учреждението на нашето освободено отечество. Той бѣ прѣдсѣдатель на народното събрание и министръ на вѫтрѣшнитѣ работи. Сега е пенсионеринъ и се занимава съ своя събранъ материялъ по нашата отечественна география.

Славейковъ минува за най-добъръ познавачь на българский езикъ и той прьвъ доказа гѫвкостьта му въ поезията. Той захваща пьрво мѣсто между борцитѣ за черковний въпросъ, нъ и съ своитѣ литературни произведения числи се въ редътъ на малцината ни добри литератори.

в) Любенъ Каравеловъ.

§. 66. Любенъ Каравеловъ е еднакво важенъ и въ политическата, и въ литературната ни история. Той е развилъ богата плодотворна и пълна съ важни слѣдствия дѣятелность и на политическото, и на книжевното поле. Той е обезсмьртиль името си и съ своята политическа революционна агитация, и съ своитѣ книжевни, особенно по белетристиката, рѣдки трудове, въ които той е останѫлъ и до днесь недостижимъ.

Родилъ се въ село Копривщица въ 1830 год. Младитѣ си години той е прѣминѫлъ въ родното си мѣсто и въ Пловдивъ. Пьрвоначалното си образование той е получилъ въ родното си мѣсто, а послѣ е отишьлъ въ Пловдивъ, кѫдѣто въ това врѣме е учителствувалъ извѣстния нашъ старъ учитель и литераторъ *Найденъ Геровъ*. Слѣдъ Кримската война въ 1857 г. *Любенъ*, побуденъ отъ

Герова, отишьлъ въ Руссия съ цѣль да постжпи въ нѣкое военно училище, къмъ която кариера го влачилъ неговия немиренъ и революционенъ духъ. Но, когато стигнжлъ въ Москва, Любенъ промѣнилъ мисъльта си: той рѣшилъ да бжде не войнъ, а литераторъ. Той постжпилъ въ Московския универзитетъ като воленъ слушатель по филологията. Още като студентъ, Любенъ почнжлъ първитѣ си литературни опитвания.

Въ периодическото списание «Братский Трудъ» което се редактирало и издавало отъ московскитѣ студенти, той е писалъ нѣколко хубави статии, между които заслужватъ да се се споменжтъ «Славянетѣ въ Австрия». Въ 1861 год., съ помощьта на Славянския благотворителенъ коммитетъ, излѣзе на свѣтъ доволно сериозния неговъ трудъ: «*Памятники народнаго быта болгаръ*», въ който сж помѣстени много наши пословици, легенди, пѣсни и описание на праздницитѣ. Слѣдъ тоя трудъ Каравеловъ почнжлъ да се явява съ своитѣ книжевни трудове изъ народния ни животъ въ разни периодически русски списания, като: «*Библеографические записки*», «*Русский вѣстникъ*», «*Петербургския вѣдомости*», «*Философически записки*» и «*Журналъ Министер. Народнаго Просвѣщенія*». За тия свои статии въ рѣченитѣ журнали той е вземалъ една малка сумма, съ кожто е поддържалъ и себе си и брата си Петка.

Въ 1866 год. Любенъ дошьлъ въ Бѣлградъ, отъ гдѣто е мислилъ да работи върху политическото поле. Той е билъ вдъхнатъ съ тая висока мисъль, че спасението на южнитѣ Славяне лѣжи не въ силнитѣ съсѣдни и братски държави, нъ въ искренната тѣсна и братска солидарность на народитѣ на Балканския Полуостровъ, а особенно на сърбския и българския народи, които свързватъ единъ езикъ, еднакви нрави и обичаи, една религия и еднакви интереси. За това, той искаше да запознае и изучи по-отблизо сърбския народъ. Той е ходилъ много пжти и въ Новий-Садъ. За едно кратко врѣме Любенъ е научилъ сърбския езикъ много добрѣ и тъй основно, щото е можалъ не само да говори свободно, нъ и да пише на него. Въ периодическото списание «Млада Сърбадия», той е написалъ на сърбский езикъ една повѣсть: «*Ели Крива Судбина*» и сериозно научна статия «*Изъ мртвог дома*», съдържанието на която е вземено изъ народния сърбский животъ. Въ тия двѣ повѣсти Любенъ е употрѣбилъ такъвъ чистъ езикъ, такъвъ увлѣкателенъ слогъ и такъвъ гладъкъ стилъ, щото и день днешний въ сърбската литература стоятъ на едно високо мѣсто; и день днешний

сърбскитѣ писатели казватъ на стилътъ Любеновъ като на недостижимъ.

Въ 1868 година, прѣзъ мѣсецъ Маия убихѫ князь Михаила; това важно събитие принудило Любена да напустне Бѣлградъ и да отиде въ Новий-Садъ. По тоя случай било подигнѫто прѣслѣдване срѣщу цѣлата Кара-Георгиева партия. Понеже Любенъ имаше тѣсно сношение съ мнозина по-видни членове отъ тая партия, отъ които нѣкои стояхѫ въ сродственни свръзки съ него отъ къмъ съпругата му Наталия (той бѣше се оженилъ за сърбкиня Наталия, която е била достойна съпруга и която съ своята благость и неустрашимость много пѫти е ублажавала горчивитѣ му часове и го е насърдчавала въ тѣжкитѣ му прѣдприятия), то и него обвинихѫ въ съучастие въ това убийство. Той биде спрѣнъ въ Пеща и слѣдъ шесть-мѣсечно испитване и изслѣдване, слѣдъ като се доказа неговата невинность, биде освободенъ. Тогава той се прѣсели въ Букурещъ, гдѣто отпочна редактиранието и издаванието на вѣстникъ «Свобода» (1870—1872). Въ това време бѣше умрѣлъ Раковский (1868 г.) и въ политическото революционно и агитационно поле се усѣщаше голѣма празднина. Любенъ достойно замѣсти Раковский и испълни тая празднина. «Свобода» бѣше оня центръ, около който се движеше всичко, що бѣ останѫло живо, чувствително и честно въ България. Съдържанието и направлението на тоя вѣстникъ бѣ *антитурско*, *антикалугерско* и *античорбаджийско*, а цѣлта му бѣ да съживи българския народъ, да му покаже, че единственното благосъстояние на единъ народъ се състои въ политическата му самостоятелнось и че българския народъ трѣбва да придобие тая самостоятелность самъ, съ собственнитѣ си сили, безъ да гледа на ничия чужда помощь. За да може българския народъ да има прѣуспѣване трѣбва да нитае братска любовъ къмъ Сърбитѣ и Ромѫнитѣ, които сѫ негови естественни съюзници. Любенъ напълно съзнаваше тая истина и «Свобода» бѣ знамето на «Дунавска федерация» между народитѣ: сърбский, българский и ромѫнский. Освѣнь политически статии, прѣдмѣтъ на които бѣше управлението въ турската дьржава, нѣшето усилно положение и планъ за бѫдѫщитѣ ни дѣйствия, Любенъ печаташе въ «Свобода» още и свои оригинални повѣсти изъ българския животъ, стихотворения и критически статии. Ясния езикъ, увлѣкателния стилъ и гладкия слогъ на «Свобода» съдѣйствуваха за нейното распространение, а сериозния и тщателно събрания и логически изложения материялъ увеличаваха нейното влияние и нейната тѣжесть. «Свобода» бѣ оня всемогѫщи лостъ,

който движеше цѣлия български народъ къмъ онова направление, което искаше нейния родакторъ. «Свобода» бѣ оня неумитенъ и немилостивъ, а въ сѫщо време и отмьстителенъ сѫдия, отъ когото всѣкой се боеше, прѣдъ когото всѣкой треперяше и симпатиитѣ на когото всѣкой тражеше. Турското правителство, което бѣ обградено съ хиляди топове, войска и байонети; което бѣ подкупило почти всичкитѣ европейски продажни вѣстници да го хвалятъ и което бѣ поставило живъ кордонъ срѣщу Ромѫния, за да запрѣти проникването въ България на всѣкоя прогресивна и съживляюща мисьль — то само̀ почувствува силата на «Свобода» и затрепера прѣдъ фактитѣ, излагани въ нейнитѣ стълбове. По нейното настоявание «Свобода» биде забранена, а на мѣстото ѝ се появи «Независимость» (1873—1874). Съдържанието на «Независимость» бѣше още пожлъчно, а направлението сѫщо. Неизвѣстно защо, Любенъ ненадѣйно напустна политическата арена, отстѫпи отъ революционното агитационно поле и прѣмина на чисто литературното поле. Неговата чисто литературна дѣятелность се вижда въ «Знание» — периодическо списание, редактирано отъ него и пълно съ хубави повѣсти изъ народния животъ съ сериозни статии по разни научни клонове, съ въодушевени стихове и немилостиво строги критически оцѣнения върху разни книги.

Събитията въ 1876 и 1877 год. прѣкѫснахѫ книжевнитѣ занятия на Любена. Въ сърбско-турската война той биде пързъ дѣятель по прѣпращание доброволци на бойното поле, гдѣто и той взе участие, а слѣдъ свършването на тая война, той се врьща изново въ Букурещъ. Наскоро се отвори знаменитата за насъ руско-турска война. Каравеловъ бѣ истощенъ. Той неможѣ да вземе активно участие въ тая война за освобождението на нашето отечество, за което освобождение той толкова чезнеше. Войната се свърши съ С.-Стефанский договоръ, а послѣ съ Берлинский, който измѣни въ много нѣща пързия. Но, вече се образова една независима дьржава отъ една малка часть отъ нашето цѣлокупно отечество и Любенъ можеше да почне своитѣ литературни занятия. Той найнапрѣдъ отвори печатница въ Търново, кѫдѣто почна изново «Знание»; нъ слѣдъ малко той прѣнесе печатницата въ Русчукъ, кѫдѣто се настани да живѣе постоянно.

Наскоро се повика въ Търново пързото учредително българско събрание, което трѣбваше да изработи основния законъ. Любенъ виждаше пространно поле за дѣйствие. Нъ неговата дѣятелность бѣше свършена. Той бѣ тѣжко болѣнъ.

Когато вече бѣ се свикало учредителното събрание въ Търново, на 21 Януарий 1879 г., Любенъ умрѣ!

Погребението му станало такова тържественно, каквото прилича на Любена.

Днесь прахътъ му почива въ гробищата вънъ отъ Русчукъ, близо до прахътъ на Стефана Караджата; гробътъ му е обраснѫлъ въ буренъ, безъ никакъвъ паметникъ. Но потомството ще знае много по-добрѣ да оцѣни Каравелова и неговата дѣлателность, отколкото ние.

Книжевнитѣ трудове на Любена сѫ разновидни и съ различно общеобразователно съдържание: той е билъ публицистъ, повѣствователь (беллетристъ), поетъ, политикъ, критикъ, педагогъ и др.; неговата горѣща любовь къмъ отечеството вдѫхвала му е въодушевление и енергия къмъ всестраненъ трудъ.

Беллетристическитѣ съчинения на Любена иматъ голѣма важность за нашата книжнина, защото, съдържанието имъ, вземено изъ народния животъ, прѣдставлява вѣрни и живи картини изъ тоя животъ съ всичкитѣ му добри и лоши качества и страни. Съ тѣхъ Любенъ еималъ цѣль да прокара нѣкоя реална идея, нѣкакъвъ принципъ.

Повѣститѣ му сѫ печатани въ «*Свобода*», «*Независимость*» и «*Знание*», а нѣкои отъ тѣхъ въ сърбски и русски нѣкои журнали.

Отъ всичкитѣ му повѣсти заслужватъ да се споменѫтъ: «*Българетѣ отъ старо врѣме*», «*Неда*», «*Воевода*», «*На чужди гробъ безъ сълзи плачатъ*», «*Танчо*», «*Нешо*», «*Три картини отъ българския животъ*», «*Турски паша*» и други.

Освѣнъ тия оригинални повѣсти, Любенъ е прѣвелъ отъ русски извѣстния романъ отъ А. Пушкина: «*Капитанската дъщеря*» и два хубави расказа отъ Марка Вовчка, именно: «*Горпина*» и «*Данило Гурчъ*».

Той е написалъ и драма «*Хаджи Димитръ*» нъ не сполучливо.

Любенъ Каравеловъ е и поетъ и то такъвъ поетъ, на когото въ стиховетѣ нѣма нищо искуственно. Той писалъ стиховетѣ си, като и прозата. Главното нѣщо, на което Каравеловъ е обрьщалъ внимание, е било мисьлъта и съдържанието на стиховетѣ, а за формата не е искалъ нити да знае. Всичкитѣ му стихове сѫ естественни, пълни съ дълбокъ и искренъ лиризмъ и сѫ написани по подражание на народнитѣ ни пѣсни. По-вечето отъ тѣхъ дѫхѫтъ съ ирония и сатира. Тия свои стихове той е печаталъ въ «*Свобода*», «*Независимость*» и «*Знание*». По-послѣ малка една часть отъ

тѣхъ се напечатахѫ въ една книжка подъ заглавие: «*Нова пѣснопойка*».. Народни пѣсни и стихотворения. Т. 1878 год. издава редакцията на В. «Знание».

Той е написалъ или прѣвелъ и издалъ още нѣколко книжки съ научно възпитателно съдържание: «*Соколъ*», «*Библотека за дѣца*» и други.

Критиката му е била строга и безпощадна, на дори и отмъстителна. Никого Любенъ не щадилъ; отъ списателитѣ той изкалъ двѣ нѣща: да знаятъ за кого пишѫтъ и какво пишѫтъ. Критиката (отъ нея ние ще дадемъ откѫсльци въ критический отдѣлъ) на Любена е принесла голѣма полза на книжнината ни: мнозина отъ списателитѣ ставахѫ по-сериозни и по-внимателни въ книжевнитѣ си трудове, а други пъкъ съвършенно прѣстанѫли да пишѫтъ, като сѫ били убѣдени въ своята списателска несъстоятелность.

Въ всичкитѣ политически и критически статии, както и въ повѣститѣ на Любена, подобно на Раковский и Ботева, се вижда безпрѣдѣленъ патриотизмъ и нѣкаква крайность. Всичко, що не е било съгласно съ неговитѣ взглядове и стрѣмления; всичко, което не е отговаряло на неговитѣ идеи и на неговий принципъ — всичко това е било за него «*гюбре*», «*смѣть*» и други. Това явление въ литературата е ненормално; нъ другояче не е можало и да бѫде. Помислѣте си: народъ състоящъ отъ шесть милиона живи сѫщества, и когато околнитѣ му народи се борятъ за человѣчески правдини и за независимъ животъ, между тоя народъ рѣдко срѣщате честна и родолюбива душа и на всѣкѫдѣ виждате: мьртвило, подлость, шарлатанство и прѣдателство — прѣдставете си, казвамъ, това явление, и Вие ще си разясните, защо настроението на Раковский, Каравелова, Ботева и други бѣше жьлчно, мрачно, а до нѣгдѣ и отрицателно.

Биографията на Любена, ако и не пълна, е написалъ С. С. Бобчевъ и е напечатана въ «*Наука*» книжка I год. I стр. 18—32 и книжка II год. I стр. 115—124, въ която е вѣрно схванѫта всичката дѣятелность на великия Л. Каравеловъ, както и духътъ на съчиненията му.

6. Народни умотворения.

§. 67. Книжевностьта на всѣкой единъ народъ е отъ два вида: устна и писменна.

Писменната книжевность излага умственната дѣятелность и способность на интелигентната часть на единъ народъ и прѣдава се и

упазва чрѣзъ искуственно намѣренитѣ ония бѣлѣзи, нарѣчени букви — писма.

Устната книжевность е създадена и създава се отъ самий народъ — отъ массата и съчувала се е между народа чрѣзъ устно прѣдание отъ поколѣние на поколѣние. За това устната книжевность се нарича още: *народна книжевность, народни умотворения.*

Народната книжевность, въ онова прѣдисторическо врѣме, когато человѣчеството не е било още дошло до положение да изнамѣри буквитѣ, е била единственната книжевность. Поради това въ нея има драгоцѣненъ материялъ отъ онова минало врѣме, за което историята нищо не знае и не може да знае.

Народнитѣ умотворения сѫ най-важната часть въ всѣкоя една литература: защото въ тѣхъ се огледва, вѣрно и точно, характерътъ, философията, духътъ и интелектуалната способность на народа. Въ тѣхъ се виждатъ свойствата и племеннитѣ особенности, които сѫществуватъ между отдѣлнитѣ народи и племена.

Изучването на тая народна книжевность има голѣма важность и за самата писменна книжевность: защото, съ изучаването на тая народна книжевность, изучава се езикътъ, нъравитѣ и обичаитѣ — съ една дума, битътъ на тоя народъ. Писменната книжевность само тогава ще има здрава основа и трайно прѣуспѣване, когато тя се основава на устната или народната книжевность. Гдѣто старата наша литература не е можала да хване дълбоки корени въ народний ни животъ, а е пропаднѫла наскоро слѣдъ паданието на дьржавата ни подъ Гърцитѣ, както споменѫхме и на друго мѣсто, причината трѣбва да се тражи въ това, че въ тая старобългарска литература народната ни философия и народния характеръ и духъ не сѫ намѣрили никакво гостоприемство; че тая наша стара книжевность не се е базирала на народния животъ; въ нея не виждаме наший народъ съ неговитѣ нърави и обичаи и съ неговитѣ племенни особенности.

Слѣдъ нашето възраждание, въ периодътъ на настоящата ни литературна дѣятелность, изслѣдването и изучаването на народнитѣ умотворения, почнѫто отъ Венелина, колкото и оскѫдно, продължено е отъ нашитѣ учени мѫжье. Истина, малцина сѫ работницитѣ по изучаването на народната ни книжнина; малъкъ е материялътъ, събранъ отъ тѣхъ; оскѫдно е знанието, което имаме за наший народъ — нъ пакъ все се направило по нѣщо. Колкото малъкъ и да е периодътъ на нашата книжевна дѣятелность прѣди освобождението ни; колкото положението и обстоятелствата и да сѫ биле

неудобни за изучаването на народа и за събирането на народнитѣ умотворения — при всичко това все пакъ имаме нѣщо изучено, изслѣдвано и събрано.

Между всичкитѣ дѣятели по събиране на народнитѣ ни умотворения, заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти:

а) **Братия Миладиновци** — Константинъ и Димитъръ.

По събирането на народнитѣ ни умотворения, както ще видимъ, занимавали сѫ се още и други нѣколцина, нъ трудътъ на тия двама македонски братия — мѫченици за нашето възраждание — има особенна важность и особенно значение за историята на възраждането ни. Ако вземемъ отдѣлно историята на възраждането на Македония, то появяването на Миладиновия «*Сборникъ*» прави епоха въ тая история. Грьцитѣ проглушихѫ свѣтътъ, увѣряваха западна Европа и подтвьрждаваха съ хиляди измислени доказателства, че Македония — отечество на толкова знаменити личности и въ нѣкогашната и въ сегашната грьцка история — е грьцка страна, населена исключително съ грьцки елементъ. Отъ друга страна Сьрбитѣ такожде утвьрждаваха съ фантастически доказателства и нѣкакви си исторически свидѣтелства, че Македония е сьрбска страна, населена исключително съ сьрбски елементъ. Нашитѣ увѣрения, че и еднитѣ и другитѣ утвьрждения сѫ неоснователни и несъгласни съ етнографията на тая страна, и че тя е населена съ чисто българ ски елементъ, истина бѣхѫ вѣрни, нъ изгледвахѫ голословни и на тѣхъ необрьщаше внимание никой. Трѣбваше да се прѣдставятъ по-силни и по-убѣдителни доказателства. «Сборникътъ» на братия Миладиновци се яви като мълния надъ тъмния небосклонъ на Македония и освѣтли истинското етнографическо нейно състояние. Грьцкитѣ мечти и сьрбскитѣ фантазии изчезнѫхѫ прѣдъ истината, извадена на явѣ чрѣзъ «Сборникътъ». Пѣснитѣ, който пѣе българката и българинътъ въ цѣла Македония; имената, съ които се крьщаватъ македонскитѣ Българе — доказахѫ и на Грьци и на Сьрби, че по полетата на Струма и Вардаръ и по върховетѣ на Пиндъ, Шаръ, Крѣсна и Пиринъ живѣе, обитава и работи български народъ, въодушевляванъ отъ своитѣ «народни пѣсни» и пълнъ съ надѣжда за едно по-добро бѫдѫще.

Трѣбва всѣкой да се прѣнесе духомъ въ онова врѣме, когато се водѣше ожесточена борба съ неприятелитѣ на нашето национално възраждание, за да може да почувствува онова отрадно и утѣшително влияние, което сѫ почувствували тогава нашитѣ патриоти отъ появяването на «българскитѣ народни пѣсни, събрани отъ братия

Миладиновци». И день днешний тоя «сборникъ» (ведно съ Верковичевитѣ сбирки), единственний паметникъ на богатитѣ народни умотворения въ Македония, произвождатъ въ читателя приятно и утѣшително впечатление!

Константинъ и Димитрий сж родомъ отъ Струга, село не далеко отъ Охрида. По-стария — Димитрий — е билъ единъ отъ най-ревностнитѣ дѣятели по възраждането и пробуждането на български народъ, а особенно на Македонскитѣ Българи, върху които Гърцитѣ имали силни претенции. Както споменжхме, Гърцитѣ считали Македония за неотдѣлна часть отъ грьцкитѣ земи и населена съ чисто грьцки елементъ, за това и грьцкото духовенство, въ борбата, която се водѣше, полагало е по-голѣми прѣчки върху възраждането на Македонскитѣ Българе и дигало е по-немилостиво и жестоко гонение срѣщу дѣятелитѣ по възраждането.

Димитрий билъ учитель въ Струга, Охрида, Битоля и Прилѣпъ, гдѣто неговъ помощникъ за кратко врѣме билъ Жинзифовъ, а послѣ отишьлъ въ Кукушъ, близо до Солунъ. По неговитѣ настоявания и побуждения, въ тоя градъ се въведе славянско богослужение. Димитрий не се задоволявалъ само съ учителствуването и съ распространяването национално съзнание между своитѣ съотечественници. Той искалъ да обори грьцкитѣ пратеници съ по-чувствителни доказателства. Народнитѣ пѣсни, приказки, пословици и обичаи ще докажатъ: какъвъ народъ живѣе въ Македония — и той се завзелъ да събира това народно богатство.

Съ тия си занятия Димитрий привлѣкълъ вниманието на грьцкото духовенство, което видѣло въ Димитрия свой силенъ врагъ. Особенно Димитрий билъ ненавиждань отъ Полянский епископъ Мелетий, противъ неморалнитѣ дѣла на когото той не е можалъ да мирува. Тоя Мелетий е, който, по причина на своитѣ гонения срѣщу Българитѣ, безъ да се гледа на неговитѣ неспособности и явно неморални дѣла, биде повишенъ на по-голѣмъ чинъ — Охридский митрополитъ.

Въ това врѣме по-младия Димитриевъ братъ, Константинъ билъ въ Москва и слѣдвалъ въ тамошний университетъ. Приготвения за печатъ материалъ отъ народнитѣ пѣсни Димитръ истпратилъ на брата си Константина, съ когото е билъ въ прѣписка.

Прѣзъ лѣтото 1861 год., когато Димитрий живѣлъ дома си въ Струга и работилъ върху събрания материялъ, домътъ му ненадѣйно билъ нападнжтъ отъ агентитѣ на турскитѣ власти и Димитрий билъ грабнжтъ и отведенъ въ Охрида. Заедно съ него до-

несени сѫ били въ правителстенний домъ всичкитѣ му книжя. Причината на тая груба постѫпка къмъ тоя народенъ труженикъ била, че фариотинътъ Мелетий го билъ наклеветилъ на правителството като политически бунтовникъ. Отъ Охрида той билъ откаранъ въ Солунъ и отъ тамъ въ Цариградъ, гдѣто билъ затворенъ въ тъмницата. Въ това грабване и затваряние е пропаднѫла една голѣма часть отъ драгоцѣнния събранъ материялъ, който той неуспѣлъ да испрати на брата си за напечатване.

Константинъ въ това врѣме билъ въ Загребъ, гдѣто токо що бѣше свършилъ напечатването на сборника съ материялната помощь на извѣстния хърватский патриотъ епископъ *Штросмайеръ*. Щомъ се извѣстилъ затова нещастие на брата си, Константинъ побързалъ да отиде въ Цариградъ, за да се потруди за неговото освобождение. Мнозина сѫ го прѣдупрѣждавали да не отива въ тъмницата, защото патриаршията, извѣстена за дохождането на Константина, бѣше употрѣбила всички срѣдства прѣдъ турското правителство да се затвори и той. Нъ Константинъ, влаченъ отъ братска любовь, не рачилъ да послуша съвѣтитѣ на приятелитѣ си, и отишълъ въ тъмницата при брата си, отгдѣто се вече не върналъ: той билъ хванѫтъ отъ полицейската турска власть и хвърленъ при брата си въ тъмницата, отъ гдѣто вече не излѣзнѫли. Штросмайеръ подѣйствувалъ прѣдъ Австрийското посолство въ Цариградъ, за да се застѫпи то за тия двама невинни труженици; при Австрийский посланникъ се присъединилъ и Русския, и В. Порта била принудена да издаде заповѣдь за освобождението имъ. Нъ било вече кѫсно. Отъ бдителното око на Фенеръ всичко това не останѫло тайно. Щомъ се узнало за издадената заповѣдь, Фенеръ потрѣпералъ отъ злоба и употрѣбилъ обикновенното си срѣдство да се избави отъ тия двама македонски братия. Тя подѣйствувала дѣто трѣбва и . . . . на 12-й Януарий 1862 год. изъ тъмницата сѫ биле изнесени мрътвитѣ трупове на братия Миладиновци!

И день днешний скромнитѣ плочи и крьстове показватъ мѣстото, кѫдѣто почива прахътъ на тия двама велики македонски братия.

Сборникътъ носи название: *Български народни пѣсни*, събрани отъ братия Миладиновци Димитрия и Константина и издадени отъ Константина». Загребъ въ книгопечатницата на А. Якича 1861 год. За да се напечата сборникътъ помогнѫлъ е материялно *Йосифъ Юрий Штросмайеръ*, комуто е и посвятена книгата.

Сборникътъ се състои отъ VIII 542 страници. VIII-тѣ страници съ-

държаватъ «прѣдговоръть», въ който се излага въ кратцѣ какъ е съставенъ сборникътъ и значението на народнитѣ пѣсни. *Самовилски* пѣсни има десеть, пълни съ митологическо съдържание. Сѫщето съдържание иматъ и пѣснитѣ: 11—21, а пѣснитѣ 22—27 иматъ смѣшно съдържание. *Църковнитѣ* пѣсни (29—56) сѫ остатъци отъ старото митологическо врѣме съ християнско облѣкло. Такива сѫ съставлявали богомилската книжнина, толко жестоко прѣслѣдвана отъ държавната ни религия. *Юначкитѣ* пѣсни (57—203) иматъ съдържание по-вече изъ периодътъ на нашето робство; много малко пѣсни има изъ периодътъ на политическата ни самостоятелность.

По-нататашния материялъ е раздѣленъ тъй: Пѣсни: *овчарски* (204—209), *хайдутски* (210—228), *жаловни* (229—262), *смѣшни* (263—285), *любовни* (286—510), *свадбени* (511—575), *лазарски* (576—637), *жетварски* (638—660), *играчки* (661—672), и двѣ (673—674) кога се пие вино. На страници: 515—521 сѫ описани свадбени обичаи въ Струга и Кукушъ; на страници 521—525 сѫ описани разни суевѣрия, обичаи и обряди, извършвани: на Коледа, Бѫдникъ, Мишинъ-день, Бабинъ-день, Ивановъ-день, Богоявление, Св. Еремия, Гергевъ-день, лазарици и др.; суевѣрия: за пълтеници, орисници, самовили и др.; на страници 525—526 виждаме дѣтински игри: «войска», «гага», «крижимижи» и «котка»; на стр. 526—528 има нѣколко прѣдания; на стр 528—529 имена мѫжски и женски, а на стр. 530—531 има 50 пословици и 104 гатанки. Тоя послѣденъ материялъ (стр. 515—531) ни доказва, че освѣнь пѣсни, братия Миладиновци сѫ се занимавали още и съ изслѣдване на народнитѣ ни стари обичаи, гатанки и пословици, който материялъ е пропаднѫлъ безслѣдно.

Отъ събрания материялъ и отъ уреждането на тоя материялъ се вижда, че братия Миладиновци сѫ умѣяли да се ползуватъ сполучливо отъ неисчерпаемото богатство на народното ни творчество и сѫ разумѣли всичката важность на всѣкоя една пѣсень. Истина, и сборникътъ, както всѣкое едно книжевно дѣло, има свои недостатъци, нъ, като вземемъ прѣдъ видъ условията, врѣдъ които сѫ събрани тия народни умотворения, и врѣмето, кога сѫ събирани тѣ, то не можемъ да не извинимъ тия недостатъци и сборникътъ не може да се не счита единъ отъ най-добритѣ, които сѫ се появили до днесь въ нашата литература.

Незнаѫ да ли има днесь живъ нѣкой наслѣдникъ отъ тия двама велики македонски братия; ако нѣма, то желателно би било книжевното наше дружество, или же Министерството на Народното Просвѣщение да вземе на себе инициативата за прѣпечатването на тоя сборникъ, който днесь съставлява голѣма рѣдкость въ насъ, и чистия приходъ да се употрѣби, или за нѣкоѫ научно-благотворителна цѣль, или же да се въздигне паметникъ надъ гробоветѣ имъ. Тѣ сѫ заслужили това.

б) **Чолаковъ** Василий, родомъ отъ Панагюрище, сѫщо се занималъ съ събирание народнитѣ ни умотворения. Отъ събрания материялъ, той е далъ на братия Миладиновци, една много малка

часть отъ пѣсни които сѫ напечатани въ сборникътъ, споменѫтъ по-горѣ, а останѫлата часть е напечаталъ въ особенъ сборникъ подъ название «*Българский народенъ сборникъ*», събранъ, нареденъ и издаденъ отъ Василий Чолакова. Часть I. Болградъ 1872 год. Въ печатницата на централното училище. Страници XXIV + 356.

Стр. VII съдържава прѣдговоръть, въ който се говори много сполучливо за значението на народнитѣ умотворения: народни пѣсни, приказки, гатанки, пословици, народни обичаи и обряди. На стр. (1—48) сѫ изложени народнитѣ обичаи, обряди и др. извършвани при разни случаи въ Татаръ-Пазарджикъ и въ околнитѣ му села. На стр.: (48—57) сѫ напечатани народнитѣ обичаи въ Свищовъ; на стр.: (58—92) се описва лѣсковска свадба; на стр. (92—104) сѫ изложени обичаи и обряди, извършвани въ Кюстендилъ; на стр. (105—113) сѫ прѣдставени играчки, обичаи и обряди въ Неврокопско. На стр.: (114—118) сѫ напечатани нѣколко баяния. На стр. (118—124) напечатани гатанки. На стр. (125—246) сѫ напечатани 3300 пословици, между които, много неможатъ да бѫдѫтъ нарѣчени пословици. Приказки (деветь) сѫ напечатани на стр. (247—260). Народни пѣсни стр.: 261—356 на брой 117 съ разно смѣсено съдържание.

Критиката (Период. Списание год. I кн. V и VI) признала тоя сборникъ, че е безъ планъ, безъ редъ и безъ цѣль. Намъ се вижда, че критиката е много строга. Трѣбва да вземемъ прѣдъ видъ врѣмето, когато сѫ събирани тия народни умотворения и обстоятелствата, вследъ които се е намиралъ и събирачътъ и народа. Наистина, сборникътъ има нѣкои грѣшки и недостатъци, нъ все пакъ той може да послужи въ много нѣщо на бѫдѫщитѣ наши дѣятели по изучавание езикътъ ни.

в) **Верковичь Стефанъ И.** Той по народность е сърбинъ — бошнякъ, нъ живѣлъ е между народа ни цѣли 30 години. Той е учителствувалъ по разни страни въ Македония, а най-много въ градъ Сересъ. Освѣнь своето учителство, той се занимавалъ усърдно съ събиранне български народни пѣсни, прѣдания и обичаи. Часть отъ тоя свой събранъ материялъ той е напечаталъ подъ заглавис: «*Народни песме Македоских Бугара*». Книга прва. Женске песме. У Београду, правителственна книгопечатница. 1860 год. стр. 373 + XIX». Прѣдговоръть е написанъ на сърбский езикъ съ притурка на страници 364—373 малъкъ единъ българо сърбски рѣчникъ. Тая първа книга отъ сборника на Верковича съдържава само женски пѣсни. До днесь Верковичь не е продължилъ печатанието на своя събранъ материялъ и отъ другитѣ пѣсни.

Съ тия издадени пѣсни г. Верковичь принесе голѣма полза на нашето възраждание. Той е *първия*, който е изнелъ прѣдъ свѣтътъ необорими доказателсва — живото слово въ Македония, че насе-

лението въ тая страна е българско. Появяването на неговия сборникъ подигна голѣма буря върху му въ Бѣлградъ. Сърбскитѣ учени шовинисти го наричахѫ явно фалсификаторъ, който, подкупенъ отъ българската пропаганда, е фалсифициралъ сръбскитѣ думи и форми въ пѣснитѣ. И неговия трудъ, ако и напечатанъ (сборникътъ, гдѣто се напечата, трѣбва да се благодари на нашия съотечественникъ Ивановича, родомъ отъ Вратца, който бѣше двороуправитель при княза Михаила) не принесе му никаква полза, защото книгитѣ му никой не рачеше да купува. И днесь може да се намѣрятъ книги отъ неговия сборникъ по дюгенитѣ на българскитѣ бакале и халваджии!

Излъганъ въ своята надѣжда, Верковичь — тоя мѫченикъ на славянската археология — се върна въ Македония съ още по-голѣма бѣдность, съпровожданъ сега и отъ сърбскитѣ интриги.

Слѣдъ едно непродължително врѣме (1867 год.) Верковичь изненади цѣлия образованъ свѣтъ съ ново едно свое много забѣлѣжително откритие. Той напечата една сбирка подъ заглавие: «*Дрѣвная болгарская пѣсня объ Орфеѣ*», открытая Стефаномъ Верковичемъ, сербскимъ и болгарскимъ археологомъ. Издание В. А. Дашкова Москва. 1867 год.»

Въ грьцката митология Орфей е прѣдставляванъ като полубогъ, както Херкулесъ, Тезей и др. Въ прѣдисторический периодъ на старогрьцката история Орфей е билъ единъ отъ участницитѣ въ походътъ на Аргонавтитѣ. Орфей е билъ оня знаменитъ пѣвецъ, който съ своитѣ пѣсни укротявалъ дивитѣ звѣрове и помѣстялъ канаритѣ.

Въ тая сбирка на Верковича, Орфей се въспѣва и искарва отъ Българитѣ славянинъ или же българинъ. Да се допустне подобно нѣщо, трѣбва да се приеме, че най-старитѣ жители на Балканский полуостровъ сѫ Славянетѣ; че гърцитѣ или же Елинитѣ сѫ дошли много по-кѫсно и намѣрили нѣщо отъ своята цивилизация вече изработено и създадено — а това означава да се въведе цѣла революция въ старата история. Ето защо срѣщу тая Верковичева «*Дрѣвная болгарская пѣсня объ Орфеѣ*» възстана цѣлия свѣтъ, а най-много нашитѣ учени Славяне.

Верковичь безъ да обръща внимание на тия викове, продължаваше своитѣ изслѣдвания върху стария битъ на Българетѣ. Продължаваше да събира пѣсни, приказки и да изучава обрядитѣ извършвани въ разни мѣста по случай на различни праздници. Въ 1874 год. той издаде първия томъ отъ тия свои сбирки подъ заглавие:

«*Веда-Славянъ*. Болгарскія народныя пѣсни изъ до-историческихъ и до-христіанскихъ временъ». Напечетана въ Бѣлградъ 1874 год. («Веда-Словена» — български народни пѣсни отъ прѣдисторично и прѣдхрістианска доба. Открилъ въ Тракия и Македония и издалъ Стефанъ И. Верковичь. Београдъ 1874 год.). Въ тоя сборникъ сѫ напечатани 15 пѣсни, въ които се описватъ нѣколко важни събития: какъ сѫ се заселели Славянетѣ на Балканский полуостровъ; какъ се оженило слънцето за дѣвицата Влъкана; за кралътъ Талатина и още по прѣди издадената пѣсень за Орфея. Всичкитѣ тия пѣсни сѫ събрани изъ устата на Родопскитѣ помаци, а особенно изъ устата на помашкитѣ пѣвци — рапсоди.

Не се мина много врѣме и Верковичь напечата вторий томъ отъ своитѣ сбирки подъ заглавие: «Веда-Славянъ. Обрядния пѣсни языческаго врѣмени, сохранившія ся устнимъ прѣданіемъ у Македонскихъ и тракийскихъ Болгаръ-Помаковъ. Собралъ и издалъ Стефанъ Ил. Верковичь». Томъ II, С.-Петербургъ 1881 год. Въ тоя вторий томъ отъ «Веда Славянъ» г. Верковичь е напечаталъ 15,000 стихове отъ разни пѣсни, пѣяни по случай на различни праздници и при извьршванието на нѣкои обряди.

Въ началото на тоя сборникъ, г. Верковичь е напечаталъ прѣдговоръ и указалъ на лицата и мѣстожителството имъ, които сѫ казали и пѣли забѣлѣженитѣ отъ Гологанова, неговъ другарь, пѣсни.

Както пьрвия томъ, така и вторія, подигна голѣмъ шумъ и немилостива критика отъ страна на разни учени мѫжье. Всѣкой указваше по нѣкой недостатъкъ въ тия сбирки, нъ всички се съгласяваха въ това, че тия пѣсни и обряди сѫ невѣрни, измислени — литературна мистификація. Само Dozon, който изслѣдва съдьржанието на Ведитѣ на самото мѣсто, показа се защитникъ на това Верковичево откритие.

Ние прочетохме съ внимание всичкитѣ мотиви, съ помощьта на които сбиркитѣ на Верковича се наричатъ «литературна мистификація», фалшификація и лъжовни, нъ — нека ни се не вмѣнява въ грѣхъ — ние ги намѣрихме за неоснователни. Не му е тукъ мѣстото да говоримъ на пространно за това; нъ всички трѣбва да знаѫтъ, че обрядитѣ, които се описватъ въ тия пѣсни, сѫществуватъ и въ другитѣ страни на Българія.

Както и да е, въ името на науката и въ името на нашата история ние молимъ Министерството на Народното Просвѣщение да испрати приготвенъ за тая миссия човѣкъ въ Родопитѣ — въ селата, които се указватъ въ самата сбирка — за да се направи обстоятелственна провѣрка върху съдьржанието на «Вѣдитѣ» и резултатътъ на тая провѣрка да се обнародва или въ «Периодическото Списание», или въ отдѣлна брошура. Трѣбва да се прибърза, додѣто не сѫ умрѣли лицата, които Верковичь споменува,

защото всѣкое провѣряване «по-послѣ» ще бѫде кѫсно, а прѣдъ историята и потомството ще бѫдемъ отговорни, че нарѣкохме единъ труженикъ на археологическото поле шарлатанинъ, а нерачихме да провѣримъ неговитѣ открития, при всичко, че мѣстото на тия открития бѣ нѣколко часа далечь отъ насъ!

Това изслѣдване ще докаже вѣрно ли е обвинението върху Верковича или не. Въ своята брошура, въ коѭто Верковичь се оправдава, и той самъ иска и моли да стане провѣрка.

По събирание на народното творчество заслужватъ да се споменѫтъ още: *Любенъ Каравеловъ*, който е издалъ и напечаталъ събрания материялъ отъ народнитѣ умотворения въ сборника: *„Памятници народнаго быта Болгаръ“*. Москва 1861 год. Въ тоя сборникъ Любенъ е напечаталъ 3000 пословици, нѣколко пѣсни и приказки, тщателно избирани между многото наши пѣсни, които иматъ голѣма важность за нашата филология.

Сѫщо съ събирание на народнитѣ умотворения сѫ се занимавали: Н. Геровъ, Ив. Богоровъ, П. Р. Славейковъ, Г. С. Раковский и мнозина други, събирания материялъ на които е напечатанъ или въ отдѣлни книжки, или распрьснѫто по разни журнали.

в. Поезия и поетически произведения.

§. 68. Человѣкъ е надаренъ съ творческа сила — да създава. Щомъ дойде до първата си съзнателность и щомъ почне да управлява самъ своитѣ органи, въ неговий духъ се проявлява всестранна дѣятелность: той създава нѣщо, поправя, разрушава, унищожава и пакъ създава, било на платно, било на камькъ, било въ думи и пр.

Тая душевна дѣятелность се нарича художество или искусство.

Самото естество съ хубостьта и приятноститѣ на прѣдмѣтитѣ си пробужда въ человѣка тая дѣятелность.

Щомъ человѣкъ е дошьлъ до първата си съзнателность, той почнува да размишлява върху хубостьта и дражестьта на околостоящитѣ му естественни прѣдмѣти. Това размишлявание го въздигало на по-висока умственна стьпень. Отъ наблюдението на околнитѣ прѣдмѣти человѣкъ се издигалъ постьпенно къмъ по-високо нѣщо и е дошьлъ най сетнѣ до *невидимото — най-съвършенното*. Съ това си наблюдавание той е *идеализиралъ, създавалъ идеи* и *идеали*.

Всѣкому не е дадено да създава идеали; това особенно е дарба, съ която човѣкъ се ражда и която не може да постигне нити съ наука, нити съ трудъ.

Человѣкъ, колкото по-развити има своитѣ умственни способности; колкото по-вече е приготвенъ да разумѣва тайнитѣ на естеството — толкова по-вече то го плѣнява и дражи съ своитѣ прѣлести и хубости; толкова по-вече той разумѣва величието на природата.

Художеството може да въплоти идеалитѣ въ веществень образъ или въ звукъ; отъ тука художеството може да бѫде: или пластично, или звучно. Първото заключава въ себе си: живопись, скулптура и архитектура, а второто — музика, пѣяние и поезия.

Между всичкитѣ клонове на художеството, поезията създава най-съвършенни идеали. Тя съ своитѣ крила: умътъ и фантазията, се въздига по нѣкога до самото *невидимо — най-съвършенното,* и отъ тамо, очистена отъ всѣкакъвъ земенъ недостатъкъ, поглежда къмъ съвършенството и блаженството. Прѣдмѣтъ на поезията е само: хубавото, честното, правото. Въ каквото положение и да бѫде человѣчеството, до каква то стьпень на своето образование и да достигне, то всѣкога ще се плѣнява, ще се дражи, ще се възхищава отъ хубавото, честното, правото. Слѣдователно поезията е била, и ще бѫде до вѣка оная сила, която ще вълнува вѫтрѣшнитѣ душевни чувства на человѣка, колкото и да стои образованъ: защото тя е огнището, гдѣто се стопляватъ сърдцето и духътъ на человѣка; тя е чистилището на чувствата и посрѣдственница къмъ помирение на сърдцето и разумътъ — на небесното съ земното.

За да може едно произведение да се нарѣче поетическо, трѣбва да бѫдѫтъ испълнени въ него всичкитѣ условия на поетическия слогъ. Въ поетическитѣ съчинения различаваме тѣхното вѫтрѣшно съдържание и вънкашната имъ форма. Първото показва вѫтрѣшната имъ хубость, а второто — вънкашната. Вѫтрѣшното съдържание създаватъ мислитѣ на писателтъ, а вънкашната форма се дава отъ видътъ и формата на поетическитѣ думи.

Поетическитѣ произведения могѫтъ да бѫдѫтъ прѣдставени въ прозаическа и въ собственно поетическа форма.

Собственно поетическитѣ произведения се дѣлятъ на: епически, лирически, драматически и дидактически.

Отъ тая гледна точка наблюдавана, нашата искуственна поезия въ тоя периодъ се прѣдставлява отъ много малко хубави литературни произведения. Казвамъ хубави, защото има много «*пѣснопойки*», «комедии», «драми» и отдѣлни «стихотворения», нъ въ тѣхъ нѣма нищо поетическо.

Като работницитѣ на това поле въ нашата книжнина има, както казахме, много, нъ заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти слѣдующитѣ:

а. **Добре П. Войниковъ** Името на Войникова е тѣсно свързано съ историята на нашата драматургия. Той е първий, който се опиталъ да напише и прѣдстави на сцѣната драми, темата на които е вземена изъ минѫлий нашъ политически животъ: затова

той справедливо се счита като отецъ и основатель на българската драматургия.

Лишени за сега отъ по-обширни данни върху неговий животъ, ние можемъ да кажемъ само слѣдующето:

Той е родомъ отъ Шуменъ, гдѣто е и получилъ образованието си. Дълго врѣме е учителствувалъ въ родното си мѣсто и билъ е горѣщъ патриотъ. Съчиненията на Раковский сж имали силно влияние върху му: «*Горский пжтникъ*» е разбудилъ въ него, както и самъ той е приказвалъ, първата патриотическа и антитурска мисьль. Той искаше да пробуди народното чувство въ българский народъ чрѣзъ прѣдставление на живи картини изъ нѣкогашний нашъ славенъ и независимъ политически животъ. «Ако школото е училище за дѣцата, казваше той, то театрото е училище за народа, гдѣто може да научи своята история». Той се посвяти на това училище и стана първъ учитель, като написа и първитѣ учебници за това училище.

Въ течение на нѣколко годинъ, той написа и издаде нѣколко драматически произведения, които се прѣдставлявахж навредъ изъ България и Ромжния. Като изнасяхж прѣдъ очитѣ на Българинътъ славнитѣ врѣмена на неговата история; като прѣдставлявахж въ живи картини животътъ на нѣкогашнитѣ наши царье и на нашитѣ воеводи и като показвахж нагледно, живо, какво е вършилъ нѣкога български народъ — драмитѣ на Войникова възбуждахж въ душитѣ на зрителитѣ неописуемъ възторгъ, съживявахж посърнжлата българска душа и пробуждахж въ сърдцата високи чувства и надѣжди . . . Ето защо името на Войникова бѣше станжло толкова популярно въ онова врѣме, а драмитѣ му, при всичката си слабость въ художественно-поетическо отношение и отсжтствие на талантъ, имахж толкова голѣмъ успѣхъ; тѣ отговаряхж на нуждата на врѣмето тогава, нъ и за въ бжджще тѣ ще останжтъ като драгоцѣнни паметници въ нашата драматическа литература.

Войниковъ, както казахме, е писалъ драми само изъ минжлий ни исторически животъ. Тия драми сж: «*Покрьщение на Прѣславский дворъ*», «*Велислава*», «*Крумъ страшний*», «*Райна Княгиня*», «*Стоянъ Войвода*» «*Фросина*» и др. Освѣнъ тия драми, той е написалъ и двѣ комеди: «*Поевропейчване на единъ турчинъ*» и «*Криворазбраната цивилизация*», отъ които, първата изсмѣява пороцитѣ на турската интелигенция, а втората — нашето общество, което маймунски приема всичко, що иде отъ цивилований западъ. Тѣ сж и най-сполучливитѣ му съчинения.

Войниковъ е припомогнѫлъ на нашата бѣдна литература още и съ издаването «*Българска история*», единственний въ това врѣме учебникъ по отечественната ни история, въ която събитията, споредъ както е изисквало врѣмето и нуждата въ оная епоха, сѫ изложени и прѣдставени въ патриотически духъ.

Той е написалъ още «*Ржководство по словесностьта*» и «*Кратка Българска Граммятика*».

б. **Друмевъ Василъ** (сегашний Търновский Климентъ). Още въ младата си възрасть той написа повѣсть «*Благодѣтель и ученикъ*», която се обнародваше въ в. «Съвѣтникъ». Тая повѣсть, ако и недовършена откри истинский повѣствуваленъ талантъ на Друмева. Той по-сѣтнѣ написа и издаде пьрвата българска оригинална повѣсть «*Нещастна фамилия*», въ която много живо се описватъ и рисувать страданията на нашия народъ отъ Кѫрджалиитѣ и въ която всѣкой, който иска да познае сѫщинското положение на нашия народъ по онова врѣме, може да намѣри много живо прѣдставени картини.

Нъ Друмевъ прояви своя художественно-поетически талантъ въ историческата драма «*Иванку*», която, при всичко че има нѣкои важни недостатъци, остава и до сега пьрвата добра драматическа пиеса и даваше надѣжда за по-съвьршенни поетически творения отъ авторътъ ѝ; г. Друмевъ, обаче, прѣминѫлъ въ съвьршенно друго поле, та не само гдѣто неиздаде и други съчинения, нъ непоправи и тия недостатъци въ драмата «*Иванку*».

в. **Бъсковъ И. Р.** единъ отъ нашитѣ учители, се отличилъ въ повѣствователната наша литература съ нѣколко оригинални повѣсти, на които съдьржанието е вземено изъ нашия народенъ животъ. Тия повѣсти сѫ слѣдующитѣ: «*Двѣ сестри: Добра и Грозданка*», «*Злочеста Крьстинка*», «*Три повѣсти*», «*Изгубена Станка*», «*Пиянъ баща*» и други. Цѣлта на автора е била да прѣдстави било тѣглилата на народа ни, било слѣдствията отъ прѣдразсѫдъцитѣ, суевѣрията и злитѣ навици, които владѣятъ въ нашето общество.

Въ драматургията сѫ написали и издали по нѣщо хубаво още: **Доброплодний** (комедия «*Михаилъ*»), **Теодосий Икономовъ** («*Ловчанский владика*», триактна драма, въ която се прѣдставляватъ ненормалнитѣ дѣйствия на Грьцкото духовенство въ България) и **Т. Шишковъ** («*Глезенъ Мирчо*»).

Въ тая часть отъ нашата литература дьржатъ почетно мѣсто още:

г. **Жинзифовъ Кс. Ив.** (Райко 1838—1877 год.). Той се родилъ въ Велесъ на 1838 год. Първоначалното си образование получилъ въ родното си мѣсто, а срѣднето — въ грьцкитѣ училища. Димитрий Миладиновъ еималъ върху му силно влияние, за да се развие въ него патриотически духъ. Както споменѫхме и по-прѣди, Жинзифовъ е билъ едно кратко врѣме помощникъ на Димитрий Миладиновъ въ учителствуването. Въ 1858 год. той оставилъ Кукушъ, гдѣто е билъ пьрвий учитель по българский езикъ и, подъ покровителството на Д. Миладинова, отишълъ въ Россия, въ Харково, гдѣто постѫпивъ въ университета. Слѣдъ малко той заминѫлъ въ Москва, гдѣто славянския благотворителенъ коммитетъ го зачислилъ между своитѣ въспитанници. Въ 1864 год. Жинзифовъ свьршилъ историко-филологический факултетъ на московския университетъ, нъ не се върна въ България, а остана въ Москва за учитель въ лицея на цесаревича Николая, въ който лицей прослужи и до самата си смьрть (1877 год.). Между поетическитѣ му произведения извѣстни сѫ: «*Кървава кошуля*» (Браила 1870 год.), поема написана на македонско нарѣчие, «*Расходка*», «*Новобългарска сбирка*» (Москва 1863 год.), въ която, освѣнъ негови нѣкои оригинални стихотворения, напечатани сѫ още въ прѣводъ все на Македонско нарѣчие: «*Слово о пълку Игоревѣ*», «*Любушинъ судъ*», «*Краледворска ржкопись*» и нѣколко пиеси изъ стихотворенията на малорусския поетъ Шевченко. Освѣнъ това, той е напечаталъ още нѣколко стихотворения, оригинални или въ прѣводъ, въ Браилското «Периодическо сѫписание» и въ «Читалище». Въ вѣстникъ «Врѣме» се печати неговата дълга историческа статия: «*За отношенията на Византийскитѣ императори къмъ България въ царуванието на послѣдния ѝ царь Александра Асѣня*».

Поетическитѣ му трудове, не многобройни впрочемъ, не показватъ голѣмъ поетически талантъ на автора имъ, а се отличаватъ съ своя патриотически характеръ и съ това, гдѣто всички сѫ писани на македонско нарѣчие. Неговото учителствуване въ Македония е принесло голѣма полза на нашето възраждание; нъ, тъй като неговата дѣятелность на учителското поприще намъ не е извѣстна, то за нея сега не сме въ положение да кажемъ нищо. Сѫщо не можемъ каза нѣщо и за неговата дѣятелность въ Москва: всичко това остава на бѫдѫщитѣ му биографи да открияътъ и опишѫтъ.

д. **Христо Ботевъ.** Роденъ въ 1848 година въ Калоферъ, а умрѣлъ геройски въ бойтъ при Враца 1876 год. Първоначалното

си учение получилъ въ родното си мѣсто, а сетнѣ отишълъ въ Россия да продължава образованието си. Нъ немирния неговъ духъ не е можалъ да търпи строгата училищна дисциплина и безъ да свърши нѣкое училище, той напуска Россия и прѣминува въ Бесарабия, гдѣто е учителствувалъ въ Комратъ. По послѣ го виждаме учитель въ Браила и Александрия. Неговий духъ не бѣ за мирни занятия; той търсеше случай да се бие съ вѣковнитѣ врагове на неговото отечество. На 1874 год. ние го срѣщаме въ Букурещъ, гдѣто е взималъ живо участие въ списванието на в. «*Независимость*». Сетнѣ той самъ захвана редактиранието и издаванието на «*Знаме*» — вѣстникъ, който за всегда ще бѫде украшение на нашата журналистическа литература. Езикътъ, стилътъ и съдържанието на «*Знаме*» бѣхѫ такива, щото произвождахѫ върху душата на читателя таково дълбоко впечатление, което лесно се неизглаждаше. Въ «*Знаме*» Ботевъ проповѣдваше борба, вѣчна борба съ тиранитѣ, не само на нашия народъ, нъ и на цѣлото человѣчество. Езикътъ му бѣ жлъченъ, отмьстителенъ, нъ — рицарский Ботевъ е олицетворение на Раковский.

Въ 1876 год. избухна тракийского възстание. Ботевъ пламна. Той събра чета отъ 230 распалени млади патриоти, които искахѫ да измрѫтъ за свободата на своето отечество, и мина прѣзъ Дунавъ въ България. Самия начинъ на това прѣминување е такъвъ, какъвто можѐ да изобрѣти само рицарский духъ на Ботева. Редовний пѫтнишкий параходъ отъ Австрийского парополовно Дунавско дружество «*Радецкий*» бѣ честитъ да свърже своето име съ това важно събитие. На него се качи Ботевъ и дружината му отъ разни мѣста и излѣзнѫхѫ при Козлудуй за да се притечѫтъ на помощь на възстанѫлитѣ си братия въ Балкана. Слѣдъ нѣколко бигки съ турскитѣ войски и баши бозуци тѣ достигнѫхѫ до мѣстото, називаемо «*Милинъ камикъ*», близо до село *Баница;* тукъ тѣ бидохѫ заградени отъ нѣколко хиляди неприятели и издържахѫ двадневна битка, въ която съ голѣма загуба сполучихѫ да се оттърватъ отъ обсадата. Разбити и прѣслѣдвани отъ многобройна потеря, отъ живитѣ момчета нѣкои паднахѫ въ плѣнъ, а нѣкои избѣгнѫхѫ въ планината. Между живитѣ бѣ останѫлъ и Ботевъ; нъ въ битката при Враца, на мѣстото, називаемо «*Вирлецъ*», той падна убитъ.

Прѣзъ малкото спокойно врѣме, което му оставаше за книжевенъ трудъ, Ботевъ написа и напечата въ вѣстницитѣ нѣколко свои стихотворения, въ които той показа своята извънредна поетическа дарба. Всичкитѣ му стихотворения сѫ пълни съ изящность и ви-

сокъ идеялъ, нъ особенно хубави сѫ слѣдующитѣ: «*На прощаванье*», написано по образецътъ на народнитѣ ни пѣсни; «*До моето първо либе*», пълно съ прочувственность и лиризмъ; «*Елегия*», въ която се вижда жлъчка и мьстителность; «*Въ механата*» пълно съ сарказмъ и проклетия срѣщу народнитѣ изѣдници; «*Хаджи Димитръ*» — ода, пълна съ горесть, която изражава едно патриотическо сърдце на единъ падналъ за народната свобода мѫченикъ; «*Моята молитва*», химнъ, който се възнася отъ едно убито и страдалческо сърдце къмъ «богътъ на разумътъ». Въ тая пѣсень Ботевъ е излѣлъ жлъчката си срѣщу цѣлото общество, което е пълно съ неправди, подлости и гнусотии и се издига високо къмъ вѣчната правда. Той едва ли не е паднѫлъ въ отрицателность. Нъ трѣбва да го извинимъ; врѣмето, тѣглилата на народа ни, безбройнитѣ подлости и неправди му сѫ диктували такава крайность и отрицателность. «*Патриотъ*», пълно съ укоръ срѣщу лицемѣрцитѣ. Въ всичкитѣ му тия кратки стихотворения се огледва пламенна душа, рицарско благородно сърдце, жива и висока мисьль, жлъчна и мьстителна вражда противъ притѣснителитѣ на цѣлото человѣчество и жажда за борба и отмьщение. Въ нѣкои свои стихотворения той остана и до днесь недостижимъ.

е. **Н. Козловъ** написалъ нѣколко сполучливи стихотворения, които го турятъ въ редътъ на нашитѣ поети. Неговата поезия по духъть и по формата си прилича на народната ни поезия. Въ своитѣ епически разкази: «*Хайдутъ Сидеръ*», «*Цьренъ Арапинъ*» и «*Мечка стрьвница*», материялътъ на които е вземенъ изъ народнитѣ приказки, Козловъ тъй сполучливо и вѣрно е подражалъ духътъ на народната ни поезия и толко хубаво е въспроизвелъ формитѣ и образитѣ на народнитѣ ни пѣсни, щото въ това той и до днесь остая недостижимъ и неподражаемъ.

По поезията сѫ работили още:

Чинтуловъ (*«Стани, стани юнакъ балканский», Кждѣ си вѣрна ти любовь народна?»* и други бунтовни пѣсни), **Пишурка** (*«Куткудячка», Дѣдо попъ Илия», «Аделаида», «Рахилинъ плачь»* и др.), **Ст. Стамбуловъ** (поема *«Баща и синъ»*, стихотворения: *«Пиеница», «Чорбаджийско поучение»* и други, въ които се вижда поетический му талантъ), **В. Н. Поповичь** (*«Дѣтска гусла»* и разни лирически стихотворения), **Д. Великсинъ** (*«Мисли върху женидбата», «Царь Гризанъ», «Кѫсъ отъ человѣческо сърдце»*, които показватъ поетическата му дарба), **Цани Гинчевъ** (разнитѣ му стихотворения

печатани въ «Периодическото списаниие», «*Балгарскитѣ народни басни*» и баллада «*Двѣ тополи*»), **П. Ивановъ** («*Сбирка стихотворения*»), **Хараламбий Ангеловъ** (еклога «*Славчо и Цвѣтко*») и др. Нашия отличенъ поетъ **Ив. Вазовъ**, съ своитѣ стихотворения, печатани въ «Периодическото списание» се явяваше въ тоя периодъ като зорница въ нашата книжнина, за да дойде въ другия да блѣсне съ своитѣ извънредни поетически дарби, които оставатъ недостижими.

Между по-добритѣ прѣводачи на чуждитѣ изящни творения, заслужватъ да се споменѫтъ: **Михаиловский** («*Телемахъ*» отъ Фенелона, «*Послѣднитѣ дни на Помпея*» отъ Бютлера Литона), **Н. Бончевъ** («*Тарасъ Булба*» отъ Гоголя, «*Разбойницитѣ*» отъ Шиллера), **М. Балабановъ** («*Скѫперникътъ*» отъ Молиера, «*Дяволско блато*» отъ Жоржъ Зандъ) и други.

г. Журналистика.

§. 69. Съ изнамѣрването на книгопечатанието настана нова епоха въ умственното развитие на человѣчеството. Между другитѣ коренни промѣнения, които то внесе въ разнитѣ клонове на общественния и умственний животъ на народитѣ, то — книгопечатанието — коренно промѣни и начинътъ за съобщението на мислитѣ. По-прѣди за да се узнаеше нѣкое събитие или нѣкое откритие, което е станѫло, ако ще би и въ съсѣдната дьржава, трѣбвало е да се изминѫтъ нѣколко мѣсеци, а за узнавание на нѣкое събитие — въ по-отдалечени страни, изискувало се цѣли години. Слѣдъ книгопечатанието всичко това се улеснило и промѣнило.

За бързото и лесно съобщение между отдѣлнитѣ народи и за незабавното узнавание на нѣкое станѫло събитие въ животътъ на нѣкой народъ най-много, да не кажемъ единственно, е припомогнѫла *прессата — журналистиката*. Пьрвий вѣстникъ въ Европа се появилъ въ 1563 год. въ Венеция, въ врѣме на турската война. Тогава тоя вѣстникъ е билъ още ръкописанъ. Пьрвата френска газета се появила въ 1631 год. подъ заглавие: „Gazette de France“. Пьрвата английска газета се появила въ врѣме, когато Англия биде нападнѫта отъ «Непобѣдимата Армада», т. е. въ 1588 година. Отъ това се вижда, че отъ деньтъ на рождението на прессата до днесь сѫ се изминѫли не по-вече отъ 324 години. При самото появление на прессата мнозина сѫ прѣдвидѣли великанската роль, която тя има да играе за въ бѫдѫще въ всестранний жи-

вотъ на человѣчеството. Наскоро се усѣтило силното влияние отъ прессата надъ массата на народа.

Тая сила и това могѫщество сѫ растли постьпенно и въ настоящето столѣтие — днесь, тя — прессата — е господарь на положението. Днесь силата на журналистиката е грамадна. Нейното влияние върху обществото е толкова голѣмо, щото тя е двигателния елементъ на всичкитѣ събития въ живота на народитѣ. Скромна по начинътъ на своето дѣйствие, нъ топоветѣ, байонетитѣ и грубата сила сѫ безсилни прѣдъ нейния гласъ. Ето защо всички, които сѫ искали и искатъ да тиранисватъ беззащитното человѣчество, сѫ треперали прѣдъ гласътъ на журналистиката и гледали сѫ да я оковѫтъ въ разни вериги.

Днесь прессата играе такава важна роль, щото, числото на вѣстницитѣ и журналитѣ и тѣхното вѫтрѣшно съдържание сѫ мѣрило за стьпеньта на умственното развитие на единъ народъ.

Отъ всичко казано до тукъ слѣдва, че журналистиката неможе да направи часть отъ литературата на единъ народъ и историята, на която и да е литература, трѣбва да покаже числото на вѣстницитѣ и журналитѣ, да прѣдстави начинътъ на политиката, водена между отдѣлнитѣ журнали, да прѣгледа качеството писано въ тѣхъ и да нарисува духътъ, съ който е оживлявана прессата и направлението, по което е вървѣла тя: защото всичко това ще покаже съврѣменното положение на обществото, неговитѣ нужди и стрѣмления.

Нашата журналистика въ тоя периодъ, колкото и да е скромна, бѣдна и малочисленна, прѣдставлява ни едно отрадно и утѣшително явление. Тя е испълнявала своята миссия въ нашия политически, черковенъ и литературенъ животъ по такъвъ единъ начинъ, щото ни се прѣдставлява идеална и ще ни служи за гордость за всѣкога. Въ най-труднитѣ за националното ни сѫществувание врѣмена: въ врѣме на нашето възраждание, въ врѣме на нашата борба, както съ духовнитѣ ни, тъй и съ политическитѣ ни тиране — нашата журналистика честно, искренно и доблестно е защищавала правднитѣ на народа ни и водила го е неустрашимо по пѫтьтъ на неговата по-добра бѫдѫщность. Вѣнецътъ, който украшава главитѣ на нашитѣ журналисти въ тоя периодъ е неувѣдаемъ: тѣ съ много малко исключение (ограничено даже на два случая) при всичката своя бѣдность, нищета и гладъ, останѫхѫ неопятнени отъ продажбата на съвѣстьта си, за която продажба се трудихѫ мнозина наши и неприятели, и мними приятели.

Съ пробужданието на народа ни и съ почнуванието на чьр-

ковния ни въпросъ, журналистическата ни дѣятелность се оживляваше. Полемиката се усилваше съ распространението и усилването на борбата.

Нашата журналистика по мѣстото на издаването си дѣли се на вѫтрѣшна и вънкашна — туземна и емигрантска. Туземната журналистика е излизала въ границитѣ на Османската дръжава, а емигрантската — вънъ, по чуждитѣ дръжави, гдѣто строгата турска цензура не е можала да ги прѣслѣдва. Това е влияло много и върху самото съдържание на журналистиката, както и върху тонътъ, съ който тя е излагала това си съдържание: туземната журналистика е била прѣдпазлива и всѣкога е изказвала своитѣ мисли двоесмисленно и покрито, когато емигрантската напротивъ е била остра съ ясно, откровенно и строго излагание на своитѣ мисли и взглядове.

Полемиката е била трѣскава, жива и пълна съ такива изражения и думи, които свидѣтелствуватъ, че нашето тогавашно общество е било въ ненормално прѣходяще полоѫение — владѣло е силно брожение въ духоветѣ.

Отдѣлнитѣ вѣстници сѫ биле помежду си въ опозиция, но само за нѣкои частни въпроси, а колкото се касаяло до общия въпросъ — българската черковна и политическата независимость, то всичкитѣ сѫ съставлявали единъ вѣстникъ съ единъ редакторъ.

Между туземната и емигрантска журналистика имаше едно малко неспоразумѣние относително начинътъ на постигание политическата ни независимость. Туземната е искала черковна свобода и чрѣзъ мирно умственно развитие се надѣяла да получи единъ день и политическа независимость, по примѣра на Чехитѣ, а емигрантската, напротивъ, е мислила, че нѣма духовна свобода, нѣма умственно развитие безъ политическа независимость. Ето защо емигрантската журналистика е имала революционенъ духъ и не се въсхищавала до толкова отъ видимото рѣшение на черковния въпросъ, «*България иска не Екзарха,* а — *Караджата*».

Освѣнь това и между самата емигрантска революционна журналистика владѣеше неспоразумѣние и разница въ мнѣнията относително начиитъ, по който ще се възстанови нашата политическа свобода: едни — проповѣдвахѫ, че нашата свобода зависи отъ самитѣ насъ; трѣбва да се бунтуваме да проливаме кръвь и да мрѣмъ и съ това ще спечелимъ политическа свобода, защото всѣкоя друга свобода ще бѫде не свобода, а ново робство. Другитѣ напротивъ, настояваxѫ, че ние сами нищо неможемъ направи, слѣдователно да стоимъ мирни, додѣто дойде помощь отъ друга нѣкоя дръжава.

Ние сме потомство и днесь можемъ да се произнесемъ, коя отъ тия журналистики е имала най-голѣмо право? Обаче разглеждането на тоя въпросъ е прѣдмѣтъ на политическата ни история.

Емигрантската журналистика, като исключимъ вече споменѫтитѣ вѣстници, издаваеми отъ Раковский, Каравелова и Ботева, се прѣдставлявала още отъ слѣдующитѣ вѣстници:

«*Българска пчела*» (1863—1864) излизалъ въ Браила и редактиранъ отъ Хр. Ваклидова. «*Востокъ*» 1865 год. излизалъ въ Бѣлградъ, а редактиранъ отъ А. Андрича. Въ тоя вѣстникъ сѫ вземали участие и нѣкои отъ българскитѣ въ Бѣлградъ ученици; въ него срѣщаме напечатана хубавата историческа повѣсть «Асенъ» въ която се прѣдставлява нашето освобождение отъ грѣцкото иго. «*Народность*» (1866—1869) излизалъ въ Букурещъ, а редактиранъ отъ И. Касабовъ. «*Дунавска Зора*» (1867—1869), излизалъ въ Браила, а редактиранъ отъ Д. П. Войниковъ. «*Отечество*» (1869—1871) органъ на Букурещскитѣ богати българе, редактиранъ отъ П. Кисимовъ въ Букурещъ. „Отечество“ бѣ въ опозиция съ «Независимость». «*Тѫпанъ*» хумористическо вѣстниче, излизало е въ Букурещъ (1869—1870) три пѫти прѣзъ мѣсеца. «*Пѫтникъ*», търговский книжевенъ и забавителенъ листъ, излизалъ е въ Браила (1870—1871 г.) и редактиранъ отъ Б. Запрянова. По-късно отъ врѣмето на възстанието въ Тракия (1875—1876 г.) българската емиграция въ Ромѫния издава нѣколко вѣстници съ революционно съдържание: «*Български Гласъ*» отъ И. Иванова въ Болградъ, «*Нова България*» въ Гюргево отъ Блъскова, «*Стара-Планина*» въ Букурещъ отъ Д. Веселинова.

Туземната журналистика, освѣнь «*Македония*», за която говорихме вече, се е прѣдставлявала още отъ слѣдующитѣ вѣстници: «*Български вѣстникъ*», пьрвия политический и литературенъ вѣстникъ въ Цариградъ, редактиранъ най-напрѣдъ отъ Ив. Богорова, а послѣ подъ име «*Цариградски вѣстникъ*» отъ А. Екзарха. Той билъ почнѫтъ още въ 1849 год., но прѣкѫсванъ и изново започнѫтъ въ 1861 г. Той се е борилъ срѣщу грѣцкия клиръ и унията. «*Съвѣтникъ*» (1863—1865) излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Н. Михаиловский, «*Время*» (1865—1866) излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Ѳ. Бурмова, «*Право*» (1869—1873) излизалъ тако̀жде въ Цариградъ, а редактиранъ отъ Ив. Найденовъ.

Всичкитѣ тия вѣстници защищавахѫ черковната ни независимость и въ тѣхъ има много хубави статии. «*България*» (1859

—1861) излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Драганъ Цанкова. Тоя вѣстникъ е билъ органъ на унията и цѣлта му е била да докаже историческото право на унията и на Римската цьрква въ насъ. Той е билъ въ опозиция почти съ всичкитѣ наши вѣстници. «*Вѣкъ*» (1872—1875 г.) излизалъ също така въ Цариградъ и редактиранъ отъ М. Балабанова. Цѣлта му бѣ да доведе до едно примирение Екзархията ни съ Патриаршията. Отъ това той бѣ въ опозиция съ тоговашнитѣ български вѣстници. Къмъ края на 1875 год. въ «Вѣкъ» се появихѫ много хубави статии, пълни съ патриотизмъ и това му спечели общо съчувствие. «*День*», излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Бъчеваровъ (1875—76). По хубавитѣ си патриотически статии, особенно въ врѣмето на клането, извьршено отъ турскитѣ баши-бозуци въ Тракия, тоя вѣстникъ бѣ спечелилъ общото съчувствие на народа и бѣ второ издание отъ «Македония». «*Турция*» (1862—1875) излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Н. Геновичь. Тоя вѣстникъ бѣ органъ на правителството, което и всѣчески поддьржание. «*Зорница*» излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ най-напрѣдъ отъ А. Л. Лонгъ, а послѣ отъ Байнгтонъ. Органъ на протестантитѣ въ България. Подъ управление на способни лица, редактиранъ свѣстно и тщателно и поддьржанъ отъ щедритѣ парични помощи на библейското общество «Зорница» е придобила не малко читатели въ България. «*Напрѣдъкъ*» излизалъ въ Цариградъ и редактиранъ отъ Пв. Найденовъ (1875 г.).

Слѣдъ изброяването на разнитѣ вѣстници и вѣстничета, които въ онова врѣме сѫ съставлявали българската книжнина, ние прѣминуваме къмъ прѣглеждането на ония научни периодически списания, които не сѫ разисквали никакви политически въпроси, въ които единственната полемика е научната критика и които сѫ дали, потикъ на българското творчество, на българската самостоятелна мисьль, а съ това принесли услуга на истинската наша литература.

Въ 1856 год. българскитѣ търговци въ Цариградъ основахѫ книжевно дружество, което почна да издава периодическото списание: «*Български книжици*». Това списание е излизало два пѫти въ мѣсеца и то въ течение на четире години: 1858, 1859, 1860 и 1861 г. Въ него се защищавахѫ нашитѣ претенции за цьрковна самостоятелность и се печатахѫ отлични статии, оригинални или въ прѣводъ, по разнитѣ клонове на науката, а преимущественно по филологията и историята. Въ списването му вземахѫ участие най-интелигентнитѣ сили въ това врѣме: *Крьстевичь, Мутевъ, Богоровъ, Бурмовъ* и много други.

Въ това списание се появи и първата българска оригинална повѣсть отъ Василия Друмевъ: «*Нещастна фамилия*»; която се четеше съ неописуемо удоволствие. За жалость това многополезно (единственно тогава) периодическо списание, което принесе огромна полза за народното пробуждание и свѣстяване, не трая много. Желателно би било да се препечататъ българскитѣ книжици, които и днесь сѫ драгоцѣнность, а при това голѣма рѣдкость.

Въ 1870 година нашитѣ богати търговци въ чужбина съставихѫ книжевно дружество и дадоха по една опрѣдѣлена сумма, отъ която се образува единъ капиталъ отъ 200.000 лева. Огъ лихвитѣ на тоя капиталъ се почна издаването на едно периодическо списание подъ заглавиѣ «*Периодическо списание*», издавано отъ българското книжевно дружество въ Браила. Въ списването на това списание взехѫ участие нѣкои отъ нашитѣ учени жѫжье: нашия историкъ *Маринъ Дриновъ, В. Друмевъ* (Митрополитъ Климентъ) *В. Стояновъ, И. Бончевъ* и други. Рѣшено е било да излиза отъ «*Периодическото Списание*» всѣкой мѣсецъ по една книга, но въ течение на шесть години (1870—1876) отъ него сѫ излѣзнѫли всичко 12 книжки.

Появлението на това научно списание въ тоя периодъ е едно утѣшително явление въ нашата бѣдна книжнина, защото, нѣма съмнѣние, че то принесе истинска и голѣма полза на възраждающата се наша литература. Съдържанието му е отбрано и сериозно и напълно отговаря на подобно книжевно списание. То обогати народната ни история съ нѣкои нови открития отъ М. Дринова; има и много хубави статии по другитѣ клонове на науката. Нашитѣ народни умотворения сѫ намѣрили едно почетно мѣсто въ страницитѣ му. Критическия отдѣлъ се отличава съ своята сериозность и безпристрастность. Като притурка сѫ отпечатани прѣводитѣ на Бончева: «*Разбойницитѣ*» отъ Шиллера и «*Тарасъ булба*» отъ Гоголя.

Въ 1870 год. Българското читалище въ Цариградъ основа периодическо списание подъ название «*Читалище*». То е излизало два пѫти въ мѣсецътъ и издавано е въ течение на четире години: (1870—71), 1871—72), (1872—73) и 1874 год. Редактори сѫ били: М. Балабановъ, Т. Икономовъ, Л. Йовчевъ (Митрополитъ сега Екзархъ Йосифъ) и Славейковъ. Между многото хубави и отбрани статии срѣщатъ се и много лоши стихотворения и слаби прѣводи. «Читалище» бѣ отъ голѣма полза въ свое врѣме, защото то събуди въ мнозина даровити младежи любовь къмъ литературни занятия, а въ народа — голѣма ревность и жажда за прочитъ.

Въ 1860 година българскитѣ студенти въ Московский университетъ основахѫ ученическо дружество, което почна да издава периодическо списание: «*Братски трудъ*» въ списванието на което учувствувахѫ: *Л. Каравеловъ, Жинзифовъ, К. Миладиновъ* и други.

Въ Болградъ се основа сѫщо дружество, което почна да издава периодическото списание подъ заглавие «*Общий трудъ*», редактиранъ отъ Теодосия Икономовъ въ 1868 год. Отъ това списание сѫ излѣзнѫли само три книжки.

Г. Добровский издава въ Вѣна, а послѣ въ Букурещъ историко-литературно списание подъ наименование «*Мірозрѣніе*» или «*Българский Инвалидъ*» (1870—71). Цѣльта на това списание бѣ да прокара идеята: да се вземе русский езикъ като общеславянски литературенъ езикъ, на който да пишѫтъ и четѫтъ всичкитѣ славянски народи. Въ него се появихѫ нѣколко исторически статии (История на Петра Великий, прѣводъ на откѫслькъ отъ Хилфердинговата история) и др. Но това списание скоро прѣстана.

Хр. Ваклидовъ, споменатий вече редакторъ на в. «*Пчела*», издава почти прѣзъ цѣла година (1868) списанието «*Зорница*», въ което се печатахѫ въ прѣводъ исключително романи и повѣсти. Между по-забѣлѣжителнитѣ романи въ него се печата (несвършенъ) романътъ отъ Евгений Сю: «*Скитникътъ Евреинъ*» (Вѣчний Жидъ — Der ewige Jude. Le Juif érant).

Освѣнь тия научни списания издавахѫ се още: «*Журналъ за наука, занаятъ и търговия*» (редактиранъ отъ Д-ра Ив. Богоровъ въ Болградъ 1861 г. съ научно съдържание, отъ което сѫ излѣзнѫли само три книжки), «*Училище*» (Букурещъ 1870 г. редактирано отъ Р. И. Блъсковъ съ педагогическо-поучително съдържание), «*Духовны книжкы*» (Болградъ 1867 г. редактирано отъ Р. И. Блъсковъ съ духовно съдържание, отъ което сѫ излѣзнѫли само 6 книжки) още има и други нѣкои Периодически Списания основани по него врѣме въ разни мѣста; нъ тѣ, по причина на парична оскѫдность, неможахѫ да просѫществуватъ за дълго врѣме.

д. Критика и Статистика.

а. Критика.

§. 70. Просвѣщението не е нѣщо веществено, не е видимо и осязателно; то е отвлѣчено понятие, което се реализира въ умственната дѣятелность на человѣчеството, чрѣзъ умственнитѣ произ-

ведения на отдѣлни лица. Между формитѣ, въ които могѫтъ да се прѣдставятъ умственнитѣ человѣчески произведения, първо мѣсто дьржятъ *книгитѣ*. Пълното распространение на просвѣщението зависи преимущественно отъ *книгитѣ*. Книгитѣ играѫтъ важна роль не само въ училището, нъ и вънъ отъ него: тѣ сѫ нуждни не само като учебници, но и за прочитание и рѫководство въ общественния животъ. Въ книгитѣ се вижда главния резултатъ на умственната дѣятелность въ единъ народъ; въ тѣхъ се огледва душевното състояние на единъ народъ въ едно извѣстно врѣме и тѣ рѫководятъ къмъ по-добро и по-високо душевно развитие. Слѣдователно, книгитѣ, въ това число и вѣстницитѣ, съставляватъ книжнината на единъ народъ и играѫтъ една отъ най-важнитѣ роли въ умственното развитие на единъ народъ.

Но, както въ всѣка дѣятелность всичко не става съобразно съ идеалътъ, тъй сѫщо става и въ умственната дѣятелность. Има нѣкои явления, които, ако и да иматъ благовидна вънкашность и да сѫ станѫли съ полезна цѣль, въ сѫщность, тѣ могѫтъ да принесѫтъ и полза и вреда. Така напримѣръ: ножьтъ е орѫдие, което може и да ползува, и да повреди человѣка. Виното, и ползува, и съсипва здравието на человѣка. Отровитѣ се турятъ въ цѣроветѣ, които дигатъ болника и продължаватъ днитѣ му, но тѣ могѫтъ въ единъ моментъ да прѣкратятъ днитѣ на человѣка. Доброто или злото лѣжи въ разумното или безумното употрѣбление.

Сѫщето става и съ книгитѣ: тѣ могѫтъ и да ползуватъ, и да повредятъ обществото. Разницата се състои въ това, че вредата, принесена отъ книгитѣ, е душевна и книжевното полѐ е свободно, гдѣто може вредата да се принася безнаказанно. За да може на това свободно поле да се явяватъ книги, колкото е възможно по-свѣстно написани и съ добро и ползователно съдьржание, трѣбва да има нѣщо, което ще контролира всѣкоя издадена книга и да произнася своята прѣсѫда върху нейното съдьржание, до колко то ще бѫде вредително или полезно.

Измислили сѫ цензурата. Нъ тя е установена съвсѣмъ съ друга цѣль, а не да се контролира върху истинско добри и истинско слаби и лоши книги. На опитъ се доказало, че цензурата е пропущала кѫклицата, а задьржавала чистото жито: защото кѫклицата е по-вече служила за храна на силнитѣ. Най-сетнѣ дошло се до това убѣждение, че по-добъръ контрольеръ въ книжевното поле нѣма и не може да бѫде отъ общественното мнѣние на учения свѣтъ, изразено въ една *строга, справедлива и благоразумна кри-*

тика, която е повикана да даде надлѣжното оцѣнение върху всѣкой литературенъ трудъ. И резултатътъ, показанъ отъ критиката е билъ прѣвъсходенъ: тамо, гдѣто е имало строга, справедлива и благоразумна критика, литературата е била лишена отъ книжевни непотрѣбности. Ето защо въ всичкитѣ литератури на критиката се е дало едно най-почетно и високо мѣсто: тя е върховния сѫдия въ книжевното поле; нити една книга не е можала да бѫде освободена отъ тая неприятна длъжность: да прѣдстане прѣдъ тоя неумитенъ сѫдия и да чека прѣсѫдата, която ще се произнесе отъ него.

За да може критиката да испълни съвѣстно своята задача и да стои на височината на своето положение, нуждно е да притѣжава тия три качества: 1-о Да знае основно и всестранно прѣдмѣтътъ, за който се наема да говори и да го критикува; или поне да го знае основно отъ къмъ оная страна, отъ къмъ която се наема да говори и да го обсѫжда. 2-о Да познава много добрѣ умственното положение на онова общество, за което е написана книгата; да знае нуждитѣ и стрѣмленията на това общество. Критиката, наистина, трѣбва да има прѣдъ видъ само истинското, полезното, хубавото и доброто и тѣхъ да проповѣдва, тѣхъ да открива и прѣпорѫчва, нъ никога нѐ трѣбва да губи отъ прѣдъ видъ нуждата на народа и подготовката му за да разумѣе писаното. 3-о Критиката трѣбва всѣкога да бѫде прогрессивна, защото регрессивната критика не е нищо друго, освѣнь единъ видъ цензура, установена да прѣчи и задушва всѣкаква нова идея и мисъль. *)

Отъ тая гледна точка, критическата литература въ нашата книжнина, въ тоя периодъ, ако още и млада не е съвсѣмъ занемарена. Дѣйствително, тя не е била застѫпена въ тая стѣпень, въ каквато е било нуждно, особенно при младенчеството на нашата книжнина, но все пакъ нѣщо се паправило. Само е жално, че критиката се появи малко по-кѫсно, и въ това врѣме нашата млада книжнина се напълни съ едно голѣмо число отъ книжевни непотрѣбности. До появлението на «*Периодическо списание*», «*Читалище*» и «*Знание*» критиката бѣ застѫпена само въ «*Независимость*», която редовно посвящаваше малка една часть отъ листътъ на обсѫждание новопоявившитѣ се книги. Благодарение на безпощадната критика на Каравелова, мнозина недозрѣли писатели съзнахѫ своѭта книжевна нищета и прѣкратихѫ литературнитѣ си занятия.

*) „Периодическо Списание“ год. 1870, бр. 2, стр. (109—121).

Критиката въ «*Периодическо списание*» е снисходително-строга, научно-достойна и съ положително знание, изразена съ единъ много деликатенъ тонъ. Критическитѣ оцѣнения сѫ драгоцѣнно достояние на нашата книжнина.

Критическитѣ оцѣнения въ «*Знание*» върху нѣкои литературни трудове се сѫщо отличаватъ донѣгдѣ съ своето научно достойнство и знание, но има и такива критически обсѫждания, въ които критикътъ стои съвършенно на практическа почва и отъ такава гледна точка дава своитѣ оцѣнения. Такива сѫ напр. критическитѣ оцѣнения, изложени въ 5. бр. 15 Мартъ 1875 г. върху «Книговище» кн. 4 отъ Богорова. Критикътъ се впуща въ нѣкои размишления върху филологията въобще и заключава, че тя е принадлѣжность на сититѣ и бездѣлницитѣ. До такова заключение уважаемия критикъ не можеше и не щѣше да дойде, ако бѣ гледалъ на работата отъ научна точка: защото тогава щѣше да бѫде увѣренъ, че филологията, прѣдмѣтътъ на комто е езикътъ, не може да бѫде и за насъ излишна наука, а освѣнь това, съ помощьта на филологията (компаративната) сѫ и ще бѫдѫтъ разяснени много тъмни въпроси, исторически и чисто научни, отъ които человѣчеството има голѣма нужда въ пѫтьтъ на своя прогрессъ, слѣдователно и ние.

Освѣнь това и стилътъ на самитѣ критически оцѣнения сѫ остри, пълни по нѣгдѣ съ хуморъ, даже и сарказмъ — нѣща излишни, да не кажемъ недостойни за критиката. Нъ, при всичкитѣ тия недостатъци — недостатъци, диктувани отъ самото врѣме, критическитѣ оцѣнения въ «Знание» ще останѫтъ сѫщо като скѫпо достояние на нашата литература.

Критиката въ «*Читалище*», която се явяваше ту подъ заглавие «Библиография», ту подъ название «Критика», не е застѫпена въ всичкитѣ броеве съ еднакво научно достойнство. Така: първата година «Читалището» е лишено съвършенно отъ критический отдѣлъ; въ втората му година срѣщаме критически оцѣнения, много малко по число и много слаби по достойнство, а най-добрѣ стоѝ критическия отдѣлъ въ третята и четвъртата му година.

а) Периодическо списание..

а) Въ втората книжка, година I стр. 109—121 е изложено много добрѣ значението на критиката въ всѣкоя, а особенно въ нашата млада книжнина. Съ това се почнува редовното критическо обозрѣние върху новоиздаденитѣ книги въ нашата литература.

Въ сѫщата книжка се даватъ критически оцѣнения: 1⁰ Върху «Читалище» броеве: 1, 2, 3, 4, 5 и 6; 2⁰ Върху «Естественна История». Часть първа «Зоология», классъ първи млѣкопитающи животни. Разрядъ първи. Человѣкъ въ сравнение съ другитѣ животни». Съчинена отъ Василя Х. Стоянова-Берона Д-ра Медицини и Хирургии 1870 Болградъ; 3⁰ „Die geologischen Verhältnisse des östlichen Theiles der europäischen Türkei (Геологическитѣ отношения на источната часть отъ Европейска Турция), ведно съ една геологическа карта, напечатана съ бои. Написалъ Профессоръ Dr. Ferdinand v. Hochstetten съ 20 дърворѣзи, и 4⁰ „Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien". F. Kanitz. Wien 1868 съ петь картини и една карта.

Върху всичкитѣ тия трудове критическитѣ оцѣнения сѫ благоприятни, съ похвала и прѣпорѫчвание.

б) Въ четвъртата книжка се прѣгледва съдържанието въ единайсетьтѣ книжки отъ «Читалище». Като похвалява нѣкои отдѣлни статии, въ заключение критиката казва, че «Читалището» нѣма ясна и опрѣдѣлена цѣль, затова се срѣщатъ такива грѣшки: то — «Читалището» — незнаяло що пише нити за кого пише. Въ сѫщата книжка, въ рубриката «Книжовни вѣсти», като се извѣстява за появлението на «Бащинъ языкъ» отъ Д. В. Манчовъ, въ заключение се дава хубаво оцѣнение върху съдържанието ѝ.

в) Въ пета и шеста книжки Год. I. 1872 г. Критическия отдѣлъ е богатъ. Цѣлия отдѣлъ обема страници 210—353, т. е. почти една третя часть отъ цѣлата книжка. Освѣнъ това критическото оцѣнение се отличава по своята сериозность и достойнство.

На първо мѣсто стои критическото оцѣнение отъ нашия историкъ Маринъ Дринова върху «*История блъгарска*» отъ Гавриила Крьстевича. Въ критиката се разглежда главно тоя въпросъ: «*Хуни ли сме?*», което г. Крьстевичь утвърждава. За да се разгледа въпросътъ добрѣ и лесно г. Дриновъ го раздѣлилъ на три части: I. «Истина ли е, че Хунитѣ испьрво, отъ памти вѣка, сѫ живѣли въ Азиятска Сарматия и биле исключителни владѣтели на тая широка земля?» II. «Истина ли е, че българскитѣ първоначални жилища биле въ Азиятска Сарматия и биле тождественни съ хунскитѣ тамо жилища?» и III. «Доказватъ ли Византийскитѣ списатели, че Хунитѣ и Българетѣ сѫ единъ и тойже народъ, и до колко може да се вѣрва на тѣхнитѣ свидѣтелства за този прѣдмѣтъ». Върху първата часть отъ въпроса г. Дриновъ, като говори върху

историческитѣ источници, отъ които г. Крьстевичь е чьрпилъ материялъ и данни за своята история, забѣлѣжва най-послѣ, че мнѣнието на г. Крьстевича за величайшата древность на Хунитѣ въ Азиятска Сарматия нѣма никаква историческа основа и е противна на здравия разумъ. Вьрху втората часть на въпроса г. Дриновъ, като разгледва такожде историческитѣ источници, отъ които г. Крьстевичь е взелъ данни, заключава: че тия данни казватъ противното на онова, което г. Крьстевичь утвьрждава. Вьрху третята часть отъ тоя въпросъ г. Дриновъ такожде, слѣдъ като разгледва историческитѣ данни, заключава, че Българетѣ и Хунитѣ не сѫ били единъ и сѫщъ народъ.

На второ мѣсто е напечатана въ прѣводъ рецензията, направена на чехски отъ историкътъ Д-ра К. Пречека вьрху «Исторический прѣгледъ на българската цьрква отъ самото ѝ начало и до днесь. 1869». Отъ М. Дринова. Тая рецензия е вземена отъ чехското периодическо списание „Časopis českého musea“ Св. III 1871 г. г. Слѣдъ като указва на нѣкои недостатъци и пропустнати нѣща, рецензаторътъ заключава: «Г-нъ Дриновото произведение, като пьрви по-голѣмъ трудъ въ малко издиреното поле, заслужва всѣка похвала. Този неговъ трудъ се отличава по основателность, безпристрастие и по съвѣстно употрѣбление на изворитѣ и на по новитѣ съчинения. Слогътъ му е ясенъ и простъ. Г-нъ списатель направи голѣма услуга на българската книжнина, която чрѣзъ това негово списание стѫпва въ крѫгътъ на европейскитѣ книжнини».

На трете мѣсто дохожда критическо оцѣнение, неизвѣстно отъ кого, вьрху два учебника по законъ божий, именно: «Пространенъ Христіанскый Катихизисъ за Православнѫтѫ съборнѫ Въсточнѫ Черквѫ» прѣведенъ отъ Хр. Г. Дановъ и «Малъкъ Православенъ Катихизысъ» наряденъ отъ J. Груева. Критическото оцѣнение излага най-напрѣдъ мнѣние по какъвъ начинъ трѣбва да се прѣдава законъ божий въ нашитѣ училища и какви трѣбва да бѫдѫтъ учебницитѣ по тоя прѣдмѣтъ, произнася се най-послѣ неудовлетворително.

На четвьрто мѣсто дохожда критическо оцѣнение, такожде отъ вѣщо перо, вьрху книгата «Водачьтъ по пѫтя на живота, нъравственностьта въ классическыты поученія». Прѣведена отъ А. Крьстевича. Въ заключение критикътъ, като непрѣпорѫчва съдьржанието на самата книга, съвѣтва прѣводачьтъ да си не хаби и врѣмето, и паритѣ за такива книги, които иматъ голѣма непрактичность.

На пето мѣсто стои критическо оцѣнение вьрху книгата на Д. П. Душанова подъ заглавие «Кратка българска Исторія на пы-

таніе и отговоръ за пьрвоначалныты училища». Вѣщото перо на критикътъ, като указва на всичкитѣ недостатъци въ историята, заключава, че не ѫ бива даже ни за лошъ учебникъ.

Въ сѫщата книга (пета и шеста) въ рубриката «Книжовни вѣсти» се намѣрватъ също критически оцѣнения върху слѣдующитѣ литаратурни произведения: «Читалище» Год. II бр.: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 и 13 съ редакторъ Л. Йовчевъ; «Владиславъ краль» и «Великий князь Борисъ». Букурещъ 1870 и 1871 г. отъ И. С. Владикинъ, и «Българский народенъ сборникъ». Събранъ, наредень и издаденъ отъ В. Чолакова. Часть I. Болградъ 1872 год.

Върху «Читалище» редакцията гади, че сѫ прѣпечатани нѣкои статии изъ «Българскитѣ книжници» гади нѣкого си Л. 1. за неговитѣ «Мысли», а похвалява статиитѣ: «Критика върху картинитѣ на Н. Павловича (бр. 1 стр. 19 и бр. 11 стр. 501 на Читал.) отъ В. Поповича, «Млѣкопиганіето на дѣцата» отъ В. Н. Грѫмникова (бр. 3 стр. 115), «За хранението и храната на человѣка» (кн. 13 и 14), както и стихотворението на Славейкова «Изъ отговорътъ на *» (бр. 3 стр. 135).

Върху двѣтѣ книжки: «Владиславъ краль» и «Великий князь Борисъ» критическото оцѣнение се произнася, че тѣ неструвать за нищо.

Върху «Българский народенъ сборникъ» критикътъ слѣдъ едно хубаво изложение на мнѣнието си какъ трѣбва да се събиратъ народнитѣ умотворения и по какъвъ рѣдъ трѣбва да се уреждатъ, въ заключение казва, че г. Чолаковъ неотбиралъ отъ работата, която се наелъ да работи.

г) Въ седма и осма книжки критическия отдѣлъ е посвятенъ само върху единъ литературенъ трудъ «Науката за пѣснотворство и стихотворство» съчинена отъ г. П. В. Оджакова. Одесса 1871 г. Критическото оцѣнение е отъ г. В. Поповичь. Критикътъ, слѣдъ като е изложилъ своитѣ взглядове върху науката за пѣснотворството, влиза въ подробно разглеждание на самия трудъ. Той излага всичкитѣ погрѣшки и заключава, че «Науката за пѣснотворството» не струва за нищо.

д) Въ девета и десета книжки критическия отдѣлъ е застѫпенъ също богато. Той завзема стр. 100—206, т. е. почти половина отъ цѣлата книга.

На пьрво мѣсто е изложено критическото оцѣнение върху литературния трудъ на г. Тодоръ Н. Шишковъ подъ заглавие «Исторія

на българския народъ». 1873. Цариградъ. Критикътъ, вѣщъ въ знанието на прѣдмѣта, който се наелъ да критикува, разглежда подробно съдържанието на историята и заключава, че тоя книжовенъ трудъ на г. Шишкова е неудобенъ за въ училищата, неудобенъ е и за прочитъ.

Втората критическа статия разгледва трудътъ на г-на Райча Каролева «За богомилството». (Период. списан. кн. III стр. 55—83, кн. IV стр. 52—73, кн. V—VI стр. 103—152 и кн. VII—VIII стр. 75—106). Критикътъ влиза въ много подробно и строго разглеждание върху хубавия трудъ на г. Каролева, и, като забѣлѣзва нѣкои недостатъци и моли скромно автора да ги поправи въ бѫдѫще, похвалява и прѣпорѫчва трудътъ.

Третята статия въ критическия отдѣлъ разгледва книжовния трудъ на г-нъ Т. Икономова «Читанка за приготвяние къмъ граматиката». Издава книжарницата на Хр. Г. Данова. Оцѣнението е ласково за тоя книжовенъ трудъ: то одобрява и самия материялъ, и начинътъ, по който е изложенъ той, и ѭ прѣпорѫчва като добъръ учебникъ за въ училишата.

Въ рубриката «Книжовни вѣсти» се излагатъ кратки критически оцѣнения върху слѣдующитѣ книги: 1⁰ «Рѫководство къмъ физикѫтѫ» отъ г-нъ Ив. Н. Гюзелева и заключава, че г. Гюзелевъ се заловилъ за работа, отъ която напълно отбиралъ и е надарилъ книжнината ни съ добъръ трудъ; 2⁰ «Исторія на Православна Христіянска черква», съставена отъ г. Д. Т. Душановъ върху която критикътъ се произнася похвално и ѭ прѣпорѫчва; 3⁰ «Рѫководство за Словесность, съ примѣри за упражнение въ разни видове съчинения за ученици въ народнитѣ ни мѫжски и женски училища». Критиката не одобрява съдържанието и начинътъ, по който е то распредѣлено, а намѣрва голѣмо достойнство въ «примѣритѣ за упражнения», които сѫ много вѣщо избрани и наредени; 4⁰ «Втора четеница за ученици въ главни училища», събрана и наредена отъ Хр. Г. Дановъ. Критическото оцѣнение не е ласкаво за книгата; 5⁰ «Начално наставлениіе въ православнѭтѫ Христіанскѫ вѣрѫ», съставилъ попъ Д. Соколовъ. Критиката гади г. Д. В. Манчова, че промѣнилъ езикътъ въ молитвитѣ и свършва, като съвѣтва г. Манчова да се откаже отъ тая седва да върши работи по-горни отъ силитѣ му; 6⁰ «Буквaръ по нагледно-гласната метода съ 212 образи извѫтрѣ» 1874 г. и «Изяснение на букваря по-нагледно-гласната метода» отъ г. Д. Благоева. Критикътъ, като указва на нѣкои грѣшки, топло прѣпорѫчва книгитѣ като учебници; 7⁰ «Читалище»

Год. IV бр. 1—18, съдържанието на което се разглежда подробно и нѣкои статии се одобряватъ, а нѣкои укоряватъ.

е) Въ единадесета и дванадесета книжки критическия отдѣлъ е также застжпенъ добрѣ.

На пьрво мѣсто отговаря г. Дриновъ на критикитѣ, които сж направили: г. Крьстевичь, «Училище» и «Знание» върху неговата статия за «новобългарското азбуке». Въ тоя свой отговоръ г. Дриновъ подтвьрждава своето изложено мнѣние за новобългарската азбука. На второ мѣсто стои критическото оцѣнение пакъ отъ г. Дринова върху книгата «Кириллъ и Методий български просвѣтители» Букурещъ 1875 г. издадена отъ «Дружеството за распространение полезни знания». Критикътъ, като взема нѣкои отломци отъ книгата и като ги сравнява съ историческитѣ дѣйствителни факти, искарва ги невѣрни. Въ заключение казва, че книгата не струва.

Слѣдъ това се споменува за нѣкои книги на чужди езици, които сж полезни за българитѣ и ги съпровожда съ ласкави бѣлѣжки.

б) «Знание».

Въ 1. бр. I Год. 15 Яннуарий 1875 г. въ критическия отдѣлъ се оцѣняватъ слѣдующитѣ книжевни трудове: 1⁰ «Периодическо списание на българското книжовно дружество» Год. I кн. девета и десета. Въ критическото оцѣнение, като се говори по-обширно въобще за критиката и нашитѣ учени, въ заключение одобрява съдържанието на книжкитѣ освѣнъ стиховетѣ на г. Ив. Даневъ и статията на г. Дринова «За азбукето». Тукъ се докоснува и до прѣводътъ «Тарасъ-булба» и казва, че е твьрдѣ лошъ. 2⁰ «Градинка» кн. 3. Градинаръ Илия Р. Блъсковъ, издадена отъ редакцията на «Училище». Виена 1875 г. Критикътъ, като говори за цѣлта, която искалъ г. Блъсковъ да постигне съ своята «Градинка» неодобрява всичкото съдържание, съ исключение на народнитѣ пѣсни и описанието на «Гребенцитѣ» и 3⁰ „Prilozi k historyi književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Na svjet izdao P. Jagič. Zagreb 1868“, на която съдържанието се одобрява и книгата се прѣпоржчва на нашитѣ учени.

Въ брой 2. Яннуарий 30, 1875 г. въ рубриката «Книжевность“ се разглежда книгата „Тьмницитѣ ми“ отъ Силвио Пелико, прѣведена отъ Д. Цанковъ, а издадена отъ „българското печатарско дружество“. Въ оцѣнението критикътъ като говори въобще за ползата на науката и за характерътъ на самия Силвия Пелико, въ

заключение казва, че прѣводътъ е сухъ и безцвѣтенъ, но пакъ прѣпоржчва книгата.

Въ брой 4. 1 Марта 1875 г. Въ критическия отдѣлъ се разглежда слѣдующата книга: „Български народенъ календаръ за проста година 1875. Годишна книга за свѣтовни работи, напрѣдъкъ и развитие въ народния животъ, домашни и статистически бѣлѣжки, забавления. Урежда се отъ Янко С. Ковачовъ. Една годишнина. Въ книжарницата на Хр. Г. Дановъ. Виена 1875 г.". Критикътъ, като говори въ видъ на прѣдисловие съ хуморъ за съдържанието на книгата и за авторътъ ѝ, влиза послѣ въ сериозно разглеждание на самия материялъ вмѣстенъ въ календаръть. Той неодобрява нищо освѣнъ статията на А. Т. Цанова „До дѣ сме достигнжли" и извлѣчението изъ Каницовитѣ трудове.

Въ 5. брой 15 Марта 1875 се разглежда трудътъ на г. Д-ръ И. А. Богоровъ „Книговище за прочитание" кн. четвърта. Виена 1874. Прѣди да разгледа самия трудъ на г. Богорова, критикътъ се впуща въ нѣкои размишления върху филологията, която споредъ него била принадлѣжность на сититѣ и бездѣлницитѣ. Разумѣва се това мнѣние е крайно и невѣрвамъ да намѣри нито единъ послѣдователь. Като разгледва самото съдържание на „Книговището" критикътъ много остро гади, както съдържанието, тъй и автора му.

Въ брой 6. Марта 31 1875 год. се разглежда „Градинка". Кн. четвърта. Градинаръ Илия Блъсковъ. Букурещъ 1875 г. Критикътъ, като говори за длъжностьта на всѣкой ученъ писатель, съвѣтва редакторътъ на „Градинка" да обърне внимание на прѣдишната му критика. Въ сѫщия брой се разглежда една отъ статиитѣ въ сръбското списание „Отаџбина" на Настасъ Петровичь подъ заглавие „Ромунија и Ромуни"; върху тая статия критикътъ бѣлѣжи, че авторътъ е вземалъ своитѣ данни отъ погрѣшни источници, и, слѣдователно, статията му съдържавала много невѣрности и губила отъ своята важность.

Въ брой 7. 15 Априлъ 1875 г. се разглежда трудътъ на г. Бобрикова „Историческо обозрѣние на България" Букурещъ 1874 г. Критикътъ влиза въ разглеждание на самия материялъ, и като указва на нѣкои невѣрности, одобрява въобще книгата.

Въ 8. брой 30 Априлъ 1875 г. се разгледва изслѣдуването на Д. Иловайский „За славянското происхождение на Дунавскитѣ Българе". Букурещъ 1875 г. Критикътъ, като влиза въ разглеждание на самата книга, одобрява съдържанието ѝ, само бѣлѣжи, че то, като всѣкое археологическо изслѣдване е сухо и незанимателно.

Въ 9. брой 15 Май 1875 г. се разглежда въ в. „День“ статията отъ Ив. П. Славейкова подъ заглавие „Пакъ за змѣйоветѣ“. Критикътъ говори изъ начало за народнитѣ умотворения и послѣ разглежда самата статия. Той намѣрва, че пѣсньта, откжсляци отъ която излага, е записана невѣрно или прѣправена. Послѣ разглежда и мнѣнието на г. Ив. Славейковъ по тоя въпросъ и въ заключение съвѣтва редакцията на „День“ да се некомпромитира съ подобни разсжждения. Въ тоя случай критиката се явява малко пристрастна.

Въ 10. брой 31 Май 1875 г. се разглеждатъ всичкитѣ сборници, въ които сж събрани и издадени нашитѣ умотворения и указва на недостатъцитѣ на всѣкой единъ сборникъ отдѣлно.

Въ 13. брой 15 Юлий 1875 г. въ критическия отдѣлъ се разгледва прѣводътъ на Н. Михаиловский „Пикильо Алиага или Мавритѣ въ царуването на Филипа III.“ отъ Евг. Скриба. Томъ пьрвий. Издава българското печатарско дружество „Промишление“. Цариградъ 1875 г. Критикътъ, като говори прѣдварително за начинътъ, по който се писала историята и за положителната наука, указва на положението на Мавритѣ въ Испания и въ заключение одобрява напълно, както самата книга, така и прѣводътъ ѝ.

Въ брой 14, Юлий 31, 1875 год. се критикуватъ картинитѣ на г. Павловича: «Райна княгиня българска» и «Сънътъ на царь Петра». Критикътъ, като указва на нѣкои недостатъци въ прѣдставлението на лицата въ картинитѣ, въ заключение желае добъръ успѣхъ на г. Павловича.

Въ 15. брой 15. Августъ 1875 год. се разгледватъ «Българскитѣ народни пѣсни» (Chansons populaires bulgares inedites. Publiées et traduites par Auguste Dozon. traducteur de poésie Serbe; Paris. 1875)“. Критикътъ, като прави едно кратко извлѣчение изъ тия пѣсни и като указва на неправилноститѣ въ това извлѣчение, гади лицата, които сж прѣдали тия пѣсни на г. Дозона, че невѣрно сж събирали пѣснитѣ и сж ги съобщавали г-ну Дозону.

Въ 16. брой 31. Августъ 1875 г. се критикува неодобрително и неласкаво дѣятелностьта на «Българското книжевно дружество» въ Браила.

Въ 17. брой 15. Септемврий 1875 год. се критикуватъ съ много строгъ и остъръ тонъ, пълненъ съ хуморъ, двѣ книги: «Книговище за прочитание» отъ Докторъ И. А. Богоровъ, кн. шеста, Виена 1875 год. и «Събранне на най-употрѣбителнитѣ молитви, съ обяснение на отдѣлни думи и изражения и съ изяснително из-

ложение на цѣлия съставъ на сѣка молитва» Критикътъ неодобрява нити едната, нити другата книга.

Въ 20 и 21 броеве отъ 31. Октомврий 1875 год. се разглежда съдържанието на в. «День» броеве 30, 31 и 32, и критическото оцѣнение не е никакъ ласкаво за редакцията и за стихотворецътъ г-нъ Г.

Въ 22 и 23 броеве отъ 30. Ноемврий 1875 год. се разглеждатъ двѣ книги: «Аритметика по начинътъ на Грубе» и «Селскіатъ лѣкарь», който показва: 1-о какъ да си вардимъ здравието, 2-о какъ да познаемъ болѣстьта, та, кога се разболѣемъ, да се цѣримъ съ пристойния цѣрь и лѣкъ и 3-о какъ да си гледаме добитъкътъ и, кога заболѣе, какъ да го лѣкуваме и др. т. отъ Д-ръ И. А. Богоровъ. Виена 1875 год. При разглеждането на «Аритметиката» критикътъ указва на нѣкои недостатъци въ прѣводътъ, нъ прѣпоржчва я на нашитѣ учители. При разглеждането на «Селскіатъ лѣкарь», критикътъ говори въобще за медицината и влиза въ подробно оцѣнявание на «лѣкарьтъ». Той свьршва като съвѣтва българский народъ да не купува «лѣкарьтъ» на Д-ра Богорова, или ако го е купилъ, да го прѣдаде на огъньтъ.

Въ брой 24 отъ 15 Декемврий 1875 год. се разглежда «Дѣтский свѣтъ», книга за четение въ класъ, приспособена за постьпенно умственно упражнение и за нагледно запознавание съ прѣдмѣтитѣ на природата. Съ 80 изображения. Критикътъ разглежда цѣлото съдържание и одобрява само статиитѣ, които носятъ заглавие «Изъ природата».

Въ 1. брой отъ II Год. 15 Февруарий 1876 год. се разгледва «Малка книжица» Пьрва четеница за пьрвоначалнитѣ училища, съ 34 изображения, събрана и наредена отъ А. С. Цановъ. Критическото оцѣнение неодобрява книжката.

Въ 3. брой II. Год. 15 Марта 1876 год. се говори за «Зорница», седмиченъ листъ, издаваемъ отъ американското библейско общество. Критикътъ се докоснува до важния въпросъ: цѣлта на протестанскитѣ миссионери въ България. Той като излага развитието на разнитѣ протестантски дружества и тѣхното учение, съвѣтва миссионеритѣ да отиджтъ на друго мѣсто, гдѣто се усѣща по-голѣма нужда отъ тѣхъ, а не да кьсатъ единъ народъ, който и безъ това е много нещастенъ.

Въ 4. брой II Год. 30. Мартъ 1876 год. се разгледва книгата на Н. А. Благовѣщенскаго подъ заглавие: «Срѣда Богомолцевъ. Наблюденія и замѣтки во врѣмя путешествія по востоку». Прѣдмѣтъ на тая критическа статия е «Ерусалимъ». Критикътъ излага

почти цѣлото съдържание на обозрѣнието «Ерусалимъ», въ което ясно се виждатъ всичкитѣ подлости на грьцкото духовенство въ Божий градъ, на които ставатъ жьртва набожнитѣ поклонници. Крититътъ прѣпоржчва тая статия на нашитѣ «Хаджии».

Бѣлѣжка. Другитѣ книжки издадени въ Търново, нѣмамъ на ржка, за това и пропускамъ съдържанието на критическия отдѣлъ въ тѣхъ.

в) «Читалище».

Критическитѣ оцѣнения, които сж печатани въ «Читалище» изоставяме, по причина че нѣмаме на ржка книжкитѣ отъ III и IV година, гдѣто, критическия отдѣлъ е застжпенъ най-добрѣ.

6. Статистика.

§. 71. Статистиката произлиза отъ новоиталиянската дума Statista (държавенъ мжжъ) и има за цѣль да ни прѣдстави точно, ясно и опрѣдѣлено числото на всичкитѣ събития и явления въ отдѣлнитѣ отрасли на държавния, обществения, умствения и моралния животъ на народитѣ.

Въ най-старо врѣме статистиката е била употрѣбявана за разни държавни нужди и цѣли и много важни антове за държавното устройство, като: расхвърляние и прибирание на държавнитѣ даждия, свикване на войници и други, сж се основавали на статистиката. Нъ нейното назначение е било да удовлетвори чисто практически нужди.

Сжщо така тя се употрѣблява отъ чисто практическа точка и въ търговията, индустрията и въ другитѣ отрасли на человѣческитѣ практически занятия.

Както нѣкога, така и въ тия человѣчески практически занятия, на статистиката се давало много ограничена форма и неопрѣдѣлено понятие.

Едвамъ въ началото на настоящето столѣтие (можемъ да кажемъ отъ втората половина на минжлото столѣтие) статистиката почна да се издига и да получава все по-голѣмо значение. Днесь тя е станжла стълпътъ на държавната наука и цѣльта ѝ е не само практическа, но и научна: тя има за задача да ни прѣдстави резултатътъ на своитѣ наблюдения, като дѣйствие на извѣстни причини, а чрѣзъ това да укаже направлението, за да могжтъ тѣ да постигатъ цѣльта на държавата — благосъстоянието на народа.

Днесь, ако още и млада, статистиката влиза въ крѫгътъ на положителнитѣ науки. Нейното голѣмо значение и важность сж нѣща

неоспорими. Нейнитѣ нѣми цифри и сухи данни сѫ разрѣшили съ математическа точность такива важни и отвлѣчени въпроси, които сѫ се считали за неразрѣшими. Въ политическия, социялния, умственния и моралния животъ на обществото и народитѣ, тя е разтълкувала правилностьта на такива явления, за които се мислило, че стават случайно. Тя — статистиката е мѣрило за напрѣдъка или упадването и за положението на всичко въ обществото. Отъ статистическитѣ данни ние виждаме, че дълготрайностьта на человѣческия животъ стои въ тѣсна свързка и въ зависимость отъ климатическитѣ условия, отъ плодородието на почвата и отъ скѫпотията или ефтинията на нуждитѣ прѣдмѣти за храна на человѣка; че числото на смьртнитѣ случаи и на ражданията стои въ зависимость отъ економическото състояние на едно общество. Отъ нейнитѣ данни, ако и оскѫдни още, ние виждаме, че брачнитѣ актове, извьршвани между момци и моми, между момци и вдовици, между вдовици и момци най-сетнѣ между вдовци и вдовици — стоятъ въ права съразмѣрность съ числото на народонаселението и тая съразмѣрность се повторява по единъ съвсѣмъ правиленъ редъ; тия статистически данни ни показватъ, че прѣстѫпленията и простѫпкитѣ, както и прѣдвиденитѣ отъ законитѣ за тѣхъ наказания, всѣкоя година се повтарятъ редовно въ всичкитѣ общества съ едно малко отклонение; самоубийствата, самоосакатяванията се повтарятъ съ една поразителна правилность. Отъ статистиката виждаме, че числото на ненадписанитѣ, погрѣшно адресираните и неподписанитѣ писма, които се прѣдаватъ и испращатъ по пощата, остава едно и сѫщо всѣкоя година и правилно се повтаря. Сѫщо такъвъ правиленъ редъ се съгледва и въ броя на полудяванията и страданията отъ разни душевни болѣсти. Прѣдполагало се е, че по тоя правиленъ редъ не се повтарятъ и произвождатъ нѣкои явления, за които се мисли, че сѫ съвьршенно случайни. Има ли нѣщо по-случайно отъ неволнитѣ убийства, пожаритѣ и кораблекрушенията? Статистиката ни доказва, че и тия явления въ обществения животъ слѣдватъ по единъ правиленъ редъ — слѣдва че сѫ подвьргнѫти подъ единъ законъ.

Отъ всичко изложено до тукъ ясно се вижда, че статистиката е внесла, и ще внесе въ по-голѣмъ размѣръ, революция въ всичкитѣ дьржавни и социални науки. Тя даде на всичкитѣ тия науки ново направление и ново значение.

Тая голѣма важность на статистиката се е познала и на всѣкѫдѣ гледаме, че голѣми старания се полагатъ за нейното усъвьршенствуване.

При насъ прѣзъ тоя периодъ за статистиката не се е направило почти нищо. Освѣнь нѣколко отдѣлни списания на нѣкои окржзи, и освѣнь хубавото географико историко статистическо описание на Татаръ-Пазарджикската каазза отъ Стефана Захариевъ, нищо друго не е написано. Въ «Читалище» Год. III бр. 9, 30 Юний стр. 865–866, срѣщаме отъ г. Т. Икономова едно писмо до Читалището съ което той моли членоветѣ на Цариградското Читалище да му дадѫтъ нѣкои статистически данни и бѣлѣжки, които щѣхѫ да хвьрлятъ голѣма свѣтлина поне вьрху учебното дѣло въ насъ по онова врѣме, но, до колкото знаемъ, молбата на г. Икономова, не намѣри никакъвъ отзивъ.

2. Книжевни произведения съ специално съдържание.

а) Филология и философия.

а. Филология.

§. 72. Езикътъ е най-драгоцѣнното ни достояние и наслѣдство отъ нашитѣ прадѣди. За изучаването на езикътъ, въ всичкитѣ народи се полагатъ най-голѣми грижи и старания. Въ всичкитѣ литературi филологията или езиковѣдението стои на най-почетното мѣсто и е обогатена съ многобройни съчинения.

И при насъ началото на онова голѣмо народно движение, което носи историческото название «Цьрковенъ въпросъ» датира отъ оня день, когато почна да се изучава матерния ни езикъ въ училищата и когато се въведе въ черквитѣ ни славянското богослужение.

Кроежьтъ на езикътъ не е слѣпъ и случаенъ; но е извьршенъ и станѫлъ по едни извѣстни закони и правила, на които е и подвьргнѫтъ. Всѣкоя дума въ езикътъ, за да покаже разно значение, трѣбва да прѣтьрпи извѣстно и опрѣдѣлено видоизмѣнение и промѣнение. Това видоизмѣнение и промѣнение става по единъ строго начьртанъ планъ и редъ. Да се изучятъ законитѣ и правилата, по които ставатъ тия видоизмѣнения и промѣнения на думитѣ, въ кой да е езикъ, е прѣдмѣтъ на филологията.

До днесь въ всичкитѣ литературi филологията не е достигнѫла до онова съвьршенство, което ще ѭ тури въ редътъ на науката, а при насъ тя се намира още въ младенчеството си. При всичко, че тя е много важна въ нашата книжнина, по нея се почнѫло да се работи много отъ скоро и онова, което е до сега изработено, е съвсѣмъ нищожно. Ние неискаме ни да говоримъ тукъ за ония «Български Грамматики», «Учебници за изучване на български язикъ», въ които невиждаме никаква филологическа вредность.

Въ тоя периодъ истина станѫха нѣкои малки опитвания да се тури една здрава филологическа основа въ нашата етимология, ортография и синтаксисъ, но не се дойде до никакъвъ окончателенъ резултатъ, само завладѣ по голѣма бъркотия, да не кажемъ хаосъ. Имаме нѣколко грамматики, но една съ една се не съгласяватъ нито въ словопроизводството, нито въ правописанието, нити пъкъ въ словосъчинението. Исказахѫ се нѣколко мнѣния за ортографията, но нити едно се прие окончателно, и въ тоя периодъ ние виждаме нѣколко правописания, да некажемъ че всѣкой граммотенъ си има и особенно правописание.

Лицата, които сѫ работили въ тоя периодъ що годѣ на филологическото поле и които сѫ обогатили книжнината ни съ чисто филологическо-научни трудове сѫ малцина. Между тѣхъ заслужватъ да се споменѫтъ: *Момчиловъ Иванъ*, *Първановъ Никола*, *Дриновъ Маринъ*, *Геровъ Найденъ*, *Богоровъ Иванъ* и *Кръстевичъ Гавриилъ*.

а) Момчиловъ Иванъ Н. Лишени за сега отъ по-подробни данни върху живота на г. Момчилова, ние се ограничаваме да кажемъ само това:

Въ онова врѣме, когато общественната ни дѣятелность би погълнѫта отъ голѣма борба, и когато никой и немислѣше за нѣкакъвъ специяленъ трудъ по нѣкоя извѣстна отрасъль на книжевното поле, а най-малко по филологията, — той бѣ посвятилъ цѣлия си животъ върху обработването на българския езикъ и цѣлта на трудоветѣ му е била: да положи строги закони и правила въ нашата грамматика. И, нека е хвала на неговата паметь, всичкитѣ му литературни произведения носятъ на себе печать на голѣма старателность и тщателность и добро разумѣване на прѣдмѣта. Нашата книжнина скърби, гдѣто ранната смърть прѣкрати полезнитѣ му за бѣдната ни филология занятия. Неговитѣ литературни произведения по филологията сѫ:

«*Грамматика за старо-българскыя языкъ*» 2 издание Виена 1865; «*Сборникъ отъ образци за изучването на старо-българскыя езикъ по сичкото му развитіе*» Виена 1865, и «*Българска грамматика за ново-българскыя езыкъ*» 1868 г. Грамматикитѣ за старо-българския и ново-българския езици сѫ едни отъ най-добритѣ съчинении по тоя клонъ на нашата книжнина. Грамматиката му за ново българския езикъ, е първа, която ни е показала (въ етимологията) *корень* и *окончание*, и която е подвьргнѫла глаголитѣ на едно по съвършенно раздѣление: защото,

освѣнь на три «спряжения», на които е раздѣлилъ глаголитѣ по разликата на окончанията имъ въ настоящето врѣме, изявително наклонение, тя е подраздѣлила всичкитѣ глаголи по разликата на свръзката още на 10 класси — една голѣма стѫпка къмъ по-голѣмо съвършенство.

б) Пьрвановъ Никола. Роденъ въ Ломъ на 1837 год., а умрѣлъ въ Виена на 1872 год. пьрвоначалното си образование получилъ въ Ломъ, а слѣдъ това е отишьлъ въ Бѣлградъ, гдѣто е свьршилъ гимназията, а послѣ филологический факултетъ въ тамошната «Велика школа». Професоръ му е билъ прочутия сьрбский филологъ Гюро Даничичь. Пьрвановъ за краткото врѣме на своята литературна дѣятелность е приложилъ къмъ нашата филологическа книжнина два свои трудове, които по обемътъ си сѫ малки, но по съдьржаниете — капитални. Посвятенъ на филологията, той познаваше много добрѣ законитѣ на нашата етимология и тия закони той изложи въ своитѣ «*Бѣлѣжки върху Грамматиката за ново-българскыя езикъ отъ Ив. Н. Момчиловъ*», въ които бѣлѣжки даде критическо оцѣнение върху грамматика на г. Момчилова. На основание на етимологическитѣ правила, които изложи въ тия свои бѣлѣжки той написа своя «Изводъ изъ българската грамматика» или (законетѣ иа български атъ *ѥзикъ*). Руссе 1870 г. Въ тоя изводъ ако и кратъкъ Пьрвановъ е изложилъ всичкитѣ грамматически правила. Въ него той отхвьрга буквитѣ: щ (вмѣсто́ нежѫ шт), ъ (на края), ь (на края, освѣнь гдѣто е нужденъ за да умегчи гласътъ, като пѫнь, конь, и др.), ы, ѧ (вмѣсто него приема ꙗ), ю (вмѣсто него ꙋ) и ѝ (вмѣсто него приема і, като краі, моі и пр.). Освѣнь това глаголитѣ дѣли на 10 класси.

Останалитѣ: *Дриновъ Маринъ, Геровъ Найденъ, Богоровъ Иванъ* и *Крьстевичь Гавриилъ* сѫ припомогнѫли на нашата филология съ по нѣколко хубави статии. Така: *Г. Дриновъ* напечата въ «Периодическо списание» Год. I 1870 г. кн. втора стр. 9—29 статия подъ заглтвие «*За ново-българското азбуке*». Въ тая статия, г. Дриновъ, като излага историческото развитие на нашата азбука, исказва мнѣние, че трѣбва да се приематъ въ писанието само тия букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и (й), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ь, ѣ, ю, я, ѫ, ѭ. Въ тая азбука има само единъ малъкъ прогрессъ, а именно, гдѣто г. Дриновъ е исхвьрлилъ щ и ы; обаче и той не е можалъ да се избави съвсѣмъ отъ старитѣ навикновения. И при всичко че е позналъ излишностьта въ употрѣблението на нѣкои букви пакъ ги задьржалъ. Така на примѣръ,

съгласно съ «живата българска рѣчь и съ старий българский езикъ въ най-дрѣвнитѣ му и най-правописни паметници» той признава, че буквитѣ: ѥ, і (вмѣсто й) сѫ нуждни, а буквата ю (по правилна е ıѹ защото отъ старото оу съ і, станѫло е ıоу, послѣ вмѣсто да отпадне о, както е и трѣбвало, напротивъ е отпаднѫло у и отъ тамо ю), ѧ съсвѣмъ ѭ нѣма въ нашия езикъ и би трѣбвало да се замѣни съ нашето старо ıа, за ѣ неможе да се положи никакво, нито етимологическо нити фонетическо правило, а ъ, ь въ срѣдата произвождатъ смѫщение, защото ѭ = ѫ, а на крайтъ нужденъ е само ь, и то въ нѣкои случаи за смегчение на съгласната, което е нуждно споредъ фонетиката на българский езикъ — но не рѣшилъ се да приеме еднитѣ, а да изхвьрли другитѣ. Ортографията му по тоя начинъ (прѣдполагаемата) се приближава, да не кажемъ че е една и сѫща, къмъ ортографията на Н. Пьрванова. **г. Найденъ Геровъ** единъ отъ пьрвитѣ наши учени, който работи исключително по филологията. Той такожде е вѣщъ познавачь на езика ни. Дълго врѣме се трудилъ вьрху българский рѣчникъ, отъ който прѣди 25 години е напечаталъ само пьрвитѣ букви. Той е обнародвалъ статия по филологията подъ заглавие: «*Нѣколко мисли вьрху българский езикъ*» и други малки статии, въ които прѣпорѫчва такава ортография, която да бѫде основана единственно на етимологията и съгласна съ правописанието на старитѣ наши книжевни паметници Отъ тука се вижда, че уважаемия г. Геровъ иска да ни прѣпорѫчи ортография за такъвъ езикъ, който е принадлѣжность само на археологията. **г. Богоровъ Иванъ** единъ отъ многодѣятелнитѣ работници на нашето книжевно поле, за когото споменахме още въ периодътъ на нашето възраждание. Освѣнь политическитѣ вѣстници, той е издавалъ въ разни врѣмена сбирки отъ народни пѣсни, описания на пѫтешествия, грамматики и рѣчници: френско-българский и българско-френский, отъ които, послѣдния е несполучливо съставенъ. Въ тоя периодъ г. Богоровъ посвятилъ своята книжевна дѣятелность исключително въ обработванието езика ни. Той издавалъ различни списания и брошурки («*Книговиште*», «*Упѫтванѥ*», «*Наковалня*» и др.), съ които се старае да исчисти езикътъ ни отъ чужди думи и да ги замѣни съ чистобългарски; нъ въ това си благородно старание той не е сполучилъ ни най-малко, защото, вмѣсто да замѣстя чуждитѣ думи съ чисто-български, той, напротивъ ни прѣпорѫчва такъвъ езикъ, който е съвьршенно непонятенъ за днешния българский народъ, и който ако се научеше нѣкога отъ нѣкой народъ, то той би билъ

само сроденъ съ българския народъ. **Г. Крьстевичь Гаврилъ** въ «Българскитѣ книжици» е написалъ дълга и много хубава статия, подъ заглавие «*Писма за нѣкои си мѫчнотии на българското правописание*» въ които той излага правила не само за ортографията ни, нъ за цѣлото ни словопроизводство. Както г. Геровъ тъй и г. Крьстевичь ни прѣпоржчва нѣкои правила по ортографията, които бихѫ могли да се приложятъ за старо-българския езикъ, а никакъ за ново-българския, нъ при всичко това, той е показалъ въ тѣхъ своето дълбоко познавание на нашата етимология.

б. Философия.

§ 73. Буквалното значение на думата «философия» е «любовь къмъ мѫдростьта», «стрѣмление къмъ истинското знание». Още при старитѣ Грьци тая дума е употрѣбена въ научна смисьль, и, да се философира е означавало: да се испитва единъ прѣдмѣтъ чрѣзъ мисление. Философията е претендирала вьрху това, че тя мисленно познава и изучава всѣкой обектъ, който прѣдставлява нѣкаква идея, или цѣлъ редъ отъ идеи. Отъ това слѣдва, че философирание почнува тогава, когато дойде нужда да се помисли за уреждание, поправяние, допълнение и распространение на мислитѣ. Философията сама по себе си не е нищо друго освѣнъ познавание на идеитѣ чрѣзъ мисли. Всичкитѣ науки, които не се задоволяватъ само съ това да обематъ разноцвѣтния и неуредения материялъ, събранъ отъ опита така простъ и необработенъ, какъвъто е, а искатъ да има въ него: редъ, критика и логика, тѣ (наукитѣ) съдьржаватъ въ себе си малко или много философически елементи и философически характеръ. Отъ тая гледна точка старитѣ сѫ наричали философията всеобща наука, и нейното съдьржание е било человѣческото и Божието битие. Както всичкитѣ науки иматъ по нѣщо философическо въ себе си, така и философията взема храна отъ всичкитѣ науки. При всичко, че владѣе такава вѫтрѣшна и вънкашна зависимость между философията и наукитѣ, пакъ философията се счита като особенна наука. Въ крѫгътъ на философията, вземена въ по-тѣсна смисъль, влизатъ слѣдующитѣ отдѣлни философически науки: логика, метафизика, психология, естетика и етика. Въ тая смисьль ще я вземемъ и ние тукъ.

Въ тая смисъль вземена по философията въ тоя периодъ нѣма изработено нищо самостоятелно, освѣнъ нѣколко прѣводи.

«Кратка логика» отъ Д-ра В. Берона, «Кратка логика», прѣводъ отъ J. Груева, «Благонъравие» прѣводъ отъ Хр. Ваклидова, «Книжка за бла-

гонъравие» отъ С. Зафирова, «Кратки начала отъ нравственна философия» и «Водачътъ по пѫта на живота, нъравственностьта» отъ Алеко А. Крьстевичь.

б) История и География.

а. История.

§ 74. Историята е огледало на всичкитѣ събития, станѫли въ миналия животъ на человѣчеството.

Человѣчеството не е вчерашно, нито пъкъ отъ нѣколко вѣкове. Началото на неговото сѫществувание се губи въ тьмнината на прѣдисторическото врѣме. Отъ самото си сѫществувание, то е живѣло, дѣйствувало, промѣнявало се и прогрессирало. Отъ цѣлокупната тая дѣятелность, отъ цѣлия тоя животъ на человѣчеството, ние знаемъ само една часть: другата часть се губи задъ булото на неизвѣстностьта — врѣмето, именуемо прѣдисторическо. Па и въ самото историческо врѣме, ние незнаемъ животътъ на цѣлото человѣчество, но само за една часть отъ него. Ние знаемъ само за животътъ на онния народи, които сѫ имали исторически животъ — история, а за всичкитѣ други народи незнаемъ нищо — тѣ сѫ мьртви за насъ, мьртви за историята, а мьртви и за самото человѣчество.

Животътъ на тия исторически народи ни прѣдставлява интересна и назидателна картина: едни отъ тѣхъ сѫ развили богата плодотворна политическа и умственна дѣятелность, а други сѫ биле осѫдени да иматъ съвсѣмъ бѣдна и оскѫдна обществена и умственна дѣятелность. Едни сѫ имали дълъгъ исторически животъ, а на други тоя животъ е билъ много кратъкъ. Да узнаемъ онния условия и обстоятелства, които сѫ съдѣйствували и влияли въ животътъ и на еднитѣ и на другитѣ — е голѣма поучителность и полза за насъ: защото, въ това ще изучимъ подробно тия условия и обстоятелства и ще съумѣемъ, като продължение отъ тоя животъ на человѣчеството, да притуримъ нѣщо за общия прогрессъ на человѣка.

Всеобщата человѣческа история е повикана да испълни тая задача.

Историята е оная наука, която ще ни изложи цѣлокупния животъ на историческитѣ народи, като ни прѣдстави съ подробно критическо и научно изложение и указание: защо едни отъ тѣхъ сѫ прѣуспѣвали и въ политическо, и въ умственно отношение, а други сѫ останѫли много надирѣ. Тя е оня неумитенъ сѫдия, който безъ никакво пристрастие, трѣбва да произнесе строга и справедлива прѣсѫда върху дѣйствията, както на всѣкой единъ народъ, тъй сѫщо

и върху дѣйствията на нѣкои отдѣлни лица, на които се паднѫло да играѫтъ важна роль въ животътъ на единъ народъ. (Не трѣбва да забравимъ, че дѣйствията на отдѣлни лица въ животътъ на единъ народъ по нѣкога, да не кажемъ често, сѫ имали силно влияние върху сѫдбинитѣ на тоя народъ и сѫ оставяли забѣлѣжителни слѣдствия, или гибелни или спасителни въ историята му). Тя — историята, е оня искренъ съвѣтникъ, който дава всѣкога на ония, които искатъ да се допитатъ до нея. вѣрни съвѣти — съвѣти, които сѫ освятени отъ хиляди исторически опити и доказателства.

Историята се дѣли на всеобща и частна. Всеобщата история се занимава съ животътъ на цѣлото человѣчество, и когато критикува отдѣлнитѣ дѣйствия на единъ народъ или на едно историческо лице, тя ги критикува: до колко тѣ сѫ съдѣйствували за прѣуспѣванието и прогрессътъ на цѣлото человѣчество. Тя не е нищо друго, освѣнь сборъ отъ историитѣ на отдѣлнитѣ исторически народи. Частната история на единъ отдѣленъ исторически народъ е часть отъ всеобщата история и внася материялъ, за да се състави цѣлокупния животъ на всичкитѣ народи — на человѣчеството. Обаче, тя — частната история, критикува събитията въ живота на единъ народъ и дѣйствията на отдѣлни исторически лица: до колко тѣ сѫ спомогнѫли или прѣчили за благоденствието и прѣуспѣванието на тоя само народъ.

Отъ казаното слѣдва, че прѣди всичко, частната — отечественната — история трѣбва да бѫде прѣдмѣтъ за изучвание и изслѣдвание на всѣкой единъ народъ. Всеобщата история е важна за единъ народъ въ тоя случай, когато се сравни тоя народъ съ останѫлитѣ народи, като членъ на цѣлото человѣчество, а отечественната е важна, когато се сравняватъ дѣйствията и животътъ на единъ сѫщъ народъ въ различни и отдѣлни врѣмена и периоди. И понеже на всѣкоя стѫпка единъ народъ срѣща слѣдствията отъ минѫлитѣ дѣйствия на своитѣ прадѣди, които дѣйствия се проявляватъ въ животътъ на потомцитѣ като непрѣкѫснѫта верига, само, може би, въ друга форма, то отъ това се разумѣва, че той, било въ политическия, било въ умственния животъ, трѣбва прѣди всичко да взема прѣдъ видъ минѫлия животъ на своитѣ прадѣди, а послѣ — животътъ на отдѣлнитѣ народи, който подъ влиянието на други климатически условия, може да има съвсѣмъ другъ характеръ.

Това се разумѣвало добрѣ отъ всичкитѣ народи, затова и виждаме, че всѣкой народъ е гледалъ най-напрѣдъ да изучи и обработи своята отечественна история.

И ние, Българитѣ, сме вървѣли по тоя сѫщи пѫть. Нашето национално възраждание, нашето въскрьсяване, датира отъ оня важенъ въ нашата история моментъ, когато Отецъ Паисий състави своята, намъ вече позната, Българска История.

Въ тоя периодъ въ нашата книжнина, върху всеобщата история се написало много малко, и то въ прѣводъ. Литературната дѣятелность обаче върху отечественната ни история прѣдставлява утѣшително явление: написа се и се изработи по-вече, отъ колкото можеше да се очаква. Ако и да има още много въпроси въ нашата история, които не сѫ рѣшени положително и окончателно, а пъкъ върху нѣкои има и различни мнѣния и недоумѣния, все може да се каже, че нашата отечественна история се намѣрва много близо до своята пълнота и окончателното си съставяние.

Освѣнь Раковский, който тъй великански се бѣ наелъ да рѣши почти всичкитѣ тъмни въпроси въ нашата отечественна история, но специялната неподготовка на когото го заблудихѫ въ нѣкои нѣща, най-много върху тая часть отъ нашата книжнина сѫ работили и трѣбва да споменемъ съ уважение слѣдующитѣ лица:

а. Крьстевичь Гавриилъ. Казахме, че най великото и пълно съ спасителни за нашето национално възраждание и прѣуспѣване слѣдствие въ нашата нова история е «българския черковенъ въпросъ». Между лицата, на които имената и дѣйствията сѫ тѣсно свързани съ това събитие, първо мѣсто завзима Крьстевичь Гавриилъ. Ако нашата борба се увѣнча до нѣгдѣ съ успѣхъ и ни привлѣче симпатиитѣ на чужденцитѣ, то трѣбва да се благодари на лойялностьта ни въ самата борба и на направлението, по което вървеше тя. А това направление се показваше и тая лойялность се прѣпоръчваше отъ лицата, които рѫководяхѫ тая борба. Душата на тия лица бѣше Гавриилъ Крьстевичь. Поставенъ на високо държавно мѣсто въ турската империя (членъ въ върховното сѫдилище), г. Крьстевичь се е ползувалъ отъ това свое положение и много пѫти е успѣвалъ да расположи високитѣ турски сановници къмъ българския народъ. Независимо отъ това, г. Крьстевичь и съ перо въ рѫка въ «Българскитѣ книжици» е воювалъ за правата на българското дѣло — независимостьта на народната ни черква. Още въ периодътъ на нашето възраждание, ние споменѫхме за г. Крьстевича, че е припомогнѫлъ съ нѣколко трудове на бѣдната ни книжнина.

Той е роденъ въ Котелъ (за сега менѣ неизвѣстно въ коя година), а получилъ първоначалното си и срѣдно образование въ Цариградъ, подъ надзорътъ и съ помощьта на князя С. Богориди, който го и издържавалъ

въ Парижъ, гдѣто Крьстевичь е свьршилъ юридический факултетъ. Слѣдъ възвьрщанието си изъ Парижъ, Богориди го поставилъ на длъжность въ о-въ Самосъ, гдѣто той е билъ управитель. По-послѣ по прѣпоржката на сѫщия Богориди, Крьстевичь билъ назначенъ за членъ въ Върховното Сѫдилище въ Турската империя, която длъжность занимавалъ до освобождението ни. Слѣдъ като се даде на Тракия автономно управления съ промѣнено име «Източна-Румелия», Крьстевичь занимава длъжностьта «Директоръ на вѫтрѣшнитѣ работи» или «Главенъ Секретарь». Подирь истечението на петилѣтния срокъ на князь Алеко Богориди, на неговото мѣсто биде поставенъ за Главенъ Управитель Крьстевичь. Въ Септемврийския прѣвратъ, станѫлъ на 6 Септ. 1885 г., се прогласи съединението на Източна-Румелия съ Княжеството и Крьстевичь се оттегли въ Цариградъ, гдѣто живѣе и днесь.

Литературната дѣятелность на Крьстевича се почнува отъ 1837 год. Прѣимущественно се занимавалъ съ исторически, филологически и популярни списвания. Въ списванието на «българскитѣ книжици», които принесохѫ толкова голѣма полза въ свое врѣме, Крьстевичь е вземалъ най-живо участие. Освѣнь другитѣ хубави статии, чрѣзъ които е воювалъ за черковнитѣ ни и исторически правдини, отъ негово способно перо сѫ написани още двѣ статии: една историческа подъ заглавие: «*Кратко изслѣдваніе на българскѫтѫ древность*», а друга филологическа «*Писма за нѣкои си мѫчнотии въ българското правописаніе*», за която вече говорихме.

Въ тая своя историческа статия г. Крьстевичь разглежда много тъмния въпросъ въ нашата история, именно: нашата стара история, която можемъ нарѣ доисторическа, както за насъ, тъй и за гърцитѣ и римлянетѣ. Статията е раздѣлена на три части: въ 1-вата се дири: *Гдѣ сѫ били първитѣ български жилища,* защото новитѣ списатели се не съгласяватъ въ това; въ 2-та се показва: *Подъ кои нарицателни имена сѫ били прѣдставени Българетѣ отъ начало въ Исторіѫтѫ,* защо не всѣкога вехтити списатели сѫ ги наричали Българы; а въ 3-та се изслѣдва: *Какво, Славянско ли* или *друго нѣкое племя сѫ били отъ край Блъгаретѣ,* защото и въ това списателити се не съгласяватъ». Съ важни исторически свидѣтелства и съ други забѣлѣжки г. Крьстевичь доказва: 1^0 че Българе и Унни живѣли въ едно и сѫщо врѣме още отъ начало въ Азиятска Самартия надъ Кавказскитѣ планини, между рѣки Донъ и Волга; 2^0 че отъ това обстоятелство и отъ това, че съврѣменнитѣ списателе често наричатъ Българетѣ съ название Унни, излиза праведно заключение. че Уннитѣ не сѫ биле другъ народъ освѣнь Българе. и 3^0 че Уннитѣ и Българетѣ, единъ и сѫщъ народъ, не сѫ биле нити Татари, нити Монголи,

нити пакъ Чуди или Фини, но биле чисти Славяне и говорили славянский езикъ.

Тая своя теория г. Крьстевичь разви още по пространно и по-основно въ своя капиталенъ исторически трудъ: «*Исторія блъгарска*». Цариградъ 1869 г. върху която се отдавно трудеше. Отъ тая история той е напечаталъ само първата часть, която носи названи: «*Исторія блъгарска подъ имя Унновъ*»; втората часть ще прѣдстави българската история начинающа отъ 485 л. до 668 л. — когато вече Българетѣ сѫ станѫли извѣстни на европейскитѣ историци подъ това име, а третята часть ще ни прѣдстави българската история отъ 668 г. до 1041 г., а ималъ намѣрение да събере материялъ и за четвъртата часть, която ще ни прѣдстави развитието на българ. история отъ 1041 г. до 1391 г., когато българското господарство подпаднѫло подъ властьта на турскитѣ султани.

Въ издадената си първа часть г. Крьстевичь иска да докаже, че Хуннитѣ не сѫ биле нищо друго освѣнь Българе и, като такива, тѣ още сѫ биле Славяне; за това и почнува нашата история отъ началото на Хуннитѣ, извѣстна подъ име Хунната история. Тая теория сѫ развивали прѣди него Венелинъ, Савелиевъ и други. Многочисленнитѣ извори, отъ гдѣто е чърпилъ материялътъ за своята история и многобройнитѣ и постоянни адресирания до разни историци — всичко това доказва неговитѣ богати и специални познания, върху нашата история и върху историята въобще.

Върху тая теория и върху историята на г. Крьстевича, г. Дриновъ обнародва научно-историческа критика въ «Периодическо списание» Год. I 1872, кн V—VI съ която се оборва изложената теория. На тая критика г. Крьстевичь отговори такожде съ научно-историческа статия, обнародвана въ «Читалище» Год. III.

б. Дриновъ Маринъ. Нашето възраждание бѣше вече дѣло свършено; националното ни въскрьсяване бѣше фактъ исторически. Ние бѣхме вече трьгнѫли къмъ нашето умственно прѣуспѣване. Колкото по-дълготрайна бѣше нашата летаргия, толко по-буйна се яви нашата дѣятелность за нашето всестранно прѣуспѣване. Дългия сънь бѣ оставилъ закѫснѣли множество въпроси несвършени, неизучени и нерѣшени, които очекваха неотлагателно своето рѣшение: защото отъ тѣхъ зависѣше нашия напрѣдъкъ. Работа грамадна, а работници малко! Ето отъ гдѣ произлизаше оная трѣскавость въ нашата литература! Щомъ нѣкой се свѣстѣше, той виждаше прѣдъ себе си хиляди изникнѫли въпроси, които очекваха рѣшение, и той,

безъ да е приготвенъ, захващаше се за работа — но, като неприготвенъ, падаше много пѫти въ заблуждение. Нашата борба съ грьцкото духовенство за народната ни черковна самостоятелность кипѣше и изискваше да се рѣшѫтъ безотлагателно много въпроси отъ нашата отечественна история, а именно върху това поле имаше най-малко добрѣ-подготвени работници.

Появлението на г. Дринова (тогава още младъ), нашия историкъ, бѣ утѣшително явление. Съ своитѣ научно исторически съчинения той принесе огромна полза на народното ни дѣло.

Като нѣмаме на рѫцѣ по-подробни данни върху биографията на г. Дринова, ние ще кажемъ само това: Той е роденъ въ Панагюрище въ 1838 г. Първоначалното си образование получилъ въ родното си мѣсто, гдѣто, както знамъ имаше отворено българско народно училище още въ година 1838. Срѣднето си образование свършилъ въ Москва, а послѣ постѫпилъ въ тамошния универзитетъ, въ исторический факултетъ, когото свършилъ съ отличенъ успѣхъ. Слѣдъ свършването на висшето си образование г. Дриновъ, по причина на неблагоприятнитѣ обстоятелства, които владѣяхѫ въ нашето отечество, останѫлъ въ Руссия, гдѣто му дали катедрата по Славянската история въ Харковский универзитетъ. Ако и далечъ отъ своето отечество, г. Дриновъ никога не е изгубвалъ отъ прѣдъ видъ събитията, които ставахѫ въ него. Можемъ да кажемъ, че по негова инициятива се състави книжовното дружество въ Браила, което издава «Периодическо списание». Въ списването на това списание г. Дриновъ е зелъ живо участие, въ което той напечаталъ много хубави статии по новата ни история. Освѣнь тия статии, той е списалъ нѣколко важни съчинения по отечественната ни политическа и чьрковна история. Въ врѣме на послѣднята Русско-Турска война той взе живо участие по уреждането на своето новоосвободено отечество. Додѣто трая русската окупация г. Дриновъ бѣ натоваренъ съ устрояването на народното просвѣщение. Безъ да гледаме на тогавашнитѣ трудни обстоятелства трѣбва да признаемъ, че той положи добри основания на тоя клонъ отъ нашия народенъ животъ. Слѣдъ свършването на окупацията г. Дриновъ се завьрна изново въ Россия и завзе своята катедра въ Харковския университетъ, която занимава и до днесь.

Освѣнь историческитѣ си статии г. Дриновъ е написалъ още и слѣдующитѣ исторически съчинения: *а) «Исторически прѣгледъ на българската цьрква отъ самото ѝ начало и до днесь»* 1869 г.

б) Погледъ врьхъ происхождението на българский народъ и начало на българската история» 1869 г.

в) Заселване на балканский полуостровъ отъ Славянитѣ« 1871 год.

Въ нашата черковна борба съ грьцкото духовенство, ние се силаѣхме на нашитѣ исторически права. За да докажемъ, че иска-

нията ни, да ни се даде самостоятелна народна черква, не сѫ нито противъ-канонически, нити противъ-евангелски, нити пъкъ противъ-християнски, привиквахме на помощь историята и доказвахме, че ние не искаме друго нѣщо, освѣнь да се възобнови само нѣкогашната ни черковна самостоятелность, да се възстановятъ двѣтѣ ни самостоятелни черкви: Търновска и Охридска, които патриаршията е унищожила съвършенно по неканонически начинъ. Ние доказвахме, че Охридската патриаршия е нѣкогашната Архиепископия на *Първа Юстинияна,* а Търновската е припозната отъ Вселенския прѣстолъ и другитѣ автокефални черкви. Но трѣбва да признаемъ, че между борцитѣ за нашата черковна самостоятелность липсваше положителни, ясни исторически познания върху историята на наша цьрква. Г. Крьстевичь бѣ единственото лице, което можѣше да напише нѣщо положително и ясно върху тоя прѣдмѣтъ; нъ той бѣ занятъ съ съвършенна друга работа. Писахѫ се статии, прѣведе се и книгата «*Историческы изслѣдванія за Охридската и Ипекската архиепископии*» — нъ въпросътъ пакъ бѣ тьменъ.

Г. Дриновъ съ своя «Исторически прѣгледъ на българската цьрква, отъ самото ѝ начало и до днесь» разясни въпросътъ тъй обширно, тъй положително и толко ясно, щото распрьсна всѣкоя тьмно точка отъ него. Ние вече бѣхме на чисто поле по въпросътъ за нашата черква; излѣзнѫхме прѣдъ свѣтътъ съ още по-силни доказателства и убѣждения за законностьта и правотата на нашето дѣло. Можемъ каза, че тоя книжевенъ трудъ на г. Дринова прави епоха въ нашата черковна история.

Както споменѫхме по-напрѣдъ това съчинение на г. Дринова е критикувано отъ г. Д-ра Иречека и произнесената сентенция е твърдѣ ласкава за авторътъ.

Съ втората си книга г. Дриновъ се труди да освѣтли единъ отъ тьмнитѣ въ нашата история въпроси, именно: въпросътъ за нашето происхождение. Въ развиването на тоя въпросъ г. Дриновъ исказва противъ-положно мнѣние на онова исказано отъ Венелина и Крьстевича. Той искарва Българетѣ отъ татаро-монголско происхождение, които подъ прѣдводителството на Аспаруха сѫ дошли въ Мизия, покорили тукашнитѣ Славяне, съединили и се съ тѣхъ, взели имъ езикътъ, нравитѣ и обичаитѣ, а дали имъ само името.

Въ третето си съчинение «Заселване на балканский полуостровъ отъ Славянитѣ» на русский езикъ (Москва 1873 г.) г. Дриновъ разглежда много-важния, нъ въ сѫщо врѣме и много-тьмния въпросъ въ нашата история, именно: кой народъ е най-стария оби-

татель на балканский полуостровъ. При всичко това въпросътъ остава още не рѣшенъ.

Освѣнь това той е написалъ още книга подъ заглавие «*Южные Славяни и Византія въ X вѣкѣ*» (Москва 1876 г.) въ която г. Дриновъ разглежда отношенията на Византия къмъ южнитѣ Славяни, важенъ исторически отломъкъ. Казахме, че г. Дриновъ е написалъ въ «Периодическо списание» много исторически статии; най-важнитѣ му статии сѫ за «Отца Паисия» и «Епископа Софрония». Той е написалъ също така и филологическа статия «За новобългарското азбуке» спомената въ филологический отдѣлъ.

в. Д-ръ Константинъ Иосифъ Иречекъ. Въ тоя периодъ, както видѣхме, обърна се сериозно внимание върху отечественната ни история. Разяснихѫ се отдѣлни въпроси, които бѣхѫ тъмни; освѣтлихѫ се отдѣлни събития, за които имаше съмнѣние и прѣрѣкание. Нъ още нѣмахме систематически написана българска история. Дѣйствително, ние имахме много «Български Истории»; нъ тѣ бѣхѫ написани на бързо, безъ никаква историческа критика, съ национална тенденция, а нѣкои и съ спекулативна цѣль. Такава отечественна история, каквато притѣжаватъ другитѣ народи, и която да обема критически и исторически цѣлокупния животъ на нашия народъ ние нѣмахме. Усѣщаше се вече налагателна нужда за такъвъ книжевенъ трудъ, защото всѣкой искаше да види истинския минѫлъ животъ на своитѣ прадѣди. Ето защо историята на г. Крьстевича се посрѣщна съ такава симпатия и съ нетърпѣние се чекаше да се появятъ и другитѣ томове. Но за жалость, отъ нея излѣзна само първия томъ, а другитѣ два и до днесь не видѣхѫ бѣлъ свѣтъ.

Тая нужда въ нашия книжевенъ животъ и тая оскѫдность въ нашата литература се допълни отъ младия чехски историкъ *Д-ра К. И. Иречка*. Името на Иречка е тѣсно свързано съ историческото развитие на нашата отечественна история. Той ако и отъ друго племе (родомъ Чехъ) е посвятилъ своитѣ книжевни занятия исключително върху освѣтлението, усъвършенствуването на нашата история; неговото дѣло: «*История на Българитѣ*» („Geschichte der Bulgaren» стр. 585 + XI, «Dějiny národa Bulharského» стр. 535 + VIII и «Исторія болгаръ» стр. 785 + X), която е напечатана вече на нѣмски, чехски и русски създава новъ периодъ въ развитието на българската история и му доставила всеобща извѣстность и въ европейския ученъ свѣтъ, и въ насъ. За насъ г. Иречекъ съ тоя своя трудъ се являва «вторий Венелинъ» само съ тая разница, че той е прѣдставилъ прѣдъ европейския свѣтъ

нашия минѫлъ животъ съ по-голѣма историческа положителность и основателность. Дриновъ, като говори за историята на г. Иречка, свьршва съ тия думи: «Неговата «Българска История» за много врѣме ще бѫде исходний пунктъ, отъ който щѫтъ се запѫтватъ всичкитѣ изслѣдователи на нашия минѫлъ животъ. А пъкъ многобройнитѣ откривания, които той внелъ въ книгата си, щѫтъ останѫтъ за всѣкога драгоцѣненъ влогъ въ Славянската наука. И тя ще му бѫде толкова благодарна, колкото и наший народъ, който чрѣзъ тая книта и самъ ще се опознае по-добрѣ, па и на образований свѣтъ ще стане по-добрѣ познатъ».

Освѣнь тоя свой капиталенъ трудъ, който за жалость още не е прѣведенъ на български езикъ, г. Иречекъ е написалъ още единъ, малъкъ по обемъ, но забѣлѣжителенъ по съдьржанието си трудъ, напечатанъ въ «Периодическото Списание», като притурка на кн. VII и VIII отъ 1872 г. подъ заглавие: «Книгопись на българската книжнина отъ 1806 до 1870 г.», състоящъ отъ 48 листове. Въ тоя «Книгопись» се срѣща една малка погрѣшка, и то, дѣто брошурата: «Бѣлѣжки вьрхъ грамматиката на новобългарскыя езыкъ» Русчукъ 1868 г. е отдалъ Момчилову, когато тия «бѣлѣжки» сѫ трудъ на Н. Пьрвановъ. Освѣнь това въ тая книгопись нѣма книгата на Б. Богомолецъ «Произшествіе въ Скопска епархіа отъ 1860—1865 г.» Браила 1865 г. Въ сѫщия книгопись книгитѣ: Н-ро 222, 223, 101 и 430 сѫ отдадени на едно лице, когато тѣ принадлѣжѫтъ на трима, именно: Н-ро 101 на д ра Т. Икономова, Н-ро 222 на Теодосий Икономовъ, а Н-ро Н-ро 223 и 430 на Теодора Икономова. Като вземемъ прѣдъ видъ, че тоя книгопись е едничкия въ нашата литература, безъ който ние днесь не бихме могли да имаме точенъ прѣгледъ на книжевнитѣ дѣла въ тоя периодъ и като се сѣтимъ, че за съставянието му г. Иречекъ е трѣбвало да събира съвьршенно распрьснѫтъ материялъ, то тогава длъжни сме да признаемъ, че неговия «книгопись» е драгоцѣнно достояние за нашата литература.

Г. К. И. Иречекъ съ тия свои книжевни трудове вьрху нашия народъ е придобилъ право на гражданственность въ нашата книжнина. Тая гражданственность му е обезпечена още по-вече отъ това, дѣто той пише отлично на български езикъ и има много негови хубави статии по нашата история, география и антология, напечатани въ «Периодическото Списание» въ София.

6. География.

§. 75. Върху географията не се работи отъ скоро. Още въ най-старо врѣме виждаме, че тя е обрьщала върху си вниманието на тогавашния ученъ свѣтъ. Шесть вѣка прѣди християнската ера Финикийцитѣ принесохѫ важна услуга на географията съ обикалянието около Африка, което тѣ извьршихѫ въ врѣмето на Нехао, Египетския Фараонъ въ 616—600 г. прѣди Хр. Какво географическо познание и каква научна подготовка е трѣбвало да иматъ тия мореплаватели познава се отъ това, като се сѣтимъ, че европейцитѣ извьршихѫ подобно обикаляние едвамъ слѣдъ 20 вѣкове — въ 1498 год., и то съ голѣмъ трудъ, страхъ и мѫка. Ако и да е била достигнѫла географията въ стария свѣтъ до тамъ, въ Европа обаче географическитѣ познания сѫ били нищожни. Гърцитѣ не само не сѫ знаяли нищо върху по-отдалеченитѣ отъ Гърция страни, но и за най-ближнитѣ острови и земи познанията имъ сѫ такива, които днесь произвождатъ въ насъ само смѣхъ. Тия познания не сѫ биле по богати и въ врѣмето на «златния вѣкъ на грьцкия книжевенъ животъ». Съ походътъ на Александра въ Азия географията се ползува много малко. И римската силна империя неможѣ да принесе по-вече нѣщо въ географическитѣ познания. Срѣдния вѣкъ е билъ пълнъ съ тьмни, неясни и въ голѣма стьпень невѣжественни географически понятия: отъ Африка се знаяло само за сѣвернитѣ ѝ прѣдѣли, а за другитѣ ѝ страни нищо не сѫ знаяли. Сѫщо и за Азия. Освѣнъ Мала-Азия и Палестина, за Индия и другитѣ прѣдѣли се распространявали такива баснословни описания и приказки, щото днесь ние едвамъ можемъ да повѣрваме.

Новия вѣкъ, съ откриването на новитѣ земи и свѣтове, почнува да обогатява географията и да ѫ въздига; но при всичко това, тя бѣше още много далечь отъ онова си състояние и положение, което ѝ принадлѣжеше по самото ѝ значение. Ако народитѣ днесь се познаватъ по-добрѣ отъ колкото нѣкога; и ако цѣлата земя е станѫла на человѣка градина за расходка, то за всичко това има да се благодари на земеописаниего. Ние вѣрваме, че не е кѫсно деньтъ, когато и на географията ще се даде припадающето ѝ се мѣсто между другитѣ науки, полезни за усъвьршенствуванието и прѣуспѣванието на человѣка.

По съдьржанието си географията се дѣли на: политическа, физическа и математическа. Тая послѣдната е причислена къмъ астрономията, отъ която е часть. По обемътъ на това съдьржание гео-

графията се дѣли на всеобща политическа и физическа география и на частна.

Ако общата география е длъжна да ни прѣдстави земеописателно положението на всичкитѣ отдѣлни народи и физическитѣ условия на земитѣ, въ които обитаватъ тия народи, то частната има за задача да опише земеописателно страната на единъ народъ, отношенията на тоя народъ къмъ тая страна и физическитѣ условия, врѣдъ които се намѣрва тоя народъ. Отъ тука виждаме, че частната география, както и частната история, има голѣма важность за единъ народъ.

Отъ тая гледна точка оцѣнена дѣятелностьта въ нашата книжнина по географията е оскѫдна. По общата география нищо самостоятелно не е изработено: единственно написано сѫ учебницитѣ и то сухъ прѣводъ. Обаче трѣбва да бѫдемъ справедливи. Колкото и малка тая дѣятелность, тя пакъ заслужва похвала и благодарность: защото, благодарение само на нея, ние имахме учебници и по политическата, и по физическата, и по математическата географии. Благодарение на тая дѣятелность, нашитѣ училища бѣхѫ снабдени и съ глобуси, и съ географически карти, толкова нуждни за изучването на географията.

Като прѣминуваме да оцѣнимъ нашата книжевна дѣятелность въ тоя периодъ, ние сме принудени да кажемъ, че заслужваме голѣмо порицание отъ потомството. Освѣнь дѣто не сме се потрудили да опишемъ градоветѣ и селата, въ които живѣемъ, планинитѣ, рѣкитѣ, които ни окрѫжаватъ, но и написаното отъ чужденци-пѫтешественици не сме прѣвели. Въ това поле само двѣ книжки блѣшукатъ като двѣ ясни звѣзди врѣдъ гѫстия мракъ. Тия сѫ: хубавото и разумно написано «*Географико-историко-статистическо описание на татаръ-пазарджиската каза*» отъ *Стефана Захариева* и забѣлѣжителнитѣ записки на войводата *Панайотъ Хитовъ* подъ заглавие: «*Моето пѫтуване по Стара-планина и животописанието на нѣкои български стари и нови воеводи*», които бидохѫ по-сетнѣ прѣведени и на русский езикъ и напечатани въ II томъ на «*Славянския Сборникъ*». И двѣтѣ тия книги съдържаватъ богатъ и драгоцѣненъ материялъ за нашата отечественна география. Върху физическата ни отечественна география не се е даже ни помислило!

Освѣнъ горнитѣ двѣ книжевни дѣла, срѣщатъ се още по разнитѣ вѣстници описания на разни села, градове и др., но безъ никаква географическа цѣна и много распрьснѫто.

в) Математика и Физика.

а. Математика.

§. 76. Ако въ нѣщо се е показало и проявило могжеството и божеското происхождение на человѣческия духъ, на человѣческия умъ и гений, то, безсъмнѣнно на първо мѣсто стои Математиката. На нейнитѣ крила носимъ, человѣческия умъ е вникнжлъ въ безкрайната безконечность на небеснитѣ свѣтила, изучилъ е тѣхното движение, прѣмѣрилъ е тѣхната величина и далечина, познялъ е тѣхната конструкция и . . . . допрѣлъ, надникнжлъ до самата безконечность — до Бога. Само нейнитѣ сухи, но вѣрни, цифри сж можали да даджтъ на человѣческия умъ тая самонадѣятелность да каже: «Дайте ми материялъ и мѣсто, за да Ви създадж свѣтъ»! Само тя можала да влѣе въ духътъ на человѣка тая великанска иллузия, за да изусти: «Дайте ми мѣсто, гдѣ да стжпя, за да ви помѣстя землята!»

Математиката е основа на всичкитѣ положителни науки и безъ нея нито една отъ тѣхъ не би можала да стжпи ни стжпка напрѣдъ. Тя е наука на наукитѣ. Отъ тука и дохожда нейната огромна важность въ знанието на человѣка.

Математиката не е вчерашна наука. Ако началото на нейното изучване и да се губи въ тьмната история на Китай, Индия, Египетъ и др., старий вѣкъ се счита нейната люлка, а *Евклидъ* — нейния отецъ. Въ срѣдния вѣкъ — Арабитѣ — тя е почти получила и свьршила днешното си съвьршенство. Новия вѣкъ и нашия (най-новия), като исключимъ малки нѣкои открития и обяснения по разнитѣ ѝ части, не сж нищо ново създали.

Въ нашата книжнина литературни съчинения по математиката въ тоя периодъ между другитѣ много «Числителници» съ задоволствие споменуваме: «*Кратка елементарна геометрия*» отъ нашия физико-математикъ г. Ив. Н. Гюзелевъ и двѣ алгебри: «Алгебра» прѣведена отъ Хр. Ваклидова и «Практическа алгебра отъ В. Гринлифъ» прѣведена отъ А. Тонджорова.

б. Физиката.

§. 77. Върху человѣкътъ първо и най-силно впечатление сж произвели физическитѣ явления. Неспособенъ да разясни причинитѣ на тия явления, той е приписвалъ всѣко едно отъ тѣхъ като дѣйствие и каприция на нѣкой невидимъ духъ. Тѣхното влияние върху человѣка е толкова силно, щото сж измѣнили не само вънкашната

конструкция на человѣческото тѣло, но сѫ гуждали прѣдѣли и на самитѣ му умственни способности. Дълго врѣме е трѣбвало да се лута человѣческия умъ, за да познае истинскитѣ причини на тия явления около него и да се избави отъ страхътъ, който му е внушаванъ отъ тѣхъ, а пъкъ печатьтъ, когото сѫ удряли върху человѣческото тѣло и границата, която сѫ поставили въ умственнитѣ способности между отдѣлнитѣ народи сѫ биле познати и открити едвамъ въ най-ново врѣме при пълното развитие на физическитѣ закони и при съдѣйствието на другитѣ естественни науки.

При всичко че върху физиката се работи още въ старо врѣме (Талесъ, Анаксименъ, Евклидъ, Архимедъ и др.), и въ срѣдня вѣкъ (отъ Арабитѣ), — сериозно изучване на физическитѣ явления почнува въ началото на новия вѣкъ. Галилей, Кеплеръ, Ото Герико и др. освѣтлихѫ много отъ явленията, принадлѣжащи на физиката, а откритията на Нютона ѭ туриха високо и направиха епохѫ въ нейното развитие. Новия вѣкъ, благодарение на неуморимитѣ трудове на отдѣлни мѫжье, посвятени на изучването на физиката, внесе такива и толкова открития и освѣтления върху отдѣлнитѣ части на физиката, щото днесь, като исключимъ нѣкои явления, които оставатъ още тъмни, тя е близо да своето съвършенно развитие.

Ползата отъ физиката принесена на человѣческото прѣуспѣване е огромна. Съ нейното изучване человѣкъ е проумѣлъ причинитѣ на физическитѣ явления, освободилъ се е отъ страхътъ и прѣдразсѫдъцитѣ, които му сѫ внушавали тия явления и даже ги подчинилъ подъ своята воля и впрѣгнѫлъ въ разнитѣ клонове на своитѣ практически занятия.

Тая голѣма важность на физиката е добрѣ разбрана, за това и тъй старателно ѭ изучаватъ на всѣкѫдѣ. При насъ въ тоя периодъ, физиката е стояла съвсѣмъ на дирнѣ и занемарено мѣсто, затова и въ книжнината ни ние срѣщаме едвамъ нѣколко литературни трудове, които, вследъ общата апатия къмъ изучването на най-полезнитѣ явления, които ставатъ около насъ и вследъ грубото незнание на тия явления, се явяватъ като утѣшително явление. Тия трудове сѫ: «*Изводъ отъ Физикѫ*», съставена отъ Н. Геровъ; «*Рѫководство къмъ физикѫтѫ*» отъ г. Ив. Н. Гюзелева наредено тъй за да може да послужи като учебникъ въ нашитѣ училища, «*Опытна физика*» отъ А. Гано, прѣводъ на г-на Иоакима Груева. Освѣнь тия книжевни трудове съ удоволствие споменуваме и слѣдующитѣ популярни книжки, цѣлта на които е да се распространи знанието и между народа: «*Въздушни явления*» «*Ключьтъ на*

Наукѫтѫ» отъ Д-ра Бруера, прѣводъ на С. С. Бобчевъ. Въ първата се разясняватъ най-обикновеннитѣ явления отъ метеорологията, а въ втората въ видъ на диалогъ сѫ освѣтлени множество явления изъ физиката, метеорологията, химията, физиологията и др. Съ прѣводътъ на тая книга, г. Бобчевъ принесе голѣма заслуга на нашата книжнина, за което заслужва благодарность. Сѫщо съ благодарность трѣбва да се забѣлѣжѫтъ 4-тѣ книжки отъ «*Дѣтска библиотека*».

За изучавание на физическитѣ явления въ нашето отечество, както споменѫхме и прѣди, не се е нити помислило.

г) Естественна история.

§. 78. Евангелието на естеството бѣше затворено за человѣка. Всичкитѣ естественни тѣла, създадени отъ *Прѣмждрия Създатель*, ако и да окрѫжаваха человѣка на всѣкѫдѣ, но тѣ не само бѣхѫ за него непонятни и безполезни, но напротивъ му вселяваха ужасъ и трепетъ: Человѣкъ лишенъ отъ всѣкакво познание за окрѫжающитѣ го естественни тѣла, нѣмаше никакво понятие за тѣхъ, нити за врьзкитѣ, които го свръзваха съ тия естественни тѣла. Человѣкъ мислеше за себе си, че той е независимъ, както отъ естественнитѣ тѣла, така и отъ естеството. Само изучаванието на природата, само изучаванието на естественнитѣ тѣла му показа истинското негово положение и значение, въ естеството и съ това го избави отъ иллюзиитѣ, въ които живѣеше.

Физиологията и Анатомията му доказахѫ, че конструкцията на неговото тѣло е еднаква и подобна съ направата на тѣлото въ животнитѣ, неговитѣ органи сѫ еднакви съ органитѣ на тѣлото въ животнитѣ, и функциитѣ, които извьршватъ тия органи сѫ съотвѣтствующи въ цѣлата животинска верига. Физиологията и Анатомията, снабдени съ многобройни доказателства отъ наблюдения убѣдихѫ человѣка, че разницата между него и животнитѣ въ анатомическо, физиологическо, както и психологическо отношения е само квантитативна, а никакъ не квалитативна, т. е. органитѣ на тѣлото, работата, която вьршятъ тия органи и душевнитѣ способности се различаватъ само по количеството си, а не по качеството. Минералогията и Геологията открихѫ на человѣка не само историята на образованието на нашата земя, но му обадихѫ още и тая тайна, че зависимостьта на человѣка отъ естеството е толко голѣма, и свръзката между него и естеството така, щото функцията на найнѣжнитѣ органи на тѣлото му зависи и се извьршва съ помощьта на чисто минералогическо тѣло. Химията съ своя ключь му отвори

естественния лабараториумъ, въ който человѣкъ видѣ тайнствата на природата. Всичко това е имало грамаденъ резултатъ за прѣуспѣването на человѣка, и въ умственно, и въ материялно отношение.

Естествената История е такожде стара: нейното изучавание почнува въ Индия, Египетъ, Китай, продължава се въ классическитѣ страни: Грьция и Римъ и въ срѣдния вѣкъ при Арабитѣ. Но сериозно внимание върху ѝ се обърна въ началото на 18 столѣтие, а върху нѣкои отъ клоноветѣ ѝ — едвамъ въ началото на нашия вѣкъ. И ако толкова млада, тя е направила грамаденъ успѣхъ и днесь служи за основа на много други отрасли на человѣческото знание.

Тая голѣма важность на Естествената История за прѣуспѣването на человѣка се добрѣ разумѣла на всѣкждѣ и затова виждаме богата литература върху разнитѣ ѝ клонове.

Въ тоя периодъ при насъ за Естествената История не се е направило нѣщо утѣшително. Единственнитѣ литературни трудове въ нашата книжнина по тоя часть споменуваме съ похвала и съ благодарность: «*Кратка естественна исторія*» отъ Д. Мутьева, «*Естественна исторія,* Часть пѫрва *Зоологія*. Классъ пѫрви. *Млѣкоподаящи животни.* Разрядъ пѫрви. *Человѣкъ въ сравнение съ другитѣ животни*» отъ Д-ра Василия Х. Стоянова Беронъ. и «*Химия за срѣдни училища*» прѣводъ отъ С. Д. Вѣженова.

Върху нашата флора, фауна или минералогия не се е направило нищо. Тука трѣбва да споменемъ книжката: «*Великій Божий міръ*» — написана съ ясенъ стилъ за народа.

д) Медицина.

§. 79. Ако человѣкъ изучава естественнитѣ науки; ако той испитва и се труди да узнае тайнитѣ на природата, то той иска чрѣзъ това да достигне нѣкаква цѣль. Цѣлта му е всестранното негово благосъстояние. Едно отъ най-главнитѣ условия за благосъстоянието на человѣка е неговото тѣлесно здравие. Безъ тѣлесното здравие человѣкътъ не само не би можалъ да прѣдприеме и извърши нѣкаква практическа работа, но той е неспособенъ и за умственно занятие, защото споредъ старитѣ и здравъ духъ -- въ здраво тѣло".

Това се разумѣло много отдавно — отъ самото появявание на человѣка. Прѣзъ всичкитѣ исторически врѣмена, прѣзъ всичкитѣ периоди на своето умственно развитие человѣкъ е усѣщалъ нужда да

да намѣри срѣдства за да поддържи здравието на своя организмъ и да се избави отъ всѣкаква зараза и болѣсть. Въ ония минѫли врѣмена, человѣкъ е мислилъ, че болѣститѣ се пращатъ отъ боговетѣ или като наказание за нѣкои сторенъ грѣхъ, или за испитание на нѣкоя доказана добродѣтель. За това сѫ гледали да се избавятъ отъ разнитѣ болѣсти чрѣзъ жьртвоприношения и молитви. Жрьцитѣ, които сѫ биле безъ съмнѣние най-образованата класса, познавали сѫ сѫщинскитѣ естественни причини на болѣститѣ и основателностьта на това понятие, но врѣмето ги заставяло да поддържатъ това заблуждение. Тѣ сѫ приемали жьртвоприношенията, обявявали сѫ волята на боговетѣ, но при това сѫ привождали въ практика вече испитаната цѣлебна сила на самото естество.

Нашата народна медицина е остатъкъ отъ тая нѣкогашна жрьческа медицина, защото и въ нея днесь главна роль играѭтъ: «*Запойванието*» (да се пие вода, въ която сѫ варени разни растения) «*Поливкитѣ*» (да се кѫпе болния въ вода, въ която сѫ варени растения) и «*Заричания*» диета (да не еде болния болния всѣкакви нѣща), а «баянията» се употрѣбляватъ, само да даватъ тайственность на лѣкуването.

Това искуство на жрьцитѣ се прѣдавало отъ поколѣние на поколѣние между разнитѣ народи и всѣко поколѣние е притуряло по нѣщо къмъ придобитѣ отъ опитъ вече познания. Изминѫли сѫ тъй нѣколко, а може би много, вѣкове и познанията по тая часть сѫ биле вече така богати щото ние виждаме единъ жрьческий синъ отъ священническата пародица на Асклепиядскитѣ Хераклиди по име *Ипократъ* въ 460 год. прѣди Хр. става *Отецъ на медицината,* като излага въ научна система многобройнитѣ цѣлебни познания, които сѫ придобили прѣдцитѣ му въ Асклепиядскитѣ (Ескулапови) храмове и съ това туря основа на медицината (отъ лат. корень medicare — лѣчѭ).

Въ теченнето на цѣлия старий и срѣдний вѣкъ, па и прѣзъ първата половина и новий вѣкъ, медицината се обогатявала съ нови познания и открития, но тя е била по-вече практическо занятие, отъ колкото наука. Едвамъ въ послѣднята половина на минѫлия вѣкъ и въ началото на настоящия, слѣдъ като се изучихѫ причинитѣ на физическитѣ явления; слѣдъ като се откри влиянието на климатическитѣ условия върху человѣка, и слѣдъ като се усъвършенствуваха естественнитѣ науки — медицината стѫпи на научна почва и влиза въ крѫгътъ на наукитѣ. Както по-вечето отъ наукитѣ, така и медицината не е достигнѫла още до своето съвършенство,

но като вземемъ прѣдъ видъ това обстоятелство, гдѣто тя се раздѣлила на нѣколко отдѣлни клонове и прѣдмѣтътъ на всѣкой клонъ е специялното испитване и изслѣдване на разнитѣ болѣсти на отдѣлнитѣ части на человѣческия организмъ, можемъ да кажемъ съ увѣрение, че тоя день не е далечъ.

По начинътъ на прилагането лѣчебната сила на естеството, медицината има двѣ системи: *аллопатическа* и *омиопатическа;* тия двѣ системи сж раздѣлили лѣкаритѣ на два вражебни лагера, които водятъ ожесточена борба. Коя ще успѣе и ще одържи побѣда на медицинското научно поле, това е въпросъ на бждщето.

Днесь се полагатъ голѣми старания да се распространятъ между народа най-елементарни хигиенически познания, които бихж подпомогнжли на здравословното му състояние. До колко е напрѣднжла медицината въ това отношение свидѣтелствува богатата и литература и научна и популярна.

Въ нашата книжнина, въ тоя периодъ, по медицината, се работило много малко, да не кажемъ никакъ. По общата медицина, освѣнъ: «*Игиена, лекции, четени въ болградското централно училище*» отъ Д-ра Д. Начева 1875 г., «*Кратко здравословие*» 1865 г. «*Совѣти за непраздни жени*» Цариградъ 1868 г. стр. 32, и «*Срѣдство за прѣдварданіе на мнимо умрѣлитѣ*», прѣводъ отъ Княжеский. Цариградъ 1859 г. стр. 86. «*Селский лѣкарь*» отъ Д-ра Богорова, «*Храната* споредъ здравието и хубостьта» и «*Млада майка*», прѣводъ отъ И. Груева, други литературни произведения нѣмаме. Тука заслужватъ да се споменжтъ и хубавитѣ статии по медицината и игиената въ «Знание».

По народната ни медицина, както и по нашитѣ мѣстни болѣсти не се е писало почти ни двѣ думи. А тѣхната важность и значение въ нашата хигиена и въ нашата диететика сж толко голѣми, щото безъ тѣхното изучване медицината дълго врѣме неще може да испълни успѣшно своята трудна задача и отъ тукъ народътъ още за много врѣме ще се отнася къмъ «*бабитѣ*» съ по-голѣма довѣрчивость, отъ колкото къмъ *докторитѣ*.

е) Теология.

§. 80. Въ всичкитѣ наши движения, които сж способствували за нашето умственно и национално развитие, нашето бѣло и чьрно духовенство е вземало всѣкога живо участие и то благоприятно за тия движения.

Пьрвото си възраждание ние длъжимъ на безсмьртнитѣ наши

Отци Паисия и Софрония — единия Отецъ на нашата отечественна история, а другия основатель на нашата църковна риторика; за първото българско училище, за първитѣ български учебници и за първото прѣдаване на нашия езикъ въ училищата ние дължимъ на първия нашь български учитель — патриархъ на нашитѣ учители и педагози Отца Неофита Рилскаго; за първото ясно и опрѣдѣлено направление на нашата борба срѣщу фенерския клиръ, на чело сѫ биле: Илларионъ Макариополский, Авксентий Велесский и Паисий Филипополский — съ една дума, въ всичко, що е било полезно за народа; въ всичко, що е подпомагало народния прогресъ, нашето духовенство е било душата.

Религията е играла важна роль въ животътъ на народитѣ, играе и днесь. За това не трѣбва никакъ да се игнорира нейното влияние, а да се гледа, щото тя да върви паралелно съ развитието на народътъ, та, ако въ даденъ случай не бѫде ржководитель, то и да не прѣчи въ прогрессътъ на народа. Това може да се постигне, ако се распространяватъ между народа такива духовни книжки, които да поддържатъ само евангелскитѣ истини и добродѣтели и лишени отъ всѣкакви срѣдневѣковни тенденции, въ противенъ случай тѣ сѫ врѣдителни за прогрессътъ.

Нашето духовенство, въ тоя периодъ, занято въ голѣмата борба за национално и църковно възраждание не е имало врѣме да се занимава съ литературни занятия. Затова и виждаме въ богословското поле, било учебници по «законъ божий», било други черковни книги и книжки съ религиозно съдържание сѫ или «написани» или «наредени» или прѣведени по-вечето отъ лица міряне. Въ нашата литература има по теологията само такива книжки, които сѫ биле нуждни или въ училищата като учебници, или въ черквитѣ при богослужението.

Протестантскитѣ миссионери сѫ издали въ тоя периодъ цѣлъ редъ книжки съ чисто морално и евангелско съдържание. Тѣмъ се дължи още и за това, дѣто прѣведохѫ на простонароденъ чистъ и понятенъ български езикъ цѣлата библия — старий и новий завѣтъ, било на цѣло, било на отдѣлни книжки и съ това пробудихѫ въ народа ревность за четение. Нашата бѣдна книжнина не може да не забѣлѣжи тоя фактъ съ благодарность.

ж) Педагогия.

§. 81. Възпитанието е играло и играе много забѣлѣжителна роль въ животътъ на народитѣ. Чрѣзъ него се дава направление,

по което трѣбва да трьгне и да върви цѣло едно поколѣние. Оныя рѣзкоотличителни чърти, които виждаме между характеритѣ на Атинянетѣ и Спартанцитѣ се произведохѫ само чрѣзъ въспитанието. Днешнитѣ различни нрави между отдѣлнитѣ народи сѫ произведени чрѣзъ дълговѣковно въспитание, което е прѣдавано отъ поколѣние на поколѣние. При всичко това обаче голѣмата важность на въспитанието е оцѣнена както трѣбва едвамъ днесь и отъ началото на настоящето столѣтие сѫ се завзели педагозитѣ да начѣрятъ начинътъ, по който трѣбва да се устрои и домашната, и училищната педагогия, за да може младото поколѣние, снабдено съ добро домашно въспитание и упѫтено чрѣзъ добра и лесна метода въ изучването на нужднитѣ му науки въ училището, да стѫпва по бързо, по-безбѣдно и по-самоувѣренно къмъ прогрессъ, прѣуспѣване и благосъстояние. Благодарение на неуморимитѣ старания на работницитѣ по това поле, литературата на педагогията е богата и пълна съ капитални съчинения и при всичко, че още не се е дошло до окончателенъ резултатъ, не е обаче далечъ деньтъ, когато педагогията, както и всичкитѣ други науки ще стане една за цѣлото человѣчество, до колкото ще позволятъ разнитѣ климатически условия и разнитѣ държавни системи.

При насъ, въ тоя периодъ, по домашната педагогия било научно, било популярно, нѣма написано много нѣщо. Като утѣшително явление трѣбва да се забѣлѣжи трудътъ на Пишурка Крьсто подъ название «*Момина китка*», която въ френската книжнина, позната подъ названието „Magasine des enfants“ отъ Marie Le prince de Beaumont, завзема пьрво мѣсто въ домашната педагогия. При насъ тая книга трѣбвало би да бѫде настолна книга на всѣкоя майка и мома.

Въ училищната педагогия виждаме утѣшително явление.

Въ миналия периодъ на нашата литературна дѣятелность основата на училищната ни педагогия се тури отъ Отца Неофита Рилскаго, който и справедливо носи титлата «патриархъ на българскитѣ педагози и учители». Съ повикването на «българския черковенъ въпросъ», както казахме, числото на училищата заедно съ числото на ученицитѣ растеше отъ день на день все по вече и повече. Отъ това учебно национално движение дойде като нуждно и политическо слѣдствие голѣмата потрѣба отъ учебници по разнитѣ отрасли на науката. И нека е хвала на немногото работници на книжевно-училищното дѣло, тѣ испълниха споредъ силитѣ си тоя свой дългъ къмъ отечеството и къмъ училищата. Истина, учебни-

цитѣ, които се съставихѫ и въведохѫ въ училищата нѣматъ оная метода, която се изисква отъ педагогията, но потомството, като вземе прѣдъ видъ врѣмето и условията, вѫрѣдъ които се намѣрвахѫ нашитѣ учители и писатели, не само ще бѫде великодушно да имъ прости, но, вѣрваме, ще имъ бѫде още и признателно и благодарно.

Между работницитѣ на това поле историята на нашата книжнина съ удоволствие споменува имената на слѣдующитѣ:

Михайловский Никола родомъ отъ Елена единъ отъ най-старитѣ наши днесь въ животъ учители. Той се счита като много добъръ стилистъ и познавачь на езика ни. Свьршилъ е високо образование въ Россия и слѣдъ своето завьрщание учителствувалъ е дълго врѣме въ г. Търново. Неговото учителствувание въ тоя градъ съставлява епоха въ историята на търновскитѣ училища. Въ това врѣме търновското училище се намѣрвало въ много цвѣтуще състояние и отъ него сѫ излѣзнѫли много отлични мѫжье. Той е познатъ въ нашата книжнина като добъръ прѣводачь. Отъ него сѫ прѣведени слѣдующитѣ книги: «*Очерки изъ исторіята на народнытѣ сказаныя*» (Дрѣвня исторія) 1865 г. и «*Дрѣвній міръ*» отъ Иловайский 1873 г., които сѫ служили като учебници по историята. Осѣнь това той е прѣвелъ още: «Историческы изслѣдванія за Охридската и Ипекската Архиепископія» 1869 г. и историческитѣ романи: «*Телемакъ*» отъ Фенелона, «*Послѣднитѣ дни на Помпея*» отъ Бютлера Литона и «*Пикильо Алиага, или Мавритъ въ царуванието на Филипа III*», на които полезното съдьржание и добрий прѣводъ оправдаватъ трудътъ на прѣводачьтъ.

Груевъ Йоакимъ. Тоя периодъ на нашата литературна дѣятелность ще съставлява въ цѣлата история на нашата книжевность едно отъ най-плодотворнитѣ врѣмена: въ едно много кратко врѣме, вѫрѣдъ най-неудобни и усилни условия и обстоятелства ние развихме богата книжевна дѣятелность, а нашитѣ училища тогава, гледани не отъ формална, но отъ къмъ фактическа страна, стоѣхѫ много по добрѣ. Историята и потомството, както казахме по напрѣдъ, ще произнасятъ съ признателность и благодарность, да не кажѫ съ благоговѣние, имената на всичкитѣ учители и писатели въ това врѣме, които злѣ-добрѣ достойно и съвѣстно испълнихѫ своя дългъ къмъ отечеството си и покрихѫ страницитѣ на нашата история съ златни редове.

Единъ отъ тия учители и списатели, на когото името трѣбва да се спомене съ благодарность, е и *Йоакимъ Груевъ*. Той бѣ

посвятилъ цѣлия си животъ исключително на училищното дѣло; до самото ни освобождение той е учителствувалъ въ Копривщица, а по вечето въ Пловдивъ. Пловдивското училище бѣ станѫло центръ, отъ дѣто се распространяваше наука и знание въ цѣлото ни отечество; изъ него сѫ излѣзнѫли отлични учители, които послѣ сѫ учителствували по разни мѣста на нашето отечество. Пловдивския окрѫгъ взе най-дѣятелно и живо участие въ черковния въпросъ; Пловдивъ бѣ станѫлъ срѣдоточие на нашата книжевна дѣятелность а — на всичко това бѣ виновенъ учительтъ Йоакимъ Груевъ, защото той бѣ управительтъ на това училище, той бѣ учительтъ на тия обществени дѣятели.

Като писатель Йоакимъ Груевъ е развилъ такава плодотворна дѣятелность, прѣдъ която ние благоговѣемъ; тая негова голѣма заслуга за книжнината ни става още по-скѫпа за насъ, когато се сѣтимъ, че той се трудилъ исключително върху съставяние или прѣвождание учебници, които, ако и да сѫ забравени днесь, но въ свое врѣме тѣ бѣхѫ пьрвитѣ, които постигнѫхѫ цѣлта си по вече отъ колкото които и да било други учебници.

Резултатътъ на неговитѣ книжевни занятия сѫ:

„Основа за блъгарскѫ грамматикѫ“. Пловдивъ 1862 г. 4 изд. Віена 1869 г. *„Начялна книга за османскый языкъ“*. 2 изд. Цариградъ 1867 г., *„Османска Грамматика“*. Цариградъ 1864 г., *„Пьрвы познанія за дѣтца“* 5 изд. Віена 1869 г., *„Уроци отъ Землеописаніе естественно, гражданско и исчислително“* 3 изд. Віена 1869 г. *„Священна исторія за дѣтца“* 3 изд. Віена 1869 г. *„Малъкъ Православенъ Катихизисъ“* 3 изд. Віена 1869 г. *„Малко Земеописаніе“* 3 изд. 1870 г., *„Малка аритметика или четиретѣ аритметическы дѣйствія съ прости и смѣшени числа за пьрвоначалны ученици“* 2 изд Віена 1869 г., *„Начала отъ блъгарскѫ грамматикѫ.* За ученици въ прѣдуготовителни училища съ упражненія» 1869 г., *„Естественна исторія. За домашны животны“* 1869 г., *„Исторія на Османскѫтѫ дьржавѫ“* 1869 г., А прѣведенитѣ отъ него книги сѫ: *„Опытна Физика“* отъ А. Гано. *„Кратка логыка“* 1861 г. *„Начьртаніе на всеобщѫ исторіѫ за пьрвоначалны училища“* отъ Смарагдова. *„Познанія начялны отъ геометріѫтѫ, приложена въ общежитіето“* Віена 1867 г. и *„Райна, княгыня блъгарска“* отъ Велтмана.

Самия прѣгледъ на неговитѣ книжевни трудове свидѣтелствуватъ за неговата неимовѣрна дѣятелность. Хвала му.

Другитѣ дѣятели, които сѫ припомогнѫли на учебното дѣло съ своитѣ учебници сѫ: **Тодоръ Икономовъ** (*«Българска грамматика»*, *«Читанка за приготвеніе къмъ грамматиката»* и *«Ржководство въ методическѫ аритметикѫ»*).

Д-ръ Василъ Х. Стояновъ-Беронъ (*«Французко-блъгарска грамматика»* 1858, *«Кратка логыка»* 1861, *«Французко-блъгарскый букваръ»* 1865, *«Нѣмско-блъгарско грамматика»* 1868 г.), **Тодоръ Шишковъ** (*«Грамматика за блъгарский язикъ»*, *«Теория на блъгарската словесность»* *«История на блъгарскыя народъ»* и *«Теоретическа и практическа аритметика»*). **Д. Т. Душановъ** (*«Кратка блъгарска исторія»* и *«Исторія на православната християнска черква»*). **С. И. Радуловъ** (*«Учебникъ за блъгарскый языкъ»*, *«Начялна грамматика за изучение на блъгарскый языкъ»*, *«Практическа метода за изучваніе французскый языкъ»* и *«Практическо изученіе на ромжнскый языкъ»* и др.) и мнозина други.

Въ нашата училищна педагогия заслужватъ да се споменатъ пьрвитѣ наши педагози: **Д. Благоевъ** (*«Букваръ»* и *«Отключь»*) и **Й. А. Ковачевъ**, на които дѣятелностьта не е още оцѣнена както трѣбва въ нашата училищна книжнина, но които (нека ми бжде позволено да кажа) сж направили епохж въ историческото развитие на нашата училищна педагогия. Тѣ пьрвитѣ бѣхж, които въведохж прѣподаването на пьрвоначалното учение по новата, нарѣчена, нагледно-гласна (звучна) метода, и съ това турихж основа на истинската школска педагогия. Въ разстояние на нѣколко години тѣ извадихж отлични учители-педагози, които распростанихж тая метода по разнитѣ мѣста изъ България.

Прѣди да завьршимъ прѣгледътъ си върху училишната ни книжнина считаме за дължность да споменемъ още и имената на двамата наши книжаре: *Хр. Г. Дановъ* и *Д. В. Манчовъ*, които сж принесли голѣма заслуга на нашата училищна книжнина. Пьрвия е издавалъ или съставялъ прѣимуществено учебници за по-горнитѣ классове, които учебници — на брой 15 — сж биле почти единственнитѣ въ нашитѣ училища, а втория е издавалъ книги за пьрвоначалнитѣ училища. Той пьрвъ е напечатилъ учебници за пьрвоначалното учение; «Бащинъ язикъ» е пьрвата книга напечатана за нагледно гласно прѣподавание.

3. Типографии и книжарници.

§. 82. Въ всѣкоя книжнина, казахме, книгитѣ и вѣстницитѣ сж формата, въ която се реализиратъ умственнитѣ человѣчески знания и се прѣдставляватъ умственнитѣ произведения. Отъ тѣхъ зависи напълно распространението на просвѣщението. Обаче, за да

бѫдѫтъ книгитѣ по-пристѫпни на народа, пьрвото условие е да бѫдѫтъ по-евтини. Това пъкъ зависи отъ числото на типографиитѣ и книжарницитѣ: колкото по вече има типографии и книгопродавници, толкова конкуренцията ще бѫде по-голѣма отъ която зависи и ниската цѣна на книгитѣ, а тѣ се обусловляватъ отъ стьпеньта на умственното развитие. Типографиитѣ и книгопродавницитѣ, както и тѣхното състояние, стоятъ въ такава свързка съ положението на книжнината на единъ народъ, щото тѣ отиватъ параллелно и служѫтъ за взаимно мѣрило на своето положение. Ако нѣмахме прѣгледъ на нашата книжнина прѣзъ тоя периодъ, то отъ състоянието и числото на типографиитѣ и книгопродавцитѣ можехме да познаемъ и положението на книжнината ни. И противното.

Прѣзъ тоя периодъ нашитѣ типографии и книгопродавници сѫ вѣрно огледало на книжнината ни: бѣдни книгопечатници съ малко букви и съ по нѣкоя прессичка сѫ биле назначени да се печататъ въ тѣхъ нашитѣ литературни произведения, а книгопродавници съ по нѣколко стотинъ или съ нѣколко хиляди екземпляри книги сѫ биле влагалища на нашата книжевна стока.

Книгопечатницитѣ, които срѣщаме въ нашето отечество прѣзъ тоя периодъ сѫ слѣдующитѣ; а): 1⁰ Печатница на «Цариградский вѣстникъ», въ която се печатилъ тоя вѣстникъ (1849—1861) год. и още други книги. 2⁰ Печатницата на «Съвѣтникътъ», въ която се печатилъ тоя вѣстникъ (1863—1865 г.), «Читалище» (1870) и нѣкои други книги. 3⁰ Печатница на Драганъ Цанковъ и Б. Миркович, въ която се печатилъ в. «България» и други нѣкои книги. 4⁰ Печатница на «Македония», въ която се печаташе в. «Македония» и много други книги. 5⁰ Печатница на «Българското Читалище въ Цариградъ», въ която се печаташе в. «Читалище» (1872—1875) и нѣкои други вѣстници. 6⁰ Печатница на протестантското миссионерско дружество, въ която се печаташе «Зорница» (1865—1884 г.) и много книжки съ духовно съдържание. 7⁰ Печатница на «Турция», въ която се печаташе в. «Турция» (1862—1875 г.). 8⁰ Печатница на «Право» и 9⁰ Печатница на «Врѣмя», въ които се печатѣхѫ тия вѣстници. 10⁰ Печатница на Ѳ. Дивичияна, която не е била исключително българска, но е имала и български букви. 11⁰ Печатници на Манасияна, А. Папазияна и печатница при Асмѫлтѫ у Джамлѫ ханъ — всички само снабдени съ български букви. Тия всички печатници сѫ биле въ Цариградъ.

б) Въ Букурещъ сѫ биле слѣдующитѣ печатници:

1⁰ Народна печатница на Радулеско, въ която е имала само

български букви; 2⁰ Печатница на Л. Каравеловъ, въ която сѫ печатани: «Свобода», «Независимость», «Знание» и цѣлъ редъ книги.

в) Въ Браила:

1⁰ Печатница на «Трижгълникъ» въ която се печатило «Периодическо Списание» (1870—1872) и други книги: 2⁰ Печатница на Х. О. Паничкова, въ която сѫ печатани: «Периодическо Списание» (1873—1875) и други вѣстници и книги.

г) Въ Русчукъ:

1⁰ Печатница на «Дунавската область», която бѣше правителственна и бѣше снабдена съ всички удобства. Тя бѣше бързопечатница. Въ нея сѫ печатани много български книги.

Освѣнь тия печатници имаше въ Виена печатница на Хр. Г. Дановъ и Я. С. Ковачевъ, въ която сѫ печатани много учебници и други нѣкои книги.

Български книги сѫ печатани и въ Пеща, Белградъ, Одесса, Москва, Загребъ и др.; но печатницата на Л. Соммерова у Виена държи първо мѣсто: въ нея сѫ печатани най-много книги.

Книжарници въ тоя периодъ такожде нѣмаме много. Най-забѣлѣжителнитѣ книжарници, въ които се намѣрваше най голѣмъ складъ книги и които издаваха най много книги сѫ: «*Книжарницата на Хр. Г. Дановъ и С-ie*» и «*Книжарницата на Д. В. Манчовъ и С-ie*». Слѣдъ тѣхъ играяха второстьпенна роль книжарницитѣ на: *Ив. Н. Момчиловъ и С-ie* и *Българското Печатарско дружество «Промишление»*.

4. Читалища и други благодѣтелни дружества съ образователна цѣль.

§. 83. Любительтъ на българското просвѣщение и на българската книжнина прѣзъ тоя периодъ вижда утѣшително явление. Въ всѣкое село се виждатъ основани училища, а въ всѣкой градъ, освѣнь основнитѣ, мѫжски и женски поне двѣ классни училища въ ржцѣтѣ на добри учители. Дѣйствително въ всичкитѣ училища още нѣмаше една программа, не се прѣдаваше по едни учебници, но при всичкотова просвѣщението бѣ достигнѫло до една утѣшителна стьпень.

Отсамъ Балканитѣ, въ България, Габровското училище съ своитѣ седьмь классове, съ своята добрѣ наредена программа и съ своитѣ способни и учители бѣ станѫло центръ, на нашето училищно дѣло. Отъ татакъ Балканитѣ, въ Тракия, Пловдивъ, много по-напрѣдъ, съ своето добрѣ наредено училище и съ своята интелигенция бѣ станѫло двигатель на образованието почти въ цѣлото ни отечество.

Слѣдъ тѣхъ идѣхѫ училищата въ Търново, Русчукъ, Тулча, Шуменъ, Стара-Загора, Цариградъ, Велесъ, Сливенъ, Казанлѫкъ и пр., въ които имаше добрѣ наредени четире-классни училища, а по нѣгдѣ, както въ Шуменъ, Сливенъ, Стара-Загора и петь-классни.

Читалищата и женскитѣ дружества имахѫ и тѣ за цѣль да съдѣйствуватъ на образованието и да допълнятъ онова, което училищата бѣхѫ поченѫли. Въ недѣлни и празднични дни въ тѣхъ се събирахѫ младежитѣ и старитѣ и слушахѫ сказки, слова и др., четѣхѫ се вѣстници, книги; разискваxѫ се разни въпроси жизненни за прогресса на отечеството ни. Тия читалища и женски дружества сѫ поддържали и недѣлни училища, въ които сѫ се учили бѣднитѣ чираци и калфи, които не сѫ имали възможность да посѣщаватъ общитѣ училища.

Такива читалища и женски дружества имаше почти въ всѣкой градъ, даже и въ нѣкои по-голѣми и събуденички села. Въ нѣкои мѣста женскитѣ училища бѣхѫ подъ надзорътъ и попечителството на женскитѣ дружества. Читалищата и женскитѣ дружества поддържавахѫ по нѣгдѣ и свои въспитанници и снабдѣвахѫ бѣднитѣ ученици съ нуждитѣ учебници и пособия. Читалищата и женскитѣ дружества бѣхѫ училища за възрастнитѣ и подпомагахѫ не малко умственното развитие на българския народъ.

Тукъ заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти съ похвала двѣтѣ дружества, съставени вънъ отъ отечеството ни съ единственна цѣль да поддържятъ бѣдни, но способни ученици въ по-високитѣ европейски училища. Тия дружества сѫ: «*Благодѣтелна Дружина*» въ Букурещъ и «*Напрѣдъкъ*» въ Виена. Капиталътъ на пьрвото състои отъ завѣщани суммы отъ разни починѫли родолюбци, а капиталътъ на второто — отъ пожьртвувания ежегодни на Виенскитѣ родолюбиви търговци и други родолюбци, които посѣщаватъ тоя градъ. И двѣтѣ сѫ принесли голѣма полза на нашето образователно дѣло, тъй като днесь мнозина наши книжевни и обществени дѣятели сѫ били тѣхни въспитанници.

К. Книжевнитѣ произведения на чужди списатели върху България и Българския народъ прѣзъ тоя периодъ.

§. 84. Въ настоящия периодъ България и българския народъ още по-вече привлѣкохѫ вниманието на чуждия образованъ свѣтъ. Нашата борба за националното ни и черковно възраждание заинтересува мнозина, и ние виждаме много по-богата литература, върху

нашия народъ и нашето отечество, пълна съ по-любопитно и по-важно съдържание. Нашата земя, животъ, нъравитѣ и обичаитѣ на нашия народъ сѫ изучавани и изслѣдвани съ по-голѣмо точность, положителность и знинтересованность. Сѫщо се писа много и върху минѫлия нашъ исторически животъ.

Между чуждитѣ списатели, които сѫ писали върху нашата история, нашия народъ и нашето отечество, заслужватъ да бѫдатъ споменѫти слѣдующитѣ:

а) **Францъ Миклошичь**. Името на Миклошича е достатъчно познато още отъ минѫлия периодъ на нашата литературна дѣятелность. Неговия трудъ върху славянската филология се продължава непрѣкъснато и до днесь. Въ 1868—1875 год. той е довьршилъ споменѫтото дѣло «Сравнителната грамматика на славянскитѣ езици» именно: „Syntax". „Stammbildungslehre" Освѣнь тоя драгоцѣненъ трудъ за славянската филология, г. Миклошичь е написалъ и издалъ „Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen" Wien 1874 стр. 96+XXXV. Въ тая малка но иначе забѣлѣжителна книжка г. Миклошичь е изложилъ склоненията и спряженията на старославянския езикъ споредъ най-старитѣ му паметници, въ които той се е съчувалъ най-чистъ. Въ прѣдисловието Миклошичь се труди да докаже, че отечеството на стария славянский езикъ не е въ България, а нѣкѫдѣ въ Панония, кѫдѣто сѫ живѣли пакъ славяне много сродни съ Българитѣ. Но това негово мнѣние, ако и подкрѣпено съ нѣкои доказателства, тъй като тия доказателства сѫ прѣдположения, то въпросътъ остава още не окончателно рѣшенъ. Поне той ще остане положително не рѣшенъ, додѣто се неизучятъ българския нарѣчия и тѣхната конструкция и додѣто се необработи тѣхната история — широко поле за нашитѣ бѫдѫщи филолози.

б) **V. Iagič.** Южнитѣ славяне, които прѣминѫхѫ прѣзъ толкова усилни врѣмена, въ началото на настоящето столѣтие почнѫхѫ да показватъ бѣлѣзи, че тѣ живѣѭтъ. Ведно съ тѣхното национално пробуждание развиваше се и умственната имъ дѣятелность. Хръватския намъ братский народъ, слѣдъ нѣколко вѣковенъ сънь, събуденъ отъ звуковетѣ на френската революция, почна дѣятелно да работи върху своето националио възраждание и развитие. Между синоветѣ хръвatски, които сѫ припомогнѫли за обработването на хръватската история и филология, първо мѣсто занема Ягичь, който съ своитѣ филологически и археологически трудове принадлѣжи не само на хръватската книжнина, но и на сърбската и общославянска-

та. Той принадлѣжи и на нашата книжевность. Ягичь е билъ профессоръ изначало въ Загребъ, по послѣ стана профессоръ по сравнителната филология въ одесския университетъ, а сега е профессоръ въ берлинския университетъ. Съ своята „Historia književnosti naroda Hrvatskoga i Srbskoga". Г. Ягичь принадлѣжи и на нашата книжевность; защото въ първата часть много добрѣ и подробно е изложена историята на старобългарската писменность и показано е какво влияние е имала тя върху сърбохръватската литература. Освѣнь това, трудътъ му: „Assemanov ili Vatikanski Eavangelistar". Zagreb 1865 г., въ който е издаденъ единъ отъ нашитѣ старобългарски паметници заедно съ дълго изслѣдвание върху езикътъ и правописанието му, е принелъ голѣма заслуга на нашата филология и му запазилъ почетно мѣсто въ неѭ. Въ Берлинъ г. Ягичь е почнѫлъ да издава на нѣмский езикъ журналъ за славянската филология, подъ название: „Archiv für slavische Philologie". Berlin 1875 г.; намъ е извѣстна само първата книжка. Съдържанието на тая книжка е твърдѣ полезно за славянската филология. Въ тая книжка има два члена, които сѫ важни за нашата филология: „Studien über das altslovenisch-Zographos-Evangelium" и „Ein altbulgarisches Lautgezetz". Първия членъ е написанъ отъ самия Ягичь, въ който той е изложилъ изслѣдуванието си върху зографското глаголическо евангелие, което се намѣрва въ императорската публична библиотека въ Петербургъ и което е единъ отъ най-старитѣ старобългарски паметници. Втория членъ е написанъ отъ г-на Лескиенъ, профессоръ по славянската филология въ лайпцигския университетъ, въ който той излага фонетический законъ, съ помощьта на който се обясняватъ нѣкои необикновенни явления въ старобългарския езикъ.

в) Стоянъ Новаковичь. Г. Новаковичь е единъ отъ способнитѣ дѣятели на срьбското книжевно поле. Неговитѣ литературни произведения по сърбската филология и археология му сѫ спечелили добро име и почетно мѣсто въ сърбската книжевность. Той заслужва да бѫде познатъ и въ нашата литература съ нѣкои свои трудове. Въ «Starine jugoslav. akad. VI 1874 г. Загребъ», той е написалъ единъ хубавъ членъ подъ заглавие: «*Бугарски Сборникъ*, писан прошлога ви ека народном језиком», въ който членъ той описва българска една рѫкопись, донесена отъ Татаръ-Пазарджикъ и находяша се въ бѣлградската народна библиотека. Освѣнь това въ единъ сърбский журналъ «Отаџбина» г. Новаковичь е писалъ дълъгъ членъ върху нашата книжнина и нашия народъ подъ заглавие:

«*Бугари и ньиова книжевность*», цѣлта на който била да запознае сърбския ученъ свѣтъ съ нашия народъ и нашата книжнина. Съ това г. Новаковичъ е принесълъ голѣма заслуга на българо-сърбската солидарность.

Между другитѣ славянски списатели, които съ своитѣ книжевни трудове сѫ припомогнѫли на нашата литература, като сѫ изслѣдвали нѣкой тьменъ въпросъ въ нашата история и филология, заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти още: **П. Лавровский** (*«Кириллъ и Методій, какъ православные проповѣдники у западныхъ Славянъ въ связы съ современною имъ исторіею церковныхъ несогласій между востокомъ и западомъ»* Харьковъ 1863 г. и *«Кирилло-Методіевскій сборникъ»* Москва 1865). **В. Билбасовъ** (*«Кириллъ и Методій»* Спб. 2 тома 1868). **А. Будиловичь** (*«Изслѣдованіе языка древне-славянскаго перевода XIII Словъ Григорія Богослова»*. Спб. 1871). **А. Востоковъ** (*Грамматика церковно-славянскаго языка»*. Спб. 1863 г. *«Словарь церковно-славянскаго языка»*, *«Филологическія»* Спб. 1863 и много други), **Вик. Макушевъ** (*«Задунайскіе и адріатическіе Славяне»* Спб. 1867), **Е. Голубинский** (*«Краткій очеркъ исторій православныхъ церквей болгарской, сербской и ромынской»* М. 1871 г.) **Д. Иловайскій** (*«О славянскомъ происхожденій дунайскихъ Болгаръ»*). **А. Гилфердингъ** (*«О Кириллѣ и Меѳодіѣ»* и *«Писма за исторіята на Българитѣ и Сърбитѣ»*).

Българския народъ въ тоя периодъ чрѣзъ своитѣ било политически, било религиозни движения бѣше привлѣкалъ вниманието на цѣлия европейский свѣтъ; за това виждаме, че въ по-главнитѣ западно-европейски книжевности: френската, английската и нѣмската, се явяватъ сериозни книжевни дѣла върху нашето отечество и нашия народъ. Между лицата, които сѫ написали по нѣщо и съ това сѫ запознали западния свѣтъ съ България и българский народъ, заслужватъ да бѫдѫтъ споменати имената на слѣдующитѣ:

а) **Августъ Дозонъ** (Aug. Dozon.) Той немалко е извѣстенъ въ французската книжевность съ своитѣ трудове по археологията. Той е направилъ голѣма услуга на сърбския и българския народи съ това дѣто е прѣвелъ на французский езикъ много народни югославянски пѣсни и съ това е запознялъ, както Французитѣ, тъй и останалия западенъ свѣтъ, съ народнитѣ ни умотворения. Отъ нашитѣ народни пѣсни е прѣвелъ и издалъ въ двѣ книжки подъ заглавие: „Les chants populaires. Rapports sur une

mission litteraire en Macedoine“ Paris 1874 г. 84 стр. и „Chansons populaires bulgares inedites (Publiées et fraduites par Aug. Dozon, traducteur de pöesie Serbe. Paris 1875). Той е първия, който, като изслѣдвалъ на самото мѣсто Верковичовитѣ „Веди Славянъ“ е станѫлъ тѣхенъ защитникъ прѣдъ западния европейский ученъ свѣтъ.

б) **Вилхелмъ Лежанъ** (Guillaum Lejean). Той е извѣстенъ въ французската книжнина съ своитѣ географически трудове. По порѫчка на своето правителство той обходи Бесарабия, Крайдунавска Болгария, Тесалия и Босна, и то съ научна цѣль. Резултатътъ на това свое изслѣдване и изучване е изложилъ въ своята книга: „Ethnographie de la Turquie d'Europe. Gotha 1861“, придружена съ една етнографическа карта, въ която сѫ подробно обѣлѣжени границитѣ на разнитѣ народи, които живѣятъ въ европейска Турция. При всичкитѣ старания на географътъ допуснѫти сѫ нѣкои важни погрѣшки. Така напримѣръ, той е положилъ около Вратца гѫсти влашки села, когато такива несѫществуватъ: сѫщо и въ Родопитѣ е положилъ чисти Турци, когато се знае, че населението е помашко, т. е. Българе-Муслюмане.

в) **Францъ Круссъ** (Franz Crouse). Извѣстенъ такожде въ французската книжнина. Между другитѣ негови трудове, върху нашето отечество той е написалъ хубаво едно съчинение съ важно и интересно съдържание, подъ заглавие: „La peninsule greco-slave. Son passé, son présent et son avenir“ Bruxelles 1876 г.; въ това си съчинение авторътъ се опиталъ да разгледа положението на грьцкия и славянския елементи въ минѫло, сегашно и въ тѣхното бѫдѫще врѣме.

г) **Л. Хейцей** (L. Heyzey), французки археологъ; той пѫтувалъ по нашето отечество съ научна цѣль и резултатътъ изложилъ въ книгата: „Voyage en Macédoine“ Paris 1869 г., която е пълна съ много интересни нѣща за насъ. Още по-важенъ за насъ е трудътъ на Хейцей ведно съ H. Daumont-a подъ заглавие: „Mission archéologique de Macédoine. Fouilles et récherches. Publié sous les auspices du ministère de l'Instruction Publique“. Paris 1876, 4^0 съ 6 карти, цѣна 168 фр., която съдържава сѫщи за насъ археологически и исторически изучвания.

д) **Д-ръ Хенрихъ Бартъ**. Тоя смѣлъ изслѣдователь на горѣщата Сахара и на дивитѣ племена и на Негритѣ въ тропическия Суданъ, е посѣтилъ и нашето отечество — Балкан. полуостровъ.

Той е кръстосвалъ полуострова въ 1862 год. почти по сѫщия пѫть, както и Григоровичъ, само въ обратно направление: отъ Русчукъ до Солунъ и отъ тамо въ Атина. Резултатътъ на това свое научно изслѣдване и изучване е изложилъ въ книгата „Reise durch das innere der europäischen Türkei". Berlin 1864, съ карти; въ това пѫтешествие сѫ изложени много важни нѣща. Но при всичко това Бартъ, като не е знаялъ нито единъ славянски езикъ и като нѣмалъ добръ български тълмачь, допустнѫлъ си е значителни погрѣшки. Въ неговото описание се срѣщатъ имената на мѣстноститѣ толко искривени, щото читателътъ често неможе да разбере, кои отъ сѫществующитѣ села и рѣки той описва.

е) Ф. Каницъ (F. Kanitz). Той е единъ отъ забѣлѣжителнитѣ нѣмски списатели и археолози. За пьрвъ пѫть той посѣти Балканския полуостровъ на 1853 год. по случай на тогавашното херцеговинско възстание като дописникъ на нѣмскитѣ иллустровани журнали. Това го побуди да се запознае и съ останѫлитѣ части на Балканский полуостровъ. Най-напрѣдъ посѣти Сърбия 1859–1868 г. и резултатътъ отъ това си пѫтешествие изложи въ едно великолѣпно съчинение за срѣдне-вѣковнинитѣ цьркви по византийский стилъ въ Сърбия и въ една голѣма иллустрована книга за Сърбското княжество. Едната и другата носятъ заглавие: „Byzantinische Monumente in Serbien" и „Serbien Historisch-ethnographische Reisestudien aus dem Inneren 1859—1868» Leipzig 1868. Слѣдъ това почна да посѣщава и изучава България. Въ течение на 19 години той е пѫтувалъ и изучавалъ Дунавска България. Най-послѣ резултатътъ на това свое пѫтешествие е изложилъ въ своята книга „Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1879» въ три томове напечатани въ Лайпцигъ.

Между другитѣ западни списатели, които сѫ писали нѣщо върху нашия народъ, заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти: **Луй Лежеръ** (Luis Leger „Cyrille et Methode. Etude histor. sur la conversion des Slaves au Christianisme". Paris 1868, и „Le monde slave". Paris 1873 г.), **A. A. Paton** („Researches on the Danube ant the Adriatic". Leipzig 1861, въ два тома, която съдържава интересенъ материялъ за нашата география), **G. Muiz Makenzie and A. P. Irby** (Двѣ английски госпожи, извѣстни у насъ подъ име «Макензи и Ирби» написали резултатътъ отъ пѫтешествието си въ „Travels in the Slavonic provinces of

Turkey in Europe". London 1867. Това съчинение, което има много хубави нѣща, е прѣведено на сръбски отъ Чедомилъ Миятовичь въ Бѣлградъ 1868. На английски има второ издание 1877 г.), **S-nt Clair and Ch. A. Brophy** („Twelve years Residence in Bulgaria" 2 издание 1876 г.) и **H. C. Barkley** („Five yearsamong the Turks an Bulgarians, between the Danube ant the Black sea" London 1876 г. и „Bulgaria before the War" London 1877).

Ѫ. Врѣмето на литературната ни дѣятелность въ най-ново врѣме (1878—?).

§. 85. Литературната дѣятелность, която бѣ почнѫла да се развива въ минѫлия периодъ трѣбваше да се спре по причина на важнитѣ събитии, които станахѫ на Балканския Полуостровъ. Сѣмето, посѣяно отъ нашитѣ борци и мѫченици за политическа свобода бѣ поникнѫло и трѣбваше да даде плодъ. Българинътъ се готвѣше да прѣмѣри своята сила съ петвѣковния си господарь, ако не пьрвъ, то не и за послѣденъ пѫть. Готвѣше се възстание, за което организаторитѣ бѣхѫ скроили прѣсмѣтнѫтъ планъ и считахѫ за нуждно да се увлѣче въ това възстание, по възможности, цѣлия български народъ. Въ това тайно съзаклятие въ България вземаше участие всичко, което бѣше мисляще и което не бѣ развалено.

Дойде 1876 год. Съ нея се почнѫхѫ важнитѣ събития въ нашето отечество. Възстанието въ Тракия пламна и угасна. Послѣдвахѫ ужаситѣ не само въ възстанѫлитѣ окрѫзи, нъ и на всѣкѫдѣ. Сърбия обяви война на Турция. Турция, побѣдителка, упѫти се къмъ Бѣлградъ и бѣ спрѣна на срѣдъ пѫть отъ многѫщественното слово на Царя-Освободителя. Извьрши се дипломатическа игра въ Цариградъ, въ конференцията, съ нейнитѣ постановления и въ Лондонъ съ забѣлѣжителния «Протоколъ». Руссия обяви война на Турция. Свьрза се Св. Стефанский договоръ, чрѣзъ който се въскрьсяваше България цѣла. Послѣдва Берлинский конгресъ, на който чедо бѣ Берлинский договоръ. Всичко това се извьрши въ двѣ години. Тия събития станѫхѫ едно слѣдъ друго толкова бързо, щото ние неможѣхме да ги слѣдваме критически, ако и да имахѫ грамадно значение за нашия животъ и за нашата история. Тѣ туриха прѣграда въ единъ и сѫщъ животъ на едно и сѫщо поколѣние, като промѣнихѫ тоя животъ и прѣродихѫ и промѣнихѫ това поколѣние, а

въ историята създадохѫ епоха — епоха съ нови мисли, нови стрѣмления и нови идеали. . . . . .

Бурята замина. Облацитѣ се разнесохѫ. Небосклонътъ се изясни и очисти. Ние се видѣхме въ таково положение, което отъ една страна ни причиняваше радость, а отъ друга страна ни задаваше сериозни грижи и съмнѣния за нашето прѣуспѣване като отдѣлна нация. Видѣхме едно княжество съ пълна вѫтрѣшна свобода, но лишено отъ другитѣ условия за икономическа свобода; една автономна область, прѣкрьстена съ чуждо и непонятно име «Източна Румелия», Добруджа, ядката и зародишътъ на нашето политическо сѫществуване, дадена на Ромѫния; Нишский санджакъ, съ исторически български мѣста, отстѫпенъ на Сърбия; Македония тая вѣчна мѫченица оставена пакъ подъ властьта на Турция — съ една дума, видѣхме нашето драго отечество, нашия мѫченический народъ раздѣлени на петь части. Ние нѣкога сънувахме за една политическа независима цѣла България отъ Черно-море до Пиндъ, отъ Дунава до Бѣло море, а въ дѣйствителность видѣхме се раздѣлени, разсѣчени, и то по такъвъ начинъ щото да неможемъ никога да се съединимъ и щото и да умрѣмъ неминуемо.

Радостьта, възторгътъ изчезнѫхѫ. Проклѣхме виновницитѣ на това, но не бѣхме въ положение да си помогнемъ. Въ рѫцѣтѣ си нѣмахме още нищо. Ние прѣклонихме глава, като останѫхме и за напрѣдъ да се хранимъ съ надѣжди и блънувания. . . . .

Естественно бѣше да прѣстане всѣкакъва литературна дѣятелность. Едно, стрѣснѫти отъ новото си положение, а друго, призвани за уреждането на свободната часть отъ нашето отечество, нашитѣ интелигентни сили въ пьрвитѣ двѣ години слѣдъ нашето освобождение не направихѫ нищо на книжевното поле. Нашата литературна дѣятелность въ тоя най-новъ периодъ, почнува отъ 1880 г. Между врѣмето отъ 1866—1879 г. не се прѣдставлява почти отъ никакви книжевни трудове: нѣколко политически вѣстници и нѣколко книжки съ неважно съдържание сѫ единственнитѣ ни литературни произведения.

Училищата въ това междуврѣмие бѣхѫ въ неутѣшително положение.

Отъ 1880 год. се почнува такава книжевна дѣятелность, която утѣшава наблюдательтъ и дава гаранция за едно здраво прѣуспѣване на нашата книжнина. Петь годинъ е траяло нормалното положение въ политическия нашъ животъ (при всичко че се случихѫ нѣкои важни съкития, които безпокояхѫ народа), петь годинъ ние

работихме на нашето книжевно поле, и днесь можемъ да кажемъ съ увѣренностъ, че сме направили толкова нѣщо, което неможѣше да се очаква въ таково кратко врѣме.

По филологията и философията, освѣнь старитѣ трудове прѣработени и прѣпечатани, ние виждаме нѣколко новоиздадени книги, които сж назначени да служятъ като учебници въ училищата. Но по ортографията още владѣе споръ, тя още се намира въ хаосъ. Още нѣмаме установени строго-научни грамматически закони и правила за нашия езикъ.

По историята и географията виждаме нѣщо, ако и малко направено. Въпроситѣ, които ни остави минжлия периодъ за разрѣшение, още се намѣрватъ въ мракъ. Г. Дриновъ и г. Иречекъ написахж нѣколко важни членове въ «Периодическото Списание» по историята, а послѣдния написа и по отечественната география. Повече нищо се ненаправи.

По математиката и физиката е такожде толкова изработено, колкото се неочекваше. Благодарение на трудоветѣ на нѣкои интелигентни наши мжжье, днесь училищата ни сж снабдени съ добри учебници по аритметика, алгебра, геометрия и физика.

По естественнитѣ науки, които въ минжлия периодъ бѣхж съвсѣмъ занемарени, въ тоя периодъ виждаме доволно голѣма литература. По зоологията, ботаниката, минералогия и химията има до сега напечатани по нѣколко учебници. Фауната и флората на нашето отечество още не сж бутнати, но има надѣжда, че скоро ще видимъ книжевни трудове по тѣхъ. Утѣшително явление въ тоя периодъ е хубавитѣ статии, напечатани въ «Периодическото списание» отъ г. Златарский по геологията на нашето отечество.

По медицината, като исключимъ нѣколко прѣводи, не се е написало нищо. Народната ни медицина съ мѣстнитѣ болѣсти съставлятъ широко поле за литературна дѣятелность на нашитѣ не малко лѣкари. Съ похвала трѣбва да се споменжтъ статиитѣ на Д-ра Атанасовича, помѣстени въ «Знание», издавано въ Сливенъ.

По правото и политическата икономия малко нѣщо е направено. Нашитѣ правови обичаи, толкова важни за нашето ново законодателство, не сж ни покжтнити. Младия нашъ юристъ г. С. С. Бобчевъ направи пьрва стжпка, съ една статия въ «Наука». По политическата икономия се писахж нѣколко статии и прѣведе се една книга като учебникъ.

Поезия. Въ тоя периодъ ние виждаме много книжки съ хубаво съдържание за прочитъ. Но белетристиката не е застжпена въ

такава стьпень, въ каквато бѣ застѫпена въ минѫлия периодъ. Поетическитѣ трудове на г. Ив. Вазова стоятъ високо и по формата, и по мислитѣ, и по съдържанието си.

По статистиката, която въ минѫлия периодъ бѣ съвсѣмъ занемарѣна, почна да се работи по нѣщо. Правителството на двѣтѣ България — Южна и Сѣверна направихѫ статистическо прѣброяване на населението; отъ тия статистически данни писахѫ се много хубави статии, въ които се описваше и изучваше народа ни въ разни отношения. Въ Сѣверна България има учредено и статистическо бюро, което събира статистически бѣлѣжки и данни по разнитѣ отрасли на нашия политически, икономически и умственъ животъ. Това бюро, подъ управлението на вещъ и способенъ человѣкъ би принело грамадна полза на нашата дьржава. За жалость обаче, както казахме, освѣнъ нѣколко статии отъ г-на Сарафова, нищо не е направено.

Журналистиката такожде стои не толкова долѣ. Като исключимъ политическитѣ вѣстници, които, по причина на новото ни устроявание, сѫ заняти съ взаимна полемика, въ която нѣма нищо научно и сериозно и която минува по нѣкога границитѣ, периодическитѣ научни журнали сѫ пълни съ хубавъ наученъ матеріялъ. Тая периодическа научна журналистика въ тоя периодъ е застѫпена съ: «*Периодическо списание*» издавано отъ българското книжевно дружество, «*Наука*», издаваемо отъ единъ купъ интелигентни мѫжье въ Пловдивъ, «*Учебенъ вѣтсникъ*», издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение, «*Училищенъ дневникъ*», издаванъ отъ Дирекцията на Народното Просвѣщение въ Пловдивъ, «*Знание*», издавано отъ нѣколко интелигентни мѫжье въ Сливенъ, «*Народенъ учитель*» въ Русчукъ и др. Тука трѣбва да се спомене и в. «*Марица*», който съ своя богатъ матеріялъ по нашето дьржавно устраявание, ще съставлява драгоцѣнность на нашата бѫдѫща книжнина.

Училищното дѣло се намѣрва въ по-утѣшително положение. Училища има и по-много, и въ по-добро положение. Има классически гимназии въ София и Пловдивъ, шесть реални гимназии: София, Сливенъ, Пловдивъ, Ломъ, Габрово, Варна и градскитѣ въ Русчукъ и Видинъ (Въ послѣдне врѣме гимназиитѣ въ Ломъ, Варна и Сливенъ се прѣвьрнахѫ въ петоклассни училища); двѣ духовни семинарии: Самоковъ и Петро-Павловския мьнастиръ, недалеко отъ Тьрново (въ послѣдне врѣме тая послѣднята се унищожи); двѣ земледѣлчески училища: въ Садово и недалеко отъ Русчукъ; три пра-

вителственни триклассни училища: Силистра, Царибродъ и Кюстендилъ (за сега въ Царибродъ е затворено), три педагогически училища: Шуменъ, Кюстендилъ и Казанлѫкъ, дѣвически гимназии: въ София, Търново и Стара-Загора и триклассно училище въ Варна. Военно училище и занаятчийско училище въ София и почти въ всѣкой градъ триклассни училища, а по нѣкѫдѣ и четиреклассни и петоклассни, а въ всѣкое село основни училища и почти у по-вечето съ по четире отдѣления.

Читалища и женски дружества слѣдъ освобождението ни сѫществуватъ само въ нѣкои градове.

Книгопечатницитѣ и книгопродавницитѣ се намиратъ въ утѣшително положение.

Печатници, снабдени съ богатъ материялъ и съ отлични машини, виждаме: *държавната печатница* въ София, *областната печатница, печатницитѣ на: Хр. Г. Дановъ, Д. В. Манчовъ* въ Пловдивъ, *Т. Х. Станчовъ* въ Русчукъ, *Янко Ковачевъ, Кушлевъ, Прошекъ* въ София, *Знание* въ Сливенъ, *Свобода* въ Видинъ, *Братя Иванови* въ Силистра и много други, които конкуриратъ и съ това правятъ печатанието на книгитѣ и журналитѣ по-евтино.

Книжарници има такожде много. Между всичкитѣ заслужватъ да бѫдѫтъ споменѫти: *книжарницата на Хр. Г. Дановъ* въ Пловдивъ, София, Русчукъ и Ломъ, *книжарницата на Д. В. Манчовъ* въ Пловдивъ и Свищовъ, *книжарницата на дружеството «Промишление»* въ София, на *Недѣлковичь* въ Търново, *Касѫровъ* въ София и много други.

Заслужва да се спомене съ уважение и учредения отъ завѣщаната сумма отъ покойния *Керемитчиевъ* фондъ, за поддържание младежи въ чужбина за висше образование.

И тъй нашата книжнина вьрви съ младежски стѫпки и не е далечь врѣмето, когато тя ще може да се сравни съ книжнинитѣ на другитѣ европейски народи.

Съдържание.

А. Пристжпъ.

Стр.

Литература. — Обща и частна литература. — История на литературата. — Задачата на историята на Българската литература. — Историята на литературата въ отношение къмъ отечественната ни история. — Историческо положение и етнографическитѣ особенности на Български народъ. — Раздѣление на историята на Българската литература . . . . . 9—16

А. Часть пьрва.

Старий вѣкъ.

Ѣ. Животътъ на български народъ въ най-старо врѣме.

а) Семейний животъ на Българитѣ въ най-старо врѣме 16

Държавно устройство 22

б) Вѣра и обичаи на нашитѣ прадѣди . . . 27

в) Интелектуалното и моралното състояние на старитѣ Българи 38

г) Народната книжнина или народнитѣ умотворения 42

1. Народни пѣсни 43
2. Народни приказки 46
3. Народни пословици и басни 49
4. Народни гатанки . . . . . —
5. Баяния 50
6. Дѣтински залъгалки . . . . . —

Ѧ. Славянетѣ се заселяватъ на балканский полуостровъ. 51

Ѫ. Литературната дѣятелность на славянитѣ, останѫли подъ византийска власть . . 53

Ѩ. Дохождането на Българитѣ на Балканский полуостровъ 55

Ѭ. Покрьщението на Българскитѣ Славяни и борбата на Св. Кирилла и Методия за Славянството 57

Э. Старобългарска, славянска или църковна византийска литература 73

Стр.

А. Начало на писменнитѣ литературни произведения и тѣхното отношение къмъ народнитѣ ни умотворения. 73
Б. Книжевната дѣятелность въ пьрвитѣ врѣмена на нашето покрьщение. 76
1. Въведение . . . . . —
2. На кои езикъ сѫ писани старитѣ цьрковни книги. . —
3. Съ какви букви сѫ биле писани старитѣ цьрковни книги. 79
Г. Славянскитѣ литературни произведения на Св. Апостоли Кирилла и Методия 86
1. Св. Константинъ (Кириллъ) . . . . . —
2. Св. Методий 91
Д. Продължение на Старобългарската литературна дѣятелность въ България при Симеона 92
1. Въведение. Седмочисленницитѣ . . . . . —
2. Книжевнитѣ дѣла на епископа Константина 96
3. Книжевнитѣ дѣла на попъ Григория 97
4. Книжевнитѣ дѣла на Иоанна Екзарха 98
5. Книжевнитѣ дѣла на Черноризеца Храбра 100
6. Книжевнитѣ дѣла на царя Симеона 101
Є. Нѣкои безименни паметници на старобългарската литература 102
Ж. Богомилитѣ, учението и литературата имъ . . . 105
1. Въведение . . . . . —
2. Богомилско учение. 106
3. Попъ Еремий 111
4. Литературнитѣ произведения на Богомилитѣ. . . . 112
ІІІ. Литературната дѣятелность въ врѣмето на второто—Търновско—царство (1186—1398 г.) 120

Б. ЧАСТЬ ВТОРА.

НОВИЙ ВѢКЪ.

Ѣ. Врѣмето на турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398—1760) 130
А. Положението на Български народъ подъ турското владичество въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398-1760) —
1. Административно раздѣление на Европейска Турция и положението на Български народъ. — Добровничанитѣ въ Европейска Турция и тѣхнитѣ дѣйствия. . . . —
2. Българскитѣ «войници» въ турската армия. . . . 136
3. Българитѣ католици и тѣхнитѣ дѣйствия 140
4. Българскитѣ хайдуци 143
Б. Домашнитѣ литературни произведения въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398-1760) 146

Стр.

В. Чуждитѣ литературни произведения върху България и Българский народъ въ пьрвитѣ четире столѣтия (1398-1760) 149

III. Врѣмето на възраждането (1760—1855 г.). 154

А. Положението на турската империя въ втората половина на XVIII столѣтие . . . . . —

Б. Фанариотскитѣ епископи и еллинизмътъ въ България 156

В. Пробуждането на Българский народъ 164

1. Свѣдения за Българский народъ на западъ и между другитѣ Славянски народи 165

2. Историкъ Паисий Самоковский (Хилендарский) . . . 166

3. Епископъ Софроний Вратчанский 172

4. Начало и характеръ на националното ни движение. — Българскитѣ колоннии 177

5. Дѣятелностьта на Българскитѣ търговци въ Одесса, Букурещъ и други мѣста по възраждането и пробуждането на народа. 180

6. Народнитѣ училища и типографии въ България . . 202

Г. Литературнитѣ произведения на чуждитѣ списатели върху България и Българский народъ. . . . 209

IV. Врѣмето на новата ни литературна дѣятелность до освобождението на една часть отъ цѣлокупна България (1878—1885). 218

А. Българский църковенъ въпросъ . . . . . —

Б. Домашнитѣ книжевни произведения въ тоя периодъ. 232

I. Книжевни произведения съ общеобразователно съдържание 233

а) Въведение . . . . . —

б) Народни умотворения 253

в) Поезия и поетически произведения. 262

г) Журналистика 269

д) Критика и статистика 275

2. Книжовни произведения съ специално съдържание . . 289

а) Филология и философия . . . . . —

б) История и География 294

в) Математика и Физика. 305

г) Естественна история 307

д) Медицина 308

е) Теология 310

ж) Педагогия 311

3. Типографии и книжарници 315

4. Читалища и други благодѣтелни дружества съ образователна цѣль 317

В. Книжовни произведения на чуждитѣ списатели върху България и Българский народъ прѣзъ тоя периодъ. 318

Врѣмето на литературната ни дѣятелность въ най-ново врѣме (1878—?). 324

По-главни печатни погрѣшки.

Страница	редъ	Напечатано	Да се чете.
14	27	елъ	ѣлъ
44	39	бо ата	борбата
47	19	честиви	честити
54	1	При всичко това нашитѣ прадѣди че	При всичко това че нашитѣ прадѣди
59	17	158	851
88	34	Придихания	При дихание·
91	7	Иурововъ	Иорововъ
135	37	—	— и
178	34	«Кипиловский	«Капиновский»
162	13	Като описахме	§. 50. Като описахме
173	28	наложилъ	наложилъ глоба
232	28	и	ни
242	15	история	теория
247	1	пълно	пълна
256	21	пратеници	претенции
263	15	стои	е той
270	20	писано	на писаното
273	17	поддържание	поддържаше
292	9	ѫ = ѫ	ъ = ѫ
309	8	основателностьта	неоснователностьта
311	7	клиръ	клиръ ние има да благодарим̀ъ на *Неофита Бозвели*. На чело на това движение
312	37	политическо	логическо
325	30	1866	1876

38.-Okam

453481/1

YC117657
6405

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C047775323